ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

XVIII 1985

ΑΘΗΝΑΙ

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

B/3040.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ XVIII, ΤΕΥΧΟΣ 1-2 1985

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ (ΑΑΑ)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΕΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΔΑΚΙΣ, Διευθυντής Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και ΝΙΚΟΣ ΖΙΑΣ, Διευθυντής Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, ΥΠΠΟ.

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓ. ΚΥΠΡΑΙΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΙΩΑΝΝΑ ΜΕΝΝΕΝΓΚΑ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΖΙΓΟΥ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΡΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ: WILLIAM PHELPS
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: FOTOUNICA

Εικόνα εξωφύλλου: Ψηφιδωτό με παγόνι, από το ναό του Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη (αριθ. ευρ. 6).

© 1988: ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ,
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND (TAP SERVICE),
Panepistimiou 57, 105 64 Athens

MINISTRY OF CULTURE
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND
ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY (AAA)

DIRECTORS: YANNIS TZEDAKIS, Director of Prehistoric and Classical Antiquities, and NIKOS ZIAS, Director of Byzantine and post-Byzantine Monuments.

EDITORIAL SUPERVISION: EVANG. KYPREOY
EDITORIAL ASSISTANT: YANNA MENNENGA
PROOF-READING: KATERINA BAZIGOY
ART EDITOR: R. YIANNOYLAKI
SUMMARIES TRANSLATED INTO ENGLISH BY: WILLIAM PHELPS
PRINTED BY: FOTOUNICA

Cover plate: Mosaic with peacock, from St. Demetrius, Thessaloniki (Inv. no. 6).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ **Σελ.**

E. HALLAGER - Y.TZEDAKIS, The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania 1984 9-28

Κ. ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ - F. BLONDÉ - J.Y. PERREAULT - M. BRUNET, Θάσος 1985. Πρώτη ανασκαφική έρευνα σ' ένα εργαστήρι αγγειοπλαστικής στη θέση «Φαρί» Σκάλας Μαριών 29-38
Summary 38

Ο. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ - Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ - Ε. ΜΠΑΖΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Σωστική ανασκαφή στον ανισόπεδο κόμβο Λένορμαν-Κωνσταντινουπόλεως 39-50
Summary 50

Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - Ε. ΚΑΤΣΑΝΙΚΑ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ - G. MARCONI-ΠΑΠΑΔΕΛΗ, Έκθεση Λευκού Πύργου-Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Τέχνη 51-63
Resumé-Summario 64

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, Κίσαμος. Η τοπογραφία μιας αρχαίας πόλης της δυτικής Κρήτης 65-79
Summary 80

Ε. ΣΑΡΑΝΤΕΑ-ΜΙΧΑ, Εργαστήρια κατασκευής παλαιολιθικών εργαλείων στην περιοχή σπηλαίου Εφτακονάκων Μακρυκάπας στην Εύβοια 81-85
Summary 85

J. WRIGHT - J. CHERRY - J. DAVIS - E. MANTZOYRANH, Το ερευνητικό αρχαιολογικό πρόγραμμα στην κοιλάδα της Νεμέας κατά τα έτη 1984-85 86-103
Summary 104

Α. ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ, Τάφοι στους Αμπελώνες Ερέτριας 105-114
Summary 114

Α. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ - Η. WILLIAMS - C. WILLIAMS, Αρχαιολογικές έρευνες στη Μυτιλήνη, 1986 115-118
Summary 118

Ν. ΛΙΑΝΟΣ - Α. ΣΙΜΩΣΙ - J.Y. EMPEREUR, Ενάλιες έρευνες στο λιμάνι της Θάσου 119-134
Summary-Resumé 135-136

Ε. ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ, Ανασκαφική έρευνα παρά την Πειραϊκή πύλη 137-142
Summary 142

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ Σελ.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Ένα άγνωστο έργο του Θωμά ή Τομίου Μπαθά στο Βυζαντινό Μουσείο 145-159
Summary 160

Π.Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, Ρωμαϊκά κράνη στην Ελλάδα 161-164
Summary 164

Μ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΗ, Θρακική επιτύμβια στήλη σε υστερορωμαϊκό τάφο στο Δαφνούδι Σερρών 165-172
Summary 172

Α. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ-ΧΩΡΕΜΗ, Χάλκινο κεφαλάκι αθλητή από την Ακρόπολη 173-179
Summary 179

Ε.Σ. ΜΠΑΝΟΥ, Τεχνοτροπία και προϊστορικές κοινωνίες της Μεσογείου 180-189
Summary 189-190

ΑΙΚ. ΔΑΝΑΛΗ-ΓΚΙΟΛΕ, Εικονογραφικές παρατηρήσεις στο σικελικό κρατήρα Τ 1155 191-195
Summary 195

A. MIKOLAJCZYK, Late 16th and 17th Polish coins in Greece 196-204

Ν. ΖΗΚΟΣ, Εικονίδιο στεατίτη από το Παπίκιο 205-209
Summary 210

Μ. ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, Παραλλαγές του ανθεμίου σε γλυπτά του 5ου αιώνα μ.Χ. 211-216
Summary 216

Μ. ΕΓΓΛΕΖΟΥ, Μαρμάρινα γλυπτά από τον αρχαίο Άτραγα της Λάρισας 217-224
Summary 224

Ι.Κ. ΛΟΥΚΑΣ, Επανευρεθείς βωμός της Ρέας-Κυβέλης 225-229
Resumé 230

Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Βωμοί-Θρόνοι (;) 231-245
Summary 245

Ζ.Ι. ΜΠΟΝΙΑΣ, Ενεπίγραφος αλτήρας Αιγιών 246-253
Zusammenfassung 253

Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Το ενεπίγραφο βάθρο IG IV, 9, 798 254
Summary 254

Α. ΣΑΜΨΩΝ, Η Νεολιθική στο χώρο του Αιγαίου 255-267
Summary 267-268

Τομίου Μπαθά, Αγία Τριάδα (σ. 145-160).

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

THE GREEK-SWEDISH EXCAVATIONS AT KASTELLI, KHANIA 1984

For ten weeks, from June to August 1984, the joint Greek-Swedish Excavations continued at the Ag. Aikaterini Square at Kastelli, Khania[1]. The main aim of the excavation was to explore as fully as possible the Late Minoan I remains in the directions towards East, West and South, where the modern streets set a limit for further excavations (fig. 1). It was further hoped that the excavation could reveal more precise information on the succeeding LM II and LM IIIA:1 phases of which previous seasons had given some indications[2], and it was desired to complete the excavation of a floor deposit in the building destroyed by the end of LM IIIB:1. Finally it was hoped to find the extension of a LM III building in the northeastern part of the excavated area. Accordingly three new trenches were opened: Trench 20 in the southeast in 529-534,5 / 699-705; trench 21 in the northeast in 529-534,5 / 713-718; trench 22 to the north in 521-527 / 718-721, while the former trench 17 was extended towards the west in the squares 507,4-508,5 / 703,1-704,7 and supplementary excavations were carried out in the former trench 19 and on the walls between rooms N and M and G and F respectively in House I of the LM I period.

The Late Minoan I Settlement

House I (fig. 2)

Several results were achieved in the exploration of House I, one of the more important being that the full extent of this building was revealed. The only uncertainty left for the outer walls of this building is the northeastern wall of Room G, removed during an action in LM IIIA:1[3]. In trench 22 we discovered in 523-524 / 718-718,8 the outer north corner of House I outside room D; and it was realized that Room D was partly a true basement room since the level of its floor lay *ca.* 0.75 m. below the open area and the street outside the room.

The extension of the southeastern part of the house proved to be a relatively small narrow Room Q (*ca.* 1.8x4.2 m.) where only very little of the undisturbed destruction level was preserved. A very small part was preserved in the west corner where no finds were made[4] and a portion was found in the eastern corner where three middle sized

1. The excavation was under the general direction of Dr. Yannis Tzedakis, the Director-General of Antiquities, and for the Swedish participation of Dr. Carl-Gustaf Styrenius, Director of the Museum of Mediterranean and Near Eastern Antiquities in Stockholm as project leader. The actual field-work was directed by Mrs. Maria Vlasakis and Dr. Erik Hallager, who were assisted on the site by Miss Anastasia Tzigounakis, Miss Ann-Louise Schallin and Miss Sanne Houby-Nielsen. The tedious registration and other museum work was under the responsibility of Dr. Birgitta Palsson Hallager, assisted by Mrs. Margrete Hahn. All plans and photographs given in this article are unless otherwise stated by E. Hallager. We wish to thank Dr. Geoffrey Bibby for correcting the English text.

2. E. Hallager-Y. Tzedakis, The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania 1982-1983, AAA XVII (1984), pp. 8-13.

3. E. Hallager, The Greek-Swedish Excavations at Khania. Forthcoming in Proceedings of the Fifth International Cretological Congress, Ag. Nikolaos 25th-1st Oct. 1981, Heraklion 1986, p. 147 (Page references to this article are those given in the proof-reading).

4. E. Hallager-Y. Tzedakis 1984 (*supra*, n. 2), p. 6.

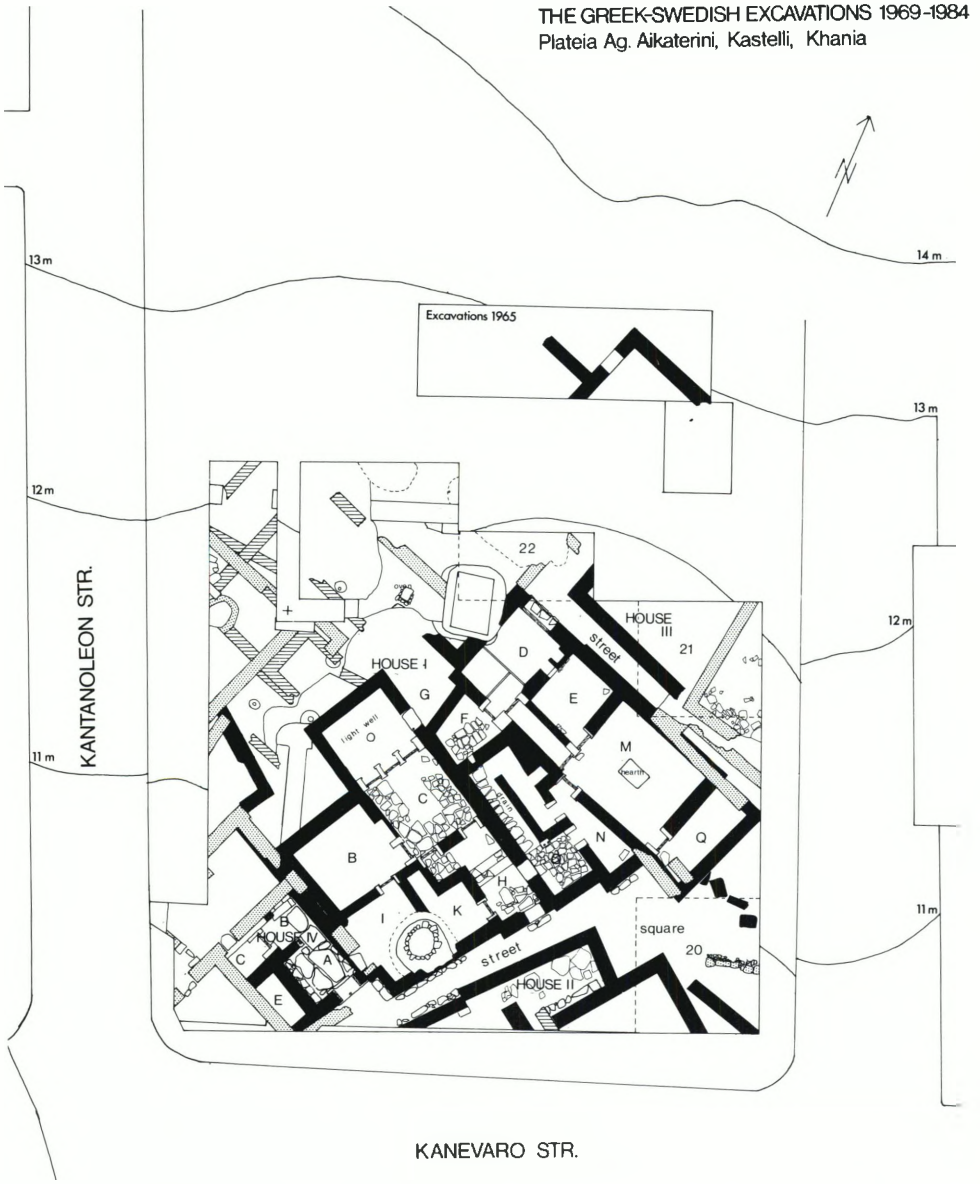

Fig. 1. Topographical plan of the Ag. Aikaterini sq. The Greek-Swedish excavations at the end of 1984 season. The 1984 trenches are marked by stippled lines.
Signatures: blanck: Venetian, Turkish
dotted: LM III and LM II
black: LM I
hatched: MM and EM

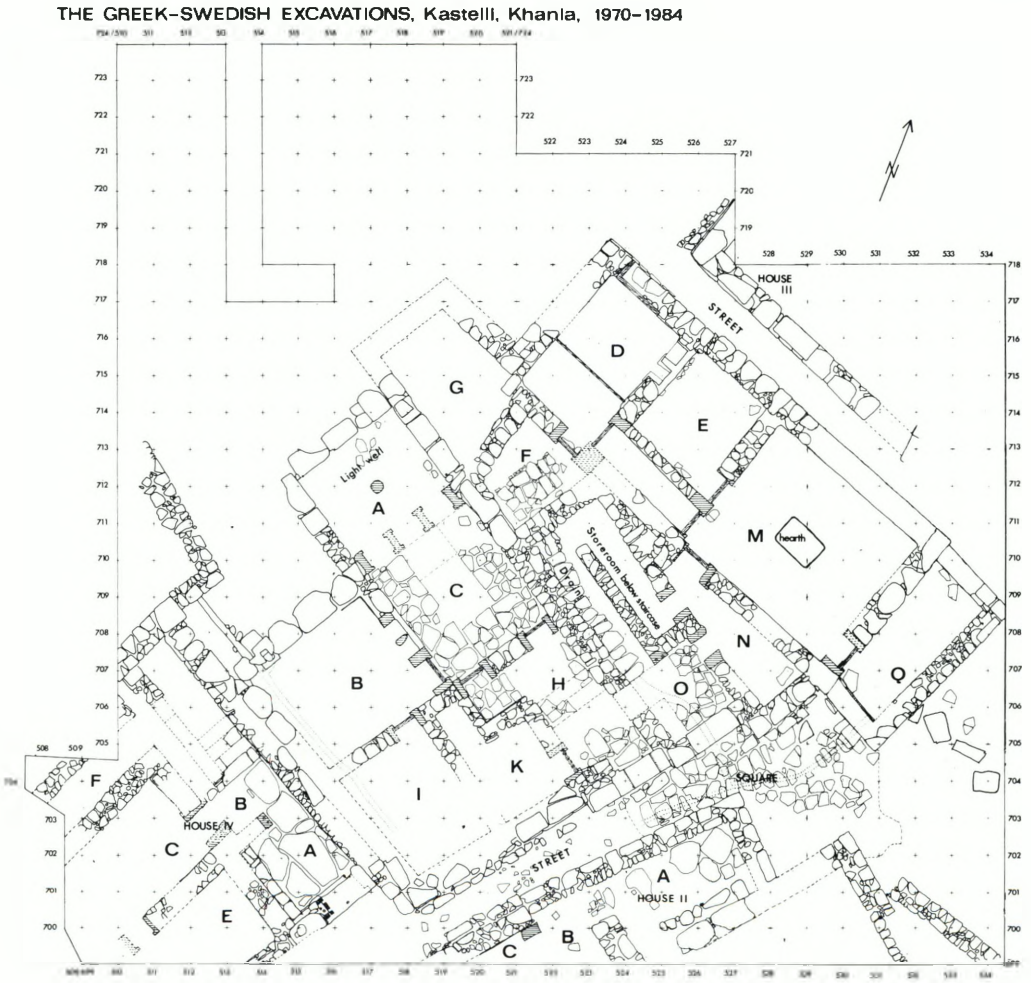

Fig. 2. Plan of the LM settlement. Sripped lines indicate conjectural reconstructions, the numbers square meters.

coarse storage vessels of closed shapes were stored. The floor of Room Q was sloping towards the south. The south corner of the room is still covered by a wall of the LM II period (f i g. 1); but it was discovered from the square outside the room that a drain must have had a starting point in the south corner of Room Q and this may be the explanation for the sloping floor, the bedding of which was a massive layer of *kouskouras*[5]. Even though Room Q appears to be an addition to the original structure (the walls have been built up against the southeastern wall of Room M) it must have been constructed well before the final destruction since the drain leading from the room was covered by two successive LM I floors out in the square[6]. We are not yet sure what function to suggest for this room, but the drain and the floor-packing with its *kouskouras* may perhaps indicate an open or partly open space to provide light and air for the large Room M.

In House I we also investigated the possible ways of communications between the two slightly different orientated parts, since it was realized that there was no external communication from the block with the Rooms F, D, E, M and Q. Since Room G was reused in LM II we first investigated if there could have been a possible connection between Rooms G and F. Soundings next to the wall, however, revealed a 40 cm. deep foundation and a construction of the wall which showed that it was an original LM I structure without any possibility of having a door. In addition the northern part of the wall between Rooms N and M was excavated, since this part had no clay-lining and since part of what we supposed to be a doorbase was visible on both sides of the wall. The investigation here clearly showed that there had existed a door between Rooms N and M at the time of the final destruction and that this door at some later time had been blocked up.

With reservation as to the exact position of the northwestern wall of Room G it was possible after the 1984 season to estimate that House I covered an area of *ca.* 212 m^2. It had one entrance from the southern street leading into a vestibule (H). The House had 14 rooms in the basement: two vestibules (H and O), a Minoan hall-polythyron (A, C), private rooms? (B, I), corridors, kitchen with room for industrial activities[7] (M), store rooms (E and below staircase), a possible bathroom (F), a possible cult-room (D) and a few rooms of uncertain function (K, G and Q). The staircase leading up from Room O[8] showed that the building had a second story which may have covered the whole building—except perhaps Room Q. Size, building materials and techniques and combination of rooms would tend to place this house in McEnroe's Type 2 of the Neopalatial houses[9]. Unusual for the Type 2 house is the Minoan Hall and the

5. With the possible exception of part of Room M, *kouskouras* has not previously been noted as floor bedding in the rooms of the LM I houses, while it has been noted in the outside area to the northwest of the LM I houses and in the street between Houses I and III, especially the northernmost, sloping, part.

6. On the LM I floors in the Square, see further below.

7. E. Hallager-Y. Tzedakis 1984 (*supra*, n. 2), p. 5.

8. Drawn on plan in E. Hallager, Linear A and Linear B Inscriptions from the Excavations at Kastelli, Khania 1964-1972, OpAth XI (1975), p. 62, fig. 15.

9. J. McEnroe, A Typology of Minoan Neopalatial Houses, AJA 86 (1982), pp. 7-10.

coursed ashlar, but decisive elements like for example the lustral basin and pillar crypts are not represented in our House I.

House IV

House IV was explored through the floors of the later LM III buildings. The main part of the excavation here was carried out in Room C of which the overlying walls and later pits did not permit a full exploration. Enough, however, was excavated to see that it measured 2.5 m. in width and at least 3.5 m. in length. One entrance to the room was found from Room B; and part of one doorbase permitted the full reconstruction of the door leading into Room E. Room C had previously revealed interesting finds[10] and it continued to do so. The northwestern part of the room produced a collection of nine small decorated vases. Several small carbonized bits of woven cloth (f i g. 3) were discovered fallen into one of these, a small tripod vase. In the southern part of the room were found large portions of two pithoi which had contained grain. These pithoi were not standing on the floor, but had fallen from somewhere, either in the room or from a space above. Also in the fallen debris we discovered remains of four grinding stones and ten polishers, four of which were actually lying on the floor. Furthermore this part of the room revealed a good deposit of conical cups and good decorated pottery, inside one of which was found a talismanic stone in black steatite representing the lion's mask motif (F i g. 5, up.). Most spectacular among the finds on the floor was an offering table (f i g. 4) coated with white stucco and decorated with red and blue bands. It was lying close to the door leading into Room E. The finds in Room C, comprising the pithoi, grinding stones and polishers, the cloth, a bronze needle (from 1980), the offering table, the terracotta foot (from 1980) and the mixture of coarse storage vases and good decorated pottery (f i g. 6) supplemented by the usual quantity of conical cups, is of such a complex nature that any interpretation must await further studies of all the finds from this house.

The wall between Rooms C and F had been almost entirely removed by LM II quarries and the main part of the floor of Room F destroyed. Nothing was found on the small part of the floor preserved whereas a small pit towards the southeast contained 25 complete vases consisting chiefly of conical cups, apparently all of LM IB date. Running all the way below the LM IB floor of Room F and above an earlier floor 58 cm. further down part of deposit was excavated which yielded 77 complete conical cups. This deposit, which has tentatively been dated to LM IA, was interesting in that it contained very much charcoal[11].

Further exploration in House IV is impossible because of the modern streets and its function and architecture will only be imperfectly understood. Part of the outer wall towards the street is known and so is part of the northwestern wall. The northwestern wall of Room F, however, is neither in construction nor in thickness of outer wall type, which

10. E. Hallager - Y. Tzedakis, The Greek - Swedish Excavations at Kastelli, Khania 1980, AAA XVI (1983), pp. 15-16 and Hallager 1986 (*supra*, n. 3), pp. 145-146 and n. 41.

11. It has previously been conjectured that a fire may have taken place in this building, previous to the one of the LM IB destruction. E. Hallager, A New Linear A Inscription from Khania, Kadmos XIX (1980), pp. 9-11.

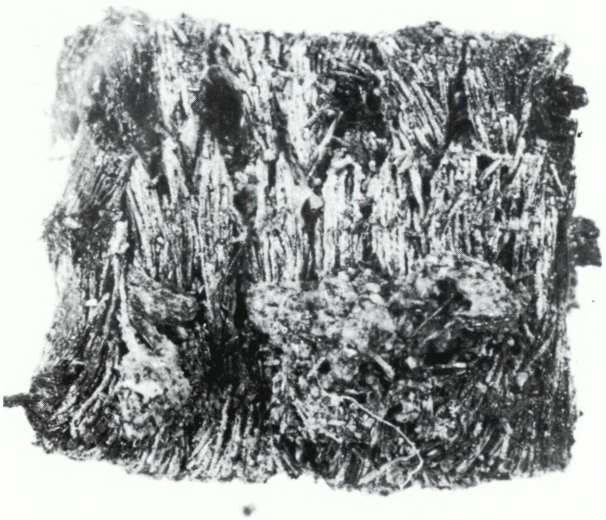

Fig. 3. Piece of carbonised woven cloth. Note the warp threads sticking ouf left and right. LM IB.

Fig. 4. Part of floor deposit in House IV, Room C. In the foreground polisher and semiglobular cup. In the centre offering table and agaist the wall storage jar. LM IB.

Fig. 5. Seals from the LM IB destruction level.Up talismanic stone from House IV, Room C. Down lentoid from fallen debris in the square.

indicates that yet another block in this area projects towards the northwest in a way reminiscent of the system with Rooms D and G in House I. This means that House IV must have had one more room northwest of the corridor-like space F.

The interior of the house had the impressive entrance vestibule with a bench running the length of the southeastern wall. From Room B a staircase had led up to the first floor. This staircase may have been of the usual U-shaped type though with the upper flight much narrower than the lower flight (basement measurements 105 against 45 cm.) or it may more likely have been of a *gamma*-shaped type with the second flight leading up above Room F—a type of staircase rarely used in Minoan architecture[12]. The space below the lower flight was used as a store room which may have been reached through a very narrow corridor from Room B. Room F may have been reached by the same way— but possibly also from another as yet undiscovered door.

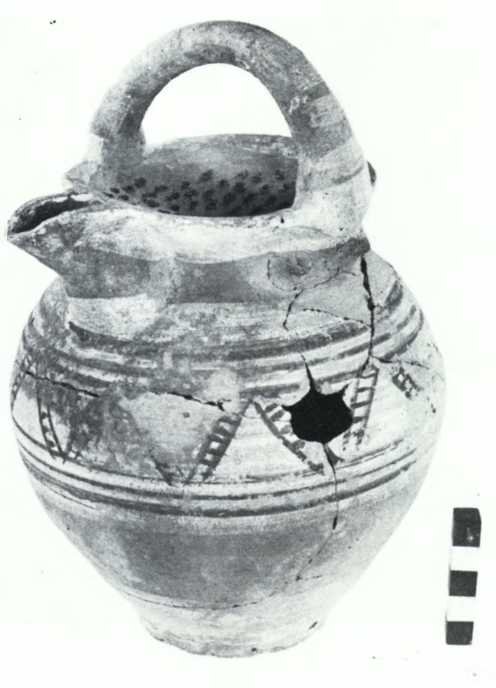

Fig. 6. Strainer from House IV, Room C. LM IB.

House II

Nothing concerned with the interior of House II was excavated in 1984, but two walls in the eastern part may be connected to the house. The westernmost of these (in 530-532 / 699-702,5) was built in a way which is also characteristic, for example, for some of the houses at Akrotiri, Thera[13], in that the north corner was built up of small ashlar blocks characteristically laid with the long surfaces in each second course while the remaining part of the wall was built up of rough stones (f i g. 7). We cannot tell for sure how usual this building technique might have been at LM I Khania, since corners are very often only preserved to the height of one course,

12. This type is on a smaller scale known from the "lustral basin". It is also seen in Phaistos, space 51, and a similar arrangement may have existed at Knossos in the northeastern area. It appears to be well known at the Palace at Zakro, for example, Rooms XVIII and XXX, cf. N. Platon, Zakros, New York 1971, plan on p. 150.

13. Sp. Marinatos, Excavations at Thera VI, Athens 1974, pls. 24a and 25a.

Fig.7. House II with coursed ashlar. North corner of eastern wall. LM I.

Fig. 8. Conical cups in front of ashlar stones in the square. LM IB.

since they are usually built of much larger stones. The large blocks, however, both in the west corner of Houses I and III and the north corner of House II rather indicate this technique to have been commonly in use. But this is the first time that such corners have been recognized with so well cut middle sized ashlar blocks. Unusually for an outer wall of LM I date it had practically no wall foundation (it went 10-15 cm. below the level of the Square) indicating that it was perhaps not intended as a supporting structure. Therefore it may be tempting to see this wall either as enclosing an open space (perhaps like Room Q in House I) or as a kind of propylon-structure such as is known from the triangular square in front of block Delta at Akrotiri[14]. The suggested reconstruction on our plan (fig. 2) must remain conjectural.

The easternmost of the two walls (in 532-534,5 / 699-701) remains enigmatic. It is a rubble wall of no excellent quality. No connecting floor was found on the south side, while to the north the destruction floor of the square reached up to the wall. It thus appears to have been built before the LM IB destruction, cutting off a part of the original square. The function of this wall, however, cannot be understood in its present context.

The Square

The destruction debris in the Square was found in two different "contexts". One was the debris fallen from the destroyed houses which had been lying untouched and in ruins when parts of the Square was in reuse in LM II, and the other the actual surface of the Square at the time of the destruction. The actual surface of the Square had a clear downward slope from north and east towards the west. The original level of the Square was paved with flagstones — some of which covered the drain leading from Room Q. The level of the Square had, however, risen during the LM I period and consisted by the time of the destruction of an earth floor with pebbles and sherds embedded in most places. In the Square from the southeast part of Room Q and running towards the southeast (in 531,8-534,5 / 703,6-706) were lying four well cut, but partly broken, ashlar blocks. Their position indicated that they were not fallen stones, but discovered *in situ*. On the floor immediately north of these stones was found an assemblage of 18 complete conical cups and several others in fragments (fig. 8), all of which could have been left there shortly before the destruction. Otherwise nothing was found on the surface of the Square.

In the reused part of the Square the fallen debris was only a thin layer, while in the unused part it was preserved up to the surviving height of the LM I walls. Everywhere it contained burned soil, pieces of mudbrick, many stones and pieces of charcoal. To the south and southwest of Room Q there were further noted extremely numerous pieces and small flakes from flagstones. Very little complete pottery was preserved in this fallen debris, but nevertheless it did yield a few interesting finds which must originally have belonged to the surrounding houses. There were a few fragmentary loom-weights and polishers, a fragment of an animal figurine, fragments of burnt clay which had sealed some kind of baskets. This deposit also produced a small

14. Sp. Marinatos, Excavations at Thera VII, Athens 1976, p. 16 and plan B, pls. 22b and 23a.

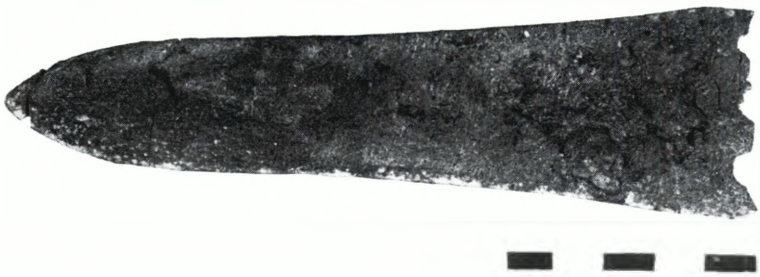

Fig. 9. Dagger blade found in the lane between Houses I and III. Probably LM I.

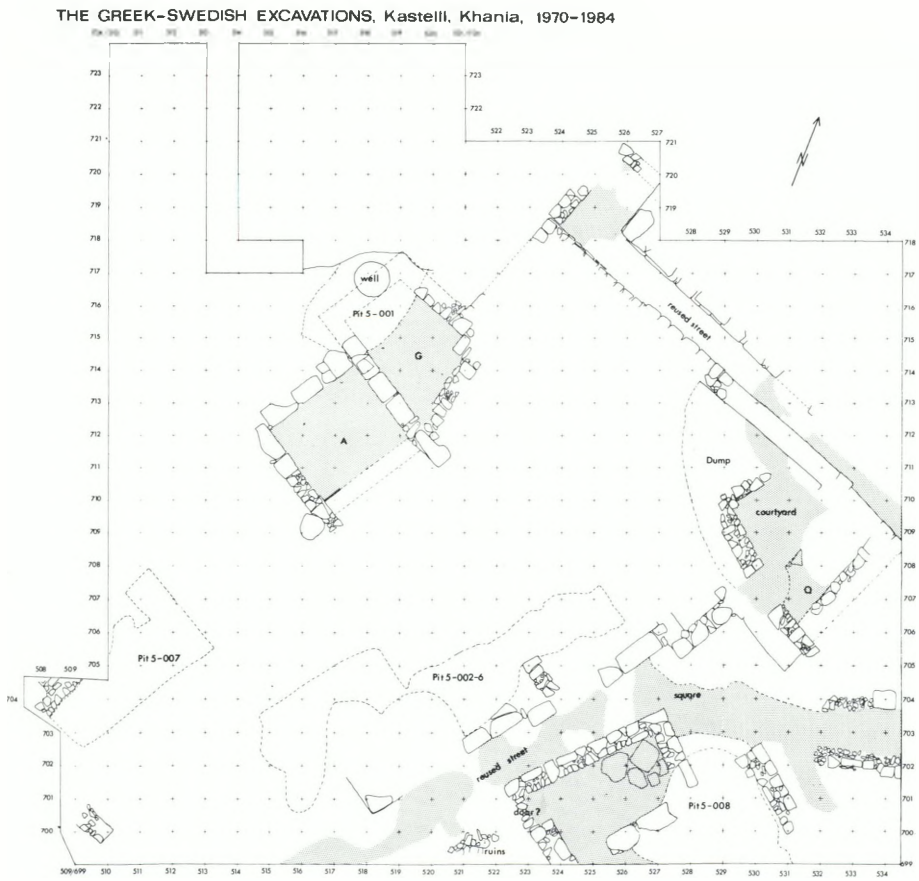

Fig. 10. Plan of the LM II and IIIA:1 settlement. The numbers indicate square meters.

lentoid in steatite (diam. 1.5 cm.) with the representation of a standing lion turning its head backwards (fig. 5 down) and two fragmentary Linear A tablets, one of which was uninscribed and one with two lines of the inscription preserved[15].

The north street and area northwest

The north street is a rather narrow lane between Houses I and III, being only 1-0.8 m. wide. It is believed to communicate with the Square around the outer east corner of Room Q where also the levels of the respective floors correspond to each other. Due to later pits only small parts of the surface of this lane were preserved — but enough remained to show how it sloped downwards towards the southeast in an angle of 4° (a fall of *ca.* 1 m. in 15 m.). The floor-surface here was like that of the Square, of earth often with a clay bedding and in places burnt red. The only finds on the floor were two conical cups, but in the debris immediately above the floor and probably belonging to the LM IB period there was discovered an almost complete dagger blade of the usual MM III-LM II type[16] with three rivet holes and a broad raised rib in the middle and with small bits of bone from the handle attached (fig. 9).

To the northwest of the Houses IV, I and III no remains of the LM I settlement have been discovered, and this must have been an unbuilt area sloping slightly towards the southwest. The facades of those houses face in a west-northwesternly direction and thus clearly fall into the pattern pointed out by Graham, that many important LM I buildings have impressive west facades towards an open space and projecting out in blocks[17].

The LM II and IIIA:1 periods

In previous reports this period has, for lack of a better word, been described as a "squatter-habitation"[18]. This is still true for the area excavated by the Greek-Swedish Excavation, in that people did resettle in parts of the LM I ruins, but the 1984 excavation has given us several reasons to modify and revaluate this term for the settlement as a whole, since we have now discovered clear indirect evidence of building activities during the whole period, and of means of communications in the ruined settlement, together with pottery of such a good quality that we would not be surprised if Khania proved to be a centre of industrial and cultural activities also during the LM II and LM IIIA:1 periods.

It became clear that the Square between Houses I and II was not reused as a square, but a narrow path was constructed to secure communication within the settlement. As one went up the south street towards the northeast and reached the first north corner of House II the new path turned straight east across the former square, the fallen debris from the LM IB destruction lying untouched to both north and south (except for a small path leading towards the southeast) (fig. 10). Clearly to

15. Will be fully published by E. Hallager-M. Vlasakis, New Evidence of Linear A Archives from Khania, Kadmos XXV (1986).

16. K. Branigan, A Transitional Phase in Minoan Metallurgy, BSA 63 (1968), p. 187.

17. J.M. Graham, The Palaces of Crete, Princeton 1972, pp. 238-239.

18. E. Hallager-Y. Tzedakis 1984 (*supra*, n. 2), p. 8 and E. Hallager 1986 (*supra*, n. 3), p. 147.

Fig. 11. Ephyrean goblet from rubbish Pit 5-007 (see Fig. 10). LM II.

Fig. 12. Bowl and cup containing skeleton of newborn dog. From rubbish Pit 5-008 (see Fig. 10). LM IIIA:1.

protect this path from soil eroding from the destruction debris it was edged by small retaining walls. The street and this path over the square must have been in use for a considerable time, since eight floors accumulated here to a height of 26 cm. No finds were recorded from these eight floor levels and with the exception of a few fragments of LM II the pottery embedded in these floors appeared to be of LM I date — probably sherds eroded from the neighbouring destruction debris.

While this path was in use, together with the corresponding one between Houses I and III, the inhabitants were carrying off stones for building activities elsewhere in the Kastelli area. It must be within this period that most of the partition wall between Rooms M and Q was quarried together with much of the south-east wall of Room Q[19]. It is also within this period that Pit 5-007 (fig. 10) was dug and most of the wall between Rooms C and F quarried away. The debris filling this pit was interesting, in that it contained some almost complete LM II vases. One cup has already been published[20] and from 1984 there came in addition one coarse jar and two large Ephyrean goblets, one of which was of a very good quality (fig. 11).

By the end of this "resettlement" period a very deep pit (Pit 5-008) was dug through some of the walls of House II. The east side of this pit was formed of bedrock, which appeared only 65 cm below the east wall of House II. The bottom of the pit was reached more than three metres below the level of the reused square. The pit contained a dark ashy soil, many bones and different kinds of sea shells and *ca.* 25.000 sherds (*ca.* 375 kg.) most of which belonged to the earliest phase of the LM IIIA period. Only two complete vessels were found in the pit, a plain bowl with a plain cup placed on top of it turned upside down (fig. 12). Between those two vessels was found the skeleton of what has preliminarily been determined as a newborn dog. Of other finds coming from this pit during the 1984 excavations may be mentioned fragments of spindle whorls and loom weights, a few stone tools and a small bronze rod.

The area of Pit 5-008 continued to be a rubbish area for some time and it was extended further east. These pits too contained pottery sherds of the earliest LM IIIA phase and they also produced the usual finds of broken loom weights and spindle whorls and a few stone tools. In addition were found fragments from two stone vases and, most interesting, an unfinished lentoid in green serpentine indicating how the art of seal-making continued at the site.

Whereas it is as yet uncertain in the case of LM I and LM II, it is quite obvious that the local Kydonian workshop so characteristic of the later LM III period had been firmly established from the very beginning of the LM IIIA:1, as proved by several excellent finds of this product in these early pits. Among the pottery in these pits several Mycenaean imports were also noted. The ceramic finds of the LM IIIA:1 period and the numerous finds indicate continuous industrial activity and manifest that the site must still have been of some importance during LM II and LM IIIA:1, even though no new buildings were actually discovered at the Ag. Aikaterini

19. E. Hallager, The Master Impression, SIMA LXVIII, Göteborg 1985, pp. 10-11.

20. E. Hallager 1986 (*supra*, n. 3), p. 147, fig. 9.

Square. The material remains discovered in the course of the Greek-Swedish Excavations are, however, sufficient to show an extensive habitation[21].

The Late Minoan IIIA:2 and IIIB:1 phase (fig. 13)

Under all circumstances it seems most likely that the spot in Khania excavated by the Greek-Swedish Excavations must have been lying in ruins for a shorter period at the beginning of LM IIIA, since the new buildings on the site as a general rule did not use the existing walls of the LM I period as foundations; and when new and old walls happened to coincide, they even so differed slightly in orientation. It seems clear that the LM I walls (or rather their remains) had been covered before the new buildings were constructed in LM IIIA:2[22].

The rubbish area in the southeast continued in use for some time. Two more large rubbish deposits of the LM IIIA period were uncovered. Much of the pottery in these pits still looked of early type, but later forms became more frequent, for example the kylix became more common compared with the goblet. These pits contained a few stone tools together with an almost complete "rella", indicating that some kind of pottery production was actually carried out at the site[23]. In a slightly later pit in the same area we came upon an unusual piece of terracotta, perhaps belonging to some kind of closed vessel. The top was a flat disc and placed on the edge of this disc was a decorated pair of horns of consecration executed in the usual form (fig. 14). In a still later pit from the same area was found a fragment of a decorated terracotta bull rhyton of size and type well known in LM I[24].

North of the rubbish area an open courtyard was found which towards the south was bordered by a low balustrade-like wall with an opening towards the southwest. This courtyard was constructed in two different levels marked by a small retaining wall running from 530,7 / 705,3 to 533,5 / 708,8. In both parts of the courtyard were many successive floors laid down during the LM IIIA and LM IIIB:1 periods. Much LM I pottery, however, was embedded in all of these floors, and to this period may possibly belong a nodule (found on one of the earliest floors in the higher part of the courtyard) bearing a seal impression from a talismanic which had a motif representing a prochus placed on a table-like construction between branches[25]. Apart from this sealing two conical cups, which had obviously been in use, these floors did not produce any finds. The function of the narrow corridor-like space north of the courtyards is still unknown. Remains of a drain, however, were found just outside the threshold in 534-534,5 / 709. At the northwest end of this space

21. Further clear evidence of this habitation was also found in the Mathiudakis plot on the Kastelli hill: Y. Tzedakis, Ανασκαφή στο Καστέλλι Χανίων (Μινωική Κυδωνία), ΠΑΕ 1977, pp. 455-458, pl. 238α.

22. E. Hallager 1986 (*supra*, n. 3), p. 148.

23. Further indications of this, but from slightly later periods, are the findings of a fragmentary potter's wheel (E. Hallager-Y. Tzedakis 1984 (*supra*, n. 2), p. 14 and fig. 12) and another "rella" (E. Hallager 1986 (*supra*, n. 3), p. 152).

24. For example from Psira and Thera: Sp. Marinatos-M. Hirmer, Kreta, Thera und das mykenische Hellas, München 1973, pl. 90.

25. For full publication, see *supra*, n. 15.

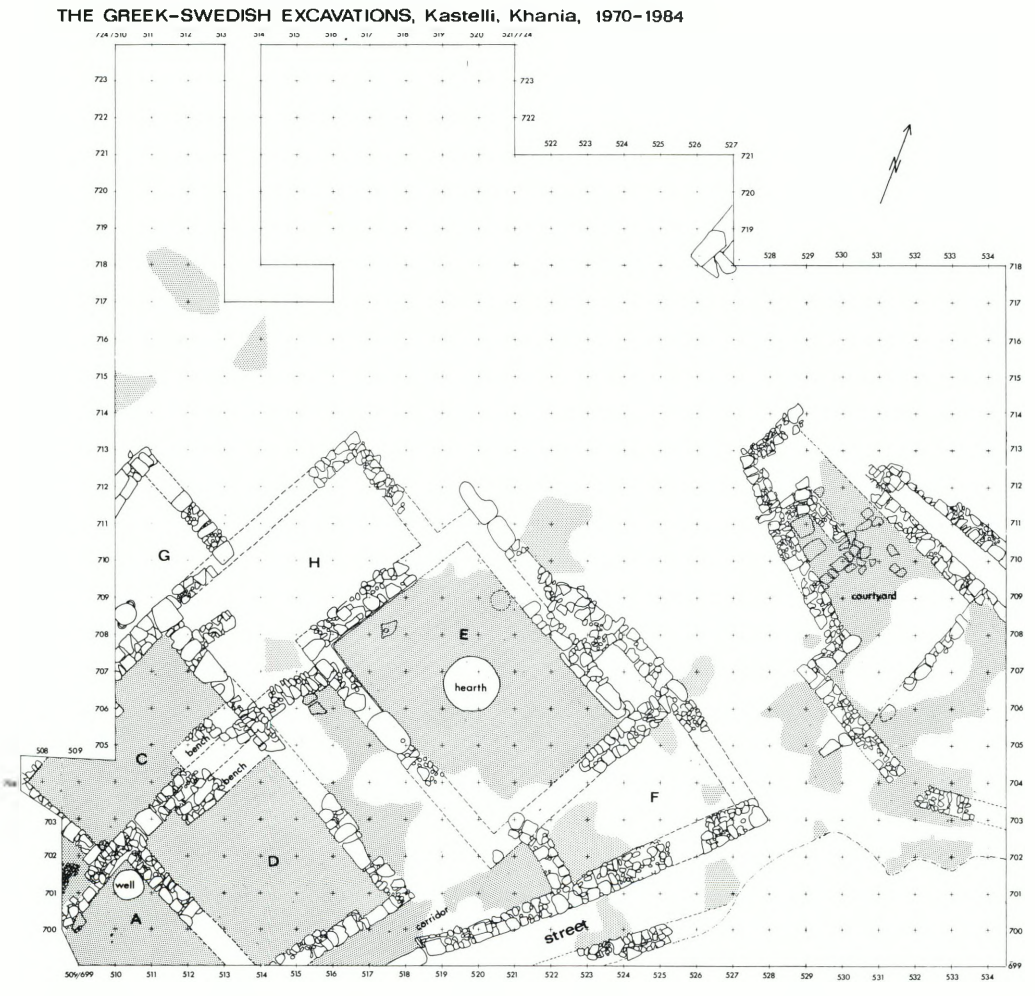

Fig. 13. Plan of the LM IIIA:2/IIIB:1 settlement. Stippled lines indicate the limit of the garbage area. The numbers indicate square meters.

Fig. 14. Top of vase with modelled horn of consecration. From LM IIIB:1 pit.

Fig. 15. Small bronzes. Knife with ivory handle, button, two arrow heads and a fibula. All from LM IIIB:2 pits.

was found a stone construction, the function of which is not clear either.

In the large western building complex the area was extended towards the west in order to excavate as completely as possible Room C, which had revealed the best floor deposit in this building[26]. The west corner of the room was discovered and the walls were here preserved to a height of up to 70 cm. Excavations through the floors of both Room C and Room A revealed further information on the earlier history of the building and it became clear that the original building had larger rooms, since the walls between Rooms A-D and B-C respectively were later additions. The original floor of space A extended below the wall and corresponded to that of Room D. The original floor of Room C also passed below the wall to Room B and a large part of this floor was covered with ash. In the floor packing in the area 508,6-509,3 / 703,2-703,8 was found a semicircular stone packing, which may have been a bedding for a fixed hearth. If correctly interpreted this bedding is different from all those previously discovered in Khania[27].

The 1984 excavation thus succeeded in clarifying some points of the earlier architecture in this building phase, but main achievement was the defining of a large area which clearly appeared to be a garbage area, within the settlement. The area was placed close to the houses, and it is interesting to note how balustrade-like walls were built to mark a boundary between the settled area (here the courtyard) and the garbage area. Compared at least to the LM I phase, this seems a drastical change since we have not found waste areas close to the houses of that settlement[28].

The Late Minoan IIIB:2 and IIIC phases

Nothing very much in the way of architecture was excavated from the beginning of this period. In connection with the courtyard in the eastern part there was no longer a difference in floor levels and a rubble wall had been built on top of the latest floor of the preceeding phase. This wall had a narrow opening (in 532,1-532,6 / 704,4-705) leading from the courtyard to a space towards the southeast, which was probably also an open area. Problematic is the existence of a tiny fragment of a wall in the former garbage area (around 532 / 700) which may indicate that the area for a period was given up as such; but by the very end of LM IIIB or in the transitional period into IIIC the area again came into use for waste from the settlement and at the same time a rubbish pit was dug in the northern part (in the area of 520,5-526 / 719,2-723,5). Both of these pits contained mainly very late LM IIIB pottery and they were interesting in that they also contained a number of small bronzes, among them a one-edged knife with an ivory handle[29], two arrow-heads, a button

26. E. Hallager-Y. Tzedakis 1984 (*supra*, n. 2), pp. 15-16 and E. Hallager 1986 (*supra*, n. 3), pp. 148-149 with n. 48.

27. E. Hallager, Minoan Kydonia. Excavations 1973, AAA VI (1973), pp. 440-442. E. Hallager - Y. Tzedakis, The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania (1978 and 1979), AAA XV (1982), p. 29 and fig. 1; also E. Hallager 1986 (*supra*, n. 3), pp. 149 and 151.

28. To the authors' knowledge no real waste deposits are reported to have been found within Cretan LM I settlements.

29. Sandar's Type Ia; N. Sandars, The Antiquity of the One-edged Bronze Knife in the Aegean, PPC 21 (1955), pp. 175-177.

and a fibula (fig. 15).

Probably dating to the same period as the above mentioned pits part of a large room was excavated in the northeastern corner (within 531-534,5 / 711-718, fig. 1). This room measures at least 5.25 x 3.50 m. It had obviously been destroyed by fire as shown by the large quantity of burnt soil above it. Unfortunately only half the floor was preserved producing extremely few finds: *ca* half of a two handled jar (fig. 16), a small clay spool[30] and a small piece of bronze. This building is probably associated with the latest bronze-age settlement on the site.

Of pure LM IIIC date no architectural remains were excavated in 1984, while a few smaller pits contained pottery from this period.

The later periods

Of the Geometric, Archaic, Classical and Hellenistic periods only few pottery fragments were found, while remains from the earliest Roman period were discovered in the form of a ditch (originally more than 19 m. long) filled in with rubble stones. In this ditch was found in 1984 the greater part of an Early Roman amphora[31].

From the later Byzantine, Venetian, Turkish and Greek periods several remains, mainly in the form of wall foundations and rubbish pits, were discovered. Especially interesting among these was a pit from the Turkish period. In this pit was found a varied assemblage of pottery, a bronze vessel and some glass vessels as well as the main part of a skeleton of a horse. This rich pit was found only 8 m. south of the Dome of Khania which had by then been turned into a mosque. From more recent periods it may be mentioned that we finished the excavation of a gazosa-factory with an impressive drainage system below its floors.

Conclusions

The 1984 season was the last excavation before the final manuscripts of the excavation 1969-1984 will be completed. Of the Late Minoan I settlement one house has been completely excavated and two streets, one large square and two more houses (II and IV) have been investigated as extensively as the modern streets on the Kastelli hill permit. This rich and representative assemblage of LM I finds has provided us with evidence which does permit some understanding of the character of the urban settlement of this period and which clearly shows that Khania was an important Minoan centre like those of Central and Eastern Crete.

The Kastelli hill, or rather the bronze-age settlement of Kydonia, is one of the few sites in Crete to provide clear evidence of a continued habitation in the following Late Minoan II period. Stratigraphical considerations permit the conclusion that some of the ruined LM I rooms were re-settled in LM II, and the continuous use of the old streets points in the same direction. Furthermore ceramic evi-

30. Of the same type as, for example, reported from LM III C Knossos: P. Warren, Knossos: Stratigraphical Museum Excavations, 1978-82, Part 2. A. Rep. 1982-83, p. 73, fig. 58. In Khania these "spools" have a history which goes back at least to the very beginning of the LM III A period.

31. The quality of the firing of the clay would rather date the amphora around the beginning of the Christian Era.

Fig. 16. Half jar from floor of LM IIIB/C building.

dence for LM II inhabitants has turned up in several deposits all over the site. The evidence of the Greek-Swedish Excavations seems to show that the character of the earliest LM IIIA habitation may have been much the same as that in the LM II period — the only measurable difference being that the pottery of the early IIIA period is much more abundant than in the previous period.

At some time at the beginning LM IIIA:2 the excavation bore witness to some drastic changes in the settlement. The old ruins were definitely given up and new and different houses were erected on the site. These houses were chiefly with larger rooms, without a second story and with a more notable use of open courts connected to the houses. Among the new architectural features of this period we find the circular fixed hearth, while the finds seem to indicate a much more lively contact with the outside world than previously. This is clearly indicated by finds of Mycenaean, Cycladic, Cypriote, Syrian (Caanaite jars) and black burnished pottery[32] while the ceramic products of the local Kydonian

32. This pottery is likely to have been produced by Italians, either in South Italy or in Crete. See B. Palsson. Hallager, A New Social Class in Late Bronze Age Crete: Foreign Traders in Khania, Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981, Bristol 1983, pp. 111-121.

workshop of this period have been identified all over the Mediterranean from Sardinia to Cyprus. From the same period the excavation has also produced several stirrup jars inscribed with the Mycenaean script, Linear B. The houses thus constructed in LM IIIA lasted for about a hundred years and seem to have been destroyed by fire by the end of LM IIIB:1. New houses, however, of the same type as before were soon erected on the site, which continued to take part in the international trade as in the previous period.

The LM IIIB settlement continued into LM IIIC with a few constructions but without the same intensive evidence of foreign contacts as previously, and the bronze-age settlement appears to have been given up before the end of LM IIIC.

Good deposits of Geometric pottery indicate that the site may again have been inhabited in the 8th and 7th centuries B.C. and the ceramic evidence seems to show that the site has been continuously inhabited since then, although the substantial architectural remains all date to the period after the Venetian / Frankish take-over of Crete in 1210 A.D.

Soundings to bedrock in the northwestern part of the excavated area and below the floors of the Late Minoan I buildings have revealed evidence of the earlier history of the site. Knowledge of the Middle Minoan period is somewhat restricted because much of the architecture of this period was levelled away in connection with the construction of the Late Minoan I houses. Remains of Middle Minoan I and II buildings, however, have been recognized, as has ceramic evidence from the entire period. Of the Early Minoan period the most extensive architectural remains are those of the EM II period, where the finds clearly indicate a settlement of a considerable importance. Habitation before EM II is not represented in architecture but documented by ceramic finds from EM I and the Final Neolithic periods.

The Greek-Swedish excavations 1969-1984 has thus produced evidence that the Kastelli hill in Khania has, with the exception of a few centuries after the end of the bronze age, been continuously inhabited from Final Neolithic to the present day.

ERIK HALLAGER-YANNIS TZEDAKIS

ΘΑΣΟΣ 1985. ΠΡΩΤΗ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ Σ' ΕΝΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΑΓΓΕΙΟΠΛΑΣΤΙΚΗΣ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΦΑΡΙ» ΣΚΑΛΑΣ ΜΑΡΙΩΝ

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Καβάλας, σε συνεργασία με τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, ανέλαβε το 1985 την ανασκαφή ενός εργαστηρίου αγγειοπλαστικής στη θέση «Φαρί», στο νοτιοδυτικό τμήμα της Θάσου. Η θέση αυτή ανακαλύφθηκε την άνοιξη του 1984 από τους καθηγητές Yvon Garlan και Maurice Picon, στη διάρκεια του ερευνητικού προγράμματος για την εντόπιση εργαστηρίων θασιακών αμφορέων στο νησί. Το εργαστήρι βρίσκεται σε απόσταση 2 χλμ. ανατολικά της Σκάλας Μαριών, δίπλα στη θάλασσα, σ' ένα πλάτωμα στο οποίο ξεχωρίζουν δύο τεχνητοί λοφίσκοι. Στόχος της ανασκαφής ήταν ο προσδιορισμός της έκτασης και των λειτουργικών δυνατοτήτων του χώρου, ο εντοπισμός των επιμέρους εγκαταστάσεων και ο καθορισμός της χρονικής διάρκειάς του.

Η ανασκαφική περίοδος διήρκεσε από τις 17 μέχρι τις 29 Ιουνίου. Η Κατερίνα Περιστέρη, η Francine Blondé και ο Jacques Y. Perreault με δώδεκα εργάτες εξασφάλισαν το συντονισμό της ανασκαφής και η Michèle Brunet πραγματοποίησε μια συστηματική επιφανειακή έρευνα στο γύρω χώρο[1].

Η ηλεκτρομαγνητική ανίχνευση που έγινε από το Richard Jones της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής είχε ως αποτέλεσμα τον καλύτερο προσανατολισμό της θέσης των δοκιμαστικών τομών. Ο Tony Koželj, αρχιτέκτονας της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, τοποθέτησε τον κάνναβο και αποτύπωσε την κάτοψη της ανασκαφής.

Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε πάνω και γύρω από τους λοφίσκους, καθώς και στα ΒΑ. του πλατώματος, και εντοπίστηκαν δύο φάσεις, από τις οποίες η αρχαιότερη αντιπροσωπεύεται και καλύτερα.

Αρχαιότερη φάση

Ο κεραμικός φούρνος

Ο κεραμικός φούρνος που βρέθηκε στα τετράγωνα Β/C-4/5 και σώζεται μόνο στο κάτω μέρος του είναι το πιο ενδιαφέρον κτίσμα του χώρου. Τετράγωνος, με πλευρά 4,80 μ., έχει κατεύθυνση από ΝΔ. προς ΒΑ. και διαθέτει έναν απιόσχημο θάλαμο θέρμανσης (ε ι κ. 1 και 2). Εξωτερικά είναι χτισμένος με μεγάλους επεξεργασμένους λίθους που σώζονται στα βόρεια σε δύο σειρές. Ο χώρος ανάμεσα στα εξωτερικά τοιχώματα και σε μια ακανόνιστη σειρά από πέτρες τοποθετημένες γύρω από το θάλαμο θέρμανσης βρέθηκε γεμάτος με πέτρες και χώμα.

Ο θάλαμος θέρμανσης αποτελείται από ένα διάδρομο πυροδότησης, μήκ. 1 και πλ. 0,95 μ., που καταλήγει στα ΒΑ. στο κεντρικό κυκλικό τμήμα (διαμ. 2,80 μ.). Τα εσωτερικά τοιχώματα είναι καλυμμένα μ' ένα στρώμα πηλού, πάχ. 0,02-0,03 μ., πιο πολύ ψημένου στην εξωτερική επιφάνεια, που ερχόταν σε επαφή με τη φωτιά. Ένα κεντρικό κυλινδρικό στήριγμα της ανύπαρκτης πια σχάρας υψώνεται στο κέντρο του φούρνου. Αρχικά κυκλικό το στήριγμα αυτό απέκτησε στα-

1. Ευχαριστούμε την κ. Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη, έφορο αρχαιοτήτων Καβάλας, για τη συμπαράσταση και τις πολύτιμες συμβουλές της.

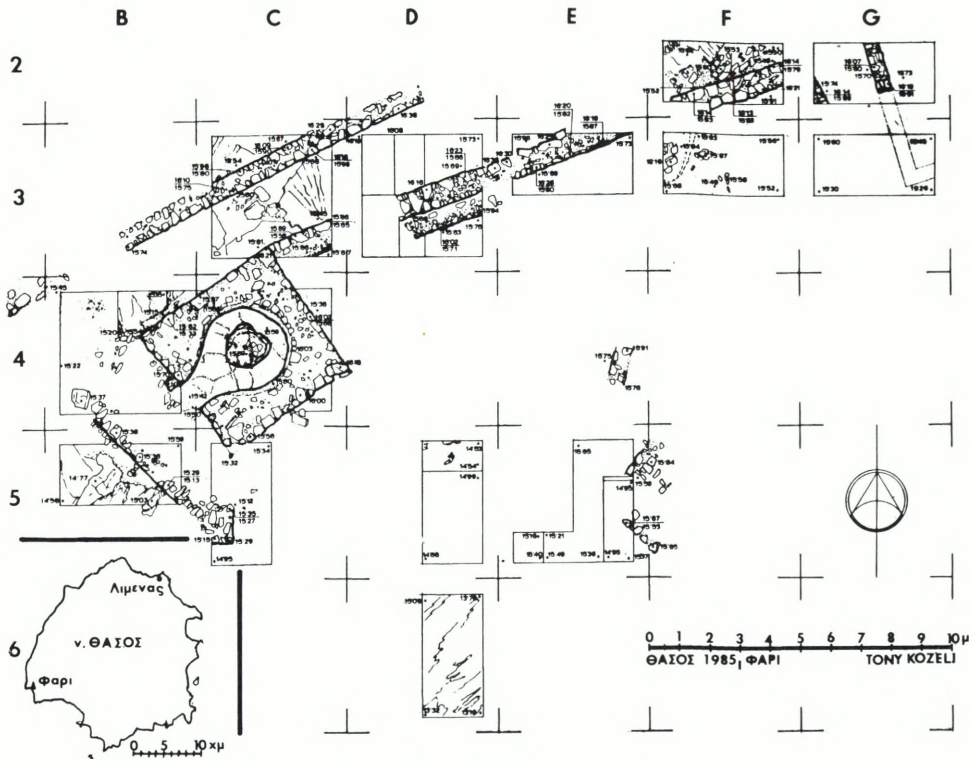

Εικ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής στη θέση «Φαρί» της Θάσου.

διακά ακανόνιστο σχήμα από τις εργασίες επισκευής, που φαίνονται καλά στο βόρειο τμήμα του (σωζ. διαστ. 1,30 Χ 1,40 μ.). Το αρκετά ανώμαλο δάπεδο του θαλάμου θέρμανσης από πηλό ήταν καλυμμένο από στρώμα στάχτης, λιγότερο παχύ στην είσοδο, όπου πρέπει να καθαριζόταν συχνά.

Αν και η σχάρα και ο θόλος δε σώζονται, πολλά θραύσματά τους, που βρέθηκαν στα ανώτερα στρώματα, δείχνουν ότι πρόκειται για φούρνο με διάτρητη σχάρα, που στηριζόταν σε μια σειρά από τόξα πλινθόκτιστα, φτιαγμένα από χοντρό ακαθάριστο πηλό ανακατεμένο με χαλίκια και άχυρα. Το πάχος του κεντρικού κυλινδρικού στηρίγματος, όπως και τα κομμάτια ψημένου πηλού που προέρχονται από το φούρνο, επιτρέπουν να υποθέσουμε την ύπαρξη πλάγιων αγωγών[2].

2. Ευχαριστούμε τον καθηγητή M. Picon, διευθυντή του εργαστηρίου αγγειολογίας της Λυών, για τις πληροφορίες σχετικά με την κατασκευή του φούρνου.

Εικ. 2. Τετράγωνο C4. Ο φούρνος από ΝΔ.

Το δάπεδο έξω από το φούρνο αποτελείται από πηλό ασπροκίτρινο που φάνηκε στα τετράγωνα B4 και C3 (σε ύψος 15,37 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας) (εικ. 1), ενώ το ίδιο το κτίσμα πατά σε μια στρώση κόκκινου χώματος που σκεπάζει το βράχο.

Βρέθηκαν διάφορα αντικείμενα που σχετίζονται με το φούρνο. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουμε δύο τύπους στηριγμάτων αγγείων κατά το ψήσιμό τους: α) πήλινα κουλουρόσχημα στηρίγματα που τοποθετούνταν στη βάση των αγγείων (εικ. 3) και β) μικρές πήλινες πλάκες ορθογώνιες (εικ. 4). Μια μεγάλη ποσότητα από θραύσματα ορθογώνιων πλακιδίων με μια τρύπα κυκλική σ' ένα άκρο χρησίμευαν πιθανώς ως δοκιμαστικά του ψησίματος του επιχρίσματος των αγγείων (εικ. 5).

Τα γειτονικά κτίσματα

Στη βορειοδυτική γωνία του φούρνου ακουμπά ένας τοίχος, μήκ. 18,70 και πλ. 0,80 μ., που αποκαλύφθηκε στα τετράγωνα C3-D3-E3 και F2. Με ελαφρά κλίση προς

Εικ. 3. Πήλινα στηρίγματα (κατά το ψήσιμο των αγγείων).

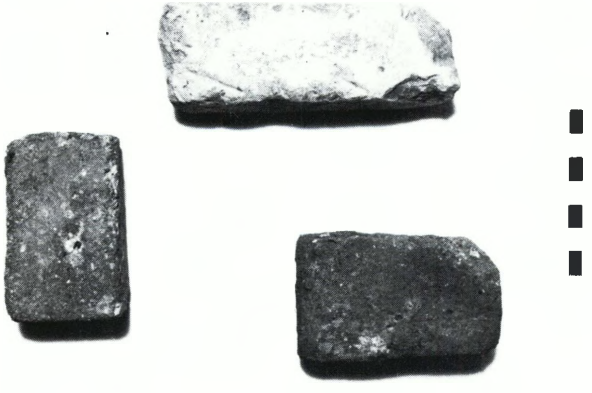

Εικ. 4. Πήλινα στηρίγματα (κατά το ψήσιμο των αγγείων).

Εικ. 5. Πήλινο πλακίδιο, δοκιμαστικό του ψησίματος του επιχρίσματος του αγγείου.

Α. σε σχέση με το φούρνο και με κατεύθυνση Β.ΒΑ.-Ν.ΝΔ., σώζεται στα ΝΔ. σε μια σειρά από μεγάλους ακανόνιστους λίθους (0,50 Χ 0,40 μ.)· μικρότεροι αργοί λίθοι σε τρεις σειρές υπάρχουν στη σύνδεση με τη βορειοανατολική γωνία του φούρνου (ε ι κ. 6). Στα ΒΑ. σώζεται σε δύο σειρές. Όπως σ' όλα τ' άλλα κτίσματα, η πέτρα που χρησιμοποιείται είναι πωρόλιθος που τρίβεται εύκολα και υπάρχει άφθονος στην περιοχή. Το γέμισμα εσωτερικά γίνεται με μικρούς λίθους και χώμα.

Στο τετράγωνο D3 ένας μικρός ορθογώνιος τοίχος, μήκ. 2,40 και πλ. 0,65 μ., από μικρούς λίθους που σώζονται σε δύο σειρές, ακουμπά στη νότια όψη του ίδιου τοίχου. Βορειότερα, ο ίδιος μακρύς τοίχος στρέφεται προς ΝΑ., αλλά δεν έχει αποκαλυφθεί παρά μόνο στη νοτιοδυτική γωνία του G2. Το δάπεδο στα βόρεια, από λεπτό στρώμα χαλικιών, εντοπίστηκε στα C3-D3 και F2 (σε ύψος 15,71 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας).

Ανατολικότερα, πάντα στο βορειοανατολικό τομέα του πλατώματος, ένας άλλος μικρός τοίχος, πλ. 0,50 και σωζ. μήκ. 1,60 μ., έχει κατεύθυνση Β.ΒΑ.-Ν.ΝΑ. Ο τοίχος αυτός πρέπει να συνεχιζόταν στο τετράγωνο G3, αλλά έπειτα από καταστροφή δεν υπάρχει πια στο G3 και τμήμα του G2, ενώ ο χώρος γέμισε με εντυπωσιακή ποσότητα κεραμικής και κεραμιδιών. Ο τοίχος γώνιαζε χωρίς αμφιβολία στα ανατολικά στο G3, όπως φαίνεται από την παρουσία ενός λάκκου-αποθέτη με θραύσματα αγγείων και κεραμιδιών στο ανατολικό και βόρειο τοίχωμα του G3.

Νεότερη φάση

Η δεύτερη φάση πιστοποιείται με βεβαιότητα μόνο από έναν τοίχο που φαίνεται επιφανειακά στο έδαφος που ανασκάφτηκε μερικά στο C3 (ε ι κ. 6). Ο τοίχος σώζεται μόνο σε μία σειρά από μικρούς ακανόνιστους λίθους, έχει πάχος 0,65 μ. και κατεύθυνση Β.ΒΑ.-Ν.ΝΔ., σχεδόν παράλληλη με τη δυτική πλευρά του φούρνου. Ο τοίχος είναι μεταγενέστερος από το φούρνο, αφού πατά επάνω στο εξωτερικό δάπεδό του. Το δάπεδο αυτό εντοπίστηκε στα βόρεια, σε ύψος 15,83 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, ενώ στα νότια καταστράφηκε και δεν υπάρχει σήμερα. Θα πρέπει να βρισκόταν περίπου στο σημερινό επίπεδο.

Μ' αυτή τη φάση πιθανώς πρέπει να συνδεθεί ένας τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ένα μέρος του οποίου βρέθηκε στο B5, καθώς και τρεις άλλοι τοίχοι με ακαθόριστο ακόμη περίγραμμα, που βρίσκονται ΝΑ. του χώρου της ανασκαφής (βόρεια και ανατολικά του E5) και που δεν έχουν ακόμη ερευνηθεί.

Ο νοτιοανατολικός τομέας

Στον τομέα αυτό ανασκάφτηκαν τρία τετράγωνα. Η απουσία όμως στρωματογραφικής συνέχειας δε μας επιτρέπει ακόμη να συσχετίσουμε τον τομέα αυτό με τα δάπεδα των εγκαταστάσεων στα βόρεια και ανατολικά του πλατώματος.

Στο D5, μόνο ένα αρχαιολογικό στρώμα βρέθηκε κατά μήκος του νότιου τοιχώματος. Ολόκληρη η βόρεια ζώνη αποτελείται από ένα στρώμα χώματος ανάμικτου με πηλό κοκκινωπό και ασπριδερό, που καλύπτει το φυσικό βράχο.

Στο E5, κάτω ακριβώς από το λεπτό στρώμα με το μαύρο επιφανειακό χώμα, βρέθηκε στρώμα κίτρινου πηλού πολύ σφιχτού, χωρίς κεραμική, που ερευνήθηκε σε βάθος

πάνω από 1 μ. Ευχαρίστως θα βλέπαμε εδώ τη θέση ενός λάκκου για τον καθαρισμό του πηλού αλλά δεν είναι δυνατό, προς το παρόν, να ερμηνευθεί η θέση με ακρίβεια.

Στο τετράγωνο D6 ταυτίστηκαν τρία στρώματα, όλα χωρισμένα με φυσικό χώμα. Το νεότερο είναι ένα στρώμα καταστροφής με άφθονα θραύσματα από κεραμίδια και αγγεία. Συνδέεται πιθανότατα με το περιεχόμενο του λάκκου-αποθέτη που βρέθηκε αποσπασματικά στη νοτιοανατολική πλευρά του χώρου. Δύο στρώματα τεφρόμαυρου χώματος υπάρχουν στα ΒΔ. της τομής και χωρίζονται μεταξύ τους με φυσικό χώμα, πάχους 0,10 μ. κάτω από το λάκκο-αποθέτη, σε πάχος 0,30 μ.

Η κεραμική

Η άφθονη κεραμική που βρέθηκε κατά τη διάρκεια της φετινής ανασκαφής μας έδωσε πολύτιμες πληροφορίες για την παραγωγή αυτού του εργαστηρίου.

Ξεχωρίζουν αγγεία με λεπτά τοιχώματα και γραπτό διάκοσμο ή αδιακόσμητα, και αγγεία κοινής κεραμικής, χρηστικά. Τα σχήματα των αγγείων δεν είναι πολλά. Οινοχόες (πολλές με χείλος τριφυλλόσχημο), μεγάλες κύλικες υπογεωμετρικές ή απομιμήσεις ιωνικών κυλίκων τύπου Β1 και Β2[3], διάφορα πινάκια και λεκάνες (ε ι κ. 7). Οι κύλικες έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι απομιμήσεις των ιωνικών κυλίκων του τύπου Β1 φαίνεται να έχουν όλες τον ίδιο διάκοσμο: εναλλαγή συστάδων ευθειών, καθέτων και ομόκεντρων κύκλων, τυπικός διάκοσμος της υπογεωμετρικής παραγωγής των Κυκλάδων (ε ι κ. 8). Οι κύλικες του τύπου Β2 έχουν μία ή δύο οριζόντιες σειρές από στιγμές στο ύψος των λαβών, ενώ η υπόλοιπη επιφάνεια του αγγείου καλύπτεται με επίχρισμα (ε ι κ. 9). Τέλος, τα παραδείγματα του υπογεωμετρικού τύπου διακοσμούνται με ένα από τα δύο θέματα (ε ι κ. 10). Πολυάριθμα είναι τα πινάκια κοινής κεραμικής, με δαχτυλιόσχημη βάση, τοίχωμα ελαφρά καμπύλο, μερικές φορές κοσμημένο με μια φαρδιά αύλακα στο μέσο της κοιλιάς και χείλος κυρτό (ε ι κ. 11).

Η ποικιλία των πηλών που χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή των αγγείων είναι μια ένδειξη του πλούτου των τύπων πηλού που εκμεταλλεύονταν στην περιοχή[4].

Στο υλικό αυτό πρέπει να προστεθεί η ανακάλυψη ενός πήλινου κυλίνδρου με ανάγλυφη παράσταση δύο ανθεμίων, εναλλασσομένων με δύο ανεστραμμένα άνθη λωτού σώζεται μόνο το ένα (ε ι κ. 12). Ο κύλινδρος αυτός χρησίμευε ως σφραγίδα για τη διακόσμηση στο χείλος πιθαριών. Αν και τα άνθη του λωτού και η απόληξη των ανθεμίων δείχνουν παλιά τεχνοτροπία, η μορφή του ανθεμίου χρονολογεί τη σφραγίδα μάλλον στο γ΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Χρονολόγηση

Το σύνολο των ευρημάτων ανταποκρίνεται σε μια παραγωγή υπογεωμετρικής έμπνευσης, αλλά αρχαϊκής τεχνοτροπίας, κοινής στις Κυκλάδες και στη Θάσο, που εμφανίστηκε από το β΄ μισό του 8ου αι. και

3. Ταξινόμηση Villard-Vallet, Mégara Hyblaea V. Lampes du VIIe siècle et chronologie des coupes ioniennes; Mélanges d' archéologie et d' histoire, 1955, σ. 7-34.

4. Ο καθηγητής M. Picon ξεχώρισε τουλάχιστον οκτώ ποικιλίες πηλού στο άμεσο περιβάλλον του εργαστηρίου. Ένα πρόγραμμα ανάλυσης της κεραμικής παραγωγής του εργαστηρίου στο Φαρί βρίσκεται ήδη σε επεξεργασία.

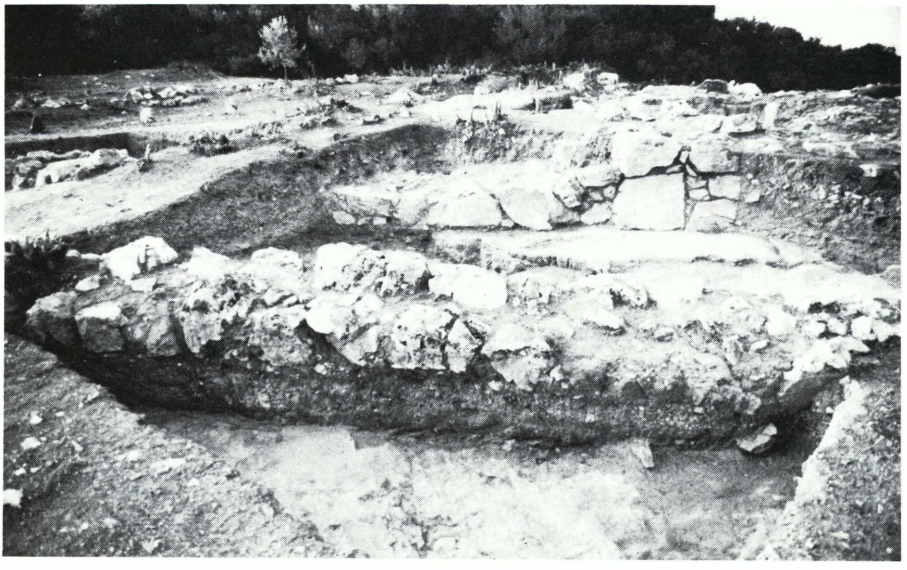

Εικ. 6. Τετράγωνο C3. Τοίχος νεότερης φάσης και σύνδεση τοίχου με τη βορειοανατολική γωνία του φούρνου.

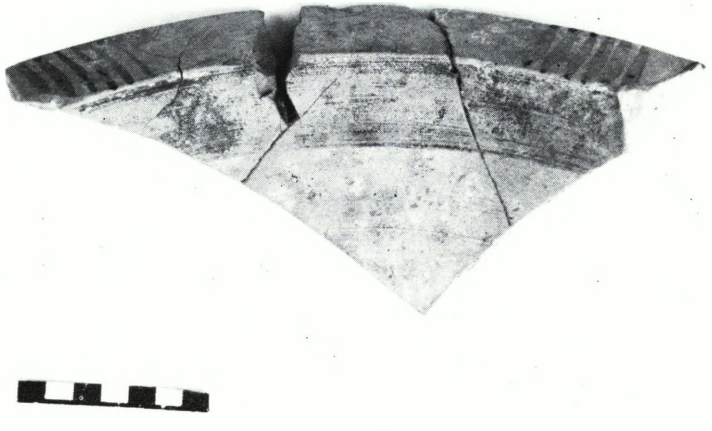

Εικ. 7. Θραύσμα λεκάνης.

Εικ. 8. Τμήμα κύλικας.

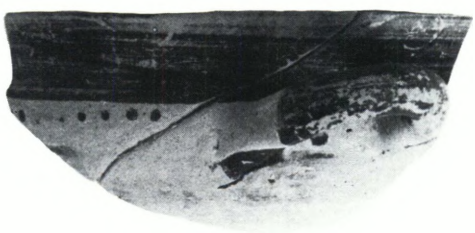

Εικ. 9. Θραύσμα κύλικας.

Εικ. 10. Θραύσμα κύλικας.

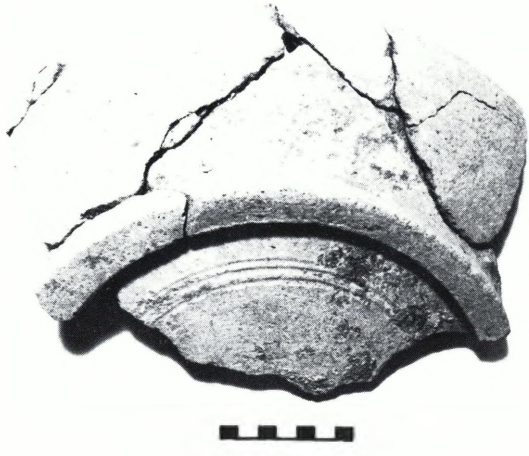

Εικ. 11. Τμήμα πινακίου.

Εικ. 12. Κυλινδρική σφραγίδα.

έφτασε ίσως μέχρι τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. Μια πρώτη ανάλυση των σχημάτων, όπως και μερικών διακοσμητικών στοιχείων του κυλίνδρου και η παρουσία δύο λυχναριών του β΄ μισού του 6ου αι. π.Χ., μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε την ακμή της εγκατάστασης κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου.

Η συνέχεια της ανασκαφής θα επιτρέψει την ακριβή χρονολόγηση και τον καθορισμό της συνέχειας μεταξύ των διαφόρων τομέων και μάλιστα τις σχέσεις μεταξύ των κτισμάτων που βρέθηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα στ' ανατολικά του πλατώματος.

Επιφανειακή έρευνα της περιοχής

Παράλληλα με την ανασκαφή του εργαστηρίου, έγινε μια συστηματική επιφανειακή έρευνα όλης της γύρω περιοχής, σε σχέση με τα κτίσματα που ανασκάφτηκαν.

Στ' ανατολικά του πλατώματος, ανάμεσα σε πεύκα και πουρνάρια, πάνω σ' ένα ύψωμα, ανακαλύψαμε τοίχο χτισμένο με μικρούς, πρόχειρους λίθους, επιφανειακούς. Η κεραμική που βρέθηκε κοντά στους τοίχους αυτούς, όπως και σε μια απότομη κατεβασιά του υψώματος προς τη θάλασσα, είναι όμοια με αυτή που προέρχεται από τις ανασκαφές: κεραμική λεπτή (κύλικες), κοινή, χρηστική και μεγάλα κομμάτια από κεραμίδια στέγης. Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχουν παραψημένα αγγεία. Δυτικά του πλατώματος, στη σχεδόν επίπεδη επιφάνεια, φαίνεται καθαρά ο φυσικός βράχος και δεν υπάρχει κανένα κτίσμα. Τα ελάχιστα όστρακα που συγκεντρώθηκαν απ' αυτή την περιοχή, είναι φανερό ότι προέρχονται από τον ίδιο κεραμικό φούρνο.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ
FRANCINE BLONDÉ
JACQUES Y. PERREAULT
MICHÈLE BRUNET

THASOS 1985. FIRST PRELIMINARY REPORT OF THE EXCAVATION OF A POTTERY WORKSHOP IN PHARI, SKALA MARIES

The Ephoria of Kavala and the French School of Archaeology have undertaken an excavation at Phari, a site on the South-West coast of Thasos. The campaign revealed part of a sixth century B.C. pottery workshop. The remains of a kiln, completely preserved in plan, consist of a square wall surrounding a pear-shaped combustion chamber with a central pilaster to support the superimposed pierced oven-floor. Several fragmentary structures related to this kiln were also discovered. The production of the workshop was confined mostly to fine pottery (cups, lekanai, jugs) and to common ware (small basins). An extension of the dig is planned for 1986.

CATERINA PERISTERI
FRANCINE BLONDÉ
JACQUES Y. PERREAULT
MICHÈLE BRUNET

ΣΩΣΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟΝ ΑΝΙΣΟΠΕΔΟ ΚΟΜΒΟ ΛΕΝΟΡΜΑΝ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ*

ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΕΚΘΕΣΗ

Με αφορμή την κατασκευή ανισόπεδου κόμβου στη διασταύρωση των οδών Λένορμαν και Κωνσταντινουπόλεως από το Υπουργείο Δημοσίων Έργων, πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή σε έκταση 4.180 μ.², που διήρκεσε 14 μήνες (Απρίλιος 1984-Ιούνιος 1985).

Σε βάθος που κυμαινόταν από 1 μέχρι 4 μ. από τη σημερινή στάθμη του δρόμου ερευνήθηκαν αρχαίοι δρόμοι, νεκροταφεία και κεραμικά εργαστήρια, που τοποθετούνται χρονικά από τα ύστερα αρχαϊκά (τέλος 6ου αι. π.Χ.) μέχρι τα ρωμαϊκά (2ος αι. μ.Χ.) χρόνια.

Ύστερη αρχαϊκή-κλασική περίοδος

Στο νότιο και κεντρικό τμήμα της ανασκαφής βρέθηκαν δύο δρόμοι (Ι και ΙΙΙ), που φαίνεται ότι χαράχτηκαν στα υστεροαρχαϊκά-πρώιμα κλασικά χρόνια και αποτελούσαν τμήματα του οδικού δικτύου, που συνέδεε το άστυ με την περιοχή του Ίππιου Κολωνού[1]. Οι δρόμοι αυτοί συγκλίνουν νότια (προς το άστυ) και ενώνονται με μικρό εγκάρσιο δρόμο (ΙΙ) της ίδιας εποχής (ε ι κ. 1). Βορειότερα (προς τον Ίππιο Κολωνό), αποκλίνουν και δημιουργούν χώρο για το νεκροταφείο που αναπτύχθηκε στην περιοχή της σημερινής γέφυρας.

Ο δυτικός δρόμος (Ι), κατά μήκος της δυτικής πλευράς της σημερινής οδού Λένορμαν, με γενική κατεύθυνση Β.-Ν., παρακολουθήθηκε σε μήκος 92,50 μ. Εντοπίστηκαν το ανατολικό ανάλημμα, τρία οδοστρώματα που πατούν σε παχύ υπόστρωμα από ποταμίσιες πέτρες, πατημένο χώμα και πολλά όστρακα, καθώς και υπόγειος λαξευτός αγωγός πεταλόσχημης διατομής (ε ι κ. 2), που ακολουθεί την πορεία του δρόμου. Δεν αποκαλύφθηκε όλο το πλάτος του δρόμου, επειδή τμήμα του βρισκόταν κάτω από τη σημερινή οικοδομική γραμμή. Ο ανατολικός δρόμος (ΙΙΙ), κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της οδού Λένορμαν, με κατεύθυνση επίσης Β.-Ν., σώζεται σε μήκος 20 μ. Αναλήμματα δεν εντοπίστηκαν και επομένως δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί το πλάτος του παρά μόνο από τα τρία οδοστρώματα που αποκαλύφθηκαν σε πλάτος περίπου 5 μ. Ίχνη τροχών έφερε μαρμάρινη επιτύμβια λήκυθος με ανάγλυφη παράσταση δεξίωσης (ΒΕ 735), που ενσωματώθηκε σε δεύτερη χρήση σε ένα από τα οδοστρώματα. Ο κλασικός δρόμος ΙΙ, που ενώνει τους δύο προηγούμενους, διατηρούσε το βόρειο αναλημματικό τοίχο του και τρία οδοστρώματα, που αποτελούν συνέχεια των αντίστοιχων του δρόμου Ι.

---

* Στην έρευνα τομέων της ανασκαφής συμμετείχαν, εκτός από τις συντάκτριες του κειμένου, οι αρχαιολόγοι Π. Παπαγγελή (κεντρικός τομέας) και Μ. Πλάτωνος (κεντρικός και νότιος τομέας).

1. Γενική βιβλιογραφία για την περιοχή βλ. I. Travlos, Pictorial Dictionary of Ancient Athens, 1971, σ. 302, 318. Δ.Ο. Σκιλάρντι, ΑΕ 1968, Χρονικά, σ. 49 κ.ε., όπου και παλιότερη βιβλιογραφία. Για νεότερες έρευνες βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 97-98. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 30, 32, 35, 47. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 33. ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 83. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 17. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 30. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 22. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 22, 25-26.

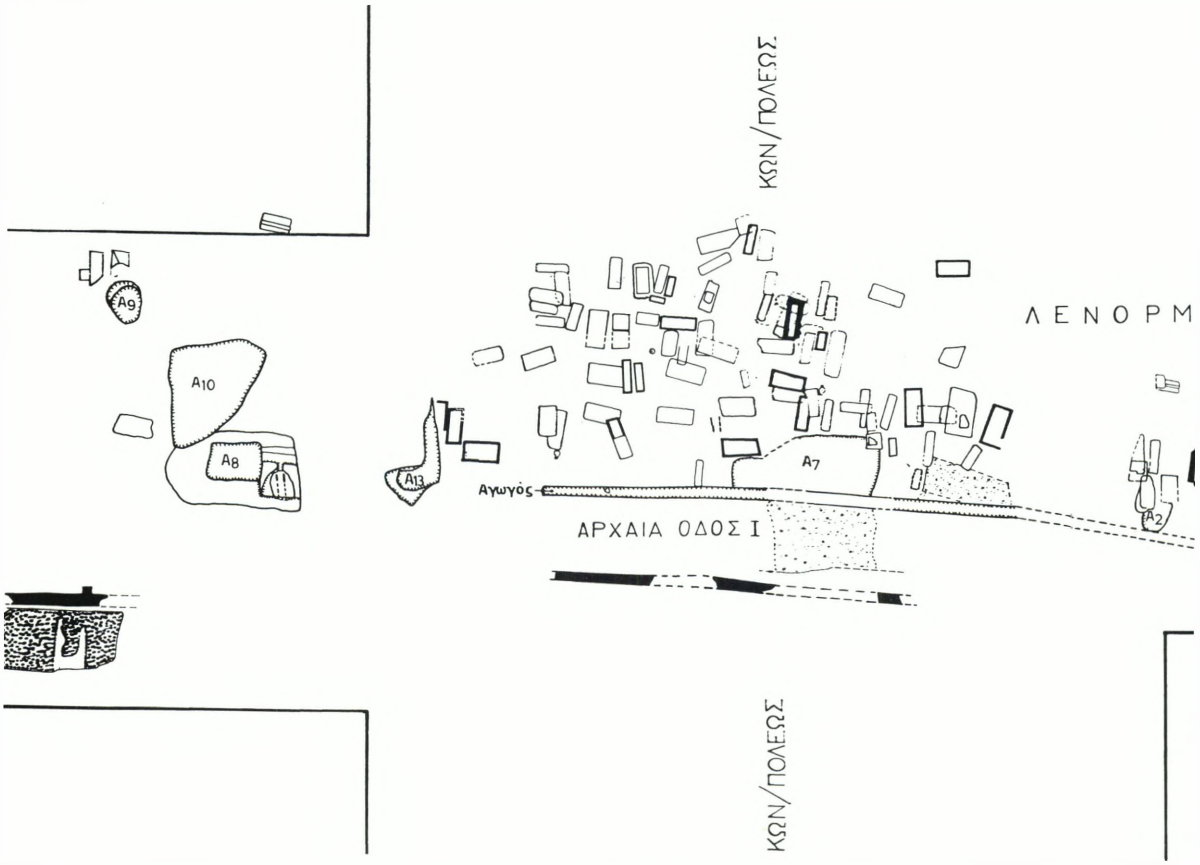

Εικ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής στον ανισόπεδο κόμβο Λένορμαν-Κωνσταντινουπόλεως.

Στη βορειοανατολική γωνία της διασταύρωσης (ή του Τ) των δρόμων Ι και ΙΙΙ εντοπίστηκε υπόγειο δωμάτιο, διαστ. 3,60 x 3,16 μ., του οποίου ο νότιος και ο δυτικός τοίχος είναι συγχρόνως και αναλήμματα των δρόμων Ι και ΙΙ. Η αρχική κατασκευή του δωματίου συνδέεται προφανώς με παρακείμενους κλιβάνους, καθώς και με υπολείμματα γειτονικού (προς Β.), ισόγειου αυτή τη φορά δωματίου, στο δάπεδο του οποίου βρέθηκαν in situ αποθηκευμένα σε επάλληλες στρώσεις ισομεγέθη δακτυλιόσχημα στηρίγματα αγγείων (εικ. 3). Είναι προφανές ότι τα δύο αυτά δωμάτια, μαζί με τους κεραμικούς κλιβάνους, αποτελούν τμήμα εργαστηριακού συγκροτήματος για την κατασκευή αγγείων. Λίγο μετά την οικοδόμησή του, και στον 5ο αι. π.Χ.. το υπόγειο δωμάτιο επισκευάζεται με την κατασκευή τοίχου εφαπτόμενου στον αναλημματικό τοίχο του δρόμου ΙΙ, έτσι ώστε οι διαστάσεις του να μειώνονται σε 3,60 x 2,50 μ. Αργότερα το δωμάτιο παύει να χρησιμοποιείται και ο χώρος του καταλαμβάνεται από μεγάλο αποθέτη (Α1), που α-

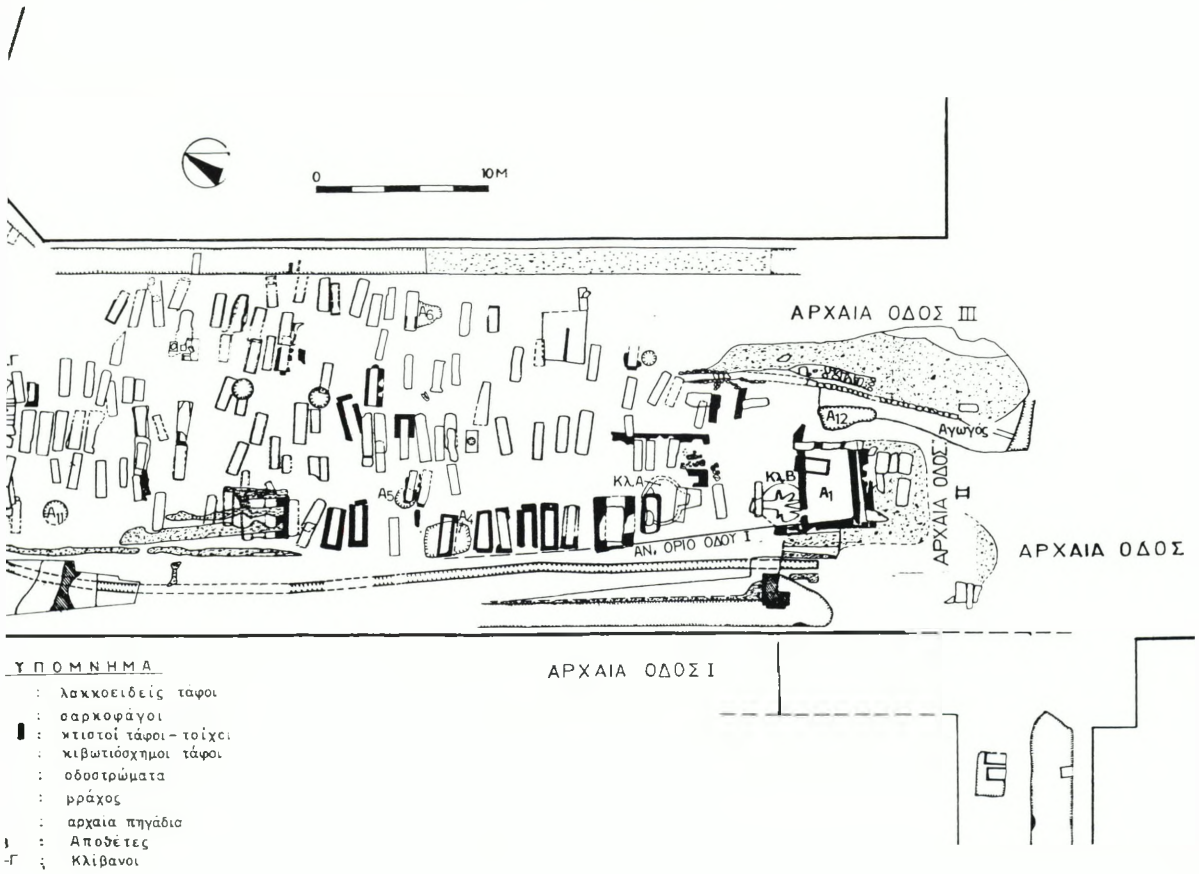

πλώνεται σ' όλη την έκταση ανάμεσα στους δύο δρόμους (Ι και ΙΙ). Ο αποθέτης αυτός έχει άμεση σχέση με δύο κυκλικούς κλιβάνους (Α, Β), που βρέθηκαν κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του δρόμου Ι, αμέσως βόρεια του δωματίου. Ένας τρίτος κλίβανος (Γ), ορθογώνιος, βρέθηκε ακόμη βορειότερα. Και οι τρεις, μικρών διαστάσεων, σώζουν μόνο το κατώτερο τμήμα από το θάλαμο καύσης.

Ο ένας κυκλικός κλίβανος (Α) (ε ι κ. 4) διατηρεί το κατώτερο τμήμα του θαλάμου καύσης με συγκλίνοντα τοιχώματα που φέρουν πολλαπλές επαλείψεις πηλού. Τμήματα από το ανατολικό και βόρειο τοίχωμα έχουν καταστραφεί από μεταγενέστερους τάφους. Η διάμετρος του κλιβάνου υπολογίζεται σε 2,20-2,40 μ. Η εσχάρα θα πρέπει να βρισκόταν 0,10-0,20 μ. ψηλότερα από τα σωζόμενα τοιχώματα. Ίχνη από δύο στενά αυλάκια που βρέθηκαν στο κέντρο του δαπέδου ίσως δέχονταν την καύσιμη ύλη. Η είσοδος του κλιβάνου στο νότιο τμήμα φέρει επαλείψεις πηλού στα πλευρικά τοιχώματα,

Εικ. 2. Λαξευτός αγωγός του αρχαίου δρόμου Ι και τάφοι του κλασικού νεκροταφείου.

Εικ. 3. Δακτυλιόσχημα στηρίγματα αγγείων στην περιοχή των κεραμικών κλιβάνων.

Εικ. 4. Ο κλίβανος Α και τμήμα του ελληνιστικού-ρωμαϊκού νεκροταφείου, νότιο τμήμα της ανασκαφής.

Εικ. 5. Ο κλίβανος Β, άποψη από ΝΔ.

ενώ η σαμαρωτή οροφή της ήταν κατασκευασμένη απο πηλό, πέτρες, πλίθρες και κεραμίδια.

Ο κλίβανος Β (εικ. 5), κυκλικός, διαμ. 2μ., σώζει επίσης το κάτω τμήμα του θαλάμου καύσης και είσοδο στο βόρειο τμήμα, ανάλογη με την είσοδο του κλιβάνου Α. Στον πυθμένα εντοπίστηκαν έξι ακτινωτά αυλάκια με κλίση από τα τοιχώματα προς το κέντρο, απ' όπου θα διοχετευόταν η απαραίτητη για την όπτηση των αγγείων θερμότητα. Η εσχάρα θα ήταν λίγο ψηλότερα και θα στηριζόταν μόνο στα τοιχώματα του κλιβάνου, αφού δε βρέθηκε κεντρικό στήριγμα. Μετά την απομάκρυνση του κλιβάνου Β βρέθηκε η συνέχεια του μεγάλου κλασικού αποθέτη Α1, που περιείχε υλικό παλιότερου κλιβάνου.

Από τον ορθογώνιο κλίβανο Γ σώζονται μόνο το βόρειο και ανατολικό τοίχωμα, κατασκευασμένα από πλίθρες. Στον πυθμένα του θαλάμου καύσης διατηρούνται τα δύο παράλληλα αυλάκια που δέχονταν την καύσιμη ύλη και ανάμεσά τους, στον κατά μήκος άξονα του κλιβάνου, φύονται ζεύγη πεσσών για την έδραση της εσχάρας, κομμάτια της οποίας βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του χώρου.

Στην ίδια περιοχή ερευνήθηκαν άλλοι τέσσερις αποθέτες: τρία ορύγματα λαξευμένα στην κιμιλιά κι ένα χτιστό πηγάδι (Α2, Α3, Α4, Α5). Το περιεχόμενο των αποθετών περιείχε όστρακα οφθαλμωτών κυρίως κυλίκων και στηρίγματα αγγείων.

Το είδος του υλικού των αποθέσεων επιβεβαιώνει τη συστηματική χρήση του χώρου (στο νότιο τμήμα της ανασκαφής) από κεραμικά εργαστήρια, των οποίων τα προϊόντα κάλυπταν τις ανάγκες του παρακείμενου κλασικού νεκροταφείου.

Αποθέσεις παρεμφερούς υλικού βρέθηκαν στον πυρήνα του ίδιου του κλασικού νεκροταφείου (Α7) και εκτεταμμένη στο χώρο βόρεια απ' αυτό άλλη μία (Α8). Αυτή αποτελείται από υλικά καταστραμμένων κλιβάνων (πλίθρες, κομμάτια πηλού, υαλοποιημένες μάζες πηλού, κομμάτια της ανωδομής), από στηρίγματα αγγείων για την όπτηση ή τη βαφή τους, καθώς και από αγγεία αποτυχημένης όπτησης. Πλήθος ήταν τα όστρακα αγγείων διαφόρων σχημάτων, μελαμβαφών και γραπτών, καθώς και μικύλλα αγγεία και ειδώλια. Από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα ήταν όστρακο ανοιχτού αγγείου με εγχάρακτα αριθμητικά σύμβολα. Λίγα μέτρα ανατολικότερα, αποθέτης (Α6) η τελευταία απόθεση (Α8) καλύπτει χρονικά κυρίως το πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ., με αντιπροσωπευτικά σχήματα αγγείων τις κύλικες, τις κοτύλες, τους σκύφους, τις ληκύθους, τις όλπες και τα μαστοειδή μελανόμορφα αγγεία (εικ. 6). Η μεγάλη έκταση αυτού του αποθέτη και η ομοιομορφία της κατασκευής και διακόσμησης των αγγείων υποδηλώνουν την ύπαρξη μεγάλου αθηναϊκού εργαστηρίου κεραμικής στην αμέσως γειτονική περιοχή.

Ακριβώς στη διασταύρωση των οδών Λένορμαν και Κωνσταντινουπόλεως (σημερινή γέφυρα) ερευνήθηκε το κλασικό νεκροταφείο (εικ. 2), που εκτεινόταν ανάμεσα στους δρόμους Ι και ΙΙΙ. Συνολικά ερευνήθηκαν εξήντα εννέα ταφές σε πυκνή διάταξη, με διάφορο προσανατολισμό. Διακρίνουμε δύο κατηγορίες ταφών: καύσεις και ενταφιασμούς. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν είκοσι εννέα πυρές, οι οποίες συνήθως είναι απλοί ορθογώνιοι λάκκοι σε μεγάλο βάθος ανοιγμένοι, όπου καίγονταν επί τόπου οι νεκροί, όπως φαίνεται από υπολείμματα

Εικ. 6. Μαστοειδή αγγεία από τον αποθέτη 8.

οστών και κορμών δέντρων. Σ' αυτή την κατηγορία εντάσσεται και χάλκινη τεφροδόχος κάλπη, τοποθετημένη σε ταφική λαξευμένη θήκη ορθογώνιου σχήματος. Στη δεύτερη κατηγορία, των ενταφιασμών, ανήκουν έντεκα βαθιά ορθογώνια ορύγματα, δεκατρείς λίθινες λάρνακες (δύο μαρμάρινες και οι υπόλοιπες πώρινες), τοποθετημένες συμμετρικά σε ορθογώνια ορύγματα, και επτά λακκοειδείς κεραμοσκεπείς τάφοι. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και έξι παιδικές ταφές, από τις οποίες τρεις σε κιβωτιόσχημους τάφους με τοιχώματα επενδυμένα με πήλινες κεραμίδες, μία σε πήλινη λάρνακα και τέσσερις εγχυτρισμοί. Από τα κτερίσματα, τα πιο χαρακτηριστικά είναι αγγεία (λευκές και μελανόμορφες λήκυθοι, σπανιότερα ερυθρόμορφες, κύλικες, πυξίδες, σκύφοι, αρύβαλλοι) (ε ι κ. 7 και 8), πήλινα ειδώλια, μετάλλινα αντικείμενα (κυρίως κάτοπτρα, στλεγγίδες και περόνες) και λιγότερα λίθινα (αλάβαστρα).

Βόρεια και νότια του κλασικού νεκροταφείου εντοπίστηκαν σποραδικές κλασικές ταφές. Συγκεκριμένα, στο βόρειο τμήμα ανασκάφτηκαν τέσσερις πυρές και ένας κεραμοσκεπής τάφος, ενώ στο νότιο πέντε πυρές, ένας λακκοειδής, μία ταφή σε πήλινη κυψέλη, μία λίθινη κάλπη και εγχυτρισμός βρέφους.

Περιορισμένη εμφανίζεται η χρήση του νεκροταφείου στην αμέσως επόμενη περίοδο. Μόνο τέσσερις ταφές του 4ου αι. π.Χ. (δύο καλυβίτες, μία θήκη, ένας λακκοειδής-κεραμοσκεπής) και τρεις του 3ου αι. π.Χ. (δύο λακκοειδείς, ένας λακκοειδής-κεραμοσκεπής) εντοπίστηκαν στο νότιο τμήμα της ανασκαφής.

Ύστερη ελληνιστική-ρωμαϊκή περίοδος

Αντίθετα, στα ύστερα ελληνιστικά και τα ρωμαϊκά χρόνια (2ος αι. π.Χ.-2ος αι. μ.Χ.) το νότιο αυτό τμήμα χρησιμοποιήθηκε συστηματικά ως νεκροταφείο (ε ι κ. 11). Αυτή την εποχή φαίνεται ότι εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ο δρόμος Ι, όπως διαπιστώνεται από τη διάταξη των τάφων, ενώ οι δρόμοι ΙΙΙ και ΙΙ παύουν να χρησιμοποιούνται. Ο ένας (ΙΙΙ), στην ελληνιστική εποχή, καλύφθηκε από τάφους με την επέκταση του νεκροταφείου προς τα ανατολικά, ενώ πάνω στον άλλο (ΙΙ) κατασκευάστηκε ταφικός περίβολος, που ορίζει από νότια μαρμάρινη σαρκοφάγο, καθώς και βάθρο από τρεις ογκόλιθους που κατέστρεψαν τα οδοστρώματα του δρόμου (βλ. ε ι κ. 1). Η χρονολογία των κατασκευών αυτών και κατ' επέκταση της αχρήστευσης του δρόμου ΙΙ παραμένει αβέβαιη.

Από το νεκροταφείο αυτής της περιόδου ερευνήθηκαν συνολικά 187 τάφοι που ανήκουν σε τέσσερις τύπους: οι περισσότεροι (89) ήταν λακκοειδείς-κεραμοσκεπείς, 43 απλοί λάκκοι, που ίσως αρχικά ήταν και αυτοί κεραμοσκεπείς, 37 κιβωτιόσχημοι κτιστοί ή λαξευτοί, επιχρισμένοι εσωτερικά με ευτελές κονίαμα, και πέντε καλυβίτες. Σχεδόν όλοι έχουν τον ίδιο προσανατολισμό (από Α. προς Δ.) και οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 1,80-2,20 μ. μήκος και από 0,40-0,85 μ. πλάτος. Στους περισσότερους τάφους βρέθηκαν μόνο υπολείμματα σκελετών με το κρανίο ανατολικά. Ανακομιδές, εκτός της κύριας ταφής, παρατηρούνται ως επί το πλείστον στους ρωμαϊκούς κιβωτιόσχημους τάφους. Υπάρχουν και περιπτώσεις επάλληλων ταφών σε διαφορετικές περιόδους, καθώς και διπλές ταυτόχρονες ταφές. Πυρές δε βρέθηκαν. Δείγμα καύσης νε-

Εικ. 7-10. Αγγεία του 5ου αι. π.Χ.

κρού διαπιστώθηκε μόνο σε μία περίπτωση τεφροδόχου κάλπης στο εσωτερικό πήλινου κάδου. Ημίκαυση παρατηρήθηκε σε καλυβίτη τάφο με το σκελετό εκτάδην, καλυμμένο με παχύ στρώμα τέφρας.

Ο πυρήνας του ελληνιστικού-ρωμαϊκού νεκροταφείου τοποθετείται αμέσως νότια των σιδηροδρομικών γραμμών. Πυκνότητα ταφών παρατηρείται σ' όλο το νότιο τμήμα της ανασκαφής, ενώ βορειότερα, στο χώρο της γέφυρας, όπου το κλασικό νεκροταφείο, αποκαλύφθηκαν λιγοστοί τάφοι της εποχής αυτής.

Από τα κτερίσματα, πολυπληθέστερα είναι τα πήλινα αγγεία κυρίως τα μυροδοχεία (ατρακτοειδή και απιόσχημα), ενώ σπανιότερα είναι τα ληκύθια, οι πυξίδες και τα λυχνάρια (εικ. 9 και 10). Από τα μετάλλινα κτερίσματα κυριαρχούν οι στλεγγίδες, σιδερένιες και χάλκινες. Επίσης χάλκινα κάτοπτρα, περόνες, εργαλεία καλλωπισμού, φιάλες, μολύβδινες πυξίδες και ένα χάλκινο ληκύθιο. Λιγοστά είναι και τα χρυσά κτερίσματα (ενώτια, φύλλα ή ψήγματα χρυσών στεφανιών, δανάκες), καθώς και τα χάλκινα νομίσματα (Αθηνών, Κορίνθου, Μακεδονίας, Φρυγίας). Καρφιά και κρίκοι που βρέθηκαν στο εσωτερικό πολλών τάφων θα πρέπει να συσχετιστούν με τη μεταφορά και την ταφή του νεκρού. Σε τρεις περιπτώσεις, στα πόδια των νεκρών βρέθηκαν υπολείμματα κατυμμάτων (καρφιά και δέρμα).

Από το περιεχόμενο αποθετών (χρηστικά αγγεία) που εντοπίστηκαν σ' όλη την έκταση της ανασκαφής, υπάρχουν ενδείξεις χρήσης γειτονικών χώρων από οικισμό της ύστερης ελληνιστικής-πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου. Συγκεκριμένα, ερευνήθηκαν τρεις αποθέτες (Α9, Α10 και Α11). Οι δύο εντοπίστηκαν στο χώρο βόρεια των σιδηροδρομικών γραμμών —ο Α9 σε πηγάδι και ο Α10 πάνω στο φυσικό βράχο αμέσως ανατολικά του Α8— και έδωσαν καθημερινής χρήσης κεραμική (στον αποθέτη-πηγάδι Α9 υπήρχε και απόθεση στα ψηλότερα στρώματα υλικού από το κλασικό-πρώιμο ελληνιστικό νεκροταφείο). Ο τρίτος αποθέτης (Α11), πηγάδι λαξευμένο στο βράχο, εντοπίστηκε νότια των σιδηροδρομικών γραμμών. Στον ίδιο αποθέτη βρέθηκαν και επτά μαρμάρινα επιτύμβια μέλη (έξι ενεπίγραφοι κιονίσκοι, ΒΕ 677, 678, 679, 749, 750, 751, και μία ενεπίγραφη στήλη, ΒΕ 676). Αρχιτεκτονικά λείψανα, ίσως αυτής της εποχής, εντοπίστηκαν στο βόρειο τμήμα της ανασκαφής. Συγκεκριμένα, στην ανατολική πλευρά του εκεί κτιρίου του ταχυδρομείου, αποκαλύφθηκε η νοτιοανατολική γωνία μεγάλου δωματίου, σωζ. διαστ. 8,50 x 4 μ., με δάπεδο από πήλινες ψηφίδες, κάθετα τοποθετημένες. Σ' έναν από τους τοίχους του δωματίου βρέθηκε εντοιχισμένη μαρμάρινη λήκυθος με ανάγλυφη παράσταση δεξίωσης (ΒΕ 663). Ανατολικότερα του δωματίου βρέθηκε τοίχος, πλ. 0,55 και σωζ. μήκ. 5,35 μ., επιμελημένης κατασκευής, που ίσως αποτελεί ανάλημμα δρόμου.

Χαρακτηριστική είναι η πληθώρα των κλασικών οστράκων στις επιχώσεις της ανασκαφής, ακόμη και ψηλότερων στρωμάτων, κυρίως του κεντρικού τμήματος. Οι επιχώσεις αυτές, εκτός των οστράκων, έδωσαν πολλά επιτύμβια μαρμάρινα μέλη. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν δέκα ενεπίγραφοι επιτύμβιοι κιονίσκοι και θραύσματα τριών άλλων (ΒΕ 669, 670, 668, 711, 736, 742, 674, 667, 671, 666, 737, 746, 680). Επίσης, τμήμα μαρμάρινου ενεπίγραφου βάθρου με εγκοπή για την ένθεση γλυπτού (ΒΕ 705), μία μαρμάρινη ενεπίγραφη λουτροφόρος με σκηνή δεξίωσης (ΒΕ 673), τέσσερις μαρμάρινες λήκυθοι, από τις οποίες μία φέρει ίχνη γραπτής

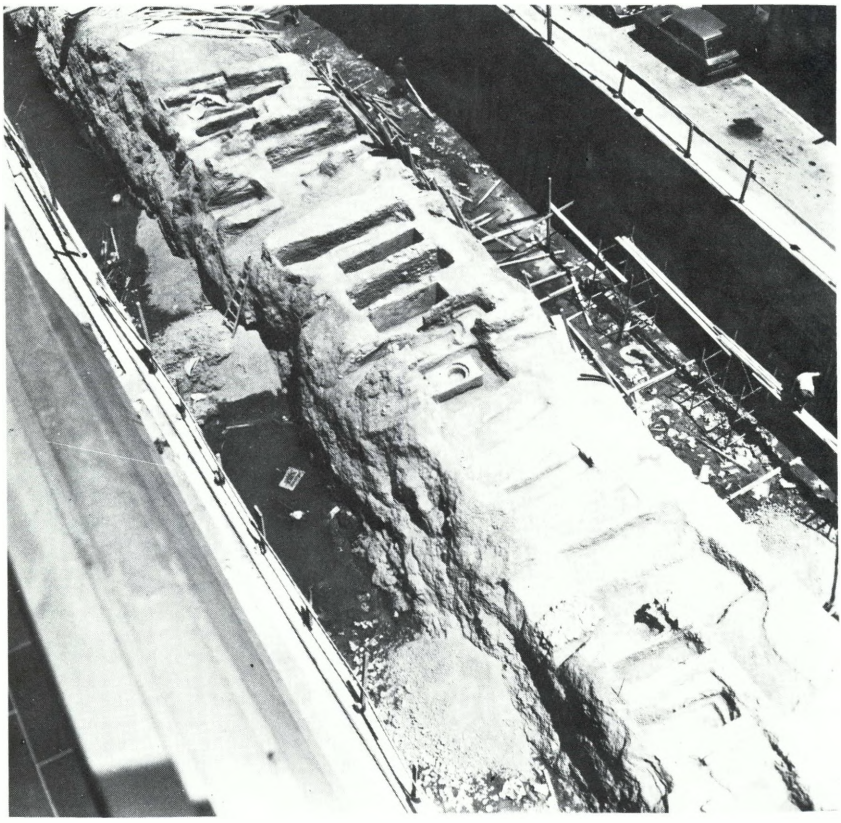

Εικ. 11. Μερική άποψη του ελληνιστικού-ρωμαϊκού νεκροταφείου, νότιο τμήμα της ανασκαφής.

Εικ. 12. Τμήμα κορινθιακού ηγεμόνα-στρωτήρα με επιγραφή Σεμνών θεών.

διακόσμησης (ΒΕ 695), η δεύτερη παράσταση δεξίωσης (ΒΕ 717), η τρίτη παράσταση δύο μορφών και ίππου (ΒΕ 692) και η τέταρτη με πελεκημένη την ανάγλυφη παράσταση (ΒΕ 664). Ακόμη, βρέθηκαν και τμήματα τριών στηλών, από τις οποίες οι δύο με ανάγλυφες παραστάσεις (ΒΕ 716, 761, 730).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, τέλος, τμήμα κορινθιακού ηγεμόνα στρωτήρα (εικ. 12), με ίχνη γραπτής διακόσμησης, που χρησιμοποιήθηκε για την κάλυψη ελληνιστικού τάφου. Στο μέτωπο φέρει αρνητικό αποτύπωμα σφραγίδας με δίστιχη επιγραφή επί τα λαιά *Σεμνῶν Θεῶν*, που θα μπορούσε να συσχετιστεί με το τέμενος των Σεμνών στον Ίππιο Κολωνό (Σοφ., Οιδ. Κολ., στ. 40-42).

Λείψανα χρήσης του χώρου που ανασκάφτηκε, μεταγενέστερης του 2ου αι. μ.Χ., δεν υπάρχουν εκτός από οδοστρώματα της οδού Λένορμαν όχι παλιότερα του 18ου-19ου αι. μ.Χ.

Η ανασκαφή του ανισόπεδου κόμβου Λένορμαν-Κωνσταντινουπόλεως ήταν σωστική και έγινε με εντατικό ρυθμό, συγχρόνως με την κατασκευή του έργου από το Υπουργείο Δημοσίων Έργων, κάτω από δύσκολες και πιεστικές συνθήκες που επιβλήθηκαν από τη φύση του έργου.

Ο. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ
Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ
Ε. ΜΠΑΖΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

RESCUE EXCAVATION AT THE LENORMAN-KONSTANTINOUPOLEOS FLYOVER IN ATHENS

In the course of a rescue excavation carried out by the 3rd Ephoria of Athens at the Lenorman and Konstantinoupoleos crossroads three ancient streets were discovered —part of the road network linking the city with the district of Hippius Colonus— with 276 graves, 3 pottery kilns, 12 granaries and the remains of 2 structures dating from late Archaic to Roman (2nd c. A.D.) times.

O. ZACHARIADOU
D. KYRIAKOU
E. BAZIOTOPOULOU

ΕΚΘΕΣΗ ΛΕΥΚΟΥ ΠΥΡΓΟΥ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ. ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ

Α΄. ΣΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΜΙΑΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

Στις 10 Δεκεμβρίου 1985 εγκαινιάστηκε στο Λευκό Πύργο της Θεσσαλονίκης μόνιμη έκθεση για την ιστορία και την τέχνη της πόλης απο το 300 ως το 1430 μ.Χ. Η έκθεση αυτή δεν αποβλέπει να υποκαταστήσει ούτε και πρέπει να συγχέεται με το αναμενόμενο από το 1913 Βυζαντινό Μουσείο της Θεσσαλονίκης, για δύο κύρια λόγους: Ο ένας είναι ότι μια έκθεση δεν μπορεί να καλύψει ένα από τα κύρια καθήκοντα ενός αρχαιολογικού μουσείου που είναι να συλλέγει, να προστατεύει, να συντηρεί και να ερευνά τις αρχαιότητες της περιοχής του, που στην περίπτωση του Βυζαντινού Μουσείου Θεσσαλονίκης πρέπει να θεωρηθεί ο ευρύτερος χώρος της Μακεδονίας. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι για την έκθεση του Λευκού Πύργου επιλέχθηκε ένα ειδικό θέμα, η εικονογράφηση μιας ιστορικής σελίδας της Θεσσαλονίκης, που γιόρταζε τα 2.300 χρόνια από την ίδρυσή της.

Αυτά τα δύο σημεία αναφοράς, ο μεσαιωνικός πύργος και η βυζαντινή πολιτεία, υπήρξαν καθοριστικά στις επιλογές μας για την οργάνωση της έκθεσης.

Ο Λευκός Πύργος είναι ένα κτίσμα ιστορικό, φορτωμένο με μνήμες ιστορικές αλλά και με θρύλους και παραδόσεις. Θέλοντας να ξαναδώσουμε στο μνημείο, μετά την αναστήλωσή του[1], μια λειτουργικότητα, ώστε να ξαναπάρει το ρόλο του στη ζωή της πόλης, αντικαταστήσαμε την αρχική χρήση του ως οχυρωματικού πύργου με μια νέα χρήση και μιαν άλλη κοινωνική λειτουργία. Θεμελιακή απαίτηση ήταν ο σεβασμός του μνημείου και η διαφύλαξη της ατμόσφαιρας, που δίνει την προσωπική φυσιογνωμία και την ιδιαιτερότητα σε κάθε ιστορικό σικοδόμημα.

1. Στόχος της έκθεσης

Στόχος της έκθεσης είναι να παρουσιαστεί η πόλη ως το πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίστηκαν οι ιστορικές συγκυρίες και αναπτύχθηκαν οι παράγοντες, κοινωνικοί, οικονομικοί και πνευματικοί, που δημιούργησαν τα συγκεκριμένα αρχαία αντικείμενα. Έχοντας λοιπόν ως αφετηρία την άποψη αυτή για τον προορισμό και τη χρησιμότητα μιας σύγχρονης μουσειακής έκθεσης, επιλέξαμε το αρχαιολογικό υλικό με κριτήριο τις δυνατότητες που εμπεριέχει να δώσει πληροφορίες για την ιστορική διαδικασία που το δημιούργησε και για την ανθρώπινη ομάδα που το «χρησιμοποίησε», είτε για να εξυπηρετήσει κάποια πρακτική ανάγκη της καθημερινής ζωής είτε για να ικανοποιήσει μια εσωτερική, πνευματική ή θρησκευτική αναζήτηση. Προσεγγίζοντας το αρχαίο αντικείμενο από μια τέτοια οπτική γωνία, δημιουργείται στον επισκέπτη μια άμεση σχέση επικοινωνίας με το έκθεμα, που στη συγκεκριμένη αυτή έκθεση δεν

1. Στην αναστήλωση του μνημείου συνεργάστηκαν οι αρχιτέκτονες Α. Κληματίδη-Παπαδάμου, Α. Ασημή-Ζόμπου και Ν. Ιωαννίδου. Τη συντήρηση και αποκατάσταση των πώρινων τοξυλλίων κάτω από τις επάλξεις και των λίθινων περιθυρωμάτων στις αίθουσες, ανέλαβε ο αρχιτέκτονας Θ. Μητρόπουλος.

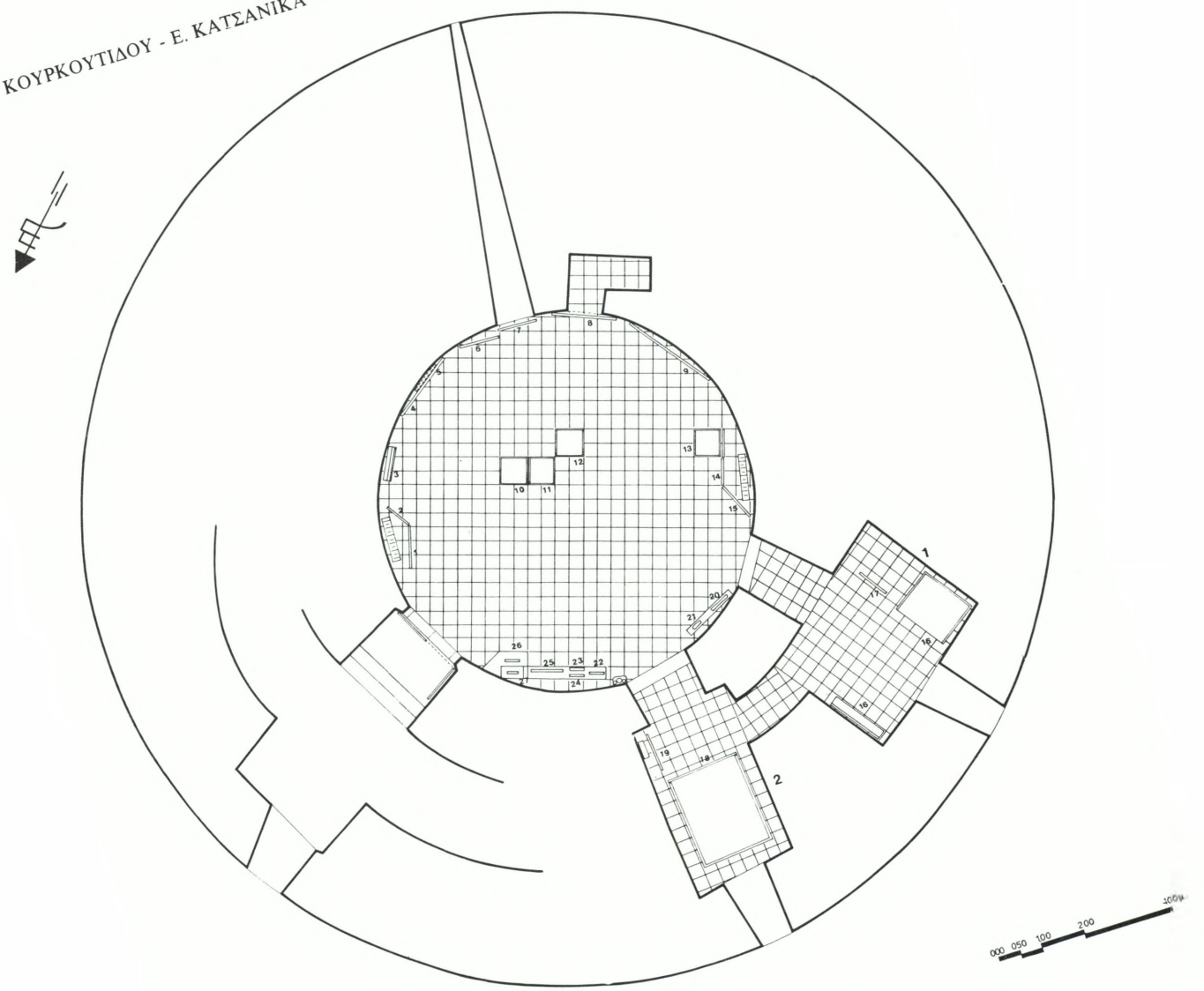

Εικ. 1. Λευκός Πύργος. Κάτοψη δεύτερου ορόφου.

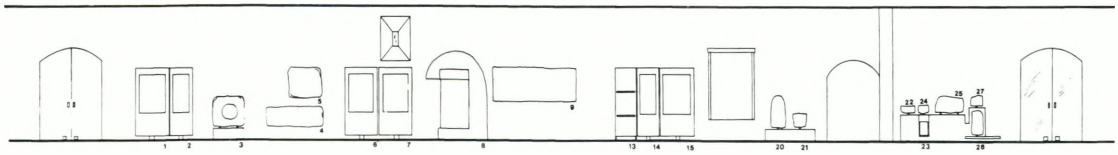

Εικ. 2. Λευκός Πύργος. Ανάπτυγμα κεντρικής αίθουσας.

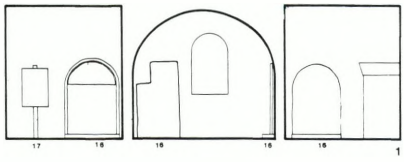

Εικ. 3. Τάφος Σωσάννας.

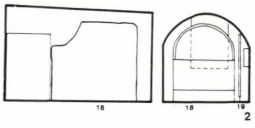

Εικ. 4. Τάφος οδού Αμπελώνων 115.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ 1 - 4

(2ος όροφος)

1. Πινακίδα χριστιανικών κοιμητηρίων Θεσσαλονίκης.
2. Πινακίδα ταφών.
3. Επιτύμβια πλάκα 1817 - ΒΕ 17
4. Τμήμα τοιχογραφίας.
5. Τμήμα τοιχογραφίας.
6. Πινακίδα νεκροταφείου Γ΄ Σεπτεμβρίου.
7. Πινακίδα ταφών οδού Αγίου Νέστορος και Απολλωνιάδος.
8. Τάφος οδού Αγίου Νέστορος.
9. Τάφος οδού Αγίου Νέστορος.
10. Προθήκη ταφικών κτερισμάτων.
11. Προθήκη ταφικών αγγείων.
12. Προθήκη ταφικών θησαυρών.
13. Προθήκη γυάλινων αγγείων.
14. Πινακίδα ταφικών κτερισμάτων.
15. Πινακίδα τοιχογραφιών.
16 - 17. Τάφος Σωσάννας
18 - 19. Τάφος οδού Αμπελώνων 115.
20. Επιτύμβια πλάκα Κοπρύλου 1830 - ΒΕ 30.
21. Επιτύμβια πλάκα Ευτυχίου Μ.Θ. 790
22. Επιτύμβια πλάκα Ελευθερίου 1812 - ΒΕ 12.
23. Επιτύμβια πλάκα Παραφόνου Μ.Θ. 2196
24. Επιτύμβια πλάκα Κασιανού Μ.Θ. 928
25. Επιτύμβια πλάκα Μαρτυρίου Μ.Θ. 2349
26. Επιτύμβια πλάκα Χιονίδος 1831 - ΒΕ 31.
27. Επιτύμβια πλάκα Φορτουνάτου Μ.Θ. 2253

είναι ένα θαυμαστό αντικείμενο τέχνης,αλλά μια πόλη και η ζωή της μέσα σε μια ορισμένη χρονική περίοδο.

2. Οργάνωση του υλικού

Το αρχαιολογικό υλικό, μαζί με το εποπτικό υλικό που το συνοδεύει, κατανεμήθηκε σε θεματικές ενότητες, μία ή δύο σε κάθε όροφο, οι οποίες οργανώθηκαν κατά συστήματα αντίστοιχα με τους βασικούς τομείς της ζωής[2].

Ι. Στο ισόγειο δίνονται στοιχεία για την οργάνωση του χώρου της πόλης, που οριοθετείται από το σύστημα οχύρωσης, τη θέση των μνημείων και των αρχαίων δρόμων μέσα στο ιστορικό κέντρο της πόλης, με παράλληλη τοποθέτηση μέσα στο σύγχρονο πολεοδομικό ιστό, καθώς και τα κύρια έργα υποδομής, το σύστημα ύδρευσης και το σύστημα αποχέτευσης της πόλης. Στην ίδια θεματική ενότητα εντάσσεται ο τομέας του ιδιωτικού βίου με στοιχεία για τη δόμηση των ιδιωτικών οικιών και με αντικείμενα καθημερινής χρήσης των κατοίκων. Στον τομέα της οικονομικής ζωής προβάλλεται η καίρια θέση της πόλης στο δίκτυο των οδών επικοινωνίας της Βαλκανικής, που μαζί με το λιμάνι αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες για την οικονομική ζωή της περιοχής. Δίνονται επίσης στοιχεία για το νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης, που με τη λειτουργία του αντανακλά την άνθηση της οικονομικής ζωής της.

ΙΙ. Στον 1ο όροφο παρουσιάζεται η μεγάλη θρησκευτική τέχνη της παλαιοχριστιανικής εποχής, που αποτελεί την κύρια έκφραση της χριστιανικής κοσμοθεωρίας. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για τη λατρεία του αγίου Δημητρίου και την εξάπλωσή της στις χώρες της Βαλκανικής.

ΙΙΙ. Στο 2ο όροφο παρουσιάζεται μια άλλη όψη της χριστιανικής πίστης και ιδεολογίας, όπως αποτυπώνεται στη ζωγραφική των τάφων και δίνονται στοιχεία για την οργάνωση των χριστιανικών κοιμητηρίων της πόλης, για τα έθιμα και τα ταφικά κτερίσματα (ε ι κ. 1-4).

IV. Στον 3ο όροφο προβάλλονται οι διάφορες όψεις της ζωής της Θεσσαλονίκης από τη μεσοβυζαντινή εποχή ως την άλωσή της από τους Τούρκους. Η γλυπτική διακόσμηση, οι θρησκευτικές εικόνες υψηλής ποιότητας και τα εκκλησιαστικά σκεύη, τα πολυτελή κοσμήματα και υφάσματα των αρχόντων και τα κεραμικά σκεύη της καθημερινής ζωής, η τάση για αποθησαύριση στις ταραγμένες πολιτικά εποχές, τα μολυβδόβουλλα, που με τα σφραγίσματά τους πληροφορούν για τα σημαίνοντα πρόσωπα που έδιναν τον τόνο στη ζωή της πόλης, όλα συγκροτούν μια ενότητα που βοηθά τον επισκέπτη να αντιληφθεί τη μεταλλαγή από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες και να συλλάβει την ατμόσφαιρα της βυζαντινής πολιτείας.

V. Στον 4ο όροφο, στους μικρούς χώρους, αναπτύσσονται δύο θέματα. Το ένα α-

2. Στην επιλογή του αρχαιολογικού και εποπτικού υλικού και στη σύνταξη των σχετικών λημμάτων στον κατάλογο της έκθεσης (Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Τέχνη, έκδοση Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1986) συνεργάστηκαν οι αρχαιολόγοι της 9ης Εφορείας Δ. Ευγενίδου, Σ. Κίσσας, Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Δ. Μακροπούλου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Ε. Μαρκή, Θ. Παπαζώτος, Α. Τούρτα, και οι αρχιτέκτονες Π. Θεοδωρίδης και Κ. Θεοχαρίδου.

ναφέρεται στη ναοδομία της Θεσσαλονίκης κατά τη βυζαντινή εποχή και το άλλο στις προσωπικότητες της πόλης και στην πνευματική τους δημιουργία.

Τέλος, με την οργάνωση ενός οπτικοακουστικού συστήματος, στην κυκλική αίθουσα, παρουσιάζεται η ζωγραφική της Θεσσαλονίκης μετά το 1000, που αποτελεί μια από τις σπουδαιότερες εκφράσεις της καλλιτεχνικής δημιουργίας στην πόλη αυτή[3].

3. Προβλήματα σχεδιασμού[4]

Ο στόχος της έκθεσης και ο χώρος που επιλέχθηκε για την οργάνωσή της, υπήρξαν οι πρωταρχικές αφετηρίες για το σχεδιασμό της. Η χαρακτηριστική αρχιτεκτονική του μεσαιωνικού πύργου με τις χαμηλές κυκλικές αίθουσες, τα χαμηλά τοξωτά περάσματα που οδηγούν στα μικρότερα δωμάτια, τα ξύλινα δοκάρια στην οροφή και τα αδρά χειροποίητα κεραμικά πλακάκια στο δάπεδο, η ορατή τοιχοποιία των εσωτερικών χώρων αποτελούσαν αρνητικά στοιχεία, που προσπαθήσαμε να μετατρέψουμε σε εποικοδομητικά. Τα κύρια προβλήματα που αντιμετωπίσαμε και οι λύσεις που επιλέξαμε είναι τα ακόλουθα:

α) Η προβολή των αρχαίων αντικειμένων πάνω στους τοίχους του πύργου τα διέλυε οπτικά και αυτό ήταν ίσως το δυσκολότερο σημείο στις επιλογές μας. Η τοιχοποιία αφέθηκε ωστόσο να λειτουργήσει άμεσα ως κύριο συστατικό στοιχείο του μνημείου. Μόνο σε ελάχιστα έργα, όπως στο αγαλματίδιο του Καλού Ποιμένα και στις βυζαντινές εικόνες, αποφασίστηκε να χρησιμοποιηθεί ένα πανώ, για να τα απομονώσει οπτικά από τον τοίχο (ε ι κ. 5).

β) Τα μεγάλα αντικείμενα, γλυπτά, επιγραφές, αποτοιχισμένα ψηφιδωτά δάπεδα, τοποθετήθηκαν ελεύθερα πάνω σε χαμηλές χτιστές κατασκευές επιχρισμένες με κεραμικό κονίαμα για να απομονωθούν από την πλακόστρωση (ε ι κ. 6).

γ) Για να επιτύχουμε όσο ήταν δυνατό την αμεσότητα της επικοινωνίας του θεατή με το έκθεμα, επιλέξαμε να τοποθετήσουμε ελεύθερα μέσα στο χώρο τα πιο πολλά από τα κεραμικά αγγεία. Σε ένα τραπέζι, στον 3ο όροφο, συγκεντρώθηκαν επιτραπέζια σκεύη, ενώ μια έγχρωμη διαφάνεια τοιχογραφίας του Μυστικού Δείπνου πάνω από το τραπέζι, δείχνει τη χρήση των αγγείων αυτών στην καθημερινή ζωή (ε ι κ. 7).

δ) Μέσα στο ίδιο πνεύμα της αμεσότητας, για όσα αντικείμενα —κυρίως κοσμήματα και έργα μικροτεχνίας— προκρίθηκε να εκτεθούν σε προθήκες, σχεδιάστηκαν προθήκες κυβικές από κρύσταλλο ασφαλείας, χωρίς σκελετό.

ε) Το εποπτικό υλικό, σχέδια, φωτογραφίες, ιστορικές πληροφορίες και επεξηγηματικοί υπομνηματισμοί, οργανώθηκε σε πινακίδες, που τοποθετήθηκαν σε κάθε θεματική ενότητα, σε συνδυασμό με τα αντικείμενα και σε αναπόσπαστη εκθεσιακή σχέση με αυτά, με στόχο πάντα την πληροφόρηση του επισκέπτη για τη σημασία, πολιτιστική ή κοινωνική, που εμπεριέχει κάθε

3. Στην οργάνωση του οπτικοακουστικού συστήματος συνεργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Α. Τούρτα και Θ. Παπαζώτος και ο αρχιτέκτονας Π. Θεοδωρίδης.

4. Στο σχεδιασμό της έκθεσης συνεργάστηκαν οι αρχιτέκτονες της Εφορείας Λ. Κατσανίκα-Στεφάνου και G. Marconi-Παπαδέλη (σχετική έκθεσή τους βλ. παρακάτω, σ. 57 κ.ε.).

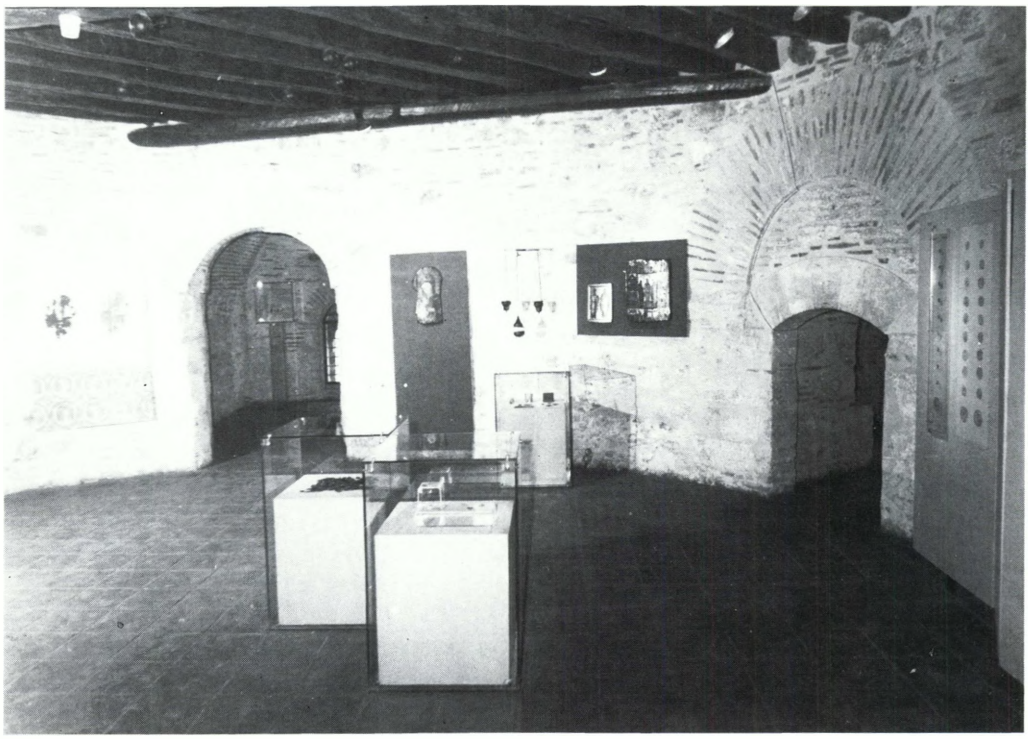

Εικ. 5. Λευκός Πύργος. Αίθουσα βυζαντινής περιόδου.

αρχαίο αντικείμενο[5] (ε ι κ. 8).

στ) Ένα ειδικό πρόβλημα, που παίζει σημαντικό ρόλο στο τελικό αποτέλεσμα της επανεκθετικής προσπάθειας, είναι ο φωτισμός. Οι κεντρικές κυκλικές αίθουσες δεν έχουν φυσικό φωτισμό και αυτό μας διευκόλυνε να ελέγξουμε τον τεχνητό φωτισμό. Παράλληλα, με τους συγκεντρωτικούς λαμπτήρες που τοποθετημένοι στα δοκάρια της οροφής φωτίζουν και προβάλλουν τα εκθέματα, φροντίσαμε να υπάρξει διάχυτο φως, ώστε να μη δημιουργήσουμε έντονα υποβλητικές εντυπώσεις με τη θεατρική δραματοποίηση και απομόνωση των φωτεινών εστιών των εκθεμάτων μέσα σε μια μισοσκότεινη αίθουσα. Ιδιαίτερα δύσκολος υπήρξε ο φωτισμός στα μικρά δωμάτια, γιατί σ' αυτά υπάρχουν παράθυρα με απευθείας προς τα έξω θέα. Αποκλείσαμε τη λύση να τα σκεπάσουμε, με το σκεπτικό ότι τα μικρά παράθυρα, πέρα από τις γοητευτικές φυγές που δίνουν στον επισκέπτη, προ-

5. Η οργάνωση του εποπτικού υλικού και η επιμέλεια της εκτύπωσής του οφείλεται στον αρχιτέκτονα Π. Θεοδωρίδη.

Εικ. 6. Σύνθεση βυζαντινών γλυπτών.

σφέρουν μια μοναδική θέα του λιμανιού και της πόλης, βασικό στοιχείο της λειτουργικότητας του μνημείου, αλλά και μια απροσδόκητη σύνδεση της σύγχρονης πόλης με το ιστορικό της παρελθόν που ξετυλίγεται στους χώρους του θαλάσσιου πύργου της.

Θεσσαλονίκη, Ιανουάριος 1986

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

Β΄. ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΜΙΑΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

Ο Λευκός Πύργος φιλοξενεί από το Δεκέμβρη του 1985 μόνιμη έκθεση για την ιστορία και την τέχνη της Θεσσαλονίκης κατά το χρονικό διάστημα 300-1430 μ.Χ. Η νέα χρήση που δόθηκε στο μεσαιωνικό πύργο προσφέρει μια εικόνα της πόλης και της ζωής της σε μια σημαντική ιστορική περίοδο και, ταυτόχρονα, δίνει «ζωή» σε ένα μνημείο της σημερινής Θεσσαλονίκης.

Ξεκινήσαμε το σχεδιασμό της έκθεσης του Λευκού Πύργου έχοντας ως δεδομένα το στόχο και το χαρακτήρα της έκθεσης,

μια πρώτη επιλογή αρχαιολογικού υλικού[6] και ένα αρχικό κτιριολογικό πρόγραμμα[7]. Σε άμεση συνεργασία με τους αρχαιολόγους της Εφορείας προσπαθήσαμε να επιτύχουμε την κατανοητή παρουσίαση του αρχαιολογικού υλικού με τρόπο που να λειτουργήσει ως τεκμηριωμένη πληροφορία των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, των πνευματικών τάσεων και του ανθρώπινου δυναμικού που το δημιούργησε και το «χρησιμοποίησε». Πρωταρχικός καθοριστικός παράγοντας ήταν ο ίδιος ο χώρος του μνημείου με την έντονη προσωπικότητά του, που έπρεπε να χρησιμοποιηθεί ως πλαίσιο της έκθεσης, χωρίς να υποτονιστεί ή να αλλοιωθεί ο χαρακτήρας και η ατμόσφαιρά του. Γι ' αυτό το λόγο, το έργο της οργάνωσης και του σχεδιασμού της έκθεσης ήταν μια συνεχής επαλήθευση της ορθότητας της σύνθεσης του πολύμορφου εκθεσιακού υλικού μέσα στο χώρο.

Οι βασικές αρχές που τέθηκαν ήταν η ανάδειξη των εκθεμάτων με λιτό τρόπο και αμεσότητα και, παράλληλα, η ανάδειξη του μνημείου μέσα από τη νέα χρήση του.

1. Διαμόρφωση του χώρου

Ο σεβασμός προς τον ιστορικό χώρο που επιλέχθηκε για την οργάνωση της έκθεσης επέβαλε τις μικρότερες, κατά το δυνατό, επεμβάσεις κατά τη διαρρύθμιση και διαμόρφωσή του για τη νέα του χρήση. Στοιχεία προβληματικά στην οργάνωση του εκθεσιακού χώρου —οι κυκλικές αίθουσες με τα πολλά περάσματα σε μικρότερα θολωτά δωμάτια, η εμφανής τοιχοποιία των εσωτερικών χώρων, τα ξύλινα δοκάρια των οροφών, τα παράθυρα στα δωμάτια—κρίθηκε σκόπιμο να παραμείνουν χωρίς επεμβάσεις και να αξιοποιηθούν. Κατά τις εργασίες αποκατάστασης του Λευκού Πύργου[8], εκεί όπου υπήρχε δυνατότητα να επέμβουμε, έγιναν ορισμένες επιλογές για τη διαμόρφωση του χώρου με γνώμονα τη νέα του χρήση σε συνδυασμό με αναστηλωτικές λύσεις. Τα δάπεδα των αιθουσών, που ήταν από τσιμεντοκονία, καλύφθηκαν με χειροποίητα κεραμικά πλακίδια, διαστάσεων 0,30 x 0,30 μ., έτσι ώστε να δημιουργήσουν έναν κάνναβο, που χρησιμοποιήθηκε στην οργάνωση της έκθεσης (ε ι κ. 5). Οι θύρες των εισόδων κάθε ορόφου κατασκευάστηκαν από κρύσταλλο ασφαλείας, ώστε, εκτός από την ουδετερότητα της μορφής, να επιτυγχάνεται η θέα των σημαντικότερων εκθεμάτων ακόμη και από το διάδρομο. Λειτουργικές ανάγκες επέβαλαν την κατασκευή κρυστάλλινου ανεμοφράκτη στον προθάλαμο της εισόδου, όπου βρίσκεται το εκδοτήριο.

2. Οργάνωση του εκθεσιακού χώρου

Καθοριστικοί παράγοντες στην οργάνωση του εκθεσιακού χώρου ήταν:

α) Η ποικιλία και πολυμορφία των εκθεμάτων, που δεν αποτελούν ένα σύνολο, αλλά μια επιλογή υλικού με στόχο την πα-

6. Υπεύθυνη οργάνωσης της έκθεσης ήταν η Ευτυχία Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Έφορος Αρχαιοτήτων. Για τους συνεργάτες της έκθεσης βλ. παραπάνω, υποσημ. 2.

7. Το αρχικό κτιριολογικό πρόγραμμα, που έχει υποστεί ορισμένες μεταβολές στην πορεία του σχεδιασμού της έκθεσης, είχε συνταχθεί από την Έφορο Αρχαιοτήτων της 9ης Εφορείας Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και από τον αρχιτέκτονα Π. Θεοδωρίδη.

8. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 1.

ρουσίαση μιας ιστορικής εικόνας της πόλης και της ζωής.

β) Ο χώρος με την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του μνημείου, διασπασμένος σε ορόφους με κυκλικές αίθουσες και μικρά χαμηλά δωμάτια. Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε με τον πλήρη σεβασμό του αρχαιολογικού υλικού και την άμεση «μελέτη» του χώρου. Επιδιώξαμε την ομαδοποίηση των εκθεμάτων σε σύνολα εννοιολογικά για να δείξουμε, όσο ήταν δυνατό, την αρχική τους λειτουργία, για ν' αποφύγουμε τη μονοτονία της παρατακτικότητας και να επιτύχουμε διακοπές που ξεκουράζουν τον επισκέπτη. Παράλληλα, επιδιώξαμε την ισορροπία όγκων, υλικών και χρωμάτων για ένα αρμονικό αισθητικό αποτέλεσμα μέσα στο χώρο.

Στις κεντρικές αίθουσες των ορόφων αναπτύχθηκε ο κύριος όγκος του αρχαιολογικού και πληροφοριακού υλικού κατά θεματικές ενότητες ανάλογα με τους βασικούς τομείς της ζωής. Το κυλινδρικό σχήμα της αίθουσας υπήρξε καθοριστικό στην οργάνωση. Διάφορες λύσεις διάταξης εξετάστηκαν και απορρίφθηκαν· η συγκέντρωση του εκθεσιακού υλικού στο κέντρο δημιουργούσε προβλήματα αλλοίωσης της ατμόσφαιρας του χώρου (βαριές, περίπλοκες κατασκευές ανάρτησης), προβλήματα στατικά (τα βαριά γλυπτά έπρεπε να τοποθετηθούν περιμετρικά) και περιόριζε την εποπτική θεώρηση των σημαντικότερων εκθεμάτων από την είσοδο (μικρό ανάπτυγμα στο κέντρο, παρεμπόδιση θέας προς τα ανοίγματα των δωματίων). Η ακτινωτή πάλι διάταξη στο χώρο προκαλούσε μονοτονία παρουσίασης και αισθητικά προβλήματα λόγω του ανομοιογενούς εκθεσιακού υλικού. Στη λύση που επιλέχθηκε τελικά, εκθέματα και πληροφοριακό υλικό οργανώθηκαν σε κυκλική διάταξη, συνήθως λίγο απομακρυσμένα από τον τοίχο, για να προβάλλονται καλύτερα, ώστε να μην αλλοιωθεί η αίσθηση του κυλινδρικού χώρου και να υπάρχει ικανό ανάπτυγμα για την εποπτική θεώρηση όλων των εκθεμάτων. Η κυκλική μονότονη κίνηση «σπάζει» με την τοποθέτηση μικρών προθηκών ελεύθερα μέσα στο χώρο ακολουθώντας τον κάνναβο 0,30 x 0,30 μ., που υπάρχει στο δάπεδο και που χρησιμοποιήθηκε και στο σχεδιασμό των προθηκών και των πινακίδων (ε ι κ. 1).

Τα μικρά θολωτά δωμάτια χρησιμοποιήθηκαν:

α) Για την παρουσίαση ειδικών θεμάτων: δωμάτιο της λατρείας του αγίου Δημητρίου και δωμάτιο του ναού της οδού 3ης Σεπτεμβρίου στον πρώτο όροφο (II), επίσης δωμάτιο αφιερωμένο στο νεκροταφείο της μονής Βλατάδων στον τρίτο όροφο (IV).

β) Για να δοθεί έμφαση σε ιδιαίτερα σημαντικά εκθέματα: δωμάτιο με τα χρυσά κοσμήματα στον τρίτο όροφο (IV).

γ) Για τη δημιουργία κατάλληλου περιβάλλοντος σε ορισμένα εκθέματα: οι θολωτοί τάφοι της «Σωσάννας» (ε ι κ. 3) και της οδού Αμπελώνων (ε ι κ. 4) στο δεύτερο όροφο (III) ταίριαζαν καλύτερα στους μικρούς θολωτούς χώρους παρά στην κυκλική αίθουσα· στον τρίτο όροφο (IV), τα αγγεία καθημερινής χρήσης αποκτούν χαρακτήρα αμεσότητας μέσα στο μικρό θολωτό δωμάτιο (ε ι κ. 7).

Κάθε όροφος και αίθουσα αντιμετωπίστηκαν με ιδιαίτερο τρόπο, ώστε ο κάθε χώρος να έχει τη δική του προσωπικότητα και να προκαλεί το ενδιαφέρον του θεατή. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στο να γίνεται αντιληπτό με την πρώτη ματιά το περιεχόμενο των αιθουσών και η βαρύτητα των πιο αξιόλογων εκθεμάτων: στον πρώτο όροφο

Εικ. 7. Βυζαντινά αγγεία.

Εικ. 8. Ενότητα ιδιωτικού βίου.

(ΙΙ) η ασημένια λειψανοθήκη τονίζεται στο κέντρο της αίθουσας, το αγαλματάκι του «Καλού Ποιμένος» τονίζεται με την τοποθέτησή του ανάμεσα σε δύο ανοίγματα, τα γλυπτά υψώνονται δίπλα, ενώ από τα ανοίγματα των δωματίων φαίνονται καθαρά το ψηφιδωτό του Αγίου Δημητρίου και η προθήκη με τη λειψανοθήκη του ναού της οδού 3ης Σεπτεμβρίου.

3. Σχεδιασμός

1. Τα περισσότερα εκθέματα παρουσιάστηκαν άμεσα χωρίς περιορισμούς μέσα στο χώρο: γλυπτά, ψηφιδωτά, εικόνες, αγγεία κτλ. Τα αρχιτεκτονικά μέλη οργανώθηκαν σε σύνολα, χωρίς πρόθεση αναπαράστασης, σε τέτοια σχέση μεταξύ τους που να θυμίζει την αρχική τους τοποθέτηση, έτσι ώστε να διατηρείται η αισθητική ισορροπία μέσα στο χώρο.

Σχετικά με την παρουσίαση των γλυπτών, προσπαθήσαμε να δημιουργήσουμε συνθέσεις, έτσι ώστε να αναδεικνύεται η αξία και το νόημά τους. Τα ενοποιήσαμε σε σύνολα που ξεχωρίζουν από το δάπεδο μέσω χαμηλών χτιστών βάθρων επιχρισμένων με κονίαμα (αναβαθμούς). Στον πρώτο όροφο (ΙΙ) τα κιονόκρανα τοποθετήθηκαν σε σιδερένιους στύλους (ε ι κ. 9), ενώ τα επίκρανα παραστάδων στηρίχτηκαν στον τοίχο. Στον τρίτο όροφο (IV) τα θωράκια και ο κιονίσκος τοποθετήθηκαν στον αναβαθμό που ενώνει την όλη σύνθεση, ενώ τα μικρότερα τεμάχια θωρακίων σε ελαφρά υπερυψωμένες, πολύ λιτές τσιμεντένιες βάσεις, ώστε να διατηρηθεί η ισορροπία στο χώρο· το ανάγλυφο της «Δεομένης» τονίστηκε αριστερά της κύριας σύνθεσης σε υπερυψωμένο χτιστό βάθρο και τα τμήματα των επιστυλίων στηρίχθηκαν στον τοίχο, σε οριζόντια επιμήκη διάταξη, πιο ψηλά από τα υπόλοιπα γλυπτά (βλ. ε ι κ. 5).

Σε ορισμένες περιπτώσεις δεν ήταν δυνατή η τοποθέτηση του γλυπτού έτσι που να θυμίζει την αρχική του θέση στο σύνολο που ανήκε. Έτσι οι μαρμάρινες επιτύμβιες επιγραφές στο δεύτερο όροφο, αρκετές σε αριθμό και μικρές σε διαστάσεις, ομαδοποιήθηκαν και αναδείχτηκαν πάνω σε μια χτιστή βάση απομακρυσμένη λίγο από τον τοίχο.

Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες θεωρήθηκαν ως τμήματα ευρύτερων συνόλων, γι' αυτό δεν αντιμετωπίστηκαν ως αυτοτελή έργα τέχνης, αλλά τοποθετήθηκαν με τρόπο που ξαναφέρνει στη μνήμη, κατά το δυνατό, την αρχική τους θέση και λειτουργία. Συγκεκριμένα, το ψηφιδωτό με το παγόνι (πρώτος όροφος, ΙΙ) (βλ. εικόνα εξωφύλλου) τοποθετήθηκε σε στενή χτιστή βάση μπροστά από τον τοίχο, πιο ψηλά από τα κιονόκρανα, και η τοιχογραφία θύρας του τάφου της οδού Νέστορος (δεύτερος όροφος, ΙΙΙ) τοποθετήθηκε μπροστά σε μικρό άνοιγμα που υπάρχει στον τοίχο. Στο ισόγειο (Ι) τα ψηφιδωτά δαπέδου των αστικών σπιτιών τοποθετήθηκαν σε χαμηλό αναβαθμό ως δάπεδο και μάλιστα, δίπλα σε ένα από αυτά χτίστηκε ελαφρά ψηλότερη κατασκευή που υποδηλώνει τον τοίχο του δωματίου δίπλα στον οποίο βρέθηκε κατά την ανασκαφή (βλ. ε ι κ. 8).

Ελεύθερα στο χώρο εκτέθηκαν τα περισσότερα αγγεία καθημερινής χρήσης, σε αναβαθμούς, σε τρίποδες και πάνω σε μια ξύλινη επιφάνεια που θυμίζει τραπέζι.

Οι τρεις βυζαντινές εικόνες τονίστηκαν αναρτημένες σε χρωματιστό πανώ, ώστε ν' αναδειχθεί η λεπτή τέχνη και η ζωγραφική τους υπόσταση και δημιούργησαν μια σύνθεση εκκλησιαστικού περιεχομένου με τις

Εικ. 9. Παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα.

καντήλες και την προθήκη μικροτεχνίας (βλ. ε ι κ. 5).

2. Για τα μικροαντικείμενα που, έπρεπε να προστατευτούν, σχεδιάστηκαν προθήκες απλές από κρύσταλλο ασφαλείας, χωρίς σκελετό.

Τα περισσότερα αντικείμενα ήταν μικρά και έπρεπε να φαίνονται από την πάνω πλευρά, γι ' αυτό σχεδιάστηκαν μικρές και χαμηλές προθήκες με κάνναβο 0,30 μ. από ορθογώνια φύλλα κρύσταλλου που συνδέονται με μπρούντζινους μεντεσέδες. Έτσι, δημιουργείται ένα κρυστάλλινο ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο που περιβάλλει και προφυλάσσει μαζί με τα εκθέματα και τη χαμηλή ξύλινη βάση όπου είναι τοποθετημένα. Οι βάσεις εκθεμάτων επενδύθηκαν με ύφασμα σε χρώμα γκριζογάλανο, που δίνει ένα ψυχρό χρωματικό τόνο, διαφορετικό από τις γήινες αποχρώσεις του χώρου και ταιριάζει με όλα τα αντικείμενα, χρυσά, χάλκινα και κεραμικά.

Ανάλαφρα και ορατά στο ύψος του ματιού, τα ταφικά γυάλινα αγγεία (δεύτερος

όροφος, ΙΙΙ) ξεχωρίζουν σε μια ψηλή προθήκη με κρυστάλλινα ράφια, που τα αναδεικνύει χωρίς να τα περιορίζει οπτικά. Η μοναδικότητα δύο σημαντικών εκθεμάτων επέβαλε και την ξεχωριστή αντιμετώπιση της παρουσίασής τους: η ασημένια λειψανοθήκη στο κέντρο του πρώτου ορόφου και τα χρυσά περικάρπια σε δωμάτιο του τρίτου ορόφου «αναδύονται» πάνω στις βάσεις τους, μέσα σε υπερυψωμένους κρυστάλλινους κύβους.

3. Το πληροφοριακό υλικό πλαισιώνει κι επεξηγεί τα εκθέματα. Στις κυκλικές αίθουσες το υλικό αυτό τοποθετήθηκε σε μεγάλες πινακίδες που στηρίζονται στο δάπεδο, ακολουθώντας την περίμετρο σε μικρή απόσταση από τον τοίχο, ώστε να καλύπτει διάφορες λειτουργικές εγκαταστάσεις, που δημιουργούσαν άσχημες παρεμβολές στην ανάπτυξη και παρουσίαση των εκθεμάτων. Στα θολωτά δωμάτια το πληροφοριακό υλικό τοποθετήθηκε σε μικρές πινακίδες κρεμασμένες στον τοίχο. Το ύφασμα βιβλιοδεσίας που χρησιμοποιήθηκε για να καλύψει τις πινακίδες, καθώς και το χαρτί ακουαρέλας πάνω στο οποίο τυπώθηκαν τα κείμενα, με την αδρή και ουδέτερη χρωματικά επιφάνειά τους δεν προβάλλονται ιδιαίτερα και «δένουν» με τις επιφάνειες του χώρου.

4. Στο σχεδιασμό της έκθεσης το χρώμα χρησιμοποιήθηκε με μέτρο, για να μην αλλοιωθεί η ατμόσφαιρα του χώρου. Το γκριζόασπρο και οι γήινες αποχρώσεις επικρατούν. Μόνο οι βάσεις των προθηκών και το φόντο σε δύο σημαντικά εκθέματα, που έπρεπε να τονιστούν ιδιαίτερα, ξεχωρίζουν χρωματικά: το αγαλματάκι του Καλού Ποιμένα και οι βυζαντινές εικόνες. Προσοχή δόθηκε στην ισορροπία μεταξύ άτονων χρωματικά εκθεμάτων και χρώματος· στον πρώτο όροφο (ΙΙ), με τα πολλά άχρωμα γλυπτά και τους ουδέτερους πληροφοριακούς πίνακες, προστέθηκε λάμψη και χρώμα με τη βοήθεια φωτεινών διαφανειών μέσα σε ψηλές κρυστάλλινες προθήκες και στον τρίτο όροφο (IV), απέναντι από τη σύνθεση των μαρμάρινων γλυπτών, τοποθετήθηκαν οι εικόνες.

5. Ο σχεδιασμός της έκθεσης αποτελεί την οπτική έκφραση των στόχων της· επιδιώξαμε να οδηγήσουμε τον επισκέπτη να ανακαλύψει, μέσα στους γοητευτικούς χώρους του Λευκού Πύργου, πτυχές της ζωής της Θεσσαλονίκης σε μια σημαντική ιστορική της περίοδο και να αποκομίσει απόλαυση απ' αυτή την επαφή του με το παρελθόν. Η αγάπη και ο σεβασμός προς τα εκθέματα —μαρτυρίες της πολιτιστικής μας κληρονομιάς— και προς το μνημείο μας οδήγησε στο συγκεκριμένο αποτέλεσμα, με την ελπίδα ότι θα προκαλέσει παρόμοια συναισθήματα και στους επισκέπτες της έκθεσης.

Θεσσαλονίκη, Μάρτιος 1986

ΕΛΕΝΗ ΚΑΤΣΑΝΙΚΑ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ
GABRIELLA MARCONI-ΠΑΠΑΔΕΛΗ

EXPOSITION DANS LA TOUR BLANCHE THESSALONIQUE-L' HISTOIRE ET L'ART

A. Le but et les problèmes d'une exposition

L'exposition qui est inaugurée dans la Tour Blanche de Thessalonique vise à illustrer l'histoire et l'art de la ville depuis le commencement du 4ème siècle jusqu' à la conquête par les Turcs le 1430. Le but de l'exposition est de présenter la ville comme le cadre historique dans lequel sont développées les coincidences sociales, économiques et culturelles qui ont creé les objets d'art.

Les conditions déterminantes pour l'organisation du materiel archéologique et informatif furent alors d'une part la respection du monument et de l'atmosphère speciale de la tour médievale, de l'autre part le désir d'assurer le contact direct entre le spectateur et l'objet même.

EUTYCHIA KOURKOUTIDOU-NIKOLAIDOU

B. Progettazione di una mostra

I fattori determinanti nella progettazione della mostra Torre Bianca sono stati:

a) L'esistenza di un materiale archeologico di tipo vario e multiforme, la cui scelta ha avuto come scopo la presentazione della immagine storica dela città e della sua vita.

b) L'assunzione come ambiente ospitante la mostra di un edificio storico con particolati caratteristiche, una sua propria atmosfera e suddiviso in sei piani ognuno dei quali comprende una sala circolare a piccole stanze a volta.

Come principi base si sono posti il risalto degli oggetti da esporre in modo comprensibile, con immediatezza e parallelamente il risalto del monumento entro la sua nuova funzione. Gli oggetti da esporre sono stati organizzati in insiemi tematici e posti con immediatezza nell' ambiente o in vetrine disposte liberamente seguendo un modulo.

Si é cercato di ottenere un equilibrio di volumi, materiali e di colori al fine di un armonico risultato estetico. Ogni piano e sala sono stati affrontati in modo particolare cosicché ogmuno di essi abbia un proprio carattere e un contenuto di globale e immediata visibilità.

GAGRIELLA MARCONI-PAPADELI
ELENI KATSANIKA-STEFANOU

ΚΙΣΑΜΟΣ. Η ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ*

Από αρχαίες φιλολογικές πηγές αντλούμε την πληροφορία για την ύπαρξη δύο πόλεων στην Κρήτη με το όνομα Κίσαμος[1], και των δύο στο δυτικό τμήμα του νησιού και στη βόρεια παραλία (ε ι κ. 1): η πρώτη, από τα ανατολικά προς τα δυτικά, ήταν το επίνειο της σημαντικής ελληνικής και ρωμαϊκής πόλης Απτέρας, στον κόλπο της Σούδας[2]. Η δεύτερη, όπως είναι γενικά αποδεκτό[3], βρισκόταν στο μυχό του κόλπου που ονομαζόταν Μυρτίλος (σήμερα κόλπος Κισάμου), ανάμεσα στα ακρωτήρια Κώρυκος και Κίμαρος ή Τρητός (σήμερα Μπούζα), στη δυτική πλευρά, και Τίτυρος ή Ψάκον ή Κύαμον ή Κίσαμον άκρον (σήμερα Σπάδα)[4], στην ανατολική. Στην ίδια ακριβώς θέση είναι η σημερινή κωμόπολη Καστέλλι Κισάμου ή Κίσαμος. Στον κόλπο του Μυρτίλου υπήρχε και το Αγνείον, μία λιμενική εγκατάσταση που είχε και ιερό του Απόλλωνα· η θέση του δεν έχει εντοπιστεί με απόλυτη βεβαιότητα[5]. Στη μικρή αυτή μελέτη θα προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε την οικιστική μορφή της δεύτερης Κισάμου ως τα μέσα περίπου του 4ου αι. μ.Χ. και να διατυπώσουμε ορισμένες τοπογραφικές παρατηρήσεις με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα.

Οι μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων για την Κίσαμο περιορίζονται κυρίως σε λίγες γεωγραφικές μνείες. Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος αναφέρει την Κίσαμο πριν από την Πέργαμο και την Κυδωνία[6]. Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος, κατά την περιγραφή των παραλίων της Κρήτης, αναφέρει την Κίσαμον πόλιν μετά το Δικτύνναιον ιερό και το ακρωτήριο Ψάκον[7]. Ο Νόννος γράφει *δάπεδον Κισάμοιο*[8]. Ο Ιεροκλής τοποθετεί την Κίσαμο ανάμεσα στην Κυδωνία και την Κα-

* Το κείμενο αυτό αποτέλεσε ανακοίνωση στο Γ΄ Συνέδριο του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων στους Δελφούς, 29 Μαρτίου-1 Απριλίου 1984. Ευχαριστώ θερμά τον Έφορο Γ. Τζεδάκι για την άδεια μελέτης του υλικού από τις ανασκαφές στο Καστέλλι Κισάμου και την Έφορο Η. Ζερβουδάκη για τις υποδείξεις κατά τη συγγραφή του κειμένου.

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιούνται και οι ακόλουθες:

Sanders: I.F. Sanders, Roman Crete. An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete, Warminster, Wilts, England 1982.

Savignoni: L. Savignoni - G. De Sanctis, Esplorazione archeologica delle provincie occidentali di Creta, MonAnt XI (1901), σ. 286 κ.ε.

Θεοφανείδης: Β.Δ. Θεοφανείδης, Ανασκαφικαί έρευναι και τυχαία ευρήματα ανά την Δυτικήν Κρήτην, ΑΕ 1942-44, Παράρτημα, σ. 1 κ.ε.

Guarducci: M. Guarducci, Inscriptiones Creticae, II, Roma 1939, σ. 94 κ.ε.

1. Το όνομα θεωρείται ότι δόθηκε από τους Κυδωνιάτες. Βλ. RE, λ. Kisamos.

2. Στράβων, X, 479: *Ἀπτέρας δ' ἐπίνειόν ἐστι Κίσαμος*. Τοποθετείται στην περιοχή των Καλυβών ή στο Καλάμι Αποκορώνου: Sanders, σ. 165, αριθ. 17/1.

3. Πρβλ. και Στ. Γ. Σπανάκης, Ανέκδοτος κατάλογος των 100 πόλεων της Κρήτης, Κρητ. Χρον. ΙΑ΄ (1957), σ. 284, 299.

4. Βλ. RE, τα σχετικά λήμματα. Επίσης Guarducci, σ. 94-95. Πρβλ. και Savignoni, σ. 287, εικ. 1.

5. Ανωνύμου, Σταδιασμός ήτοι περίπλους της μεγάλης θαλάσσης, 338: *ἀπὸ τοῦ Τρητοῦ εἰς Ἀγνεῖον στάδιοι ν΄· λιμὴν ἐστιν ἔχων ἱερὸν Ἀπόλλωνος*. Ο P. Faure υποθέτει ότι ήταν κοντά στο παρεκκλήσι του Αγίου Σώστη, Κρητ. Χρον. ΙΖ΄ (1963), σ. 25, αριθ. 12. Βλ. και J.D.S. Pendlebury, The Archaeology of Crete, London 1939, σ. 27. Sanders, σ. 29.

6. Plinius, Nat. Hist., IV, 12, 59.

7. Πτολεμαίος, Γεωγρ., III, 17, 8.

8. Νόννος, Διονυσιακά, XIII, 237.

Εικ. 1. Χάρτης νομού Χανίων.

ντανία (Κάντανο)[9]. Τον πληρέστερο γεωγραφικό προσδιορισμό μας παρέχει ο «Σταδιασμός της μεγάλης θαλάσσης»[10]: *«ἀπὸ Ἀγνείου εἰς Κίσαμον στάδιοι π΄· πόλις ἐστὶν ἐν κόλπῳ κειμένη· ἔστι δὲ λιμὴν· ἔχει καὶ ὕδωρ· ἀπὸ Κισάμου ἐπὶ Τίτυρον στάδιοι κε΄· ἀκρωτήριόν ἐστιν ὑψηλὸν κατάδενδρον.*

Ταξιδιώτες, περιηγητές κ.ά. παρατήρησαν στο Καστέλλι Κισάμου αρχαιότητες, όπως ο H. Buondelmonti[11] τον 15ο αι., ο O. Belli[12] τον 16ο, ο R. Pococke[13] τον 18ο, ο

9. Ιεροκλής, Συνέκδημος, 650, 13.

10. Ανωνύμου, Σταδιασμός, 339-340. Για τις αρχαίες και νεότερες πηγές για την Κίσαμο βλ. J. N. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, Paris 1890, σ. 55. Guarducci, σ. 94 κ.ε.

11. Ch. Buondelmonti, Description des îles de l' archipel grec, δημοσίευση από τον Émile Legrand, Paris 1897, σ.113.

12. E. Falkener, A Description of some Important Theaters and other Remains in Crete, from a MS History of Candia by Onorio Belli in 1586, Museum of Classical Antiquities, Suppl., London 1854. Βλ.και Στ.Γ. Σπανάκης, Το θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Β΄, Αθήναι 1968, σ. 151.

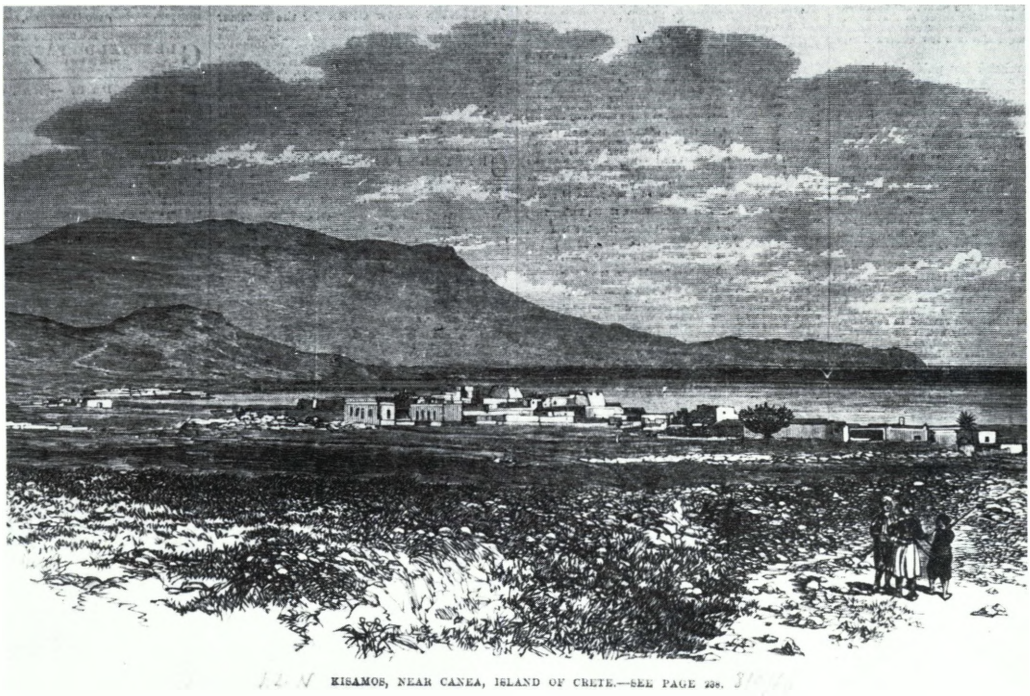

Εικ. 2. Χαλκογραφία του Καστελλίου Κισάμου από το βιβλίο του R. Pashley.

R. Pashley[14] και ο T.A.B. Spratt[15] τον 19ο (εικ. 2).

Το λιμάνι της αρχαίας πόλης είχε εντοπιστεί ήδη από τους περιηγητές[16] στη θέση Μαύρος Μόλος, σε μικρή απόσταση δυτικά από το Καστέλλι, ανάμεσα στη σύγχρονη κωμόπολη και στο λόφο Σελλί. Από τους δύο λιμενοβραχίονες σώζεται σήμερα μόνο ο δυτικός, κατασκευασμένος από ογκώδεις μαύρους λίθους[17].

Η τυχαία εύρεση ενός ψευδόστομου αμφορίσκου των μετανακτορικών χρόνων μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως στοιχείο στην

13. R. Pococke, A Description of the East and some other Countries, II, London 1745, σ. 245.

14. R. Pashley, Travels in Crete, II, Amsterdam 1970, σ. 43-44.

15. T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, II, London 1865, σ. 216 κ.ε.

16. R. Pococke, ό.π. T.A.B. Spratt, ό.π., σ. 218. Πρβλ. και Θεοφανείδης, σ. 11.

17. Ο μικρότερος ανατολικός λιμενοβραχίονας σωζόταν έως πρόσφατα, βλ. Κ. Δαβάρας, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 499, Πίν. 371α.

ανίχνευση της παλιότερης ανθρώπινης παρουσίας στο Καστέλλι Κισάμου μόνο όσον αφορά στην ευρύτερη περιοχή του, γιατί από τον Θεοφανείδη δηλώνεται ως τόπος προέλευσης του αγγείου αλλού αγρός, κοντά στο Επισκοπικό μέγαρο του Καστελλίου, και αλλού η θέση Σκάφη, περίπου 1 ½ χλμ. ανατολικά από το Καστέλλι[18]. Ένα αρχαϊκό πλαστικό αγγείο στην Οξφόρδη έχει ένδειξη προέλευσης από την Κίσαμο[19].

Ο Savignoni εξερεύνησε τη θέση της αρχαίας πόλης, επισήμανε διάφορες ρωμαϊκές αρχαιότητες και δημοσίευσε ένα μαρμάρινο ανδριάντα του Αδριανού[20]. Ο Pendlebury περιέλαβε την Κίσαμο στους καταλόγους των θέσεων με ευρήματα αρχαϊκά, κλασικά, ελληνιστικά και ρωμαϊκά, δηλώνοντας απλώς την ύπαρξη αγγείων αντίστοιχων προς τις αναφερόμενες περιόδους στο τοπικό μουσείο και βασιζόμενος κυρίως σε προσωπικές παρατηρήσεις ως προς τις ρωμαϊκές αρχαιότητες[21]. Ο καθηγητής Ν. Πλάτων περισυνέλεξε από τη σύγχρονη κωμόπολη ακέραια και θραυσμένα μαρμάρινα αγάλματα ρωμαϊκών χρόνων και ενεπίγραφες χριστιανικές πλάκες[22].

Η παλιότερη κατοίκηση της περιοχής και η ακριβής χρονολογία ίδρυσης της πόλης παραμένουν απροσδιόριστες. Από τα ευρήματα των ανασκαφών, που θα εκτεθούν στη συνέχεια, προκύπτει η ύπαρξη στη θέση του σημερινού Καστελλίου μιας ανθηρής ρωμαϊκής πόλης. Η ζωή στην ίδια θέση συνεχίστηκε αδιάλειπτα σε όλες ανεξαιρέτως τις μετέπειτα ιστορικές περιόδους[23].

Οι ανασκαφές στο Καστέλλι άρχισαν το 1966 και συνεχίζονται ως σήμερα έχοντας σωστικό χαρακτήρα[24]. Η πλειονότητα των ευρημάτων, κινητών και ακινήτων, ανήκει στην περίοδο της ρωμαιοκρατίας και κυρίως σε αυτή από τον 1ο αι. μ.Χ. και εξής. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα η ρωμαϊκή Κίσαμος εκτεινόταν στη βορειοδυτική, κεντρική και νότια περιοχή της σύγχρονης κωμόπολης (ε ι κ. 3).

Μία μεγάλη οικία του β΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ., που αποτελείται τουλάχιστον από δεκατέσσερα δωμάτια και εσωτερική πλακόστρωτη αυλή, ανασκάφτηκε νότια της Νέας

18. Β.Δ. Θεοφανείδης, Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών, Α΄, Αθήναι 1938, σ. 606. Θεοφανείδης, σ. 13, αριθ. 5. S. Hood, BSA 60 (1965), σ. 105.

19. CVA, Oxford, II, πίν. 2, αριθ. 1-3. E. Kirsten, στο F. Matz, Forschungen auf Kreta 1942, Berlin 1951, σ. 120, σημ. 7.

20. Savignoni, σ. 304-314, πίν. XXV, αριθ. 1.

21. J.D.S. Pendlebury, ό.π., σ. 340, 350, 360, 363, 369. Προκειμένου για τις κλασικές και ελληνιστικές αρχαιότητες ο J.D.S. Pendlebury (σ. 350 και 360) παραπέμπει επίσης στο Savignoni (σ. 304), ο οποίος όμως δηλώνει ότι όλα τα αναφερόμενα αρχαία λείψανα από την Κίσαμο ανήκουν στη ρωμαϊκή περίοδο. Με εξαίρεση τον ανδριάντα του Αδριανού, φωτογραφίες των ευρημάτων από την Κίσαμο δεν παρέχονται. Για την επιτύμβια (;) στήλη του τέλους του 5ου ή των αρχών του 4ου αι π.Χ. (Savignoni, σ. 311 κ.ε., εικ. 11) δηλώνεται ως τόπος προέλευσης οι Λουσακές, κοντά στα Μεσόγεια.

22. Κρητ. Χρον. ΙΑ΄ (1957), σ. 337 (δεν αναφέρεται χρονολόγηση). Κρητ. Χρον. ΙΓ΄ (1959), σ. 392-93.

23. Στη βυζαντινή, κατά την οποία ήταν και έδρα Επισκόπου (Ιεροκλής, Notitiae Graecae Episcopatuum, III, 450· X, 561· IX, 137· XIII, 411. T.A.B. Spratt, ό.π., σ. 218. Γ.Ι. Κονιδάρης, Κρητ. Χρον. Ζ΄ (1953), σ. 462 κ.ε. Guarducci, σ. 98 κ.ε. Sanders, σ. 43, 45, 128, 172, αριθ. 20/10). Στην ενετοκρατία, από την οποία σώζονται και λείψανα του φρουρίου (T.A.B. Spratt, ό.π.). Στην τουρκοκρατία (R. Pashley, ό.π. T.A.B. Spratt, ό.π.).

24. Θα αναφερθούν οι ανασκαφές που έγιναν έως τις αρχές του 1983.

Πλατείας του Καστελλίου[25] (αριθ. 1)[26]. Σε δύο συνεχόμενα δωμάτια στο ανατολικό άκρο του κτιρίου αποκαλύφθηκαν πολύχρωμα ψηφιδωτά δάπεδα είτε με θέματα εμπνευσμένα από τον κόσμο των ζώων ή τη μυθολογία είτε με φυτικές και γεωμετρικές διακοσμητικές συνθέσεις. Βρέθηκε επίσης τμήμα από υδρευτικό αγωγό. Η οικία καταστράφηκε στα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. Σε δεύτερη φάση ανήκουν οικοδομικά λείψανα της παλαιοχριστιανικής εποχής.

Αποσπασματική ήταν η αποκάλυψη άλλης οικίας, του β΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ., περίπου 400 μ. ανατολικά από την προηγούμενη (αριθ. 2). Πολύχρωμη ψηφιδωτή σύνθεση κοσμούσε το δάπεδο ενός δωματίου[27].

Σε απόσταση περίπου 200 μ. ΒΔ. από τη μεγάλη οικία ήλθαν στο φως δύο δωμάτια από άλλη, χρονολογούμενη στο α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ.[28] (αριθ. 3).Το δάπεδο του ενός δωματίου ήταν από πηλό, ενώ του δευτέρου έφερε ψηφιδωτό, που απεικονίζει ένα αγκαλιασμένο ζευγάρι και ένα παιδί που κόβει σταφύλια.

Στο βορειοδυτικό άκρο της Νέας Πλατείας βρέθηκε τμήμα από άλλη ρωμαϊκή οικία, πιθανώς του 3ου αι. μ.Χ., τουλάχιστον πέντε δωματίων, τα τρία με ψηφιδωτά δάπεδα, και με πλακόστρωτη αυλή (αριθ. 4). Η κύρια πολύχρωμη παράσταση του μεγαλυτέρου δωματίου απεικονίζει τρεις γυναικείες μορφές να χορεύουν γύρω από βωμό[29].

Οικοδομικά κατάλοιπα ρωμαϊκών χρόνων αποκαλύφθηκαν και στο βόρειο τμήμα της Νέας Πλατείας, όπου βρέθηκε επίσης και άγαλμα Σειληνού[30] (αριθ. 5).

Στην περιοχή του ενετοτουρκικού φρουρίου εντοπίστηκαν τμήματα από ψηφιδωτό δάπεδο, πιθανώς ρωμαϊκό[31] (αριθ. 6).

Στη νοτιοδυτική περιοχή του Καστελλίου ήλθε στο φως τμήμα από οικία του 3ου αι. μ.Χ. με ψηφιδωτό δάπεδο, από το οποίο διασώθηκαν μόνο κομμάτια από την πλαισίωση της κύριας παράστασης, σε δωμάτιο διαστάσεων 8 x 5,80 μ.[32] (αριθ. 7). Από τα κινητά ευρήματα το σημαντικότερο είναι ένα οστέινο παιδικό ειδώλιο. Ανατολικά της οικίας αποκαλύφθηκαν τρεις αποχετευτικοί αγωγοί, οι οποίοι ανήκαν σε άλλο ρωμαϊκό κτίσμα και κατέληγαν στον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό της Κισάμου. Αυτός είχε κατεύθυνση από Β. προς Ν. και διερχόταν παράλληλα προς την ανατολική πλευρά της οικίας με το ψηφιδωτό, στην οποία ήταν και η κύρια είσοδός της. Ένα δεύτερο τμήμα του αγωγού αυτού, με τμήματα οικιών και στις δύο πλευρές του, βρέθηκε 40 μ. ανατολικά της μεγάλης οικίας[33] (αριθ. 8). Και στις δύο περιπτώσεις καλυπτόταν με μεγάλες πλάκες (πλ. περίπου 1 μ. στην πρώτη περίπτωση), οι οποίες πιθανώς χρησίμευαν και

25. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 416-417, Πίν. 377-380. Κρητ. Χρον. ΚΒ΄ (1969), σ. 535. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 431-432, Πίν. 438. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 471, Πίν. 412α. Sanders, σ. 55.

26. Οι αριθμοί μέσα στην παρένθεση αναφέρονται στη θέση των ευρημάτων στον τοπογραφικό χάρτη, εικ. 3.

27. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 432.

28. Οικόπεδο Εμμ. Παπαδάκη. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 637-638, Πίν. 599γ-δ.

29. Οικόπεδο Πατεράκη. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 397.

30. Νέα Πλατεία Καστελλίου. (Πλ. Ελ. Βενιζέλου). Μ. Βλαζάκη, ΑΔ 38 (1983): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

31. Savignoni, σ. 304-305. Κ. Δαβάρας, ό.π.

32. Οικόπεδο Ι. Φαραγγιτάκη. Μ. Πωλογιώργη-Στ. Μαρκουλάκη, ΑΔ 37 (1982): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

33. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 471, Πίν. 412β και δ.

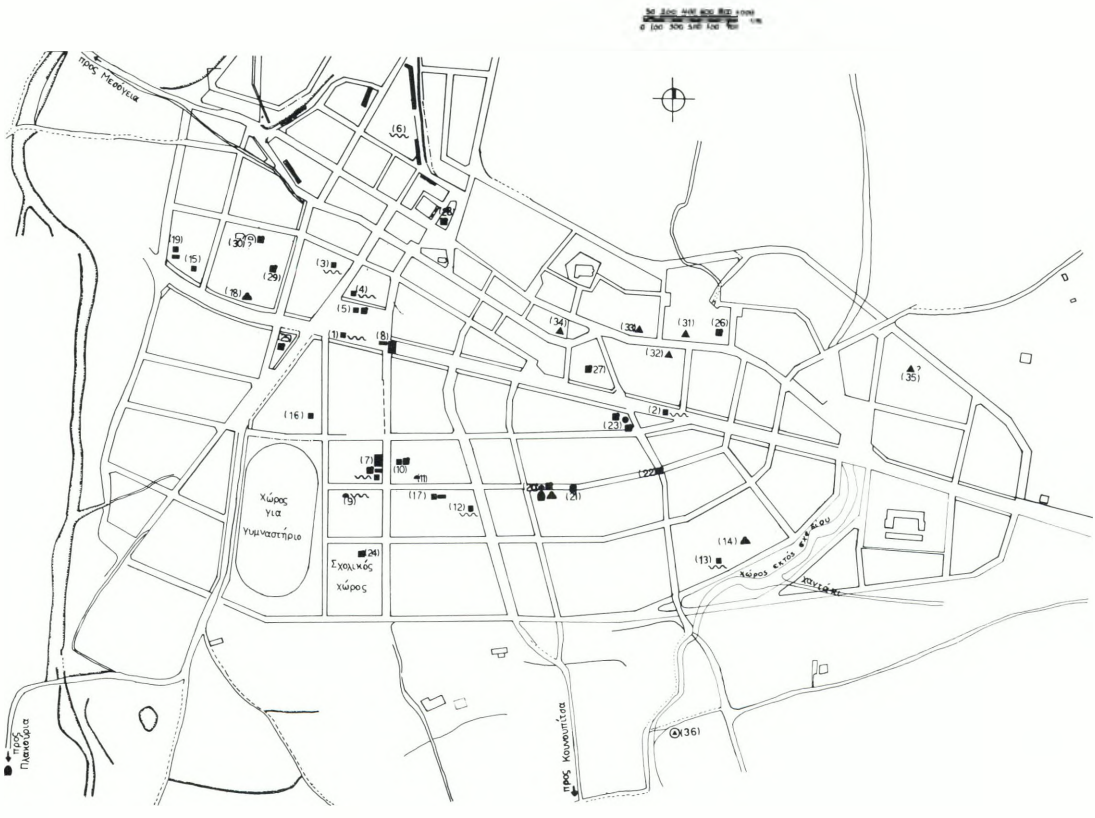

- ▪ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ
- 〰 ΨΗΦΙΔΩΤΑ
- ▪ ΘΕΡΜΕΣ - ΛΟΥΤΡΑ
- ▪ ΘΕΑΤΡΟ ΄Η ΑΜΦΙΘΕΑΤΡΟ
- ▪ ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗ
- ▪ ΥΔΡΕΥΣΗ
- ▲ ΔΕΞΑΜΕΝΕΣ
- ▮ ΔΡΟΜΟΣ
- ◎ ΝΑΟΣ
- ▪ ΛΙΘΙΝΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΜΕΛΗ - ΑΓΑΛΜΑΤΑ
- ▲ ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΤΑΦΟΙ
- ⊙ ΥΣΤΕΡΟΚΛΑΣΙΚΟΣ ΤΑΦΟΣ

Εικ. 3. Τοπογραφικό σχέδιο Καστελλίου Κισάμου.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΧΑΡΤΗ (ΕΙΚ. 3)

1. Νότια Νέας Πλατείας Καστελλίου: Μεγάλη ρωμαϊκή οικία. Ψηφιδωτά δάπεδα.

2. Εθνικός δρόμος: Τμήμα ρωμαϊκής οικίας. Ψηφιδωτό δάπεδο.

3. Οικόπεδο Παπαδάκη: Τμήμα ρωμαϊκής οικίας. Ψηφιδωτό δάπεδο.

4. Οικόπεδο Πατεράκη: Τμήμα ρωμαϊκής οικίας. Ψηφιδωτά δάπεδα.

5. Βόρειο τμήμα Νέας Πλατείας: α. Ρωμαϊκά οικοδομικά λείψανα. β. Άγαλμα Σειληνού.

6. Ενετοτουρκικό φρούριο: Τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου, πιθανώς ρωμαϊκού.

7. Οικόπεδο Ι. Φαραγγιτάκη: α. Τμήμα ρωμαϊκής οικίας με ψηφιδωτό δάπεδο. β. Κεντρικός αποχετευτικός αγωγός.

8. Νότια Νέας Πλατείας, περίπου 40 μ. ανατολικά από τη μεγάλη οικία: Κεντρικός αποχετευτικός αγωγός.

9. Οικόπεδο Χαρτζουλάκη: α. Υπόστρωμα ρωμαϊκού ψηφιδωτού. β. Λείψανα ρωμαϊκού λουτρού.

10. Οικόπεδο Εμμ. Φαραγγιτάκη: α. Ρωμαϊκό κτίριο. β. Κεφάλι γυναικείου αγάλματος και μαρμάρινο αγαλματίδιο παιδιού.

11. Οικία Ελ. Παπαδάκη: Ρωμαϊκό υπόκαυστο.

12. Οικόπεδο Ηλ. Κακαουνάκη: Ρωμαϊκά οικοδομικά κατάλοιπα και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου.

13. Οικόπεδο Εμμ. Στεφανουδάκη: Ρωμαϊκό ψηφιδωτό δάπεδο.

14. Οικόπεδο Ντάβλη: Τμήμα ρωμαϊκής δεξαμενής.

15. Οικόπεδο Κουφάκη-Καλαφατάκη: Ρωμαϊκά οικοδομικά λείψανα.

16. Οικόπεδο Μυγιάκη: Ρωμαϊκά οικοδομικά λείψανα.

17. Οικόπεδο Δ. Αποστολάκη: Ρωμαϊκά οικοδομικά λείψανα.

18. Οικόπεδο Φ. Αποστολάκη: Συγκρότημα ρωμαϊκών δεξαμενών και αποθηκευτικών χώρων.

19. Οικόπεδο Μυλωνάκη: α. Ρωμαϊκό πλακόστρωτο δάπεδο. β. Αποχετευτικός αγωγός.

20. Δίπλα στο οικόπεδο Π. Πατερομιχελάκη: α. Ρωμαϊκές θέρμες. β. Άγαλμα Σατύρου. γ. Δεξαμενή. δ. Θολωτό υδραγωγείο.

21. Ανατολικά από τις θέρμες: Άγαλμα παιδιού.

22. Περίπου 200 μ. ανατολικά από τις θέρμες: Μαρμάρινος ανδρικός κορμός.

23. Οικόπεδο Αλ. Παπαδάκη: α. Ρωμαϊκό θέατρο ή αμφιθέατρο. β. Διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη. γ. Ανδριάντας Αδριανού. δ. Ανάγλυφη πλάκα.

24. Νέο Δημοτικό Σχολείο: Ιωνικό κιονόκρανο.

25. Οικόπεδο Εμμ. Μαζοκοπάκη: Ιωνικό κιονόκρανο.

26. Οικόπεδο Μπερντίου: α. Γυναικείο άγαλμα. β. Μαρμάρινη μήτρα (;).

27. Οικόπεδο Αρ. Γαλανάκη: Κορμός γυναικείου αγάλματος.

28. Ηρώον Καστελλίου: Μαρμάρινη λεκάνη.

29. Οικόπεδο Γ. Κορωνιωτάκη: Τεμάχια μαρμάρινου αγάλματος.

30. Οικόπεδο Φιλ. Κορωνιωτάκη: Κίονας, αρχαία οικοδομικά κατάλοιπα. Αρχαίος ναός (;).

31. Οικόπεδο Ι. και Μ. Φαντάκη: Ρωμαϊκοί τάφοι.

32. Οικόπεδο Καλογριδάκη: Ρωμαϊκοί τάφοι.

33. Οικόπεδο Δ. Τριανταφυλλάκη: Ρωμαϊκοί τάφοι.

34. Οικία Μακρυγιαννάκη: Λαξευτός ρωμαϊκός τάφος.

35. Οικία Δρακωνάκη: Κιβωτιόσχημος ρωμαϊκός τάφος.

36. Σύνορο οικοπέδων Μ. Ξηρουχάκη και κληρονόμων Ν. Γεωργακάκη: Υστεροκλασικός κιβωτιόσχημος τάφος.

ως δρόμος ανάμεσα στις οικίες[34]. Πλήθος από ρωμαϊκά νομίσματα προέρχονται από τον κεντρικό αγωγό. Τα νομίσματα από τον αγωγό αυτό στη θέση αριθ. 8 ανήκουν περίπου στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. (βρέθηκε επίσης και ένα μετάλλιο του Κομμόδου, 180-192 μ.Χ.), ενώ αυτά που προέρχονται από τον αγωγό στη θέση αριθ. 7 καλύπτουν την περίοδο από το β΄ μισό του 1ου αι. μ.Χ. έως και το α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ.

Στη θέση αριθ. 9 βρέθηκε το υπόστρωμα κατεστραμμένου από την αρχαιότητα ψηφιδωτού δαπεδου και οικοδομικά λείψανα, τα οποία ίσως ανήκαν σε λουτρό των μέσων περίπου του 4ου αι. μ.Χ.[35]. Ένα ρωμαϊκό κτίριο εντοπίστηκε σε επιφανειακή έρευνα στη θέση αριθ. 10[36], όπου παλιότερα είχαν βρεθεί επίσης κεφάλι μαρμάρινου μικρού γυναικείου αγάλματος και μαρμάρινο αγαλματίδιο παιδιού[37]. Ένα μεγάλο πλινθόκτιστο δωμάτιο με κιονίσκους υποκαύστου διατηρείται στο υπόγειο σύγχρονου σπιτιού[38] (αριθ. 11). Λίγο ανατολικότερα αποκαλύφθηκαν κτιριακά κατάλοιπα και τμήμα από ψηφιδωτό δάπεδο των μέσων του 4ου αι. μ.Χ., καθώς και οικοδομικά λείψανα μεταγενέστερης εποχής[39] (αριθ. 12).

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του Καστελλίου ανασκάφτηκε ένα καλοδιατηρημένο ρωμαϊκό ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικά και φυτικά διακοσμητικά θέματα, προσωπεία και προτομές[40] (αριθ. 13). Στο διπλανό οικόπεδο βρέθηκε τμήμα από ρωμαϊκή δεξαμενή[41] (αριθ. 14).

Οικοδομικά κατάλοιπα ρωμαϊκών χρόνων ερευνήθηκαν και στις θέσεις που σημειώνονται στο χάρτη (ε ι κ. 3) με τους αριθμούς 15, 16 και 17[42].

Στο δυτικό τμήμα του Καστελλίου ανασκάφτηκε ένα συγκρότημα από δεξαμενές και αποθηκευτικούς χώρους της ρωμαϊκής εποχής επίσης[43] (αριθ. 18) και δυτικότερα ερευνήθηκε μεγάλο πλακόστρωτο δάπεδο και τμήμα από αποχετευτικό αγωγό του β΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ. και των αρχών του 4ου αι.[44] (αριθ. 19). Το δάπεδο αυτό πιθανώς αποτελούσε αυλή οικίας. Όμοιας κατασκευής είναι και η εσωτερική πλακόστρωτη αυλή

34. Παράδειγμα λιθόστρωτης ρωμαϊκής οδού με παρόδια κτίσματα, βλ. Ι.Α. Παπαποστόλου, ΑΑΑ IV (1971), σ. 306 κ.ε.

35. Οικόπεδο Χαρτζουλάκη. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 397.

36. Οικόπεδο Εμμ. Φαραγγιτάκη. Κ. Δαβάρας, ό.π.

37. Κεφάλι γυναικείου αγάλματος. Ευρετήριο Γλυπτών Αρχαιολογικής Συλλογής Κισάμου, αριθ. 24 (στο εξής Ευρετ. Γλ.). Αγαλματίδιο παιδιού. Ευρετ. Γλ., αριθ. 29.

38. Οικία Ελ. Παπαδάκη. Κ. Δαβάρας, ό.π., σ. 498-499. Sanders, σ. 172.

39. Οικόπεδο Ηλ. Κακαουνάκη. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 373 κ.ε. Τα νομίσματα που βρέθηκαν πάνω στο υπόστρωμα του ψηφιδωτού είναι: 1) Χάλκινο Κώνσταντος, νομισματοκοπείου Κυζίκου, χρονολογία κοπής 335-337 μ.Χ. 2) Χάλκινο υστερορωμαϊκό φθαρμένο, νομισματοκοπείου Κυζίκου, χρονολογία κοπής 335-339 μ.Χ. 3) Αρχαίο ελληνικό, φθαρμένο.

40. Οικόπεδο Εμμ. Στεφανουδάκη. Ι.Α. Παπαποστόλου, ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 347, Πίν. 252γ.

41. Οικόπεδο Ντάβλη. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 36 (1981): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

42. Οικόπεδο Κουφάκη-Καλαφατάκη. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 35 (1980): Χρονικά (υπό εκτύπωση). Οικόπεδο Μυγιάκη. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά (υπό εκτύπωση). Οικόπεδο Δ. Αποστολάκη. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά (υπό εκτύπωση). Εκτεταμένα τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου αναφέρονται από τον Savignoni, σ. 305, στο οικόπεδο Μιχ. Τομαζινάκη.

43. Οικόπεδο Φ. Αποστολάκη. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 34 (1979): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

44. Οικόπεδο Μυλωνάκη. Ό.π.

στη μεγάλη οικία, στη θέση αριθ. 1, νότια της Νέας Πλατείας.

Οι θέρμες της ρωμαϊκής πόλης, ένα πολυτελές οικοδόμημα, βρέθηκαν στο κεντρικό τμήμα του Καστελλίου[45] (αριθ. 20). Στον ίδιο χώρο ήλθε στο φως άγαλμα νεαρού Σατύρου και σε κοντινή απόσταση, ανατολικά από τις θέρμες, άγαλμα μικρού παιδιού[46] (αριθ. 21) και μαρμάρινος ανδρικός κορμός[47] (αριθ. 22). Γύρω από τις θέρμες διαπιστώθηκαν ίχνη από πολλά πλινθόκτιστα δωμάτια και προς Ν. η ύπαρξη θολωτής δεξαμενής. Τμήματα από το ρωμαϊκό υδραγωγείο εντοπίστηκαν πολύ κοντά στο χώρο των θερμών και στη θέση Πλακούρια, νοτιοδυτικά από το Καστέλλι. Το νερό διοχετευόταν στην πόλη από το φαράγγι Κρύα Βρύση, περίπου 2 χλμ. ΝΔ[48].

Στη θέση αριθ. 23 αποκαλύφθηκε τμήμα ογκώδους οικοδομήματος, ερμηνευόμενο από τον ανασκαφέα «ως μέρος του συγκροτήματος του θεάτρου της ρωμαϊκής πόλεως»[49]. Σύμφωνα με πληροφορία του Ο. Belli στην Κίσαμο υπήρχε θέατρο και αμφιθέατρο[50]. Κοντά στο οικοδόμημα αυτό ήλθαν στο φως ως τυχαία ευρήματα διάφορα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη[51], ανδριάντας του Αδριανού[52] και τμήμα από ανάγλυφη πλάκα με παράσταση ιματιοφόρου μορφής[53]. Όπως έχει σημειώσει ο Στ. Σπανάκης[54], το αμφιθέατρο, το οποίο είναι ένα καθαρά ρωμαϊκό αρχιτεκτονικό δημιούργημα, ενώ σπανίζει στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, στην Κρήτη είναι πολύ κοινό, γεγονός που υποδηλώνει την έντονη επίδραση του ρωμαϊκού τρόπου ζωής στο νησί.

Άλλα αρχιτεκτονικά μέλη αποκαλύφθηκαν ως τυχαία ευρήματα επίσης στις θέσεις αριθ. 24[55] και 25[56], μαρμάρινο γυναικείο άγαλμα στη θέση αριθ. 26[57] (ε ι κ. 4) και άλλα αποσπασματικά σωζόμενα στις θέσεις αριθ. 27[58], 28[59] και 29[60].

Η ύπαρξη ενός ναού αφιερωμένου στον

45. Δίπλα στην οικία Π. Πατερομιχελάκη. Κ. Δαβάρας, ό.π., σ. 498, πίν. 370β-γ. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 471, Πίν. 412γ.

46. Ευρετ. Γλ., αριθ. 55.

47. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 35 (1980): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

48. Κ. Δαβάρας, ό.π., σ. 498. Sanders, σ. 172. Το υδραγωγείο αναφέρει και ο R. Pashley, ό.π., σ. 43-44.

49. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 471. Στην ίδια θέση είχε τοποθετήσει το αρχαίο θέατρο ή αμφιθέατρο και ο Savignoni, σ. 305, με βάση την εύρεση αρχιτεκτονικών μελών και ελλιπών αγαλμάτων και πληροφορίες των κατοίκων για κατασκευές που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια οικοδομικών εργασιών. Ο Ιταλός ερευνητής αναφέρει ως τόπο εύρεσης των αρχαιοτήτων αυτών την ιδιοκτησία του δρα Καμπουλάκη. Η ιδιοκτησία αυτή αργότερα υποδιαιρέθηκε σε δύο μέρη με ιδιοκτήτες τους Γ. Ξηρουχάκη και Αλ. Παπαδάκη.

50. E. Falkener, ό.π.

51. Ευρετ. Γλ., αριθ. 47-50.

52. Savignoni, σ. 305 κ.ε., πίν. XXV, αριθ. 1. Θεοφανείδης, σ. 12, αριθ. 3. Sanders, σ. 48 και 172.

53. Ευρετ. Γλ., αριθ. 38.

54. Στ. Σπανάκης, Το θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη, Πεπραγμένα Β΄ Διεθνούς Κρητολ. Συνεδρίου, Β΄, Αθήναι 1968, σ. 151.

55. Νέο Δημοτικό Σχολείο. Ιωνικό κιονόκρανο με απλές έλικες. Ευρετ. Γλ., αριθ. 26.

56. Οικόπεδο Εμμ. Μαζοκοπάκη. Ιωνικό κιονόκρανο με ακανθωτές έλικες. Ευρετ. Γλ., αριθ. 27.

57. Οικόπεδο Μπερντίου. Το άγαλμα, εικονιζόμενο εδώ για πρώτη φορά, βρίσκεται στην κατοχή των κληρονόμων Μπερντίου.

58. Οικόπεδο Αρ. Γαλανάκη. Κορμός γυναικείου αγάλματος. Ευρετ. Γλ., αριθ. 6.

59. Ηρώον Καστελλίου. Μαρμάρινη λεκάνη. Ευρετ. Γλ., αριθ. 41.

60. Οικόπεδο Γ. Κορωνιωτάκη. Θραύσματα μαρμάρινου αγάλματος. Ευρετ. Γλ., αριθ. 21.

Εικ. 4. Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Μπερντίου. Μαρμάρινο γυναικείο άγαλμα.

΄Αμμωνα Δία ή στο Διόνυσο πιθανολογείται από τον Θεοφανείδη από την εύρεση ενός διακοσμημένου κίονα θεωρούμενου, από τον ίδιο, ως ελληνιστικού και την παρατήρηση αρχαίων οικοδομικών λειψάνων στον ίδιο χώρο, όπου αργότερα ιδρύθηκε μικρός χριστιανικός ναός[61] (αριθ. 30). Σε άλλη θέση ίσως υπήρχε ναός του Απόλλωνα από την αναφερόμενη εύρεση κιόνων και ενεπίγραφης πλάκας με το όνομα του θεού[62]. Από τον Θεοφανείδη εικάζεται άλλος, ρωμαϊκός, ναός με βάση την εύρεση μιας ρωμαϊκής μαρμάρινης κεφαλής, ίσως από αναθηματικό άγαλμα, σπονδύλων κιόνων και κορινθιακών κιονοκράνων[63]. Τα στοιχεία αυτά είναι ελλιπέστατα και προς το παρόν δεν μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα για τους ναούς της Κισάμου.

Οι τοίχοι των κτιρίων ήταν είτε από πέτρες, αδούλευτες ή με επιμέλεια λαξευμένες, είτε από πλίνθους και από ασβέστη μαζί με άμμο ως συνδετικό υλικό. Τουλάχιστον εσωτερικά και κατά κανόνα στα δωμάτια με ψηφιδωτά δάπεδα οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα, που συχνά έφερε και γραπτό διάκοσμο, γραμμικό ή φυτικό. Στα πολυτελέστερα κτίρια, όπως στις θέρμες, υπήρχαν και ορθομαρμαρώσεις. Ο αριθμός και η ποιότητα των ψηφιδωτών δαπέδων της Κισάμου φανερώνει τον πλούτο και την καλαισθησία των κατοίκων της και μία επισταμένη μελέ-

61. Οικόπεδο Φ. Κορωνιωτάκη. Θεοφανείδης, σ. 12, αριθ. 2, εικ. 18.

62. Η πλάκα δε σώζεται. Από την περιγραφή της δημιουργούνται αμφιβολίες. Βλ. Guarducci, σ. 101.

63. Θεοφανείδης, σ. 11-22, εικ. 17.

τη των δαπέδων αυτών θα αποδείκνυε πιθανώς την ύπαρξη ενός τοπικού εργαστηρίου με υψηλή κατάρτιση στην τέχνη του ψηφιδωτού. Οι στέγες κατασκευάζονταν με κεραμίδες. Στρώσεις με κομμάτια από κεραμίδες αποκαλύπτονται συχνά κατά τις ανασκαφές πάνω από τα δάπεδα των δωματίων. Σαφείς ενδείξεις για την ύπαρξη δεύτερου ορόφου στις οικίες, μέχρι στιγμής, δεν έχουν έλθει στο φως.

Το ρωμαϊκό νεκροταφείο ήταν σε άμεση γειτονία με την πόλη, στο βορειοανατολικό τμήμα του σημερινού Καστελλίου, όπου στις θέσεις αριθ. 31[64], 32[65], 33[66], 34[67] και 35[68] έχει ερευνηθεί σημαντικός αριθμός τάφων. Ελάχιστοι είχαν διαφύγει τις μεταγενέστερες συλήσεις. Λίγα χρυσά κοσμήματα που διασώθηκαν μαρτυρούν την κατά περιπτώσεις πλούσια κτέριση των νεκρών. Από τους ανασκαμμένους τάφους οι παλιότεροι ανήκουν στο α΄ μισό του 1ου αι. μ.Χ. και οι νεότεροι στο β΄ μισό του 2ου αι. ή και στον πρώιμο 3ο αι. μ.Χ. Εκτός από τους εγχυτρισμούς, τους κεραμοσκεπείς και τους κτιστούς κιβωτιόσχημους, έχουμε και μεγάλους οικογενειακούς τάφους. Τα είδη των τελευταίων είναι τέσσερα: 1) λαξευτοί θαλαμωτοί με μικρό δρόμο και τραπεζιόσχημο σε τομή θάλαμο, στεγασμένο με πλάκες και κεντρική θήκη στο δάπεδο, σε ορισμένες περιπτώσεις με πλευρικό λαξευτό ή κτιστό θρανίο και κόγχες. Η είσοδος έκλεινε με μία πλάκα[69]. 2) Κτιστοί ορθογώνιοι καμαροσκεπείς με θρανία και ταφικές θήκες[70]. 3) Ένας κτιστός ορθογώνιος με θρανία και αρκοσόλια και τετράγωνες κόγχες κάτω από το δάπεδο των αρκοσολίων για τα κτερίσματα, κυρίως γυάλινα αγγεία: ένα θραυσμένο κύπελλο, ένας σκύφος[71] (ε ι κ. 5) και unguentaria[72] (ε ι κ. 6). 4) Ένας κτιστός ορθογώνιος με κλίνη, που είχε και προσκέφαλο από ασβεστοκονίαμα, πλευρικές κόγχες και λάκκο στο δάπεδο. Η στέγη πιθανώς ήταν δίριχτη.

Λατόμευση λίθων για τους τάφους γινόταν μέσα στο χώρο του νεκροταφείου. Σε μία περίπτωση, από την επίχωση πάνω από το λατομημένο βράχο, συλλέχθηκαν μαζί με τα ρωμαϊκά και ελάχιστα ελληνιστικά όστρακα[73].

Νότια και σε αρκετή απόσταση από το ρωμαϊκό νεκροταφείο αποκαλύφθηκε ασύ-

64. Οικόπεδο Ι. και Μ. Φαντάκη. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 370 κ.ε., Πίν. 191β, δ-στ, Πίν.192.

65. Οικόπεδο Καλογριδάκη. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 34 (1979): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

66. Οικόπεδο Δ. Τριανταφυλλάκη. Γ. Τζεδάκις,ΑΔ 35 (1981): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

67. Οικία Μακρυγιαννάκη. Κ. Δαβάρας, ό.π., σ. 499.

68. Οικόπεδο Δρακωνάκη. Ευρετ. Πηλίνων Αρχαιολογικής Συλλογής Κισάμου, αριθ. 102-108.

69. Παρόμοιοι λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι, αλλά χωρίς τη στέγαση με πλάκες, έχουν βρεθεί και σε άλλες κρητικές πόλεις. Πρβλ. J. Carington-Smith, BSA 77 (1982), σ. 256 κ.ε., και ιδιαίτερα τους τάφους στην Κνωσό και στην Κάντανο.

70. Πρβλ. παρόμοιους τάφους στη Συία (σημερινή Σούγια) και τη Λισσό, στη νοτιοδυτική Κρήτη: Savignoni, σ. 170 κ.ε., εικ. 141-143 και εικ. 146-149. Sanders, σ. 42, πίν. 6, εικ. 10.

71. Πρβλ. C. Isings, Roman Glass, Archaeologica Traiectina, II, Groningen 1957, Form 39. A. von Saldern κ.ά., Gläser der Antike. Sammlung Erwin Oppenläder, Mainz am Rhein, σ. 194, αριθ. 533.

72. Βλ. J.W. Hayes, Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum. A Catalogue, Toronto 1975, σ. 72, αριθ. 237, εικ. 8. S.B. Matheson, Ancient Glass in the Yale University Art Gallery, 1980, σ. 63, αριθ. 156.

73. Μικρός αριθμός ελληνιστικών οστράκων προέρχεται και από τις ανασκαφές οικοπέδων, στα οποία έχουν αποκαλυφθεί διάφορα ρωμαϊκά κτίρια. Σε καμιά περίπτωση τα όστρακα αυτά δε βρέθηκαν σε καθαρό ελληνιστικό στρώμα.

Εικ. 5. Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Δ. Τριανταφυλλάκη. Γυάλινος σκύφος από την κόγχη κάτω από το δάπεδο του νότιου αρκοσολίου ρωμαϊκού τάφου.

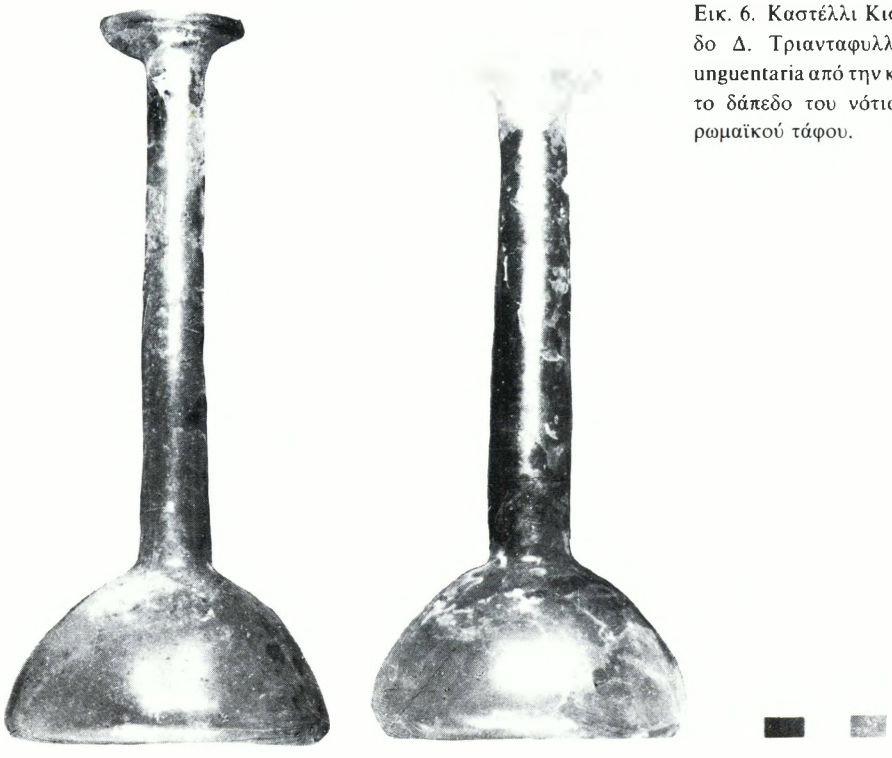

Εικ. 6. Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Δ. Τριανταφυλλάκη. Γυάλινα unguentaria από την κόγχη κάτω από το δάπεδο του νότιου αρκοσολίου ρωμαϊκού τάφου.

λητος κιβωτιόσχημος τάφος του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ.[74] (αριθ. 36). Το νόμισμα στο στόμα της νεκρής ήταν ένας ασημένιος οβολός της Πολυρρηνίας.

Οι ανασκαφές στην Κίσαμο δείχνουν την ύπαρξη μιας αρκετά πλούσιας πόλης, η οποία οργανώθηκε από τον 1ο αι. μ.Χ. και έφτασε σε μεγάλη ακμή κυρίως κατά το 2ο και 3ο αι. μ.Χ. Για μια ολοκληρωμένη σύνθεση της φυσιογνωμίας και της πολεοδομικής της οργάνωσης λείπουν ακόμα πολλά στοιχεία. Οπωσδήποτε, οι μεγαλόπρεπες θέρμες, η ύπαρξη θεάτρου και αμφιθεάτρου, οι οικίες με τα θαυμάσια ψηφιδωτά δάπεδα, το υδρευτικό και αποχετευτικό σύστημα, σε συνδυασμό με την εύφορη πεδινή θέση της πόλης και τη χρήση του λιμανιού της, είναι μάρτυρες πλούτου και αυτάρκειας των κατοίκων της ως προς τη διαβίωσή τους και τον ευπρεπισμό της πόλης τους. Γύρω στα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. μαρτυρείται καταστροφή κτιρίων της Κισάμου, ίσως από σεισμό[75]. Ορισμένα δωμάτια οικιών επισκευάστηκαν στη συνέχεια, άλλα κτίρια χτίστηκαν και η ζωή στην πόλη συνεχίστηκε.

Όσον αφορά στην ελληνιστική περίοδο, από το χώρο της Κισάμου στο Καστέλλι έχουμε λίγα νομίσματα γειτονικών πόλεων και λίγα όστρακα που δεν προέρχονται από καθαρό ελληνιστικό στρώμα. Κτιριακά κατάλοιπα της περιόδου αυτής δεν υπάρχουν. Ο υστεροκλασικός τάφος είναι σε κάποια απόσταση, αν και μικρή, από τις έως τώρα γνωστές ρωμαϊκές αρχαιότητες.

Στο ύψωμα Σελλί, περίπου μισή ώρα δυτικά από το Καστέλλι, ανασκάφτηκαν από τον Θεοφανείδη[76] ένας λακκοειδής τάφος του 4ου αι. π.Χ., μία οικία του 4ου - αρχών του 3ου αι. π.Χ., μία λαξευτή πλατεία περιβαλλόμενη από χαμηλούς τοίχους και ερμηνευόμενη από τον ανασκαφέα ως υπαίθριο ιερό των μετανακτορικών χρόνων και διάφοροι αναλημματικοί και άλλοι τοίχοι κυκλώπειας τοιχοδομίας, που ανάγονται στους προϊστορικούς χρόνους. Συνοψίζοντας τα συμπεράσματά του ο Θεοφανείδης καταλήγει ότι πιθανώς στο Σελλί είτε υπήρχε μία προϊστορική πόλη, που διατηρήθηκε και στους ιστορικούς χρόνους, οι Μυκήνες, είτε ήταν η αρχέγονη πόλη της Κισάμου, η οποία μετέπειτα κατέληξε σε ακρόπολη της ιστορικής Κισάμου —που ήταν στη θέση του σημερινού Καστελλίου— για την υπεράσπιση του λιμανιού της[77]. Η αναγωγή οικοδομικών λειψάνων στο Σελλί στην προϊστορική εποχή δεν ενισχύεται από την εύρεση κεραμικής ή άλλων κινητών ευρημάτων των χρόνων αυτών. Η θεωρούμενη ως κυκλώπεια δόμηση ορισμένων τοίχων μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι ογκώδεις φυσικοί πολυεδρικοί λίθοι βρίθουν στην περιοχή και η χρησιμοποίησή τους στη φυσική τους κατάσταση ίσως ήταν ευκολότερη και οικονομικότερη από την επεξεργασία τους. Συνεπώς, η τόσο πρώιμη χρονολόγηση των τοίχων αυτών ίσως δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όπως σημείωσε και ο ίδιος ο ανασκαφέας.

74. Σύνορο οικοπέδων Μ. Ξηρουχάκη και κληρονόμων Ν. Γεωργακάκη. Μ. Πωλογιώργη, ΑΑΑ XIV (1981), σ. 162-178.

75. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 417. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 432. Sanders, σ. 30, σημ. 41. Για τους σεισμούς στην Κρήτη βλ. Ε. Πλατάκης, Κρητ. Χρον. Δ΄ (1950), σ. 463-526.

76. Θεοφανείδης, σ. 1-11.

77. Ο P. Faure έχει υποθέσει ότι στο Σελλί ήταν η αναφερόμενη από τον Πτολεμαίο πόλη Κώρυκος, Κρητ. Χρον. ΙΖ΄ (1963), σ. 25.

Ένα πρόβλημα της σύγχρονης έρευνας είναι η αυτονομία ή μη της Κισάμου. Οι αρχαίες πηγές δεν αναφέρονται στο θέμα των σχέσεων της αναντίρρητα πολύ ισχυρής γειτονικής και μεσόγειας πόλης Πολυρρηνίας[78] και της παράλιας Κισάμου. Σύγχρονοι γεωγράφοι και άλλοι επιστήμονες υποστήριξαν την έλλειψη αυτονομίας της Κισάμου και την εξάρτησή της από την Πολυρρηνία, ως ένα από τα λιμάνια της[79]. Από τις ανασκαφές στο Καστέλλι αποδεικνύεται ότι η Κίσαμος δεν είχε δικά της νομίσματα, επιχείρημα σημαντικό για την έλλειψη αυτονομίας της πόλης. Έχει βρεθεί μεγάλος αριθμός ρωμαϊκών νομισμάτων, γύρω στα 300, που προέρχονται από νομισματοκοπεία διαφόρων πόλεων και ελάχιστα νομίσματα, περίπου δέκα, των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, κυρίως της Πολυρρηνίας και της Φαλάσαρνας[80].

Ο Sanders στη διατριβή του για τη ρωμαϊκή Κρήτη συμπεραίνει ότι συχνά οικιστικές θέσεις, οι οποίες κατά την προρωμαϊκή περίοδο ήταν σε λόφους για την καλύτερη προστασία τους, κατά τους χρόνους της ρωμαϊκής ασφάλειας και ευημερίας, λόγω της αύξησης του πληθυσμού, επεκτάθηκαν χαμηλότερα· σε ορισμένες περιπτώσεις ο αρχικός λόφος εγκαταλείφθηκε, όπως στη Φαιστό, ή μετατράπηκε σε ειδική περιοχή της πόλης, όπως στην ακρόπολη της Γόρτυνας· σε άλλες περιπτώσεις η μεσόγεια και κύρια θέση παρήκμασε στη ρωμαιοκρατία και αναπτύχθηκε το λιμάνι της, όπως στην περίπτωση Κνωσού και Ηρακλείου, Πριανσού και Ινάτου, Πολυρρηνίας και Κισάμου[81]. Ειδικότερα για τις δύο τελευταίες πόλεις δηλώνεται ότι πιθανώς η Πολυρρηνία παρήκμασε μετά την επέκταση της Κισάμου[82].

Η απουσία κλασικών και ελληνιστικών

78. Για τις αρχαιότητες της Πολυρρηνίας βλ. Sanders, σ. 172, αριθ. 20/11 και σ. 27 για την περιοχή που ελεγχόταν από την Πολυρρηνία στους ελληνιστικούς χρόνους. Επίσης, C. Davaras, Guide to Cretan Antiquities, New Jersey 1976, σ. 254. Για την ισχύ της Πολυρρηνίας κατά τους ελληνιστικούς χρόνους και τις πολιτικές της σχέσεις με άλλες πόλεις, βλ. Ι. Μικρογιαννάκης, Η Κρήτη κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, Αθηνά 5, Αθήναι 1967, σ. 47, 63-64, 110, 139, 140, 146, 147.

79. C. Bursian, Geographie von Griechenland, II, σ. 551. Πρβλ. και G. Le Rider, Monnaies crétoises du Ve au Ier siècle av. J.-C., Études Crétoises, XV, Paris 1966, σ. 264. Ο Σβορώνος (J.N. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, Paris 1890, σ. 56 κ.ε., πίν. IV, 22) είχε υποστηρίξει την αυτονομία της Κισάμου και είχε αποδώσει στην πόλη νομίσματα με εμπροσθότυπο κεφάλι Ερμή και οπισθότυπο δελφίνι. Αλλά σε μια προσθήκη στο βιβλίο του για την αρχαία κρητική νομισματική (AE 1889, σ. 201, πίν. 11, 22) διατύπωσε σοβαρές αμφιβολίες για το αν απέδωσε σωστά στην Κίσαμο τα νομίσματα αυτά. Οπωσδήποτε, κανένα από τα νομίσματα που προέρχονται από τις ανασκαφές στο Καστέλλι δε φέρει τα αναφερόμενα από τον Σβορώνο σύμβολα· ούτε έχει βρεθεί άλλο νόμισμα, για το οποίο θα μπορούσε να υποστηριχθεί η προέλευση από νομισματοκοπείο της Κισάμου.

80. Μ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 10, 11, 12. Επίσης, η Διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών Μ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου και ο Έφορος Γ. Τουράτσογλου έχουν ταυτίσει και χρονολογήσει όλα τα νομίσματα από τις ανασκαφές στο Καστέλλι από το 1978-1982. Τα ελληνικά νομίσματα είναι: ένα χάλκινο της Πολυρρηνίας (J.N. Svoronos, ό.π., πίν. XXVI, 14-17) από το οικόπεδο Χαρτζουλάκη. Δύο χάλκινα της Πολυρρηνίας από τη μεγάλη ρωμαϊκή οικία (Svoronos, ό.π., πίν. XXVI, 9, 10). Ο ασημένιος οβολός της Πολυρρηνίας από τον υστεροκλασικό τάφο. Ένα χάλκινο της Φαλάσαρνας (Svoronos, ό.π., πίν. XXV, 15-16) από το οικόπεδο Πατεράκη. Ένα χάλκινο αρχαίο ελληνικό, απροσδιόριστο (Κρήτης;) από το οικόπεδο Χαρτζουλάκη. Ένα χάλκινο αρχαίο ελληνικό, φθαρμένο (εμπροσθότυπο ασαφές, οπισθότυπο αμφορέας) από το οικόπεδο Φ. Αποστολάκη. Ένα αρχαίο ελληνικό, απροσδιόριστο, από τη μεγάλη ρωμαϊκή οικία. Ένα αρχαίο ελληνικό, φθαρμένο, από το οικόπεδο Κακαουνάκη. Επίσης, ένα χάλκινο της Κυδωνίας προέρχεται από την οικία στο Σελλί (Θεοφανείδης, σ. 9).

οικοδομικών λειψάνων από το Καστέλλι μας οδηγεί στην εξής υπόθεση: ίσως η Κίσαμος των ελληνικών χρόνων να ήταν στο λόφο Σελλί, όπου έχουν βρεθεί και κτίρια της εποχής αυτής, και μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση οργανώθηκε και αναπτύχθηκε στη θέση του σημερινού Καστελλίου. Η απόσταση ανάμεσα στο Σελλί και στο Καστέλλι είναι σχετικά μικρή, περίπου 2 χλμ., και δύσκολα μπορούμε να δεχτούμε την ύπαρξη δύο πόλεων των ελληνικών χρόνων σε τόση εγγύτητα, τη μία σε ένα λόφο και την άλλη σε πεδινή έκταση και με ένα λιμάνι στο ενδιάμεσο. Είναι πιθανόν ότι ως τη ρωμαϊκή περίοδο η ισχυρή Πολυρρηνία εξουσίαζε την Κίσαμο και το λιμάνι της.

Στη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου και στο μακρύ χρονικό του ανταγωνισμού και των ακατάπαυστων συγκρούσεων των κρητικών πόλεων, πολλές φορές με τη σύμπραξη και άλλων ελληνικών πόλεων εκτός Κρήτης, οι οποίες εκαλούντο είτε για πολεμική βοήθεια είτε για την επίλυση των διαφορών μέσω της διπλωματικής οδού[83], η Πολυρρηνία, η οποία είχε υπό τον έλεγχό της μία τεράστια έκταση, έλαβε ενεργά μέρος, όντας μάλιστα εχθρός της Κνωσού και της Κυδωνίας και επίσης αντίπαλος της παράλιας Φαλάσαρνας. Για την εδραίωση της δύναμής της και την εξασφάλιση του ελέγχου της εύφορης πεδινής έκτασης στο μυχό του Μυρτίλου ασφαλώς η Πολυρρηνία δε θα μπορούσε να αδιαφορήσει για την Κίσαμο και το λιμάνι της. Μία επιτύμβια επιγραφή, στην οποία ο νεκρός αναφέρεται συγχρόνως ως Πολυρρήνιος και Κισάμιος[84] δηλώνει οπωσδήποτε την άμεση σχέση των δύο πόλεων.

Μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Κρήτης από τον Κόιντο Καικίλιο Μέτελλο (67 π.Χ.) και την αναγκαστική κατάπαυση των συγκρούσεων και εχθροπραξιών ανάμεσα στις κρητικές πόλεις, ακολούθησε μία μακρά περίοδος αδιατάραχτης ειρήνης, κατά την οποία δόθηκε η ευκαιρία στην Κίσαμο να αναπτυχθεί, αφού μετατοπίστηκε προηγουμένως από το λόφο Σελλί σε θέση πεδινή και πιο πρόσφορη για την εξάπλωση μιας πόλης κάτω από συνθήκες ασφάλειας μεγάλης διάρκειας, όπως ήταν αυτές της Pax Romana.

ΜΕΛΠΩ ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

81. Sanders, σ. 30.

82. Ό.π., σ. 28.

83. Βλ. R.F. Willetts, Ancient Crete. A Social History. From Early Times until the Roman Occupation, Bristol 1965, σ. 152 κ.ε.

84. J.N. Svoronos, ό.π., σ. 56.

KISAMOS. THE TOPOGRAPHY OF AN ANCIENT CITY IN WESTERN CRETE

This study deals with Kisamos, an ancient city, which lay in the innermost part of the gulf of Kisamos, the ancient name of which was Myrtilos, in the western part of Crete and on the northern coast, in the same place, where the modern town Kastelli Kisamou or Kisamos lies (Fig. 1).

The results from the excavations at Kastelli (from 1966 to the beginning of 1983) indicate that here during the Roman period an important city flourished, whose construction had begun in the 1st century A.D. The prosperity of the city and the wealth of its inhabitants are obvious from the wonderful and colourful mosaics on the floors of some houses, the luxurious public baths, the construction of a main drainage and water system and the existence of a theater and amphitheater (Fig. 2), according to Onorio Belli, etc. The fertility of the region and the commercial harbor, within walking distance to the west, in the place called "Mavros Molos" (Black Mole), played their role in the development of the city.

The Roman cemetery lay in the immediate vicinity of the city (Fig. 2, Nos 31, 32, 33, 34, 35). During the excavations a large number of graves were discovered including, apart from common tile-graves, cist-graves and burials in vessels, and some monumental family tombs, of which four types can be distinguished. Most of the tombs were plundered, but in a few cases some gold jewels were found. The earliest tombs belong to the first half of the 1st century A.D., the latest to the second half of the 2nd century and to the early 3rd century A.D. One cist-grave of the last quarter of the 4th century B.C. was found at some distance from the cemetery of the Roman city (Fig. 2, No 36).

Around the middle of the 4th century A.D. the buildings of Kisamos seem to have been destroyed, possibly because of an earthquake. But life in the city continued afterwards during all the following historical periods.

From the site of Kisamos at Kastelli some finds of Hellenistic date came to light (only a few sherds and a few coins of other cities), but none were found in a clear Hellenistic context. The one late Classical grave also lies at a short distance from the Roman remains. From the above we are led to the deduction, that the Kisamos of historical times, before the Roman conquest of Crete, was on the hill Selli, about 2 km to the west of Kastelli, where remains of the 4th century and of the early 3rd century B.C. have been discovered in the past.

Kisamos was not an autonomous city, as we conclude from the fact that it did not cut its own coins. No coins that might be attributed to Kisamos have been found during the excavations.

It is possible that the neighboring Polyrrhenia, a strong inland city-state, controlled Kisamos, which lay on Selli, and that it used its harbor until the time of the Roman conquest. During the Roman period, in which enforced peace and security prevailed over the conflicts and competitions of the Cretan States, Kisamos moved to the level site of modern Kastelli, and newly organized, it developed into a flourishing city.

MELPO POLOYIORYI

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΩΝ ΕΡΓΑΛΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΣΠΗΛΑΙΟΥ ΕΦΤΑΚΟΝΑΚΩΝ ΜΑΚΡΥΚΑΠΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΒΟΙΑ*

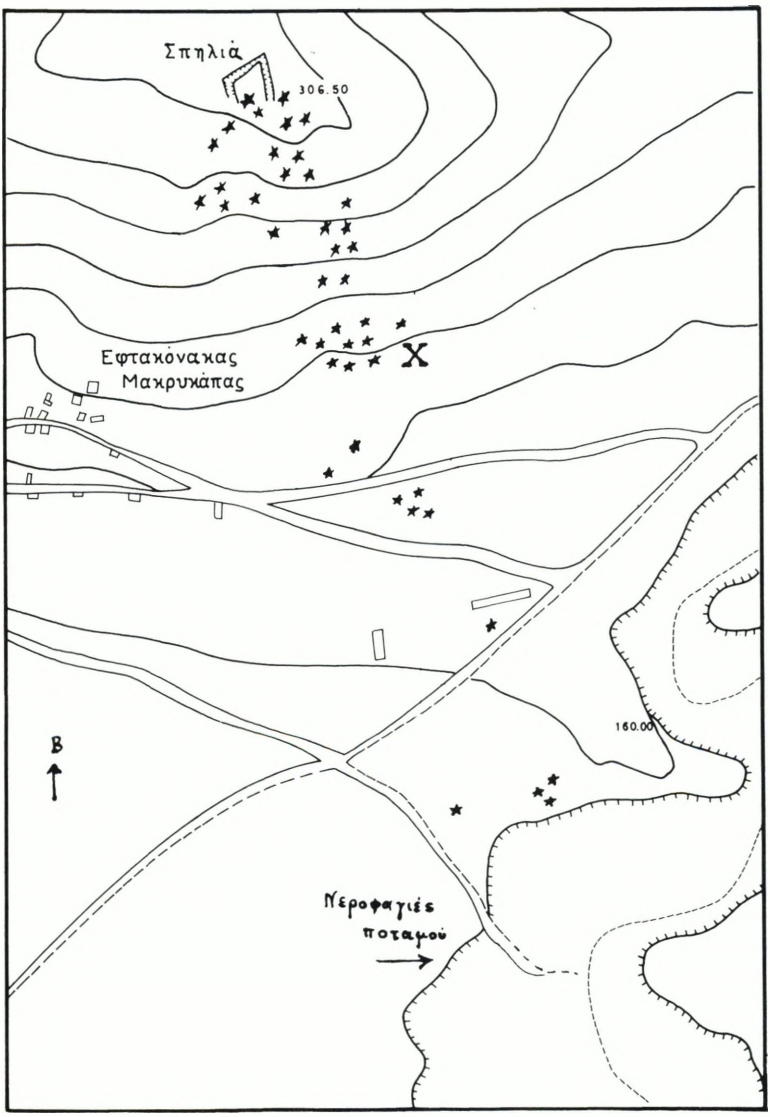

Εικ. 1. Χάρτης περιοχής Μακρυκάπας. Οι αστερίσκοι δείχνουν θέσεις στις οποίες έχουν βρεθεί παλαιολιθικά εργαλεία.

* Ευχαριστώ θερμά την Ευαγγελία Νομικού, τον Ιάκωβο Καρακωστάνογλου, την Ιωάννα Σπανού, τη Ζωή Τσιώλη, το Jürgen Stedefeder και το S.K. Mishra για την πολύτιμη βοήθεια τους στην εργασία αυτή.

Ο εντοπισμός δύο πλούσιων παλαιολιθικών και μεσολιθικών λατομείων-εργαστηρίων πυριτολίθου στη Νέα Αρτάκη το 1977 και 1978, ήταν η αιτία της αναζήτησης και άλλων προϊστορικών εργαστηρίων στην κεντρική Εύβοια. Έτσι, το 1979, στο επιφανειακό κοίτασμα πυριτολίθου Εφτακονάκων Μακρυκάπας, ανακαλύφθηκαν θέσεις με ίχνη παλαιολιθικών εργαστηρίων κατασκευής πυριτολιθικών εργαλείων (βλ. ΑΑΑ XIII (1980), σ. 105).

Ένα προϊστορικό εργαστήρι της μέσης παλαιολιθικής εποχής ανακαλύφθηκε στη βάση του λόφου των Εφτακονάκων (βλ. ε ι κ. 1). Η περιοχή έχει αναστατωθεί από τη σύγχρονη καλλιέργεια. Πολλές πέτρες από τα χωράφια χρησιμοποιήθηκαν για να κατασκευαστούν φράχτες. Δεκάδες πυρήνες και απολεπίσματα από την επεξεργασία του ντόπιου καστανοκόκκινου πυριτολίθου, καθώς και εργαλεία (τελειοποιημένα ή ατελή) βρίσκονται σκορπισμένα μέσα σε πλήθος από λιθάρια ασβεστολίθου (ε ι κ. 5).

Η θέση του παραπάνω παλαιολιθικού εργαστηρίου βρίσκεται 250 μ. χαμηλότερα από μία μικρή σπηλιά (ε ι κ. 2, 3). Η σπηλιά είναι ασβεστολιθική, διαμπερής, με ανατολική και δυτική είσοδο. Γύρω από αυτήν, και στις δύο εισόδους της, βρέθηκαν εργαλεία και πυρήνες της μέσης παλαιολιθικής εποχής (ε ι κ. 4).

Η κλίση του εδάφους στην περιοχή της σπηλιάς είναι μεγάλη και η διάβρωση ιδιαίτερα έντονη. Στη διαδρομή από τη σπηλιά μέχρι το χωματόδρομο του χωριού —που περνά 300 μ. περίπου πιο κάτω— επισημάνθηκε πλήθος από πυριτολιθικά εργαλεία της μέσης παλαιολιθικής, πολλοί πυρήνες και απολεπίσματα, καθώς και μερικά εργαλεία νεότερων προϊστορικών εποχών φτιαγμένα από υλικά άλλων περιοχών, όπως από οψιδιανό και μαύρο πυριτόλιθο. Βρέθηκαν, επίσης, λιγοστά εργαλεία από ντόπιο ασβεστόλιθο.

Από το δρόμο των Εφτακονάκων ως τις όχθες του ποταμού που διασχίζει την κοιλάδα, βρέθηκαν μέχρι στιγμής σποραδικά πυριτολιθικά εργαλεία της μέσης παλαιολιθικής, πυρήνες και απολεπίσματα.

Θέση εύφορη, με πλούσια βλάστηση και σπήλαιο που δεσπόζει στην περιοχή, με ποτάμι που θα χρησίμευε ως πηγή νερού για ανθρώπους και ζώα, θέση που είχε το πλεονέκτημα της ύπαρξης της πρώτης ύλης για την κατασκευή ανθεκτικών πέτρινων εργαλείων, τα Εφτακόνακα Μακρυκάπας θα πρέπει να προσήλκυσαν κατά καιρούς διάφορες ομάδες κυνηγών στη διάρκεια της προϊστορίας από την κάτω παλαιολιθική μέχρι και τη νεολιθική εποχή.

Δεκαπέντε μόλις χιλιόμετρα ΝΔ. των Εφτακονάκων, στην περιοχή Νέας Αρτάκης, υπάρχουν σημαντικές προϊστορικές θέσεις, με ίχνη ομάδων που έζησαν στην κατώτερη, κάτω, μέση, άνω παλαιολιθική, στη μεσολιθική και νεολιθική εποχή. Θα πρέπει, επομένως, να αναζητηθούν ίχνη όλων αυτών των εποχών και σε άλλες θέσεις της κεντρικής και της απέναντι Στερεάς Ελλάδας. Επομένως, η παραπέρα έρευνα στην περιοχή Μακρυκάπας είναι πιθανό να δώσει ίχνη και άλλων εποχών.

Μελλοντικές επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στο πλούσιο πυριτολιθικό κοίτασμα της Μακρυκάπας, στο ποτάμι που διασχίζει την κοιλάδα και στο σπήλαιο των Εφτακονάκων, είναι δυνατό να δώσουν καινούργια στοιχεία στην εικόνα της ευβοϊκής απώτερης προϊστορίας.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΑΡΑΝΤΕΑ-ΜΙΧΑ

Εικ. 2. Ανατολική είσοδος της σπηλιάς των Εφτακονάκων Μακρυκάπας.

Εικ. 3. Δυτική είσοδος της σπηλιάς των Εφτακονάκων Μακρυκάπας.

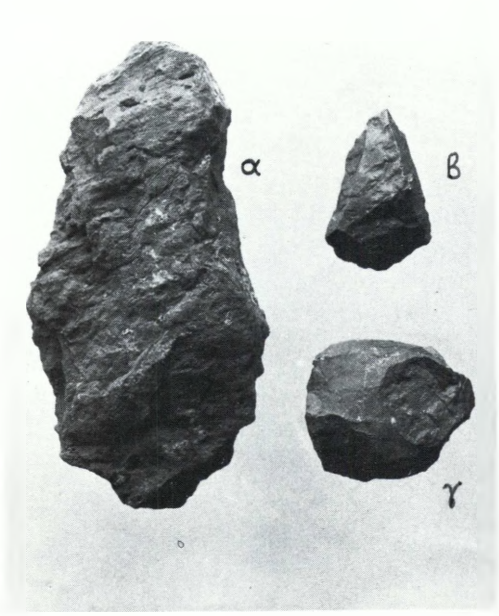

Εικ. 4. Χειροπέλεκυς μήκ. 0,187 μ. (α), αιχμή (β) και μικρός χελωνοειδής πυρήνας (γ) μέσης παλαιολιθικής εποχής, που βρέθηκαν στην ανατολική είσοδο της σπηλιάς Εφτακονάκων Μακρυκάπας, και σχεδιαστική αναπαράσταση του χειροπέλεκυ (α).

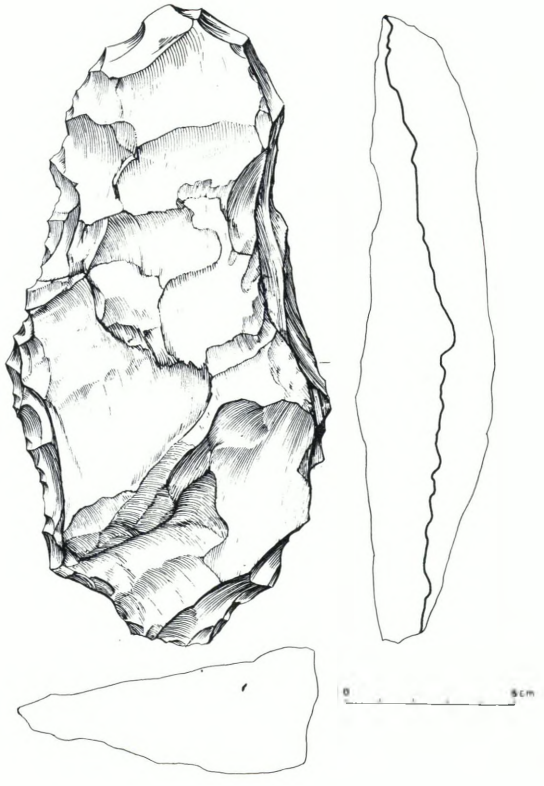

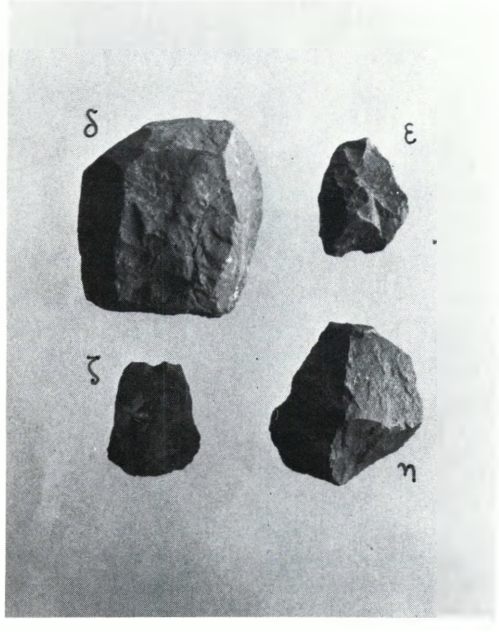

Εικ. 5. Πυρήνας (δ) και ξέστρο (ε) μέσης παλαιολιθικής εποχής (βρέθηκαν 250 μ. κάτω από τη σπηλιά των Εφτακονάκων), (ζ) και (η) απολέπισμα και πυρήνας από την επεξεργασία του πυριτολίθου. Βρέθηκαν σε απόσταση 20 μ. περίπου από τη νεροφαγιά του ποταμού (βλ. ε ι κ. 1).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

F. Bordes, Old Stone Age, Λονδίνο 1968.
F. Bordes, Typologie du Paléolithique Ancient et Moyen, C.N.R.S., Παρίσι 1979.
S.I. Dakaris-E.S. Higgs-R.W. Het, The Climate, Environment and Industries of Stone-Age Greece, Prehistoric Society, 1960.
Α. Ζώης, Προϊστορική και Πρωτοϊστορική Αρχαιολογία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1982.
S.K. Mishra, Το σπήλαιο των Πετραλώνων και η σημασία του. Μακεδονική Ζωή, Θεσσαλονίκη 1983.
P. Phillips, The Prehistory of Europe, Λονδίνο 1980.
Ε. Σαραντέα-Μίχα, Εντοπισμός προϊστορικών λατομείων και εργαστηρίων, Αρχαιολογία 18 (1986), σ. 65-66.
Ε. Σαραντέα-Μίχα και S.K. Mishra, Στοιχεία Λιθοτεχνίας της Κάτω Παλαιολιθικής Εποχής της Ν. Αρτάκης Εύβοιας, Αρχαιολογία 17 (1985).
T.H. Sackett-V.R.J. Hankey-T.W. Jacobson-M.R. Popham, Prehistoric Euboea = Contributions towards a Survey, BSA 61 (1966), εικ. 83-86.

PALAEOLITHIC REMAINS IN THE CAVE OF EFTAKONAKA AND THE VALLEY OF MAKRYKAPA (EUBOEA)

In 1979, in the district of Eftakonaka Makrykapa, in central Euboea, sites were found with remains of Palaeolithic working floors for the production of flint tools.

Middle Palaeolithic tools made from local flint, cores and waste-flakes from the working of the stone were found in abundance in the neighbourhood of a small cave, 300 m. north of the dirt road from the village of Eftakonaka.

Tools of the same culture, cores and waste-flakes, as well as remains of later, and perhaps earlier periods were found the whole way —about one kilometer— from the cave to the bank of the river that cuts through the Makrykapa valley.

The Makrykapa district is the third flint quarrying site to be discovered in Euboea after the two rich quarry and working floor sites at Nea Artaki.

EV. SARANDEA-MICHA

ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΗΣ ΝΕΜΕΑΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1984-1985

Η σύντομη αυτή έκθεση αναφέρεται στις εργασίες που έγιναν στην κοιλάδα της Νεμέας στη διάρκεια του καλοκαιριού το 1984 και 1985. Στις εργασίες συμμετέχει διεθνής ομάδα αρχαιολόγων και φοιτητών. Το πρόγραμμα διεξάγεται από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα σε συνεργασία με τα Πανεπιστήμια Bryn Mawr, Cambridge, Illinois και Αθήνας και μετά από άδεια του ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού. Χρηματοδοτείται από το Κολλέγιο Bryn Mawr, το Εθνικό Ίδρυμα Ανθρωπιστικών Σπουδών των ΗΠΑ (NEH), την Εθνική Γεωγραφική Εταιρεία (NGS) και το Ινστιτούτο Αιγαιακής Προϊστορίας της Νέας Υόρκης.

Το πρόγραμμα αποτελεί μία τοπική μελέτη όλων των περιόδων της ανθρώπινης δραστηριότητας σε μια μικρή αλλά σημαντική τοποθεσία στη βορειοανατολική Πελοπόννησο. Στόχος μας είναι να συγκεντρώσουμε στοιχεία για την ανθρώπινη δραστηριότητα και κατοίκηση στην κοιλάδα, να μελετήσουμε τα στοιχεία αυτά μέσα στο οικολογικό, κοινωνικοοικονομικό και ιστορικό τους πλαίσιο και να διερευνήσουμε τις μεταξύ τους σχέσεις. Η επιλογή της κοιλάδας για μια έρευνα αυτού του είδους καθορίστηκε από τη δυνατότητα συγκέντρωσης τέτοιων στοιχείων για τη μελέτη αυτών των σχέσεων, στη διάρκεια μιας μακράς περιόδου από τη μέση παλαιολιθική εποχή μέχρι σήμερα.

Η κοιλάδα της Νεμέας απλώνεται στους πρόποδες χαμηλών βουνών και συνορεύει με άλλες κοιλάδες: στα ανατολικά με την κοιλάδα στην οποία βρίσκονται οι αρχαίες Κλεωνές και ο προϊστορικός οικισμός των Ζυγουριών, ενώ στα δυτικά με την κοιλάδα του αρχαίου Φλειούντος, όπου βρίσκεται και ένας αριθμός προϊστορικών θέσεων. Όλες αυτές οι κοιλάδες έχουν έξοδο στον Κορινθιακό Κόλπο, ενώ ταυτόχρονα επικοινωνούν με την Αργολίδα. Η κοιλάδα της Νεμέας βρίσκεται κατά μήκος του περάσματος του Τρητού, που αποτελεί τη μεγαλύτερη οδό ανάμεσα στην Αργολίδα και την Κορινθία και κοντά στο πέρασμα της Κηλούσας[1], μια οδό που οδηγεί από το Άργος και τις Μυκήνες στη Φλειάσια πεδιάδα (ε ι κ. 1). Η ίδια η κοιλάδα αποτελεί μια σαφώς καθορισμένη γεωγραφική μονάδα με μια μικρή γόνιμη αυτοαρδευόμενη λεκάνη, η οποία σχηματίζει τον πυρήνα της ενδοχώρας της κοιλάδας.

Τρεις κύριοι στόχοι καθορίζουν τη μελέτη αυτή:

1. Ενδιαφερόμαστε να μάθουμε σε ποια έκταση η περιοχή της κοιλάδας παρέχει τους πόρους για την αυτοσυντήρηση ενός οικισμού με ελάχιστη προσφυγή σε εξωτερικές πηγές και, φυσικά, σε ποιες χρονικές περιόδους του παρελθόντος συνέβαινε αυτό. Έτσι, μέρος της μελέτης περιλαμβάνει την εξέταση των αποτελεσμάτων που έχει επιφέρει η ανθρώπινη δραστηριότητα στο τοπικό περιβάλλον, απ' όπου και αφορμάται το ενδιαφέρον μας στην περιβαλλοντολογική μελέτη.

2. Εφόσον η κοιλάδα βρίσκεται κατά μήκος μεγάλων οδών επικοινωνίας ανάμεσα στην Αργολίδα και την Κορινθία και στην

1. Ξενοφών, Ελλην. IV, 7, 7.

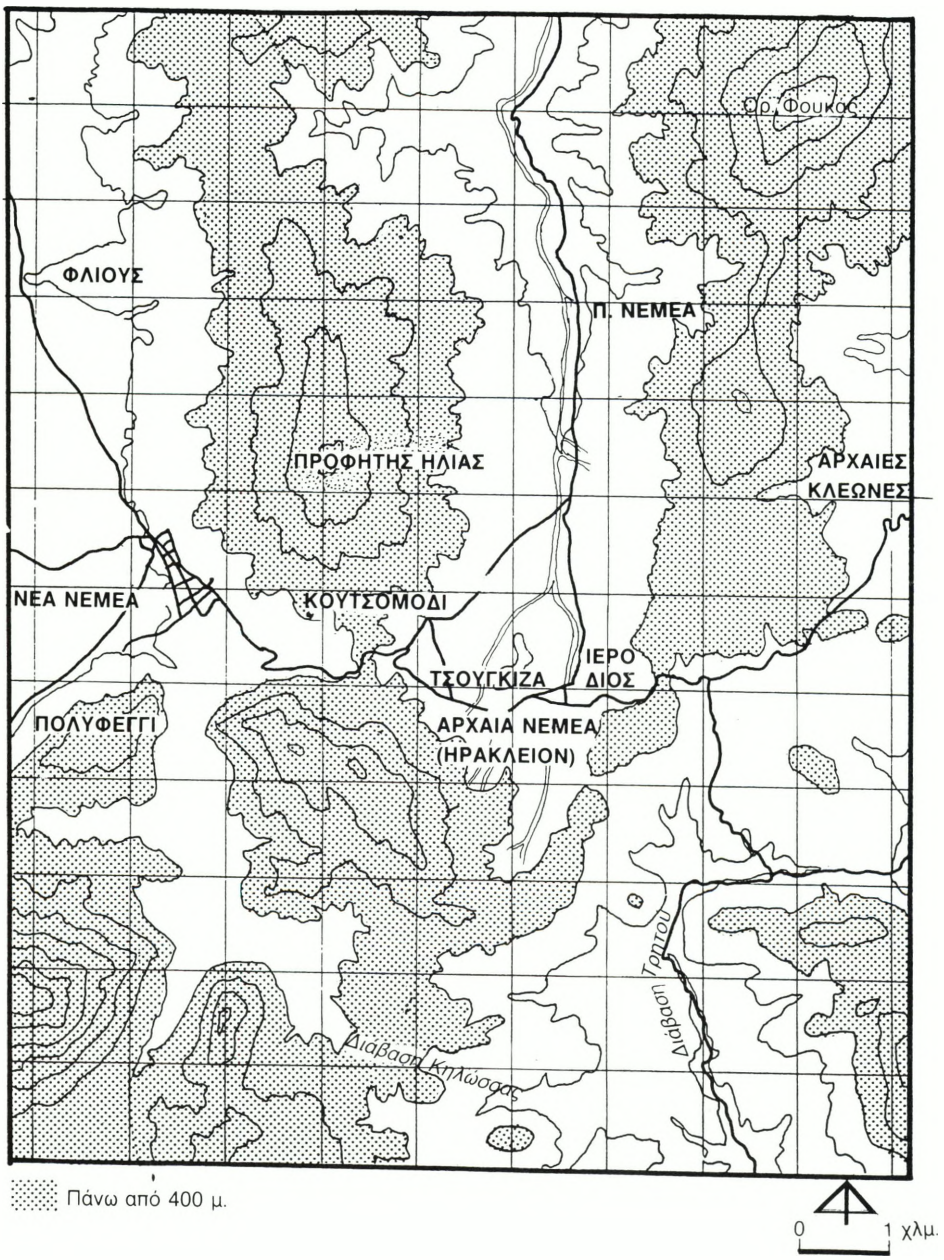

Εικ. 1. Τοπογραφικό της κοιλάδας της Νεμέας

Αργολίδα και τη Φλειάσια, θα πρέπει να είμαστε σε θέση να μελετήσουμε πώς ένας οικισμός στην κοιλάδα πιθανώς να επηρεαζόταν από τις γεωγραφικές συνθήκες. Ένα παράδειγμα αυτού του προβλήματος είναι το φαινόμενο της ανάπτυξης του ιερού του Διός στην κοιλάδα, που αποτελεί σαφή απόδειξη της σημασίας της κοιλάδας για την περιοχή σε κάποια χρονική φάση· επίσης, η μεγάλη διάρκεια ζωής των οικισμών, σχεδόν αδιάκοπη από τη νεολιθική εποχή μέχρι σήμερα, παρέχει πολλές δυνατότητες για να μελετήσουμε τη σχέση των πιθανών οικισμών της κοιλάδας με γνωστά κέντρα έξω από αυτή σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα.

3. Η σημερινή κατοίκηση στην κοιλάδα αποτελεί χρήσιμο παράδειγμα ενός αγροτικού πληθυσμού που πέτυχε να διατηρήσει την οικονομική του ευημερία και την πληθυσμιακή του βάση σε μια περίοδο όπου στις περισσότερες επαρχιακές αγροτικές περιοχές της σημερινής Ελλάδας παρατηρείται μείωση πληθυσμού. Έτσι, μια μελέτη του ντόπιου πληθυσμού και της οικονομικής ιστορίας του ίσως είναι διαφωτιστική, όσον αφορά στο φαινόμενο της σχέσης της κοιλάδας με μια μεγαλύτερη δύναμη, π.χ. όπως η σημερινή Αθήνα ή η αρχαία Ρώμη

Αρχαιολογική έρευνα επιφανείας

Μέχρι σήμερα η αρχαιολογική έρευνα επιφανείας έχει καλύψει 27 τετραγωνικά χλμ. από τα 80 περίπου τετραγωνικά χλμ. που αποτελούν την περιοχή (ε ι κ. 2). Το τελικό σύνολο, που πιστεύουμε ότι είναι δυνατό να καλύψουμε στις τρεις περιόδους δουλειάς, είναι 50 τετραγωνικά χλμ. Πιστεύουμε ότι η επιφάνεια αυτή είναι ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα της συνολικής έκτασης, γιατί περιλαμβάνει όλα τα είδη εδάφους και οικολογικών ζωνών από τη βουνοκορφή μέχρι την κοιλάδα. Παράλληλα, θα καλύψουμε μεγάλο μέρος της κοιλάδας και των παραπλήσιων διαβάσεων του Τρητού και της Κηλούσας που, όπως είπαμε, είναι οι μεγαλύτερες οδοί επικοινωνίας της περιοχής.

Τρεις ομάδες ερευνούν λεπτομερώς την παραπάνω περιοχή και καθεμιά είναι υπεύθυνη για ένα συγκεκριμένο τομέα. Κάθε ομάδα καλύπτει βαδίζοντας όλους τους τύπους εδάφους μέσα σε καθορισμένο κάθε φορά χώρο, εκτός από τμήματα του εδάφους που είναι αδιάβατα.

Στο συγκεκριμένο τομέα έρευνας της κάθε ομάδας, ο αρχηγός εντοπίζει και καθορίζει μικρές ομοιογενείς εκτάσεις γης, όπως π.χ. αμπέλια, οργωμένα χωράφια, μια πλαγιά βουνού ακαλλιέργητη κ.ά., που αποτελούν την ερευνητική μονάδα. Κατόπιν η ομάδα εκτιμά με οπτική παρατήρηση τη δυνατότητα εντοπισμού των αντικειμένων στην επιφάνεια του εδάφους, έτσι ώστε να είναι σε θέση να ελέγξει τις διαφορές που υπάρχουν από τη μια ερευνητική μονάδα στην άλλη. Μέσα στα όρια κάθε έκτασης γης όλα τα μέλη της ομάδας βαδίζουν —απέχοντας το ένα από το άλλο 15 μ.— σε παράλληλες σειρές, καλύπτοντας όλο το μήκος του συγκεκριμένου χώρου, καταγράφοντας τον αριθμό των οστράκων, κεραμίδων και των άλλων πήλινων αντικειμένων, που παρατηρούν στο έδαφος, κάθε 100 μ. στη διάρκεια της πορείας τους. Γίνεται επίσης συλλογή όλων των οστράκων με διαγνώσιμη διακόσμηση και σχήμα, καθώς και όλων των επεξεργασμένων λίθων. Αυτή η διαδικασία δίνει τη δυνατότητα χαρτογράφησης της πυκνότητας των διάφορων τύπων ευρημάτων κάθε χρονικής περιόδου συνολικά στην περιοχή που ερευνούμε.

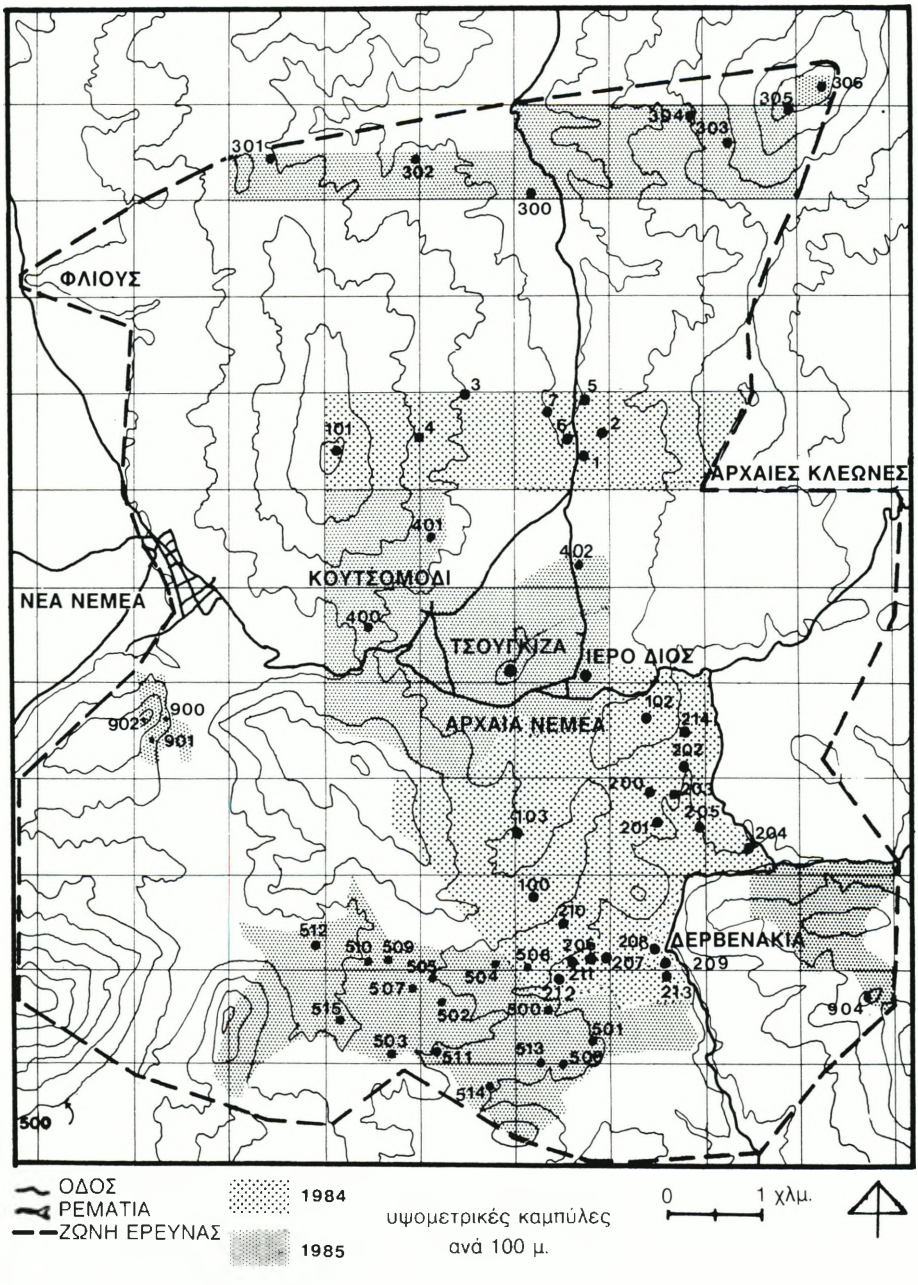

Εικ. 2. Κοιλάδα Νεμέας. Θέσεις που ερευνήθηκαν κατά το 1984 και 1985

Οι «θέσεις» με την παραδοσιακή έννοια[2] καθορίζονται και μελετώνται με λεπτομέρεια σ' ένα επόμενο στάδιο. Δηλαδή, πρώτα εξετάζουμε τους χάρτες με την πυκνότητα των αντικειμένων ανά ερευνητική μονάδα και εντοπίζουμε συγκεκριμένες περιοχές, όπου αυτές οι πυκνότητες εμφανίζονται παραπάνω από το συνηθισμένο ψηλές.

Οι πληροφορίες που συγκεντρώνουμε καταγράφονται σ' ένα μικροϋπολογιστή κάθε μέρα: αυτό, όπως είναι φυσικό, βελτιώνει εκπληκτικά την έρευνά μας, εφόσον μας δείχνει την πυκνότητα των αντικειμένων που μπορούν να ελεγχθούν επί τόπου και μας βοηθεί να συνεκτιμήσουμε και άλλες συγκεκριμένες παραμέτρους, που συμβάλλουν στον τελικό καθορισμό μιας τοποθεσίας ως αρχαιολογικής «θέσης».

Αυτά τα δεδομένα, μετά το τέλος της περιόδου των εργασιών στη Νεμέα, εισάγονται σε μεγάλο σύστημα ηλεκτρονικών υπολογιστών, που μας βοηθούν να συντάξουμε χάρτες που περιλαμβάνουν όχι μόνο τις «θέσεις» αλλά και όλες τις άλλες «εκτός θέσεων» πληροφορίες (βλ. για παράδειγμα ε ι κ. 3). Αυτοί οι χάρτες μας δίνουν τη δυνατότητα να εκτιμήσουμε τη συχνότητα και την πυκνότητα του αρχαιολογικού υλικού στην επιφάνεια του εδάφους (Spatial Patterns), τη χρονολόγηση των ευρημάτων ή τη χρήση της γης σήμερα. Η αξία αυτής της εργασίας είναι μεγάλη, γιατί προσφέρει αντικειμενική τεκμηρίωση για τις τοποθεσίες που έχουμε χαρακτηρίσει ως «θέσεις». Επίσης, οι πληροφορίες που παρέχουν αυτοί οι χάρτες βοηθούν να κατανοήσουμε άλλες διεργασίες εν εξελίξει, που επηρεάζουν την κατανομή των αντικειμένων στο χώρο, όπως π.χ. γεωμορφολογικές μεταβολές που προκαλούν τη μεταφορά του αρχαιολογικού υλικού στις πλαγιές των λόφων ή αγροτικές δραστηριότητες, όπως π.χ. η καλλιέργεια των αγρών σήμερα (άροση και λίπανση), που οδηγεί σε μια διαφορετική διάταξη των αντικειμένων στο χώρο.

Η αρχαιολογική έρευνα επιφανείας, χρησιμοποιώντας όλα τα παραπάνω μέσα, έχει εντοπίσει περίπου 36 «θέσεις» που κυμαίνονται χρονολογικά από την πρώιμη νεολιθική εποχή μέχρι τις αρχές του αιώνα μας (ε ι κ. 2). Η αρχαϊκή, η κλασική, η ελληνιστική και, τέλος, η βυζαντινή περίοδος αντιπροσωπεύονται συχνότερα. Φαίνεται ότι αυτές οι «θέσεις» ήταν αγροτικές εγκαταστάσεις μικρής κλίμακας των αρχαϊκών, κλασικών και ελληνιστικών χρόνων· όμως περιλαμβάνουν επίσης διαφορετικής λειτουργίας «θέσεις», όπως ένα πιθανό αρχαϊκό ιερό, ολιγάριθμους πύργους της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου και μερικούς πολύ εκτεταμένους ρωμαϊκούς και βυζαντινούς οικισμούς (ε ι κ. 2 και 4).

Οι εργασίες του 1985 επιβεβαίωσαν την εικόνα που είχαμε σχηματίσει το 1984: δηλαδή τη σπανιότητα «θέσεων» οποιασδήποτε χρονολογικής περιόδου μέσα στα όρια αυτής καθ' αυτής της κοιλάδας της Νεμέας, σε αντίθεση με το πλήθος «θέσεων» αμέσως έξω από αυτήν, κυρίως στα νότια, στις περιοχές των περασμάτων.

Ενώ η πυκνότητα των «θέσεων» γενικά για την περιοχή που ερευνούμε υπολογίζεται συνολικά σε αναλογία 2.26/τ.χλμ., στην κοιλάδα της Νεμέας είναι μόνο 1.14/τ. χλμ.,

2. «Θέση» (Site) είναι μια σαφώς οριοθετημένη τοποθεσία, η οποία παρουσιάζει συνεχή συσσώρευση αρχαιολογικού υλικού σε πυκνότητα που, αναμφισβήτητα, ξεπερνά το επίπεδο του αντίστοιχου, διάσπαρτου στο χώρο (Background Noise).

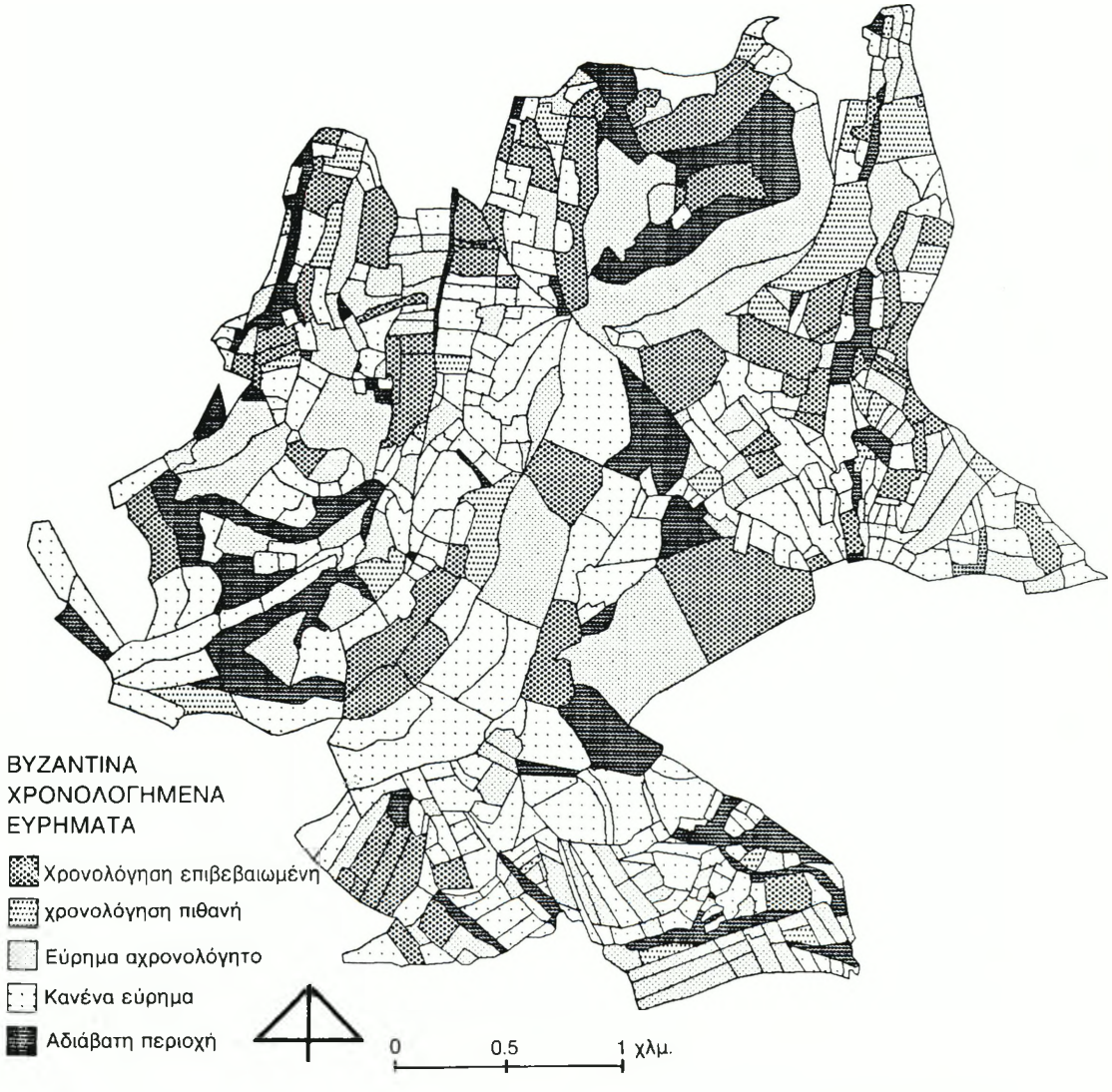

Εικ. 3. Σχηματική απόδοση των αρχαιολογικών δεδομένων σε μια συγκεκριμένη θέση (spatial pattern).

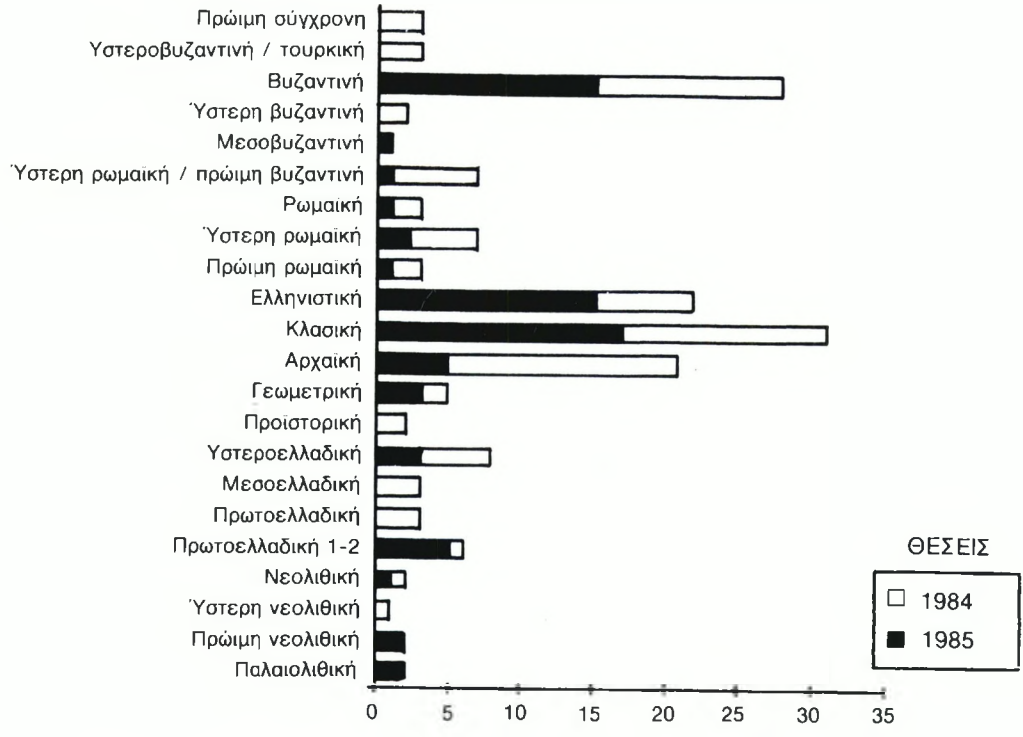

Εικ. 4. Αριθμός θέσεων που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες χρονολογικές περιόδους.

σχεδόν τρεις φορές χαμηλότερη σε ποσοστό από την αναλογία 3.24/τ. χλμ. για περιοχές αμέσως έξω από αυτήν. Αυτού του είδους οι υπολογισμοί, ιδιαίτερα όταν ταξινομηθούν κατά χρονολογική περίοδο και συσχετιστούν με τους τύπους εδάφους και την ύπαρξη ή μη υδάτων, είναι δυνατό να βοηθήσουν να αντιληφθούμε ένα σημαντικό στόχο του προγράμματος: μπορούν να εξηγήσουν τις αιτίες της σχετικής περιθωριοποίησης της κοιλάδας σε διαφορετικές χρονολογικές περιόδους στο παρελθόν (ε ι κ. 2).

Αξίζει να δώσουμε περισσότερη έμφαση σε μερικές «θέσεις», γιατί έτσι μας δίνεται η δυνατότητα να αναφερθούμε στις ποικίλες τεχνικές που αναπτύξαμε για να τις μελετήσουμε. Σε κάθε «θέση» προσπαθούμε να τεκμηριώσουμε την κατανομή των διαφόρων ειδών επιφανειακού υλικού και την πυκνότητα με την οποία αυτά παρουσιάζονται.

Η συλλογή όλων των αντικειμένων σε εκ των προτέρων προσδιορισμένες επιφάνειες ορθογώνιων αξόνων (ε ι κ. 5) μας δίνει μια πρώτη εικόνα για το κέντρο και την έκταση της «θέσης». Ένα σύστημα καννάβου παρέχει όμως τις πιο λεπτομερείς πληροφορίες για ανάλυση. Κάνναβοι μέσα σε 5, 10 ή 20 τ. μ. παρέχουν λεπτομερέστατες πληροφορίες για μια «θέση», ειδικά όταν αντιπροσωπεύονται περισσότερες από μία χρονο-

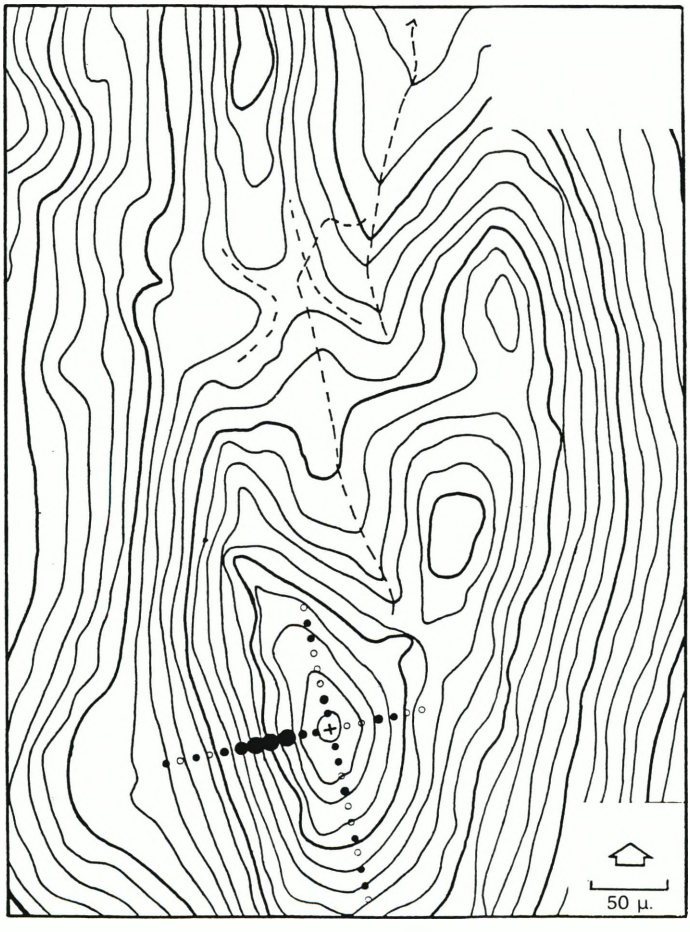

Εικ. 5. Προφήτης Ηλίας, θέση 101. Πυκνότητα οστράκων κατά άξονα.

λογικές περίοδοι στη «θέση» (ε ι κ. 6).

Ένα παράδειγμα είναι η «θέση» 503 που βρίσκεται στην κορυφή ενός λόφου και ανήκει στην ΠΕ Ι-ΙΙ και στη μυκηναϊκή εποχή κυρίως· υπάρχει επίσης και λίγο υλικό της ΠΕ ΙΙΙ και της ΜΕ εποχής. Αυτή η θέση ελέγχει τη μεγαλύτερη απευθείας οδό από την πεδιάδα του Φλειούντα προς τις Μυκήνες.

Το διάγραμμα (ε ι κ. 6) δείχνει τις συνθήκες της σχετικής βατότητας της «θέσης», καθώς και την πυκνότητα της επιφανειακής κεραμικής, αποδεικνύοντας ότι ο πυρήνας της «θέσης» είναι ένας μάλλον περιορισμένος χώρος στο βορειοδυτικό άκρο της κορυφής του λόφου. Τέτοιου είδους πληροφορίες μας επιτρέπουν να δημιουργήσουμε ένα κριτήριο σύγκρισης για παρόμοιες θέσεις, όπως π.χ. αυτή στο λόφο της Τσούγγιζας.

Μια άλλη θέση, η οποία παρουσιάζει όχι μόνο τοπικό αλλά και γενικότερο ενδιαφέρον, είναι ο βωμός του Διός στην κορυφή του όρους Απέσα (σημερινού Φουκά), ένα βουνό με επίπεδη κορυφή, που δεσπόζει στην περιοχή (ε ι κ. 7).

Παρόλο που η στρωματογραφία της «θέσης» είναι γενικά πολύ ταραγμένη, σ' ένα χώρο γεμάτο από στάχτη ανακατεμένη με χώμα υπάρχει η ίδια κατανομή κεραμικής.

Σε αντίθεση με παλιότερες εκθέσεις για την περιοχή, το πλήθος της κεραμικής περιλαμβάνει αρχαϊκά και υστερογεωμετρικά όστρακα. Επίσης, έχουμε σχετικά λίγα υπολείμματα κεραμικής από τις μετέπειτα εποχές μέχρι βεβαίως τη μέση-ύστερη βυζαντινή περίοδο, οπότε και οικοδομήθηκαν κτίρια σε απόσταση μερικών εκατοντάδων μέτρων στα δυτικά του βωμού. Η σχετική απουσία του ενδιάμεσου χρονολογικά υλικού είναι πολύ σημαντική, εν όψει μάλιστα του γεγονότος ότι ο Παυσανίας[3] αναφέρει τη θέση του ιερού περίπου μετά από 700 χρόνια αφότου έπαψε να λειτουργεί και να δέχεται αφιερώματα κεραμικής.

Ανάμεσα στο μεγάλο αριθμό μεσαιωνικών θέσεων που συναντήσαμε, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια θέση που βρίσκεται στο βουνό Πολυφέγγι. Φαίνεται ότι η τοποθεσία στη βουνοκορφή αποτελούσε ιδανικό σημείο για την επίβλεψη της κύριας οδού που οδηγούσε από τη Φλειάσια πεδιάδα προς το Άργος, ακόμη και κατά τη διάρκεια του 19ου αι.

Ανάμεσα στα βράχια έχει χτιστεί καταφύγιο, που είναι ενισχυμένο με προεξέχοντα προμαχώνα και πολεμίστρες. Μέσα στο καταφύγιο βρέθηκε τοιχογραφία, η οποία εικονίζει την Υπαπαντή του Χριστού και χρονολογείται πιθανώς στο 13ο αι. μ.Χ. Αυτή η θέση ίσως ήταν ο πυρήνας του μοναστηριού της Παναγίας του Βράχου, που για πρώτη φορά σημειώνεται σε έγγραφο του 1402, χρονολογία η οποία επιβεβαιώθηκε και από την κεραμική που βρέθηκε εδώ (ε ι κ. 2, «θέση» 901). Η στρατηγική και θρησκευτική σημασία αυτού του βουνού διαφαίνεται απόλυτα από τα μέχρι στιγμής ευρήματα, δηλαδή ότι η μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδος ήταν χρόνοι εκτεταμένης ύπαρξης οικισμών στην περιοχή: περίπου το ένα τρίτο της επιφάνειας που ερευνήσαμε μέχρι σήμερα έδωσε κεραμική αυτής της εποχής.

Στην περιοχή όπου έγινε έρευνα επιφανείας μελετήσαμε επίσης και οικισμούς των αρχών του αιώνα μας, μεταξύ των οποίων και αρκετά χωριουδάκια που εγκαταλείφθηκαν στις αρχές του. Ένα ενδιαφέρον παράδειγ-

3. Παυσανίας, Β, 15.

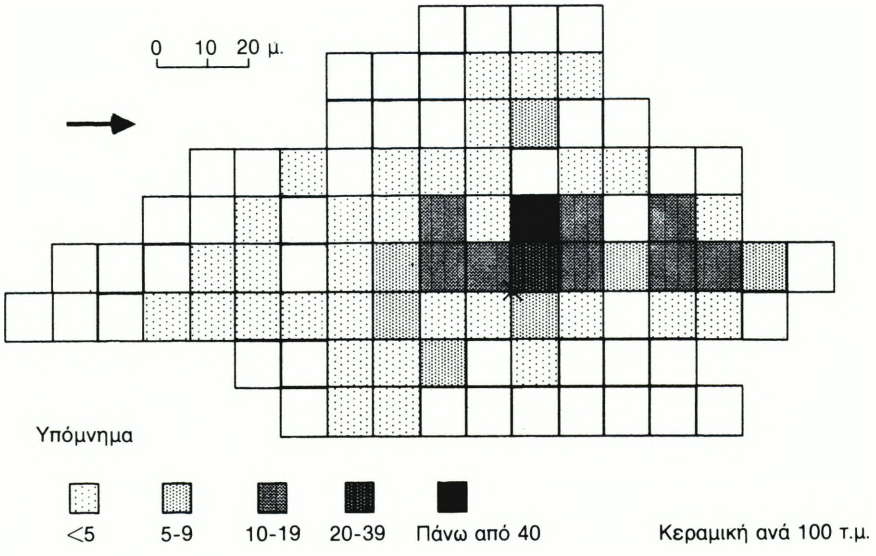

Εικ. 6. Θέση 503. Πυκνότητα κεραμικής.

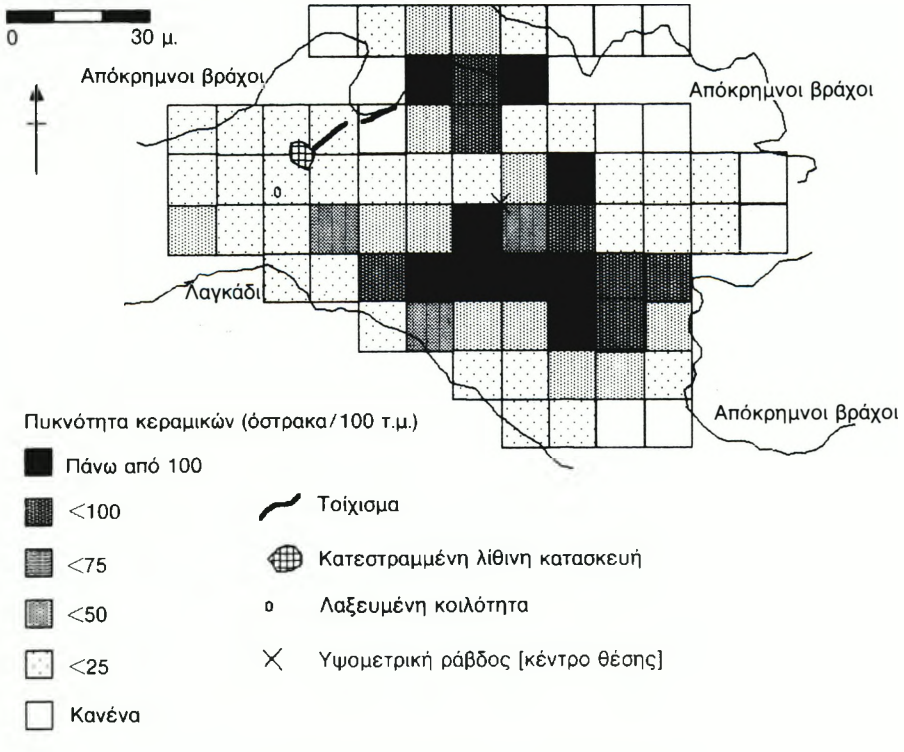

Εικ. 7. Όρος Απέσας, θέση 306. Πυκνότητα κεραμικής ανά 100 τ.μ.

μα είναι το χωριό Παπουτσάικα (ε ι κ. 8).

Σε όλη την έκταση που ερευνούμε συγκεντρώνουμε δεδομένα από σπίτια, μαντριά, αλώνια, λιοτρίβια και πατητήρια, κυψέλες, πηγάδια, λατομεία και αναλήμματα καλλιέργειας. Αυτές οι πληροφορίες χρησιμοποιούνται από την κοινωνιολόγο-ανθρωπολόγο της ομάδας μας για τη σύνταξη έκθεσης σχετικά με τις δημογραφικές, αγροτικές, οικονομικές και οικιστικές αλλαγές στην περιοχή, από την εποχή της ίδρυσης του ελληνικού κράτους το 1834.

Ανασκαφή

Οι C. Blegen και J. Penrose Harland στα 1924-1927 διενήργησαν ανασκαφές στα προϊστορικά κατάλοιπα του λόφου της Τσούγγιζας. Ποτέ δε δημοσίευσαν όλα τα αποτελέσματα των ανασκαφών τους, αλλά ο Harland άφησε πίσω του λεπτομερή ημερολόγια μαζί μ' ένα χειρόγραφο της ανασκαφής των οικισμών της χαλκής εποχής. Ένας από τους βασικούς στόχους του παρόντος προγράμματος είναι και να δημοσιευτεί αυτό το χειρόγραφο. Η εργασία του Harland απέδειξε ότι η ανασκαφή θα μπορούσε να συνεχιστεί και ότι η θέση είναι αξιόλογη, γιατί υπάρχουν εκεί οικισμοί της ΠΕ και ΥΕ Ι εποχής. Η θέση αυτή προσφέρει τη δυνατότητα να αποκαλυφθεί και να μελετηθεί ένας πρώιμος μυκηναϊκός οικισμός, αλλά επίσης να έρθουν στο φως όλες οι κατηγορίες στοιχείων που αναφέρονται στην κοινωνικοοικονομική σύνθεση ενός οικισμού στη διάρκεια της χαλκής εποχής. Επιπλέον, η ανασκαφή στην Τσούγγιζα πιστεύουμε ότι πιθανώς θα βοηθήσει να κατανοήσουμε τη φύση των προϊστορικών «θέσεων», οι οποίες έχουν εντοπιστεί κατά την έρευνα επιφανείας.

Ένα βασικό πρόβλημα που αντιμετωπίσαμε ήταν η επισήμανση συγκεκριμένων χώρων για ανασκαφή. Ο Harland και ο Blegen δεν άφησαν ακριβείς χάρτες για τα σημεία των τομών τους. Έτσι, έπρεπε να βρούμε τα μέρη όπου είχαν σκάψει και σε ποια σημεία η καινούργια ανασκαφή θα απέφερε καρπούς. Αναπτύξαμε μια συγκεκριμένη στρατηγική επισκόπησης του εδάφους και κάναμε δοκιμές στη θέση με τη βοήθεια ενός γεωλογικού τρυπάνου και ενός αντιστασιόμετρου. Αυτό το πρόγραμμα έχει πλέον επεκταθεί για να διερευνήσουμε την έκταση της θέσης εκτός των ορίων της ανασκαφής.

Έχουμε επίσης συλλέξει συστηματικά όλο το επιφανειακό υλικό από κάθε ανασκαμμένο χώρο. Το υλικό αυτό συλλέγεται με τη μέθοδο του ανά τετραγωνικό μέτρο καννάβου, έτσι ώστε να μπορούμε να ελέγξουμε το χώρο και να συγκρίνουμε κατ' αναλογία το υλικό αυτό με το υλικό που βρίσκεται θαμμένο στη γη. Σ' αυτό το σημείο πιστεύουμε ότι η ανασκαφή συμβάλλει σημαντικά στην ανάλυση των «θέσεων», που εντόπισε και θα εντοπίσει η έρευνα επιφανείας.

Στην πορεία της ανασκαφής κάθε στρώμα ελέγχεται με τη διαδικασία αποκάλυψης του υλικού μέσα σε μονάδες 1 τ. μ., έτσι ώστε να έχουμε ένα τυποποιημένο σύστημα για τη σύγκριση των διαφόρων ευρημάτων.

Αυτές οι πληροφορίες, μαζί με τα τυποποιημένα δεδομένα για το υψόμετρο, τα χαρακτηριστικά του εδάφους και τα ευρήματα, καταγράφονται σε έντυπα ηλεκτρονικού υπολογιστή και εισέρχονται καθημερινά σ' ένα μικροϋπολογιστή στο Μουσείο.

Τελικά, αυτές οι πληροφορίες συνδυάζονται με τα αποτελέσματα της ανάλυσης της κεραμικής και των λίθινων ευρημάτων που αποτελούν μια δέσμη εντολών για τον ηλεκτρονικό υπολογιστή, η οποία μπορεί να

επιλέξει δεδομένα, άτακτα μεν τοποθετημένα σ' αυτόν, ιδιαίτερα χρήσιμα όμως για περαιτέρω αναλύσεις και του χώρου και των μεταξύ τους σχέσεων (Spatial and Relational Analysis).

Έρευνα των καταλοίπων της πρωτοχαλκής εποχής, που ανασκάφτηκαν από τον Harland στα 1926-27 στην κορυφή του λόφου της Τσούγγιζας, αποκάλυψε υλικό της ΠΕ Ι, ΙΙ, ΙΙΙ περιόδου. Το παλιότερο υλικό χρονολογείται στην ΠΕ Ι και είναι αποτεθειμένο σε βόθρους, σκαμμένους στο φυσικό βράχο από ασβεστολιθική άργιλο. Τα παλιότερα αρχιτεκτονικά λείψανα είναι το κτίριο Α του Harland, που είναι θεμελιωμένο στον ανυψωμένο φυσικό βράχο στα βορειοδυτικά της θέσης (ε ι κ. 9). Αμέσως πάνω από το κτίριο Α βρίσκεται το κτίριο Β, που διασώζει τμήματα δαπέδου. Ο Harland βρήκε στα ανατολικά του λόφου ένα αψιδωτό κτίριο, μπροστά από το οποίο βρισκόταν ένα πηγάδι βάθους 13 μ. με ΠΕ ΙΙΙ κεραμική. Παραπλήσια ανακαλύφθηκε ένας τετράγωνος λακκοειδής τάφος με καλυπτήριες πλάκες, που χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙ περίοδο.

Δύο χώροι διατηρούν κατάλοιπα, που δεν απασχόλησαν τον Harland. Ένας χώρος στα βόρεια, όπου αμέσως κάτω από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε ένα πολύ καλοδιατηρημένο τετράγωνο δωμάτιο, καλυμμένο από την παχιά επίχωση ενός πεσμένου και καμένου τοίχου και από τα υπολείμματα της οροφής (ε ι κ. 9). Τοποθετημένο σ' ένα θρανίο στα βόρεια και διασκορπισμένο στο δάπεδο του δωματίου βρισκόταν ένα κλειστό σύνολο αγγείων ΠΕ ΙΙ περιόδου (ε ι κ. 9).

Κατά τις ανασκαφές του Harland, είχαν διαφύγει της προσοχής του αρκετά σημαντικά αντικείμενα που δίνουν μια εικόνα του βαθμού του πλούτου, που υπήρχε στη θέση κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ένας κυλινδρικού σχήματος σφραγιδόλιθος από μόλυβδο, που έχει παράσταση σταυρού του τύπου του αγίου Ανδρέα (ε ι κ. 1), λίθινα αγγεία και χάλκινες περόνες.

Υπάρχουν λίγα κατάλοιπα της πρωτοχαλκής εποχής σ' άλλα σημεία της θέσης (ε ι κ. 10). Στα νότια, σε δοκιμαστικές τομές βάθους 2 και 3 μ., βρέθηκε λίγη κεραμική, προφανώς όχι in situ. Στα ανατολικά, σ' έναν αγρό στην πλαγιά του λόφου της Τσούγγιζας, αναγνωρίσαμε υλικό της πρωτοχαλκής εποχής, ενώ ανασκάψαμε μια μεμονωμένη κατασκευή στο διπλανό αγρό, ανατολικά του πρώτου. Είναι γνωστό ότι υπάρχει ΠΕ ΙΙΙ υλικό στον επίπεδο χώρο στα βόρεια της κορυφής του λόφου, όπου ο Harland έσκαψε στα έτη 1926-27. Η γενική εικόνα στη διάρκεια αυτής της περιόδου δείχνει ότι τα κτίσματα του οικισμού ήταν διασκορπισμένα στο χώρο· παρ' όλα αυτά, τα παραπάνω σημαντικά αντικείμενα και η κατασκευή της ΠΕ ΙΙ περιόδου υποδηλώνουν ότι υπήρχε κάποιας μορφής οικιστικός πυρήνας στο χώρο του λόφου.

Θα είναι πολύ ενδιαφέρον στο τέλος του προγράμματος να δούμε πώς αυτή η φάση στην Τσούγγιζα συσχετίζεται με τη συνολική εικόνα των οικισμών της πρωτοχαλκής εποχής μέσα και γύρω από την κοιλάδα.

Το 1981 ανασκάψαμε σ' ένα χώρο με παχιά επίχωση στο άκρο του φυσικού βράχου στη νοτιοανατολική πλευρά του και βρήκαμε ένα ΥΕ Ι κτίριο[4] (ε ι κ. 11, αριθ. 1).

Υποθέσαμε ότι στο νότιο άκρο του λόφου

4. Hesperia 51 (1982), σ. 375-397.

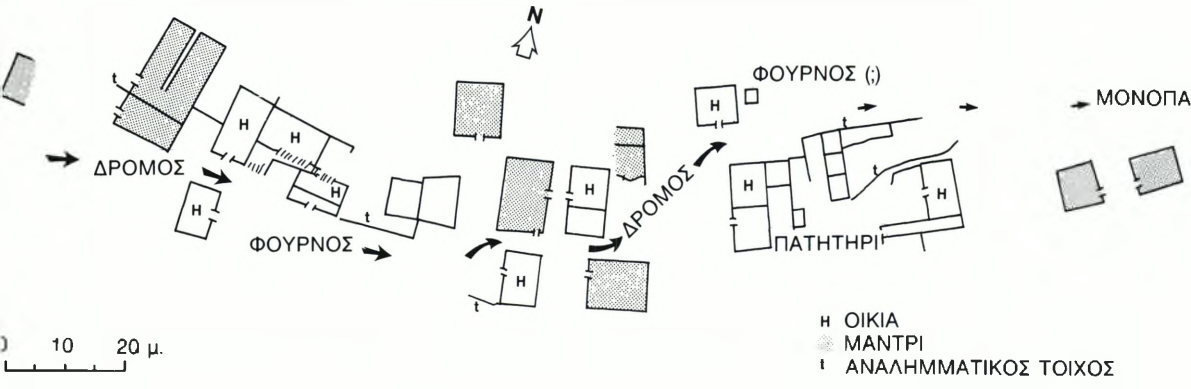

Εικ. 8. Παπουτσάικα. Σχηματικό πλάνο. Αύγουστος 1985.

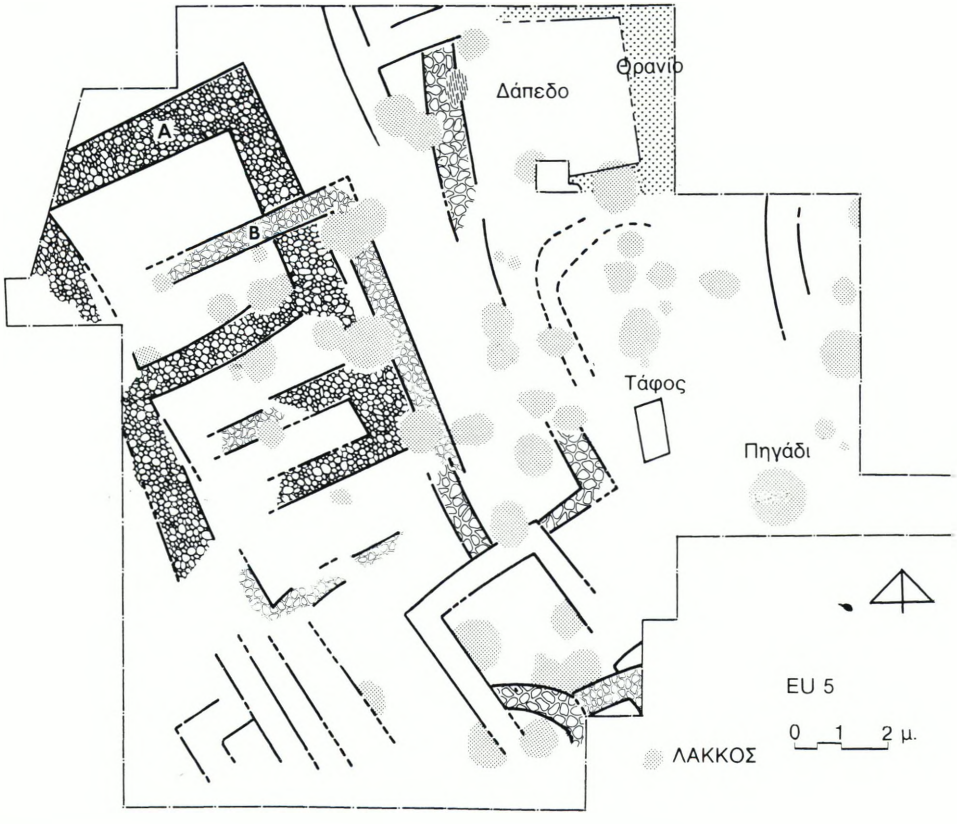

Εικ. 9. Τσούγγιζα. Κάτοψη των κτιρίων A και B (ανασκαφή Harland).

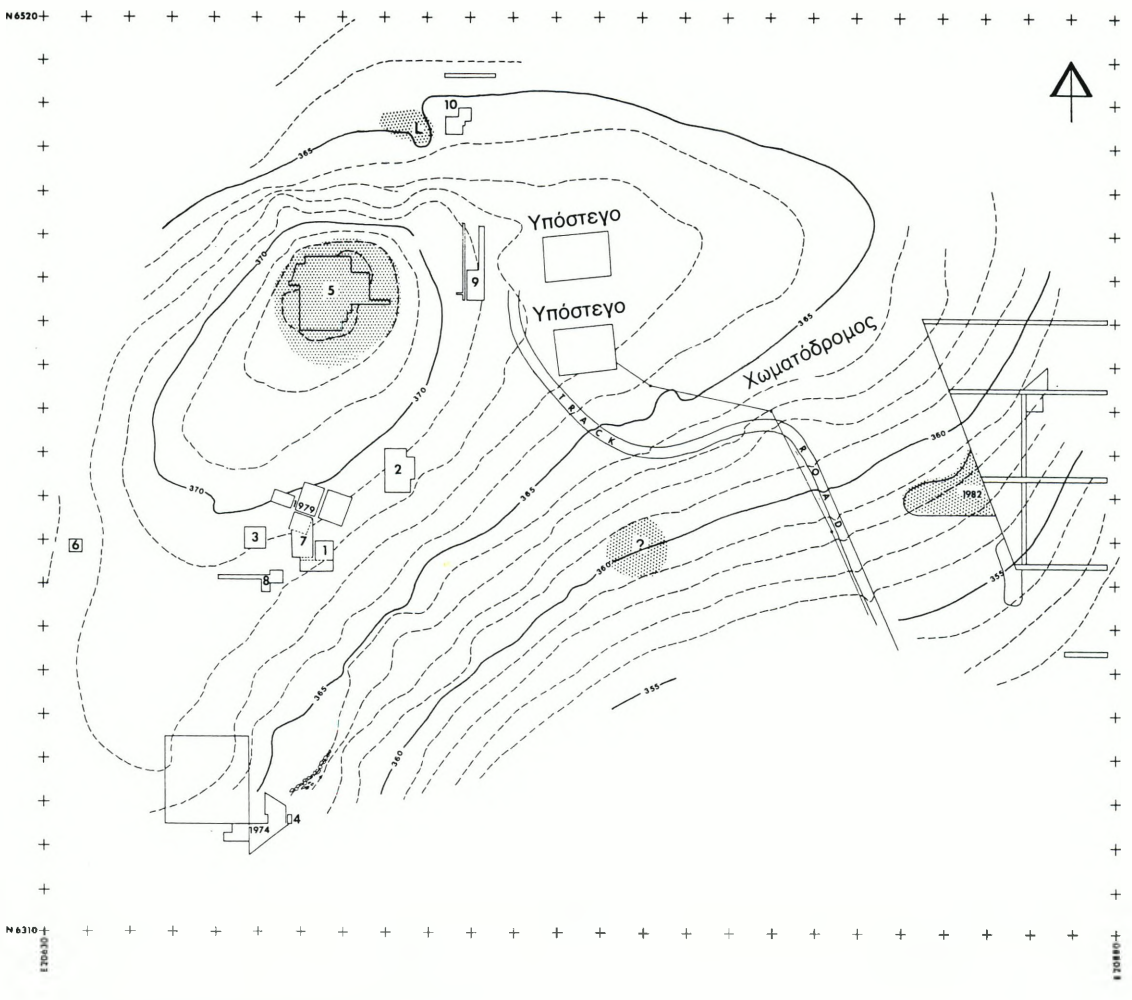

Εικ. 10. Τσούγγιζα. Κάτοψη ΠΕ οικισμού

δημιουργήθηκε ένα άνδηρο κατάλληλο για κατοίκηση κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Η ανασκαφή του 1984 μας έδωσε μια λεπτομερή άποψη της γεωμορφολογικής ιστορίας του λόφου. Δύο τομές δυτικά του κτιρίου, που αποκαλύφθηκε το 1981 (ε ι κ. 11, αριθ. 3 και 6), δείχνουν ότι κατά τη διάρκεια της πρωτοχαλκής εποχής υπήρχε μια κοιλότητα, βάθους 2-3 μ., που κατέβαινε προς τα ΝΔ. η οποία άρχισε να καλύπτεται κατά τους ύστερους ΜΕ χρόνους. Προς το τέλος αυτής της περιόδου το άνδηρο επεκτάθηκε γύρω από την κορυφή του λόφου, πάνω στον οποίο εντοπίστηκαν ΥΕ Ι-ΙΙ κατασκευές. Κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο τα κτίρια προφανώς πύκνωσαν και η θεμελίωσή τους έγινε στο υπερυψωμένο ασβεστολιθικό υπόβαθρο της λοφοκορφής.

Η ιστορία της κατοίκησης της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής είναι συγκεντρωμένη εδώ στα νότια και στον επίπεδο χώρο στα βόρεια, όπου κυρίως ανέσκαψε ο Harland. Συνεχίζουμε την αποκάλυψη του ΥΕ Ι σπιτιού, το οποίο, όπως φαίνεται, διευρύνθηκε με έναν ακόμη χώρο στη μια πλευρά και μια προσθήκη στην πίσω πλευρά του σε ψηλότερο επίπεδο. Στα δυτικά αυτού του σπιτιού αποκαλύφθηκαν τάφος και αριθμός οστράκων λεπτής κεραμικής της ΥΕ Ι περιόδου.

Η ΥΕ ΙΙΙ περίοδος αντιπροσωπεύεται σ' αυτό το χώρο από μια σειρά κατασκευών, που πατούν στο φυσικό βράχο, στα βόρεια. Προς το νοτιοανατολικό σημείο του λόφου μια επιπλέον τομή αποκάλυψε ένα κακοδιατηρημένο κτίριο της ΥΕ ΙΙ (ε ι κ. 11, αριθ. 2). Όμως, τα δάπεδά του παρείχαν κεραμική της ΥΕ ΙΙ Β (μεταξύ των ευρημάτων και απομίμηση αγγείου θαλάσσιου ρυθμού και εφυραϊκές κύλικες), λίθινα εργαλεία, πρώτη ύλη κατασκευής εργαλείων και μερικές παιδικές ταφές. Κάτω από αυτά τα δάπεδα υπάρχουν σημαντικά στρώματα της ύστερης ΜΕ εποχής ανάμεσα σ' ένα ευρύτατο στρώμα καμένων καρπών (σταφυλιών). Σ' όλη αυτή την έκταση έχουμε αποκαλύψει μεγάλο αριθμό σφονδυλιών και βάσεις αγγείων με σημεία των κεραμέων (Potmarks).

Το 1985 άρχισε η ανασκαφή λίγο βορειότερα, στις ανατολικές παρειές του λόφου, όπου βρίσκονται σήμερα τα εργαστήρια της ανασκαφής. Με έκπληξη ανακαλύψαμε πολλές αρχιτεκτονικές φάσεις της ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου και κάτω από αυτές αναγνωρίσαμε πλούσια επίχωση ΥΕ ΙΙΙ Α2 αγγείων. Αυτά τα στρώματα θα ερευνηθούν περαιτέρω το φετινό καλοκαίρι (ε ι κ. 11, αριθ. 9).

Στο βορειότερο σημείο υπάρχει ένας επίπεδος χώρος κάτω από την κορυφή του λόφου. Εδώ ο Harland έσκαψε το «σπίτι με το πιθάρι» και το «σπίτι του τεχνίτη των αιχμών βέλους», όπως τα ονόμασε, στην τομή L που κατορθώσαμε να εντοπίσουμε πέρσι το καλοκαίρι (ε ι κ. 11 και 12). Στα ανατολικά, σ' ένα χώρο που δεν είχε γίνει καμιά τομή, ανασκάψαμε ένα αποσπασματικά διατηρημένο κτίσμα, στο οποίο βρέθηκε ένα σύνολο ΥΕ ΙΙ Α κεραμικής και κομμάτια οψιανού. Έτσι, η περιοχή αυτή συμπληρώνει την εικόνα για τη συνεχή κατοίκηση της θέσης κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο.

Μέχρι αυτή τη στιγμή η περίμετρος του λόφου έχει ερευνηθεί όσον αφορά στα κατάλοιπα της μυκηναϊκής αρχιτεκτονικής. Εάν συνδυάσουμε την πρόσφατη έρευνα με την ανασκαφή του Harland, μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα. Κατ' αρχήν φαίνεται ότι η κατοίκηση στο λόφο κατά τη διάρκεια της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής δεν αποτελούσε μια κλειστή οικιστική μονάδα. Παρόλο που κάποιοι χώροι, όπως η τομή L, παρουσιάζουν αρκετά κτίσματα οικοδομημένα κοντά το ένα στο άλ-

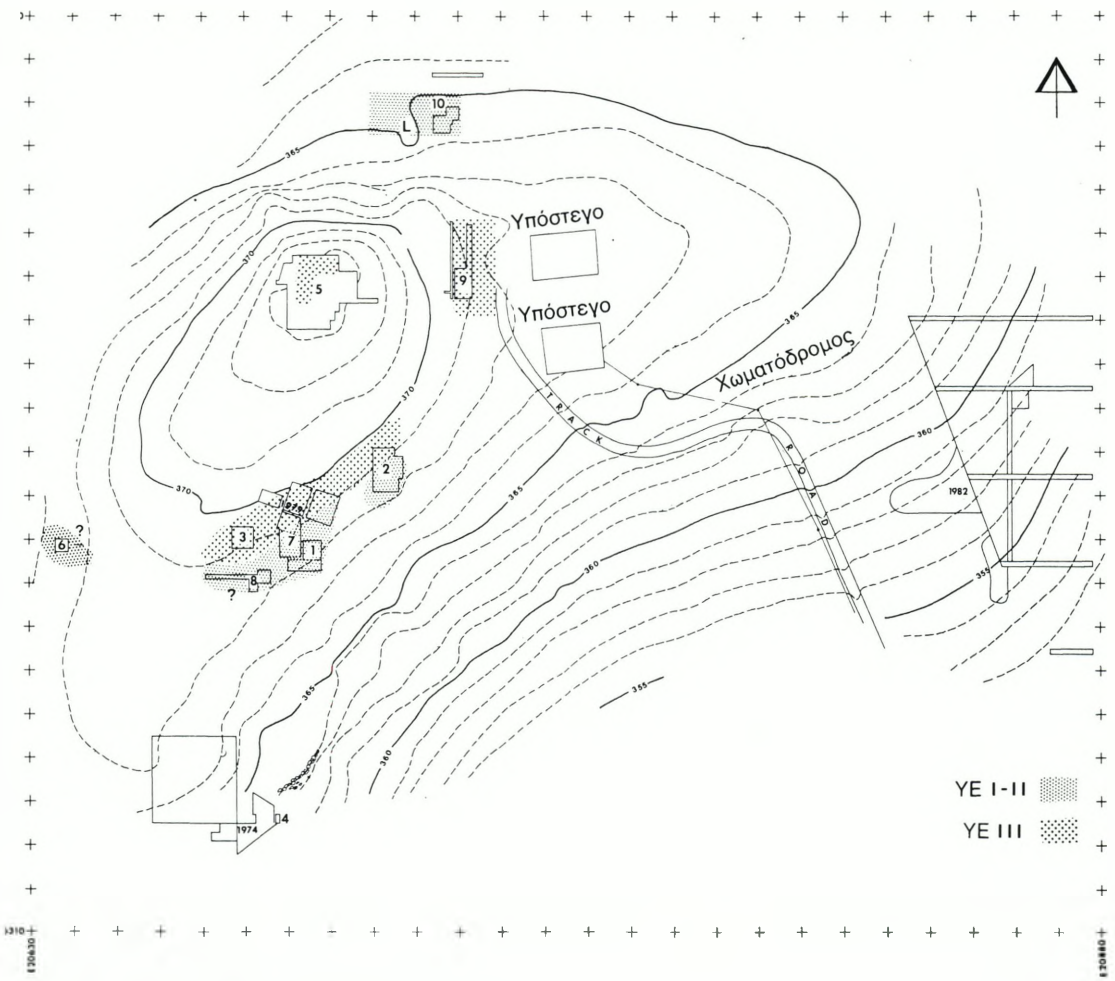

Εικ. 11. Τσούγγιζα. Κάτοψη ΥΕ I-III οικισμού.

λο, άλλοι χώροι στα ανατολικά και νότια παρουσιάζουν λίγες ενδείξεις κατοίκησης ή αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Έχουμε μερικές ενδείξεις ότι σαν κανόνας λειτούργησε ένας τύπος οικισμού με μεμονωμένα κτίρια εδώ και εκεί. Αυτό προέκυψε από κάποια αρχικά αποτελέσματα μετά από επισκόπηση του χώρου με τη μέθοδο του αντιστασιόμετρου, που φανέρωσε ίχνη τοίχων συγκεντρωμένων ανατολικά της τομής 10 (ε ι κ. 11) και βόρεια των σύγχρονων εργαστηρίων, καθώς και διάσπαρτα κατάλοιπα κάτω,

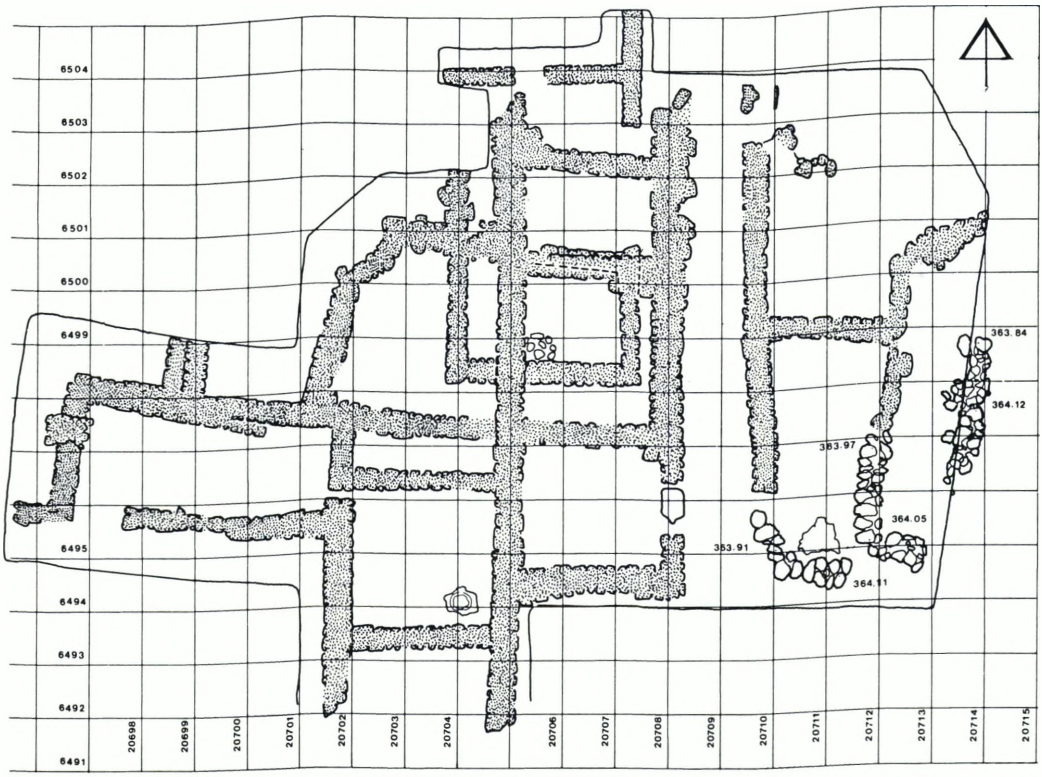

Εικ. 12. Κάτοψη τομής L. Ανασκαφή Harland (1926- 27).

στη δυτική πλαγιά του λόφου. Εάν αυτό το πρότυπο τελικά ισχύει, υπάρχει αναμφισβήτητα μεγάλη δυσκολία για τον ανασκαφέα να εντοπίσει τον κατάλληλο χώρο για την επόμενη τομή του. Παρ' όλα αυτά θεωρούμε ότι ήδη έχει ανασκαφεί ένα σημαντικό μέρος της θέσης, το οποίο μέχρι το τέλος της επόμενης ανασκαφικής περιόδου θα έχει ερευνηθεί τελείως.

Η έλλειψη ενός επιβεβαιωμένου κέντρου του οικισμού δημιουργεί ερωτηματικά για τη φύση του. Όμως, η προσοχή που δίνουμε στην κατανομή του υλικού στο χώρο μέσα κι έξω από τα κτίρια και το πρόγραμμά μας σχετικά με την αποκάλυψη και τη μελέτη οργανικών ουσιών, θα πρέπει να μας δώσει τα δεδομένα για να προσδιορίσουμε και να διακρίνουμε τις απλές οικογενειακές κατοικίες από τα κτίρια ειδικού χαρακτήρα και να μελετήσουμε τις οικιακές και συλλογικές οικονομικές δραστηριότητες.

Σε γενικές γραμμές είμαστε ήδη σε θέση να δώσουμε μια πρώτη εικόνα του πολυσύνθετου της οικονομίας του οικισμού, όπως αυτή προσδιορίζεται από την ΥΕ Ι, ΙΙ Α και ΙΙ Β υψηλής ποιότητας κεραμική, από τα

σημεία των κεραμέων, τα χάλκινα και ελεφαντοστέινα αντικείμενα, τα σφονδύλια (που όμως δε συνοδεύονται από υφαντικά βάρη), τα φυτικά και ζωικά κατάλοιπα και άλλα. Παρ' όλα αυτά είναι δύσκολο ακόμη να διαπιστώσουμε πώς η συνολική εικόνα, που έχει προκύψει από το συνδυασμό της μελέτης της κατανομής των κτιρίων στον οικισμό και των ευρημάτων μέσα σ' αυτά, εναρμονίζεται με τη γενική τοπική εικόνα, εφόσον τα μέτρα σύγκρισης στην Αργολίδα και την Κορινθία προέρχονται από τάφους, όπως αυτοί στην Ασίνη και στις Μυκήνες, ή από μεμονωμένες κατασκευές και λιγότερο από οικισμούς, που έχουν ερευνηθεί στο σύνολό τους.

Ένα άλλο πρόβλημα οφείλεται στο γεγονός ότι η θέση φαίνεται να εγκαταλείφθηκε στους χρόνους της ΜΕ εποχής, φαινόμενο κοινό στην περιοχή της κοιλάδας, όπως μας πληροφορεί η έρευνα επιφανείας. Έτσι, οι φάσεις της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου στον οικισμό αντιπροσωπεύουν ένα νέο ξεκίνημα. Η συνδυασμένη προσέγγιση ανασκαφής και έρευνας επιφανείας ίσως είναι πολύ σημαντική για να εξετάσουμε αυτό το φαινόμενο. Και αυτό, γιατί μας επιτρέπει να διερευνήσουμε μακροπρόθεσμα οικιστικά πρότυπα και από γεωγραφική και από χρονολογική άποψη. Επίσης, ίσως μας υποδείξει πώς ο οικισμός ή οι οικισμοί ήταν σε θέση να συμμετέχουν στις δραστηριότητες της ευρύτερης περιοχής. Επιπλέον και ενόψει της σπανιότητας αναλογικών στοιχείων από κατάλοιπα άλλων οικισμών στην περιοχή, ο συνδυασμός αυτός των δύο μεθόδων έρευνας είναι ο πιο κατάλληλος.

Φαίνεται ότι μέσα από αυτά τα προβλήματα και άλλα παρόμοια η ανασκαφή και η έρευνα επιφανείας οδηγούν τα συμπεράσματά μας σε κοινή κατεύθυνση.

Το 1987 θα είναι η περίοδος λεπτομερούς μελέτης του υλικού και ελπίζουμε ότι στα 1988-89 θα έχουμε ετοιμάσει την τελική έκθεση.

Απρίλιος 1986

J. WRIGHT
J. CHERRY
J. DAVIS
E. MANTZOYPANH

J. WRIGHT - J. CHERRY - J. DAVIS - E. MANTZOYPANH

THE NEMEA VALLEY ARCHAEOLOGICAL PROGRAM, 1984-1985

The Nemea Valley Archaeological Project is a regional study of human activity from the Middle Palaeolithic period to the present, in a small valley which lies close to major routes of communication and major centers in the NE Peloponnese. The research program is a joint effort of excavation and survey.

During summer 1984 and 1985 thirty-six (36) sites of all periods were identified within about one-third of the survey area. We paid special attention to procedures of recording and analysis, including computer-generated mapping of artifact densities, ground cover and visibility. Special studies were carried out by a social anthropologist, a geomorphologist and an ecologist, that provide information about both local environment and modern exploitation of the area. The excavation has revealed a prehistoric settlement on the ridge of Tsoungiza dated back to Early Neolithic. Remains of Early Bronze Age as well as Early and Late Mycenaean periods have been uncovered. The excavation also uses innovative methods of recovery and recording, including a computer system.

The whole project is expected to finish in 1987 and it is planned to publish the results shortly thereafter.

J. WRIGHT
J. CHERRY
J. DAVIS
E. MANTZOURANI

ΤΑΦΟΙ ΣΤΟΥΣ ΑΜΠΕΛΩΝΕΣ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

Η περιοχή «Αμπελώνες» ή «Κοκκινιά» (ε ι κ. 1) εκτείνεται στα ανατολικά της Ερέτριας, και έξω από τα τείχη της αρχαίας πόλης[1]. Εδώ εντοπίζονται τα αρχαία νεκροταφεία[2], τα οποία αρχίζουν από τη νοτιοανατολική πλαγιά του λόφου Καστρί ή Καστέλλι, όπου η αρχαία ακρόπολη της Ερέτριας[3] και προχωρούν με κατεύθυνση προς την Αμάρυνθο. Συστηματική έρευνα δεν έχει γίνει στην περιοχή. Οι τάφοι ήρθαν τυχαία στο φως κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών κυρίως, ή κατά την εκτέλεση έργων του ΟΤΕ.

Το 1980 στις εργασίες διαμόρφωσης και περίφραξης του οικοπέδου Γ. Στεφανουδάκη[4] βρέθηκαν τρεις τάφοι, ενώ υπολείμματα άλλων παρατηρήθηκαν κυρίως στο βορειοανατολικό και κεντρικό τμήμα του.

Ο κεραμοσκεπής τάφος Α βρέθηκε στο ανατολικό όριο του οικοπέδου και ήταν κατεστραμμένος[5]. Από το σκελετό είχαν απομείνει ίχνη μόνο, κυρίως από τα άκρα. Τα χώματα του τάφου ήταν αναμοχλευμένα. Η έρευνά του έδωσε λίγα θραύσματα αγγείων:

1. Ελάχιστα θραύσματα από την κοιλιά κυρίως άβαφων αμφορέων, τα οποία δεν παρέχουν επαρκή στοιχεία χρονολόγησης.

2. Βάση ληκύθου, αριθ. ευρ. 14983 (ε ι κ. 1), ύψ. 0,009, και διάμ. 0,036 μ. Ο πηλός ντόπιος κεραμόχρωμος. Τη βάση περιθέει γραμμή μελανού χρώματος. Επίσης, υπάρχουν ίχνη από ερυθρό χρώμα. Στο κέντρο υπάρχει οπή που δε φαίνεται να είναι τυχαία. Το σχήμα της μοιάζει με τη βάση της ληκύθου 1927. 4456 του Ashmolean Museum (D. Kurtz, Athenian White Lekythoi, σ. 230, πίν. 69, 2, α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.).

3. Θραύσμα από τη δακτυλιόσχημη βάση και ελάχιστο τμήμα της κοιλιάς μελαμβαφούς λυχναριού, αριθ. ευρ. 14984 (ε ι κ. 3), σωζ. ύψ. 0,017, διάμ. βάσης 0,044 μ. (πρβλ. το λυχνάρι αριθ. 191-L42 από την Ερέτρια. Eretria, II, πίν. 30, 9 και Agora, IV, type 25 που χρονολογούνται στα τέλη του 4ου-α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

Κοντά στον τάφο Α βρέθηκαν θραύσματα από οξυπύθμενο αμφορέα (αριθ. ευρ. 14946) (ε ι κ. 4). Διατηρείται το κάτω τμήμα του αγγείου, τμήμα από το λαιμό, το χείλος και τις λαβές. Λαιμός ψηλός, κοιλιά κωνική, βάση που διατηρεί κυκλική εντομή στο κέντρο. Οι λαβές, ταινιόσχημες, αρχίζουν λίγο πιο κάτω από το χείλος. Σωζ. ύψ. 0,45, διάμ. βάσης 0,015, ύψ. λαβής 0,30, πλ. λα-

---

1. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω στους άλλοτε προϊσταμένους μου Ε. Τουλούπα, Έφορο Αρχαιοτήτων, για την παραχώρηση του υλικού για δημοσίευση από τα οικόπεδα Γ. Στεφανουδάκη και Ορ. Αμανατίδη, και Π. Καλλιγά, Έφορο Αρχαιοτήτων, για την παραχώρηση στηλών από την Ερέτρια και αγγείων από τη Χαλκίδα.

2. Βλ. μελέτη της υπογράφουσας με τον τίτλο «Μακεδονικός τάφος στο Κοτρώνι Ερετρίας», υπό δημοσίευση στην ΑΕ.

3. Στο οικόπεδο Μ. Καρακάση, συγκεκριμένα στο δυτικό τμήμα του, το 1982 επισημάνθηκαν τάφοι, ύστερα από δοκιμαστικές τομές.

4. Το οικόπεδο βρίσκεται δεξιά της κεντρικής οδού Ερέτριας-Αμαρύνθου και απέχει 1,5 χλμ. περίπου από την Ερέτρια. Οι διαστάσεις του είναι 27 x 90 μ.

5. Ο τάφος αυτός εμφανίστηκε σε βάθος 0,60 μ. από την επιφάνεια. Οι διαστάσεις του είναι: σωζ. μήκ. 0,45, πλ. 0,55, ύψ. 0,48 μ. Ο προσανατολισμός του Α.-Δ.

βής 0,04 μ. Θα μπορούσε να χρονολογηθεί[6] στον 4ο αι. π.Χ. Το αγγείο μάλλον χρησιμοποιήθηκε για παιδική ταφή-εγχυτρισμό. Οστά δε βρέθηκαν.

Σε απόσταση 13,50 μ. από τον τάφο Α και πάλι στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, βρέθηκε ο τάφος Β, ο οποίος ήταν επίσης κατεστραμμένος[7] με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Το δάπεδό του ήταν στρωμένο με πήλινες πλάκες, ενώ οι πλευρές του και οι καλυπτήριες πλάκες, που δε σώζονται, ήταν μάλλον πώρινες, όπως δείχνουν τα θραύσματα που βρέθηκαν γύρω.

Από τα χώματα του τάφου συγκεντρώσαμε ελάχιστη κεραμική, όπως:

1. Μικρά θραύσματα από μελαμβαφή αγγεία.

2. Θραύσμα από το κάτω μέρος μικρογραφικού ληκυθίου αριθ. ευρ. 14985 (ε ι κ. 5). Σωζ. ύψ. 0,013, διάμ. βάσης 0,027 μ. (πρβλ. Corinth, VII, σ. 101, πίν. 58, αριθ. 600, τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.). Το δικό μας παράδειγμα είναι μάλλον των αρχών του 2ου αι. π.Χ.

3. Όστρακο από τον ώμο μελαμβαφούς κλειστού αγγείου θήλαστρου, αριθ. ευρ. 14986, με διακόσμηση καθέτων πλαστικών ταινιών. Σωζ. ύψ. 0,042, σωζ. πλ. 0,063 μ. (πρβλ. το μεγαρικό σκύφο Π 1438, Στ. Δρούγου-Γ. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, σ. 150, πίν. 51 (2ος αι. π.Χ.).

4. Θραύσμα από το πόδι μυροδοχείου, αριθ. ευρ. 14987. Σωζ. ύψ. 0,045, διάμ. βάσης 0,027 μ. (πρβλ. Eretria, II, σ. 28, πίν. 29, 12, 2ος αι. π.Χ.).

Στα σύνορα των οικοπέδων Γ. Στεφανουδάκη και Αϊδίνη στα ανατολικά, αποκαλύφθηκε ο κιβωτιόσχημος τάφος Γ του 5ου αι. π.Χ. (ε ι κ. 3), ο οποίος απέχει 7,60 μ. από τον προηγούμενο[8]. Η κατεύθυνση του ήταν Α.-Δ. Οι πλευρές και το δάπεδό του αποτελούνταν από πήλινες πλάκες. Οι καλυπτήριες δε σώζονταν. Οι εσωτερικές ήταν επιχρισμένες με κονίαμα. Ο σκελετός ήταν εντελώς διαλυμένος. Στο ύψος των ποδιών βρέθηκαν πέντε αγγεία (ε ι κ. 4) και τεμάχιο από κογχυλιάτη λίθο.

1. Ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο, αριθ. ευρ. 15582 (ε ι κ. 4, επάνω σειρά αριστερά). Ύψ. 0,132, διάμ. βάσης 0,06, διάμ. χείλους 0,041 μ. Φέρει στο πρόσθιο μέρος της κοιλιάς παράσταση σφίγγας που στρέφεται προς τα δεξιά. Το βερνίκι εξίτηλο σε πολλά σημεία (πρβλ. Corinth, XIII, πίν. 70, 10 και ΑΕ 1958, σ. 70, εικ. 118, τέλος 5ου αι. π.Χ.).

2. Ακέραιο μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο με κατακόρυφες αυλακώσεις στην κοιλιά, αριθ. ευρ. 13539 (ε ι κ. 4, κάτω σειρά δεξιά). Ύψ. 0,08, διάμ. βάσης 0,041, διάμ. χείλους 0,025 μ. (πρβλ. Agora, XII, πίν. 38, αριθ. 1129 και ΑΕ 1958, πίν. 20β (επάνω σειρά κέντρο), 425-400 π.Χ.).

3. Ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο συγκολλημένο και συμπληρωμένο, αριθ. ευρ. 15583 (ε ι κ. 4, κάτω σειρά αριστερά, και ε ι κ. 5). Το βερνίκι εξίτηλο σε πολλά σημεία. Ύψ. 0,108, διάμ. βάσης 0,052, διάμ. χείλους 0,032 μ. Στο πρόσθιο μέρος της

6. Πρβλ. Amphoras and the Ancient Trade, American School of Classical Studies at Athens, εικ. 46.

7. Από το διατηρούμενο τμήμα του μπορέσαμε να υπολογίσουμε τις διαστάσεις του που είναι οι εξής: μήκ. 2, σωζ. πλ. 0,55 μ. Το ύψος του δεν ήταν δυνατό να μετρηθεί.

8. Εμφανίστηκε σε βάθος 0,55 μ. από την επιφάνεια και οι διαστάσεις του είναι: μήκ. 2,06, πλ. 0,48-0,51 και ύψ. 0,44 μ.

Εικ. 1. Ερέτρια, θέση Αμπελώνες. Οικόπεδο Γ. Στεφανουδάκη. Τάφος Γ από Α.

Εικ. 2. Αγγεία τάφου Γ.

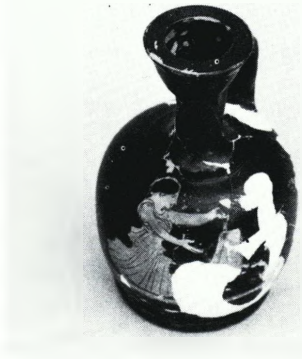

Εικ. 3. Ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο.

κοιλιάς εικονίζεται γυναικεία μορφή που κινείται προς τα δεξιά. Φέρει αχειρίδωτο πολύπτυχο χιτώνα που ανεμίζει προς τα πίσω (πρβλ. Corinth, XIII, πίν. 69, 418-11, τέλη 5ου αι. π.Χ.). Τα χέρια της κινούνται προς τα εμπρός, όπου υπάρχει κάλαθος. Απεικονίζεται γυναίκα που γνέθει (πρβλ. παρόμοιο ληκύθιο από την πλατεία Συντάγματος, ΑΕ 1958, σ. 24, εικ. 37). Η μεμονωμένη αυτή γυναικεία μορφή έχει αποσπαστεί από πολυπρόσωπη παράσταση, στην οποία εικονίζονταν όρθιες και καθιστές μορφές σε διάφορες ασχολίες. Η παλιότερη παράσταση απομονωμένης γυναικείας μορφής, όπου εικονίζεται όμως καθισμένη, είναι σε αγγείο στη Βυτεμβέργη (E. Langlotz, Griechische Vasen in Würzburg, αριθ. 575, πίν. 208), που χρονολογείται στο 480 π.Χ. Αντίθετα, παράδειγμα πολυπρόσωπης σύνθεσης έχουμε σε λήκυθο του Άμασι στη Νέα Υόρκη (S. Karouzou, The Amasis Painter, Oxford 1956, σ. 43-44, πίν. 43 και 44, 1· η αρχαιότερη ίσως σε αττικό αγγείο). Ένα δεύτερο παράδειγμα απαντά σε πυξίδα στις Βρυξέλλες (D. Feytmans, Les vases grecs de la Bibliothèque Royale de Belgique, Bruxelles 1948, αριθ. 9, πίν. 21).

4. Ακέραιο αρυβαλλοειδές ληκύθιο (εικ. 4, επάνω σειρά δεξιά), αριθ. ευρ. 15581. Ύψ. 0,11, διάμ. χείλους 0,31, διάμ. βάσης 0,055 μ. Στο επάνω μέρος της φουσκωτής κοιλιάς, υπάρχει εξηρημένη ταινία που διακοσμείται με ζητοειδή κοσμήματα[9] (running dog pattern) (πρβλ. Agora, XII, πίν. 38, αριθ. 1124, Hesperia XVIII (1949), πίν. 39, 3 και πίν. 91, 42, ΑΕ 1958, πίν. 18γ αριστερά, γύρω στο 425 π.Χ.).

5. Ακέραιη μελαμβαφής λεκανίδα, αριθ. ευρ. 15580 α-β. Ύψ. με πώμα 0,106, χωρίς πώμα 0,059, διάμ. χείλους 0,108, διάμ. πώματος 0,114 μ. Βάση δακτυλιόσχημη με εμπίεστη ταινία στο κέντρο, κοιλιά φουσκωτή, λαβές οριζόντιες κυλινδρικές που στρέφονται προς τα επάνω. Η λαβή του πώματος κομβιόσχημη· στηρίζεται σε στέλεχος, ενώ στο επάνω μέρος φέρει δίσκο. Ένα τμήμα της λαβής λείπει (πρβλ. Agora, XII, πίν. 42, αριθ. 1243, που χρονολογείται στο 430 π.Χ., και ΑΕ 1958, πίν. 22β δεξιά).

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν δύο τεμάχια από μαρμάρινες στήλες. Το ένα, διαστ. 0,25 x 0,245 x 0,08 μ., αριθ. ευρ. 13536, βρέθηκε σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια. Το άλλο[10], αριθ. ευρ. 13535, βρέθηκε στην επιφάνεια και σώζει μέρος από το αέτωμα. Από τα ακρωτήρια σώζεται μόνο το κεντρικό (εικ. 6). Κάτω από το αέτωμα διατηρείται απόσπασμα επιγραφής σε δύο στίχους:

ΕΡΩΤΙC[---
---]ΩΝ[---

Το όνομα Ερωτίς του πρώτου στίχου μας είναι γνωστό από άλλες τρεις επιτύμβιες στήλες, από τις οποίες η μία βρέθηκε στην περιοχή «Χαλιωτέικα» ή «Κόφτρα» ή «Παλιό Υδραγωγείο»[11].

Από τον τύπο των γραμμάτων[12], θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 2ο αι. μ.Χ.

9. Ληκύθια με όμοια διακόσμηση υπάρχουν και στο Μουσείο Χαλκίδας (εικ. 24, αριθ. ευρ. 703, 728β), άγνωστης όμως προέλευσης. Το πρώτο από αυτά χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., ενώ το δεύτερο στα 420-400 π.Χ., Agora, XII, πίν. 38, αριθ. 1128.

10. Οι διαστάσεις της είναι: σωζ. ύψ. 0,31, σωζ. πλ. 0,15-0,20, πάχ. 0,063 μ.

11. Στην περιοχή αυτή, όπου πρέπει να επεκτείνονται τα αρχαία νεκροταφεία και συγκεκριμένα στην

Σε απόσταση 400-500 μ. από το οικόπεδο Γ. Στεφανουδάκη προς τα ανατολικά και συγκεκριμένα στη γωνία της κεντρικής οδού Ερετρίας-Αμαρύνθου και Αγίας Παρασκευής, όπου η ιδιοκτησία Ορ. Αμανατίδη, στο βόρειο τμήμα της, εντοπίστηκε και ερευνήθηκε άλλη συστάδα τάφων.

Ο τάφος Ι ήταν κιβωτιόσχημος[13], με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Οι πλευρές του αποτελούνταν από πώρινες πλάκες που έφεραν «πατούρα», ενώ το δάπεδό του ήταν στρωμένο με τρεις πήλινες πλάκες (εικ. 11). Οι καλυπτήριες δε σώζονταν, γιατί ο τάφος συλήθηκε παλιότερα. Στο γέμισμα του τάφου, βρέθηκαν:

1. Πολύ μικρά θραύσματα από τις λαβές μελαμβαφών σκύφων.

2. Θραύσματα από ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο, αριθ. ευρ. 14947, το οποίο διατηρεί στο πρόσθιο μέρος της κοιλιάς τμήμα από πολύφυλλο ανθέμιο. Ο λαιμός του ληκυθίου είναι όμοιος με το λαιμό του ληκυθίου αριθ. ευρ. 728β, που περιγράψαμε πιο πάνω (για παρόμοια διακόσμηση με ανθέμιο πρβλ. ερυθρόμορφο σκύφο αριθ. 62a, Hesperia, Supplement X (1956), σ. 23, πίν. 6, β΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.). Το δικό μας παράδειγμα χρονολογείται γύρω στο 420 π.Χ.

3. Θραύσμα από τη δακτυλιόσχημη βάση σκύφου (χωρίς αριθ. ευρ.). Σωζ. ύψ. 0,032, διάμ. βάσης 0,10 μ. Εξωτερικά η βάση διακοσμείται με δύο ενάλληλους γραπτούς μελανούς δακτυλίους (πρβλ. Agora, XII, πίν. 21, 461, που χρονολογείται στο 420 π.Χ.).

4. Μικρό θραύσμα από το χείλος σκύφου της γεωμετρικής εποχής (χωρίς αριθ. ευρ.). Οι διαστάσεις του είναι 0,02 x 0,021 μ. (πρβλ. Α. Ανδρειωμένου, Annuario LIX, N.S., XLIII (1981), σ. 204, πίν. 36 πρώτη

Εικ. 4. Τμήμα μαρμάρινης στήλης (αριθ. ευρ. 13535).

οικία Χαλιώτη, βρέθηκε στήλη στην οποία αναφέρεται το όνομα *Ερωτίς*, IG XII/9, 358. Στην περιοχή αυτή το 1981, στη διάρκεια αυτοψίας, εντοπίσαμε πολλά πώρινα και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς επίσης και επιτύμβιες στήλες, όλα εντοιχισμένα στην ετοιμόρροπη οικία ιδιοκτησίας Κ. Βράκα. Το αρχιτεκτονικό υλικό είναι πολύ πιθανό να προέρχεται από ταφικά κτίσματα. Η περιοχή απέχει 2,5-3 χλμ. από την Ερέτρια προς Β. Οι υπόλοιπες στήλες, στις οποίες αναφέρεται πάλι το όνομα *Ερωτίς*, προέρχονται από τα Φύλλα και τη Μακρά Ράχη Αλιβερίου, βλ. IG XII/9, 118, 1155, 1, J. Wilhelm, BCH XVI (1892), σ. 120, 46, Γ. Παπαβασιλείου, AE 1907, 24.2.

12. M. Guarducci, Epigraphia Graeca, III, σ. 58, 69, 167.

13. Οι διαστάσεις του είναι: μήκ. 2,60, πλ. 0,78 και ύψ. 0,50 μ.

σειρά, όστρακα β-γ).

Στα ανατολικά του τάφου Ι και σε βάθος 0,20 μ. από την επιφάνεια, βρέθηκε ο τάφος ΙΙ, ο οποίος ήταν κεραμοσκεπής και κατεστραμμένος. Ο προσανατολισμός του ήταν Α.-Δ. Από τις πλευρές είχαν απομείνει τεμάχια μόνο, με υπολείμματα από κονίαμα στους αρμούς. Στα λίγα χώματα που περιείχε, βρέθηκαν τα παρακάτω αντικείμενα:

1. Πυξίδα με πώμα, ελλιπής, αριθ. ευρ. 13398 α-β, και βάση μιας δεύτερης όμοιας. Ύψ. σώματος 0,038, διάμ. βάσης 0,037, σωζ. ύψ. πώματος 0,02 μ. Από το κάτω μέρος λείπει μεγάλο τμήμα. Η βάση δακτυλιόσχημη. Το πώμα συγκολλήθηκε από δύο τεμάχια και είναι ελλιπές. Στο πώμα και στην κοιλιά της πυξίδας υπάρχει διακόσμηση από αυλακώσεις. Στη λαβή του πώματος εμπίεστος δακτύλιος. Εξωτερικά διατηρούνται ίχνη από λευκό χρώμα. Εσωτερικά το κάτω μέρος του αγγείου φέρει αραιό μελανό βερνίκι. Όμοιες πυξίδες υπάρχουν στις αποθήκες του Μουσείου Χαλκίδας και προέρχονται, κατά κανόνα, από τάφους της περιοχής της Χαλκίδας:

α) Η πυξίδα αριθ. ευρ. 1369 από τη Μάνικα (Α. Ανδρειωμένου, ΑΔ 27 (1972): Μελέτες, σ. 181, Πίν. 65γ δεξιά, Hesperia XX (1951), πίν. 73, 6, 440-400 π.Χ.).

β) Πυξίδα συγκολλημένη από θραύσματα, αριθ. ευρ. 663α (ε ι κ. 7). Ύψ. με πώμα 0,085, χωρίς πώμα 0,051, διάμ. χείλους 0,104, διάμ. βάσης 0,05 μ. Από τη θέση «Καλλιμάνη» Χαλκίδας, χώρο αρχαίου νεκροταφείου. Αυλακώσεις υπάρχουν σε ολόκληρο το σώμα του αγγείου. Εσωτερικά φέρει αραιό καστανό βερνίκι (440-400 π.Χ.).

γ) Ακέραιη πυξίδα, ελάχιστα ελλιπής στο πώμα, αριθ. ευρ. 663β, ύψ. με πώμα 0,064, χωρίς πώμα 0,042, διάμ. χείλους 0,098, διάμ. βάσης 0,05 μ. Η πυξίδα, που το σχήμα της είναι όμοιο με τις προηγούμενες, δίχως όμως αυλακώσεις, ήταν αρχικά καστανόβαφη. Εσωτερικά το πώμα της φέρει αραιό μελανό βερνίκι. Προέρχεται και αυτή από τάφο της θέσης «Καλλιμάνη».

δ) Ακέραιη αβαφής πυξίδα, αριθ. ευρ. 5144, ύψ. με πώμα 0,07, χωρίς πώμα 0,042, διάμ. χείλους 0,069, διάμ. βάσης 0,029 μ. Εξωτερικά φέρει αυλακώσεις, ενώ εσωτερικά αραιό μελανό βερνίκι. Βρέθηκε στα «Αλάτσατα», όπου απλώνονται τα εκτεταμένα νεκροταφεία της αρχαίας Χαλκίδας, ανατολικά της σημερινής πόλης. Παραδόθηκε από τον Γ.Π. Μπεθάνη.

Η ανεύρεση πυξίδων του τύπου που περιγράψαμε στη Χαλκίδα και τη γύρω περιοχή, καθώς επίσης και στην Ερέτρια, μάλλον αποτελεί τεκμήριο για την ύπαρξη εργαστηρίου στην περιοχή.

2. Μικρό θραύσμα από το λαιμό ληκύθου, που δε δίνει όμως στοιχεία για τη χρονολόγηση του τάφου ΙΙ.

Ο τάφος με βάση την πυξίδα θα μπορούσε να χρονολογηθεί γύρω στά 440-400 π.Χ.

Σε απόσταση 3-4 μ., ανατολικά του τάφου ΙΙ, βρέθηκαν τα εξής αντικείμενα:

1. Ακέραιο μελαμβαφές αλάβαστρο, αριθ. ευρ. 13083, ύψ. 0,10, διάμ. χείλους 0,022 μ. Στο πάνω μέρος της κοιλιάς δύο ζεύγη από επάλληλες εγχάρακτες γραμμές. Το βερνίκι εξίτηλο σε πολλά σημεία (πρβλ. αριθ. ευρ. 1387 Μουσείου Χαλκίδας, που βρέθηκε σε τάφο του τέλους του 5ου αι. π.Χ. στη Ν. Λάμψακο, Α. Ανδρειωμένου, ό.π., πίν. 665).

2. Θραύσμα από τη βάση ληκύθου, που διατηρεί και ελάχιστο τμήμα από το σώμα του αγγείου, αριθ. ευρ. 14982, σωζ. ύψ. 0,036, διάμ. βάσης 0,071 μ. Το σώμα του αγγείου μελαμβαφές, ενώ το κάτω μέρος της βάσης εξαιρείται. Στο σημείο που ενώνεται

η βάση με το σώμα του αγγείου υπάρχουν δύο εγχάρακτες γραμμές. Επίθετο λευκό χρώμα καλύπτει την πλάγια όψη της βάσης (πρβλ. τη βάση της λευκής ληκύθου αριθ. 41.162.11 του Metropolitan Museum της Ν. Υόρκης, D. Kurtz, Athenian White Lekythoi, σ. 221, πίν. 48, 2, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.).

Το νότιο τμήμα του οικοπέδου Ορ. Αμανατίδη δεν παρουσίασε ίχνη τάφων. Κατά μήκος του δυτικού ορίου του οικοπέδου, υπάρχει ρέμα, στην παρειά του οποίου και σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια, ήταν ορατό τμήμα πώρινου τοίχου, μήκ. 1 μ., με κατεύθυνση από Β. προς Ν. Σε απόσταση 4 μ.. περίπου, υπάρχει τοίχος παράλληλος. Αναμφίβολα οι τοίχοι αυτοί ανήκουν σε ταφικό περίβολο[14].

Κατά καιρούς περισυλλέγονται από αγροκτήματα της περιοχής επιτύμβιες στήλες. Το 1980 ο Ιω. Γουρνής παρέδωσε μία μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη, την οποία βρήκε στο κτήμα Χρ. Βράκα που εκτείνεται βόρεια του οικοπέδου Γ. Στεφανουδάκη. Η στήλη έχει απλή μορφή[15] (αριθ. ευρ. 12989 (ε ι κ. 8). Λείπει το επάνω αριστερό τμήμα της. Η επιγραφή σε τρεις στίχους:

---]ΙΟΣ
---]ΙΚΟΥ
ΚΑ]ΡΥΣΤΙΟΣ

Στους δύο πρώτους στίχους αναφερόταν το όνομα και το πατρώνυμο του νεκρού. Στον τρίτο στίχο συμπληρώνουμε *Καρύστιος*. Η λέξη αναφέρεται δύο φορές ακόμη, σε στήλες που προέρχονται πάλι από την Ερέτρια[16].

Ο Αν. Θεοδώρου, του οποίου το οικόπεδο βρίσκεται στα νότια του οικοπέδου Γ. Στεφανουδάκη, παρέδωσε το 1982 δύο ενεπίγραφες στήλες (ε ι κ. 9-10). Τις βρήκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου του. Εκτός από τις στήλες αυτές υπήρχαν μικρά θραύσματα και από άλλες στήλες, τεμάχια από κατεστραμμένους κεραμοσκεπείς τάφους και κεραμική του τέλους της κλασικής και των αρχών της ελληνιστικής εποχής.

1. Στήλη της οποίας λείπει ελάχιστο τμήμα στο κάτω μέρος, αριθ. ευρ. 14809 (ε ι κ. 9), από ασβεστόλιθο. Έχει απλή μορφή[17]. Στο επάνω μέρος και σε λειασμένη ταινία, διατηρεί την εξής δίστιχη επιγραφή:

ΑΡΙΣΤΟΙΑ
ΑΡΚΕΣΙΛΑΟΥ

Από όσο γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, ο θηλυκός τύπος του ονόματος *Ἀριστοία* δεν απαντά σε επιγραφές από την Εύβοια. Αντίθετα, ο αρσενικός τύπος με διαφορετικό τρόπο γραφής *Ἀρίστειος* αναφέρεται μία μόνο φορά σε στήλη του 2ου αι. π.Χ. από την Ερέτρια[18]. Το όνομα *Ἀρκεσίλαος* του δεύτερου στίχου μνημονεύεται άλλες τέσσερις φορές σε επιτύμβιες και καταλόγους ανδρών, που προέρχονται από τη Χαλκίδα, την Ερέτρια και τα Στύρα[19].

---

14. Ένας άλλος ταφικός περίβολος βρέθηκε, κατά την εκτέλεση έργων του ΟΤΕ, στην οδό Αγίας Παρασκευής και σε απόσταση 20 μ. περίπου από το οικόπεδο Ορ. Αμανατίδη προς τα νότια. Ταφικοί περίβολοι είναι πολύ πιθανό να υπάρχουν και στο οικόπεδο Γ. Στεφανουδάκη, γιατί στην επίχωσή του παρατηρήσαμε τεμάχια από κυβόλιθους που σαφώς προέρχονται από περιβόλους. Αυτό βέβαια θα το δείξει η μελλοντική έρευνα.

15. Η στήλη έχει ύψ. 1,82, πλ. 0,40, πάχ. 0,09-0,135 μ.

16. IG XII/9, 793, 823.

17. Σωζ. ύψ. 0,80, πλ. 0,455 και πάχ. 0,055-0,07 μ.

18. IG XII/9, Καββαδίας, ΑΔ 1889, σ. 166, 4.

19. IG XII/9, 56, 46, 246, A24, A39, 925, Κουρουνιώτης, ΑΕ 1911, σ. 16, 3, Γ. Παπαβασιλείου, Αθηνά III, σ. 632, 2, BCH XVI (1892), σ. 106, 8.

Εικ. 5. Πυξίδα με πώμα.

Από τον τύπο των γραμμάτων της επιγραφής θα μπορούσαμε να χρονολογήσουμε[20] τη στήλη στον 4ο αι. π.Χ.

2. Ακέραιη στήλη, αριθ. ευρ. 14810 (ε ι κ. 10, 23). Απλή αετωματική[21], φέρει την εξής επιγραφή:

ΒΛΕΠΥΡΥ

Ο αρσενικός τύπος του ονόματος αναφέρεται τέσσερις φορές σε στήλες από την Ερέτρια[22]. Η στήλη αυτή θα μπορούσε να χρονολογηθεί[23] επίσης στον 4ο αι. π.Χ.

Συστηματική έρευνα στα ανατολικά νεκροταφεία της Ερέτριας δεν έχει γίνει. Τα αποτελέσματα των σωστικών ανασκαφών όμως αποδεικνύουν ότι τα νεκροταφεία καταλαμβάνουν πολύ μεγάλη έκταση. Ένας μεγάλος και σημαντικός δρόμος —ίχνη του οποίου εντοπίστηκαν στους πρόποδες του λόφου Καστρί[24]— διχοτομούσε τα νεκροταφεία. Η μη ανεύρεση τάφων σε ορισμένα οικόπεδα ίσως είναι τυχαίο γεγονός, μπορεί όμως και να σημαίνει ότι οι τάφοι ήταν διαταγμένοι κατά συστάδες με περιβόλους[25].

Εικ. 6. Μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη (αριθ. ευρ. 12989).

20. M. Guarducci, ό.π., σ. 42, εικ. 19.

21. Σωζ. ύψ. 0,73, πλ. 0,32 και πάχ. 0,075 μ.

22. IG XII/9, 245 B264, 249 B79-B246-B441, Κουρουνιώτης, ο.π., σ. 9, 2, Τσούντας, ΑΕ 1887, σ. 83, Σταυρόπουλος, ΑΕ 1895, σ. 131.

23. M. Guarducci, ό.π., σ. 175, εικ. 68.

24. Ο αρχαίος δρόμος θα πρέπει να ήταν παράλληλος προς το σύγχρονο δρόμο Ερέτριας-Αμαρύνθου.

25. Ταφικά σύνολα με περιβόλους που χρονολογούνται στην κλασική και την ελληνιστική εποχή αποκαλύφθηκαν και στην περιοχή της Μάνικας.

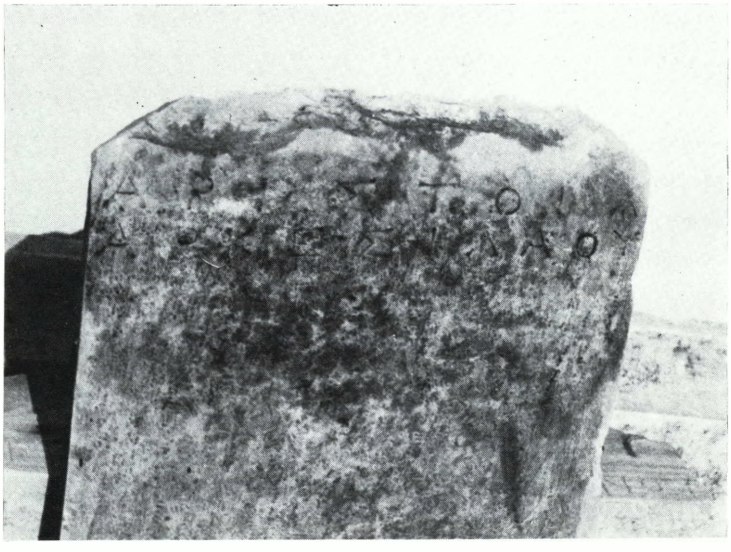

Εικ. 7. Ενεπίγραφη στήλη (αριθ. ευρ. 14809).

Εικ. 8. Ενεπίγραφη στήλη (αριθ. ευρ. 14810).

Τα είδη των τάφων που απαντούν είναι κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, αλλά και ταφικά μνημεία[26]. Από το σύνολο των τάφων που εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν τα τελευταία χρόνια, έχουμε μία περίπτωση καύσης[27] και μία ενταφιασμού[28]. Οι τάφοι αυτοί καλύπτουν το χρονικό διάστημα από την κλασική έως και τη ρωμαϊκή εποχή.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

26. Όπως αυτό που βρέθηκε σχετικά πρόσφατα στο κτήμα Π. Ρούσσου (βλ. Π. Καλλιγάς, ΑΔ 37 1982): Χρονικά, (υπό εκτύπωση) ή στο κτήμα Β. Κιάκη. Συγκέντρωση ταφικών κτισμάτων παρατηρείται γύρω από το εικονοστάσι της Αγίας Παρασκευής.

27. Η καύση αυτή παρατηρήθηκε σε πώρινο ταφικό κτίσμα που ερευνήθηκε το Δεκέμβριο του 1982 στο κτίσμα Π. Ρούσσου, που αναφέραμε.

28. Αντίθετα, στο δυτικό νεκροταφείο, έχουμε και καύσεις και ενταφιασμούς. Εδώ τα είδη των τάφων που συναντάμε είναι οι κεραμοσκεπείς, αλλά και αγγεία (πιθαμφορείς). Οι απλές ταφές σπανίζουν. Βλ. Κ. Κουρουνιώτης, ΑΕ 1903, σ. 1 κ.έ., ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 230-31, ΑΑΑ VII (1974), σ. 229 κ.ε. και ΑΑΑ IX (1976), σ. 197-211, ΑΔ 37 (1982): Χρονικά (υπό εκτύπωση) και ΑΔ 38 (1983): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

Οι τάφοι στα ανατολικά νεκροταφεία ειναι σκαμμένοι στο μαλακό κοκκινόχωμα ή στο φυσικό βράχο, ενώ στο δυτικό είναι τοποθετημένοι στη θαλασσινή πλάκα. Κάτι που απουσιάζει εντελώς από το δυτικό νεκροταφείο είναι οι επιτύμβιες στήλες, οι οποίες όμως βρίσκονται σε αφθονία στα ανατολικά νεκροταφεία.

GRAVES AT AMBELONES (ERETRIA)

The district of Ambelones lies to the east of Eretria and outside the walls of the ancient city. The city cemetery, covering a large area, was located here. There has been no systematic excavation of the cemetery, and the graves that have been investigated at different times were discovered in the course of ploughing or carrying out public works (by the Electricity Board, etc.).

In 1979-80 graves of the Classical period, which had suffered considerable damage from modern interference (ploughing etc.), were found on the building plots of G. Stefanoudakis and Or. Amanatidis, which are not far apart. Excavation results so far indicate that we have clusters of graves bounded by enclosures, and grave monuments that are often severely damaged.

AMALIA KARAPASCHALIDOU

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗ ΜΥΤΙΛΗΝΗ 1986

Από τις 19 Μαΐου ως τις 3 Ιουλίου 1986 έλαβε χώρα αρχαιολογικής φύσης έρευνα στη συνοικία Επάνω Σκάλα της Μυτιλήνης από ομάδα συνεργασίας Ελλήνων και Καναδών αρχαιολόγων υπό τη διεύθυνση της Αγλαΐας Αρχοντίδου-Αργύρη και του Dr. E.H. Williams. Σχετική άδεια για την έρευνα παραχωρήθηκε από την Αρχαιολογική Εταιρεία, η οποία είχε χρηματοδοτήσει την αρχική μελέτη (πρώτη ανασκαφή) του χώρου το 1961.

Η συνοικία Επάνω Σκάλα βρίσκεται στην κάτω πόλη της Μυτιλήνης, πολύ κοντά στο σημείο συμβολής του φυσικού εύριπου που διέρρεε άλλοτε την κλασική πόλη (και τώρα αποτελεί τον κύριο εμπορικό δρόμο της σύγχρονης κωμόπολης), με το βόρειο λιμάνι[1]. Δύο είναι τα δεσπόζοντα στο χώρο αρχαιολογικά στοιχεία: α) τμήμα του οχυρωματικού τείχους που περιέβαλε τη νησίδα πάνω στην οποία είχε απλωθεί ο νοτιοανατολικός τομέας της πόλης, και β) ένα σημαντικό ρωμαϊκό οικοδόμημα με κεντρική αυλή και αριθμό δωματίων. Οι δύο αυτές κατασκευές είχαν αποκαλυφθεί για πρώτη φορά στις ανασκαφές που διηύθυνε το 1961 ο Σ. Χαριτωνίδης, ο πρόωρος θάνατος του οποίου ματαίωσε την αποπεράτωση της έρευνας. Η ελληνοκαναδική ομάδα επιδόθηκε στον καθαρισμό των παλιών τάφρων, με σκοπό να επισημάνει ως ποιο σημείο είχε φτάσει η πρώτη ανασκαφή γύρω από τα κτίσματα και να προγραμματίσει την περαιτέρω έρευνα για να ολοκληρωθεί η εικόνα της αρχιτεκτονικής δραστηριότητας.

Το μεγάλο ρωμαϊκό κτίριο, στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, περιλαμβάνει δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις (εικ. 1). Τον πυρήνα του αποτελεί μια αυλή με κεντρική δεξαμενή (impluvium), ακανόνιστου ορθογώνιου σχήματος, διαστάσεων 7,75 μ. (Β.), 6,96 μ. (Ν.), 8,12 μ. (Δ.) και 8,34 μ. (Α.). Τόσο η αυλή όσο και η δεξαμενή είναι στρωμένες με σκοτεινόχρωμες μαρμάρινες πλάκες από το λατομείο της Μόριας, που βρίσκεται 4 σχεδόν χιλιόμετρα στα βόρεια της Μυτιλήνης. Η αυλή περιστοιχιζόταν από προστώο και στις τέσσερις πλευρές, πίσω από τις οποίες ήταν διαμορφωμένα διάφορα δωμάτια (εικ. 2). Στους τοίχους των δωματίων που καθαρίστηκαν εντοπίστηκαν ίχνη τοιχογραφιών με γεωμετρικά σχήματα. Από την ανάλυση ορισμένων κομματιών διαπιστώθηκε ότι οι τοίχοι έφεραν δύο στρώματα ζωγραφικής διακόσμησης.

Οι υπάρχουσες εξωτερικές αρχαιολογικές ενδείξεις για τη χρονολόγηση του κτίσματος θα πρέπει να τεκμηριωθούν με περαιτέρω τομές κάτω από τα δάπεδα και τους τοίχους. Από ενδείξεις που έχουν άμεση σχέση με τις λεπτομέρειες του αρχιτεκτονικού διάκοσμου, η κατασκευή του οικοδομήματος μπορεί να αναχθεί στον 3ο αι. μ.Χ. Εξάλλου, από ένα σαφώς αναγνωρισμένο «στρώμα καταστροφής-εγκατάλειψης» του χώρου, το οποίο περιείχε υλικό όχι μεταγενέστερο του 4ου αι. μ.Χ., συμπεραίνεται η

1. Για παλιότερες, αλλά καθιερωμένες μελέτες του χώρου, βλ. R. Koldewey, Die antike Baureste der Insel Lesbos, Berlin 1890, πίν. 1 και 2, Ι.Δ. Κοντής, Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή, Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής, 1978, σ. 221-231, εικ. 34-41.

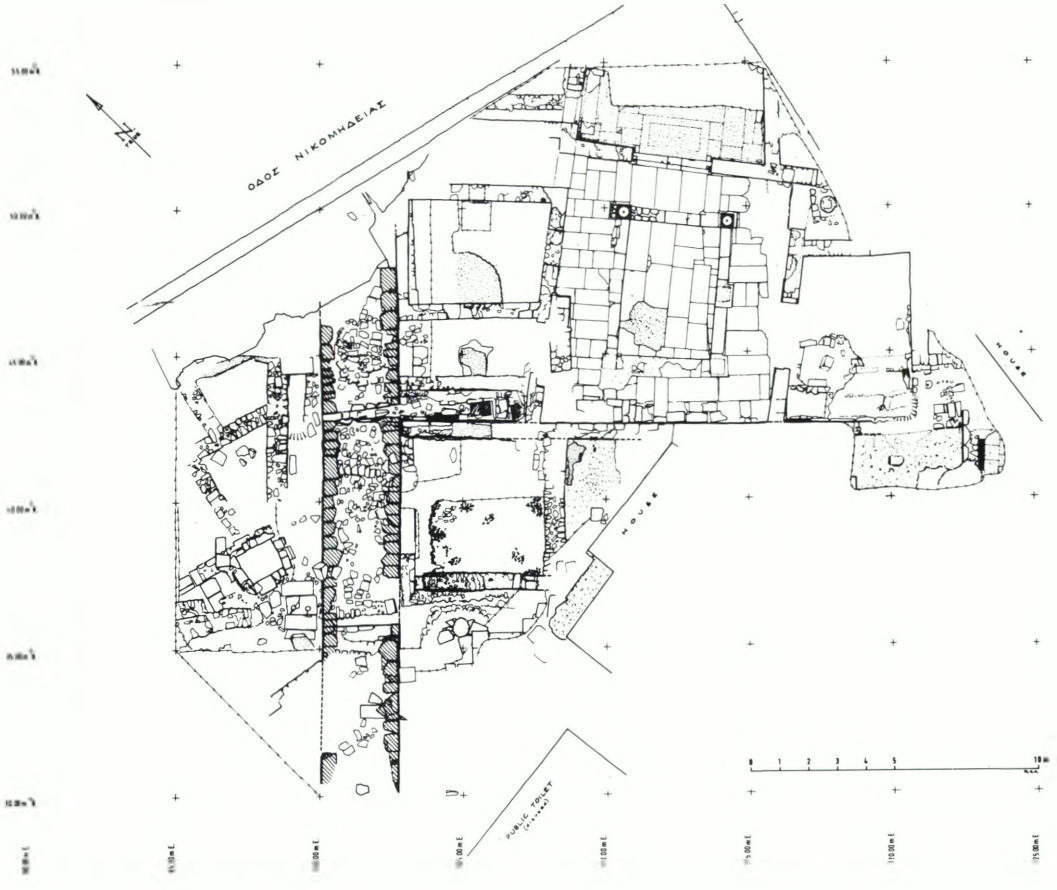

Εικ. 1. Μυτιλήνη, συνοικία Επάνω Σκάλα. Κάτοψη ρωμαϊκού κτιρίου.

διακοπή της χρήσης του κτιρίου στα μέσα περίπου του 4ου αι. μ.Χ.

Έξω από το τείχος υπάρχουν δύο πηγάδια μέσα σε κατασκευές που πιθανώς ήταν εργαστήρια (ε ι κ. 1). Επιπλέον, η επίχωση που δημιουργήθηκε στο διάστημα από την ανασκαφή που διενήργησε ο Χαριτωνίδης ως το καλοκαίρι του 1986, που άρχισε ο καθαρισμός από την ομάδα συνεργασίας, ήταν γεμάτη με όστρακα κλασικής, ρωμαϊκής και τουρκικής κεραμικής.

Η συστηματική ανασκαφή, που προβλέπεται να γίνει το επόμενο καλοκαίρι με τη συνεργασία του Καναδικού Αρχαιολογικού

Εικ. 2. Μυτιλήνη, συνοικία Επάνω Σκάλα. Άποψη του ρωμαϊκού κτιρίου από Ν.

Ινστιτούτου, πιστεύουμε ότι θα δώσει απάντηση σε όλα τα ερωτηματικά σχετικά με τη χρήση και τη λειτουργία του «ρωμαϊκού κτιρίου» και τη σχέση των κατασκευών, που βρέθηκαν έξω από το τείχος, με το λιμάνι και το φυσικό εύριπο, καθώς και τη χρονολόγησή τους.

Στην ανασκαφή πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι Ε. Νικολόπουλος, Μαρία Δόγκα-Τόλη, ο αρχιτέκτονας Richard Anderson και η συντηρήτρια Monica Smith-Stavridis.

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ
CAROLINE WILLIAMS
HECTOR WILLIAMS

Α. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ - Η. WILLIAMS - C. WILLIAMS

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN MYTILENE

In May and June 1986, a joint Greek-Canadian team under the direction of Mrs. Aglaia Archondidhou-Argyri and Dr. E.H. Williams carried out archaeological research in the Epano Skala district of Mytilene, on a site first dug by the late S. Charitonides. The team undertook the task of cleaning the two major structures located here — a large Roman building and a portion of the Greek fortification wall which would have encircled the island, on which the southeast sector of the city was located. The Roman building consists of a courtyard with central pool surrounded by a portico and rooms opening off the portico. Evidence so far suggests a date of construction in the third century A.C. and a date of abandonment in approximately the middle of the fourth century A.C. Outside the Classical wall were found remains which point to the establishment of workshops here. Cleaning of the area produced a large quantity of Classical, Roman and Turkish pottery.

AGLAÏA ARCHONDIDHOU-ARGYRI
CAROLINE WILLIAMS
HECTOR WILLIAMS

ΕΝΑΛΙΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΛΙΜΑΝΙ ΤΗΣ ΘΑΣΟΥ

Α. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ: 1980-1984

Τα αρχαία λιμάνια της Θάσου αποτελούν ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα λιμενικών έργων που σώζονται στον ελλαδικό χώρο (ε ι κ. 2). Η διατήρησή τους τόσο μέσα στη θάλασσα όσο και στον ευρύτερο χώρο —όπου τα σύγχρονα παραλιακά κρηπιδώματα ακολουθούν κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους τα αρχαία τείχη— βοηθά τη μελέτη και την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη λειτουργία και τις χρήσεις τους (ε ι κ. 1). Παράλληλα, οι συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες του νησιού για ελλιμενισμό περισσότερων σκαφών είχαν ως συνέπεια τη συχνή εκσκαφή με σύγχρονα μηχανικά μέσα, που η ανεξέλεγκτη χρήση τους θα μπορούσε να προκαλέσει σοβαρά προβλήματα τόσο στα υπάρχοντα ορατά αρχαία, όσο και στα μεμονωμένα αρχαιολογικά ευρήματα μέσα στις θαλάσσιες προσχώσεις, που καλύπτουν το μεγαλύτερο τμήμα του λιμανιού. Οι εκσκαφές του «κλειστού» λιμανιού πραγματοποιήθηκαν διαδοχικά, ανάλογα με τις εργολαβίες που δημοπρατήθηκαν.

Την εποπτεία των εργασιών κατά την πρώτη φάση είχε η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Καβάλας. Ο αριθμός των αρχαιολογικών ευρημάτων που προήλθαν από την εκσκαφή (αρχιτεκτονικά μέλη, κομμάτια γλυπτών, όστρακα, νομίσματα κτλ.) ήταν πάρα πολύ μεγάλος.

Το 1980, με την ευκαιρία της νέας έναρξης σειράς εκσκαφών, συνεργείο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε μικρής έκτασης υποβρύχια ανασκαφική έρευνα, χρησιμοποιώντας για πρώτη φορά στην Ελλάδα το σύστημα της υδροαπορρόφησης (hydro lift). Ο χώρος που επιλέχθηκε ήταν το βορειοανατολικό απάνεμο άκρο του βραχίονα, όπου, όπως παρατηρείται και σήμερα, υπάρχει μια αυξημένη συσσώρευση θαλάσσιων προσχώσεων (marine deposit)[1] (ε ι κ. 1). Σκοπός της τομής που πραγματοποιήθηκε κατά τη διαγώνιο της γωνίας φ ήταν: α) η διαπίστωση ταύτισης του σύγχρονου λιμενοβραχίονα με τον αρχαίο (δηλαδή αν και τα υπόλοιπα τμήματα του σύγχρονου λιμανιού κατασκευάστηκαν ακολουθώντας την αρχαία χάραξη, όπως παρατηρήθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του) και β) η διαπίστωση της ύπαρξης αρχαίων ευρημάτων, ώστε να χορηγηθεί η άδεια για τη συνέχιση των εκσκαφών και σ' αυτό το σημείο.

Εντοπίστηκε σειρά από ακανόνιστες στενόμακρες πλάκες από σχιστόλιθο που «έτρεχαν» παράλληλα, σε απόσταση 1 μ. από το υπάρχον κρηπίδωμα (ε ι κ. 3, 4). Η στάθμη της πάνω επιφάνειάς τους βρισκόταν σε βάθος 0,30 μ. από τη μέση στάθμη της θάλασσας και 1,10 μ. από τη στάθμη του σημερινού κρηπιδώματος. Λόγω της ιδιαίτερης δυσκολίας που παρουσίασε η υποβρύχια ανασκαφή στο σημείο αυτό και λόγω του περιορισμένου χρόνου δεν μπορέσαμε να προχωρήσουμε σε μεγαλύτερο βάθος και να διαπιστώσουμε αν υπάρχουν άλλες πλά-

1. Η έρευνα αυτή έγινε σε συνεργασία με την Ε. Χατζηδάκη, αρχαιολόγο, και τους Κ. Κωνσταντόπουλο, Η. Κυριακόπουλο, Λ. Μπισταράκη, τεχνικούς. Τη γενική εποπτεία είχε ο έφορος Εναλίων Αρχαιοτήτων Γ. Παπαθανασόπουλος.

κες ή δόμοι, ώστε να εξακριβωθεί απόλυτα η λειτουργία τους.

Η ύπαρξη, όμως, αντίστοιχης κατασκευής στην προσήνεμη πλευρά του βραχίονα και το γεγονός ότι βρισκόταν στην ίδια περίπου στάθμη, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι παραπάνω σχιστόλιθοι αποτελούσαν μέρος του αρχαίου λιμενοβραχίονα, συγκεκριμένα της στέψης του. Έτσι, μπορούμε να συμπεράνουμε και το πλάτος του αρχαίου βραχίονα που είναι γύρω στα 2 μ. Σύμφωνα με τα παραπάνω, παρατηρούμε ότι η θεμελίωση του σύγχρονου λιμενοβραχίονα έγινε πάνω στον αρχαίο και χρησιμοποιήθηκε κατά το μεγαλύτερο τμήμα η αρχαία κατασκευή, όπως άλλωστε συμβαίνει και στο υπόλοιπο τμήμα του λιμανιού.

Παρ' όλες τις αρνητικές επιπτώσεις που μπορεί να έχει για την αρχαιολογική έρευνα η παραπάνω νεότερη κατασκευή, παραμένει θετικό το γεγονός ότι η ταύτιση της κατεύθυνσης της σύγχρονης κατασκευής με την αρχαία (εκλογή βέβαια όχι συνειδητή, αλλά προερχόμενη από τις ανάγκες θεμελίωσης) μας δίνει, γενικά, την αναπαράσταση του αρχαίου λιμανιού. Επίσης, λόγω του μικρότερου πλάτους του, το σύγχρονο κρηπίδωμα αφήνει ορατά, δεξιά και αριστερά, τμήματα του αρχαίου κρηπιδώματος του τείχους-λιμενοβραχίονα ως μάρτυρες της αρχαίας κατασκευής.

Νοτιότερα, στον ίδιο βραχίονα, δηλαδή στο σημείο που αρχίζει ο σύγχρονος λιμενοβραχίονας κοντά σε διατηρητέα οικία, έγινε αποκάλυψη της συνέχειας του αρχαίου τείχους κάτω από την άμμο (ε ι κ. 1, σημείο G-H και ε ι κ. 5). Αποτέλεσμα της αποκάλυψης αυτής ήταν και η τροποποίηση που επιβάλαμε στο σχέδιο επέκτασης του παραλιακού κρηπιδώματος (ε ι κ. 1, σημείο Ε-

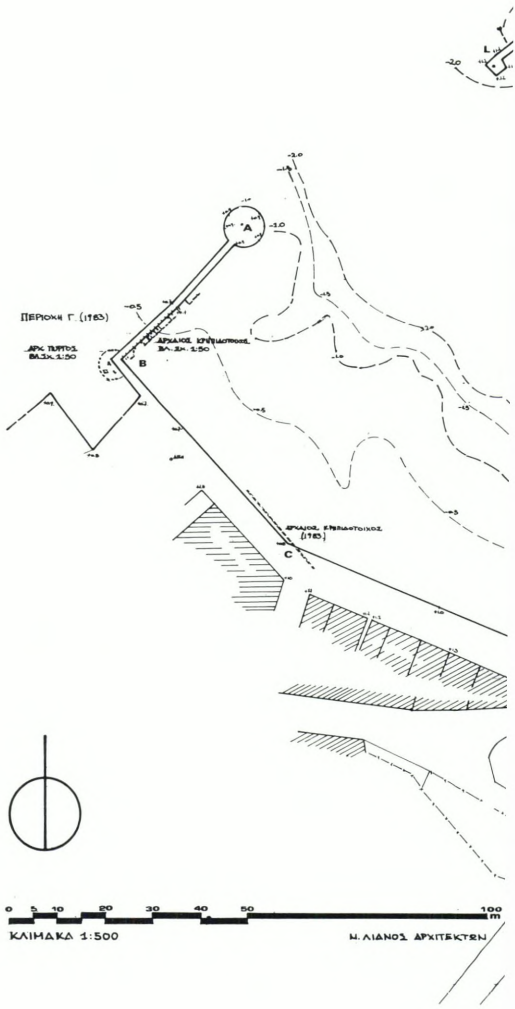

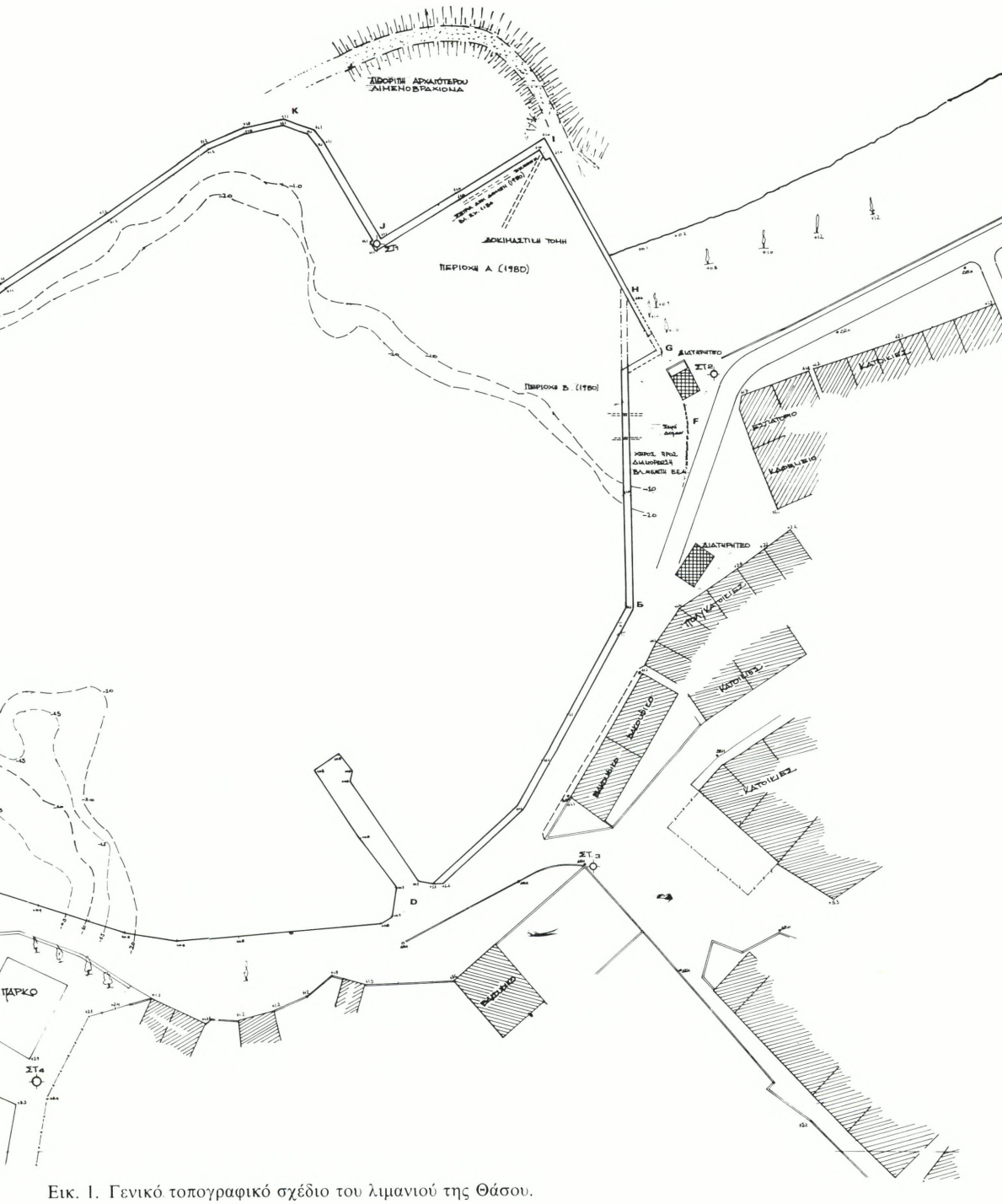

Εικ. 1. Γενικό τοπογραφικό σχέδιο του λιμανιού της Θάσου.

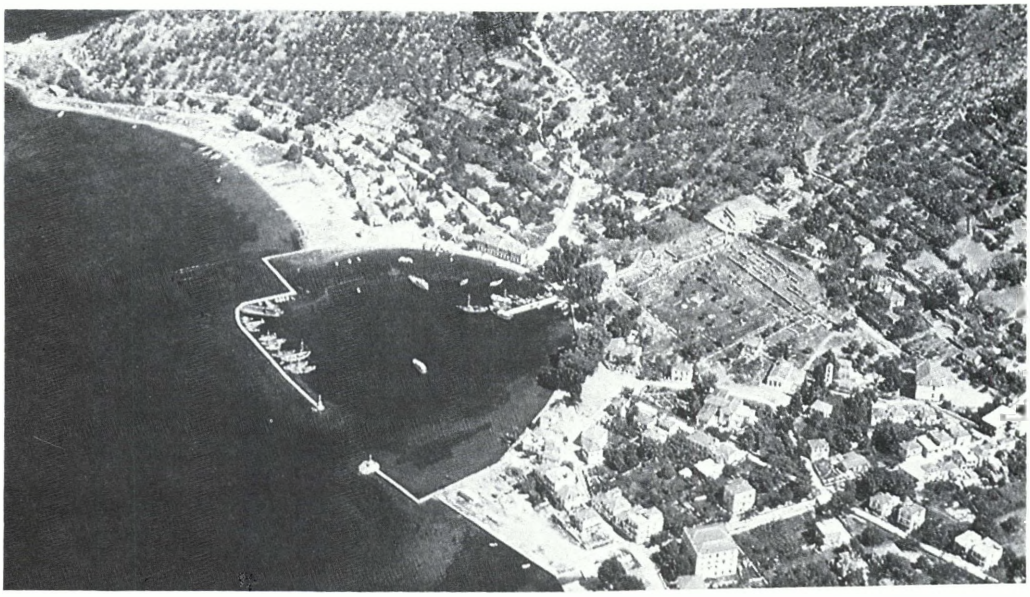

Εικ. 2. Αεροφωτογραφία περιοχής αρχαίου «κλειστού» Λιμένα Θάσου. Υπάρχουσα κατάσταση (Schoder S.J., Ancient Greece from the air, London 1974).

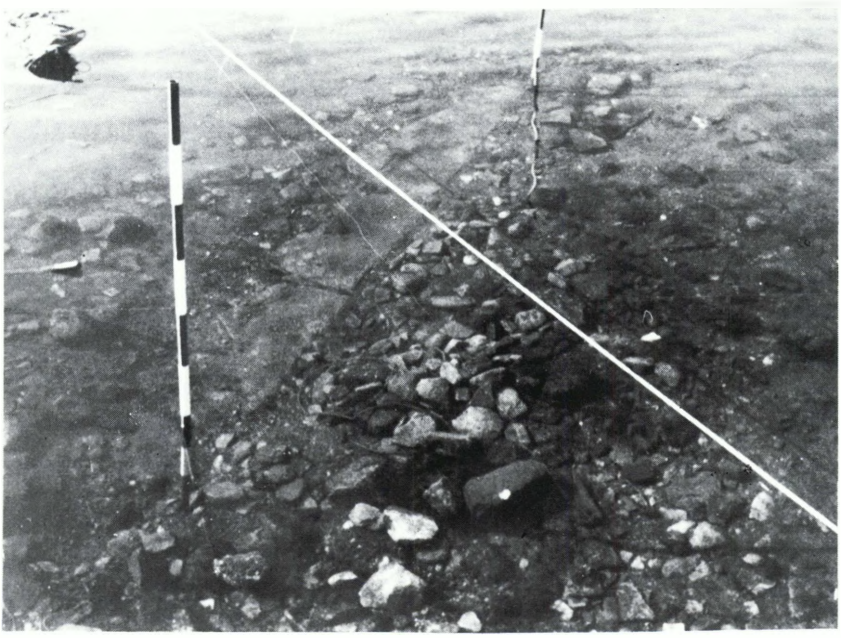

Εικ. 3. Σειρά ακανόνιστων δόμων παράλληλων προς το λιμενοβραχίονα (βλ. εικ. 1).

Εικ. 4. Σειρά ακανόνιστων δόμων παράλληλων προς το λιμενοβραχίονα (βλ. ε ι κ. 1).

Εικ. 5. Αποκάλυψη συνέχειας του αρχαίου τείχους.

Η) και η στροφή του στο σημείο G, ώστε ν' αποκαλυφθεί το αρχαίο σκέλος του λιμενοβραχίονα, στο σημαντικό αυτό σημείο που δεν καλύπτεται από σύγχρονες κατασκευές.

Η σειρά των μαρμάρινων δόμων που αποκαλύφθηκαν με φορά παράλληλη σχεδόν προς το δρόμο (ε ι κ. 1, σημείο F), ύστερα από δύο τομές που χαράχτηκαν κάθετα προς αυτούς, διαπιστώθηκε ότι δεν έχουν καμιά σχέση με το αρχαίο τείχος (όπως αρχικά πιστέψαμε) και ότι απλά είναι μια σειρά δόμων τοποθετημένων στο έδαφος σε νεότερη φάση, ίσως για να χρησιμοποιηθούν ως ρείθρο πεζοδρομίου. Τα παραπάνω στοιχεία εντάχθηκαν στο σχέδιο διαμόρφωσης του χώρου που εκπόνησε η υπηρεσία μας κατά το 1980 και που με πολλές τροποποιήσεις άρχισε να πραγματοποιείται το 1985.

Το σημαντικότερο ίσως εύρημα κατά την ολιγοήμερη υποβρύχια έρευνά μας ήταν ο εντοπισμός του αρχαιότερου λιμενοβραχίονα της Θάσου, που βρίσκεται εξωτερικά από το βορειοανατολικό άκρο του λιμανιού και σε βάθος 2 έως 3 μ. (βλ. ε ι κ. 1, σημείο I-K). Είναι κατασκευασμένος μόνο από λιθορριπή που τα στοιχεία της παρουσιάζονται πακτωμένα. Το πλάτος της θεμελίωσης στο βυθό είναι περίπου 8 μ. και παρουσιάζει ένα πρανές με κλίση 1:3 περίπου. Το πλάτος της στέψης δε διακρίνεται λόγω της ομοιόμορφης καμπύλης που παρουσιάζει. Παράλληλα, το σημαντικό βάθος (2-2,50 μ.) που βρίσκεται καταβυθισμένος ο βραχίονας μαρτυρεί και το μέγεθος ανύψωσης της θαλάσσιας στάθμης από την πρώτη φάση κατασκευής του λιμενικού έργου (ε ι κ. 6). Οι κατασκευαστικές ομοιότητες που παρουσιάζει η συγκεκριμένη λιθορριπή με τα αντίστοιχα λιμενικά έργα που εντοπίστηκαν στην Πάρο κατά την έρευνα της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, τον Ιούνιο του 1979[2], καθώς και το γεγονός ότι η αποίκηση της Θάσου από τους Πάριους έγινε γύρω στις αρχές του 7ου αι. π.Χ., μπορούν να εντάξουν χρονολογικά το λιμενικό έργο της Θάσου στην εποχή αυτή. Λειτουργικά μπορεί να χαρακτηριστεί ως η πρώτη προσπάθεια προστασίας της λιμενολεκάνης. Η χρονολογική συσχέτιση της βυθισμένης κατασκευής με την ανύψωση της θαλάσσιας στάθμης και γενικά με την παλαιογεωγραφία της περιοχής, είναι απαραίτητη για μια πιο οριστική και συγκεκριμένη χρονολόγηση του μνημείου. Με την έναρξη των εκσκαφών τον Ιούνιο του 1984 στο νοτιοανατολικό τμήμα, μας δόθηκε η ευκαιρία να πραγματοποιήσουμε μια μικρής έκτασης αναγνωριστική έρευνα σ' αυτό το τμήμα του λιμανιού και ιδιαίτερα κοντά στο σημείο που σώζεται ο κυκλικός πύργος (ε ι κ. 7).

Εκτός από τα πολλά αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν καλυμμένα από τις προσχώσεις της θάλασσας, εντοπίστηκαν και χαρακτηριστικά κομμάτια που προφανώς αποτελούσαν ένθετα μέλη του αρχαίου τείχους (κρηπιδώματος). Τα πιο χαρακτηριστικά είναι η πέτρινη δέστρα (ε ι κ. 8) και οι τριγωνικές μαρμάρινες κατασκευές[3], που ίσως αποτελούσαν τις πολεμίστρες του αρχαίου τείχους (ε ι κ. 9). Παράλληλα, και σ' αυτή τη φάση των εκσκαφών εντοπίστηκαν τμήματα αγαλμάτων, μία στήλη με δύο πο-

2. Βλ. Γ. Παπαθανασόπουλος-Δ. Σκιλάρντι, Έρευνες στη νήσο Πάρο, IJNA 10:2, 1981.

3. Παρόμοιες κατασκευές βρέθηκαν in situ στην περιοχή του Εβραιόκαστρου.

Εικ. 6. Πρανές λιθορριπής του αρχαϊκού μόλου.

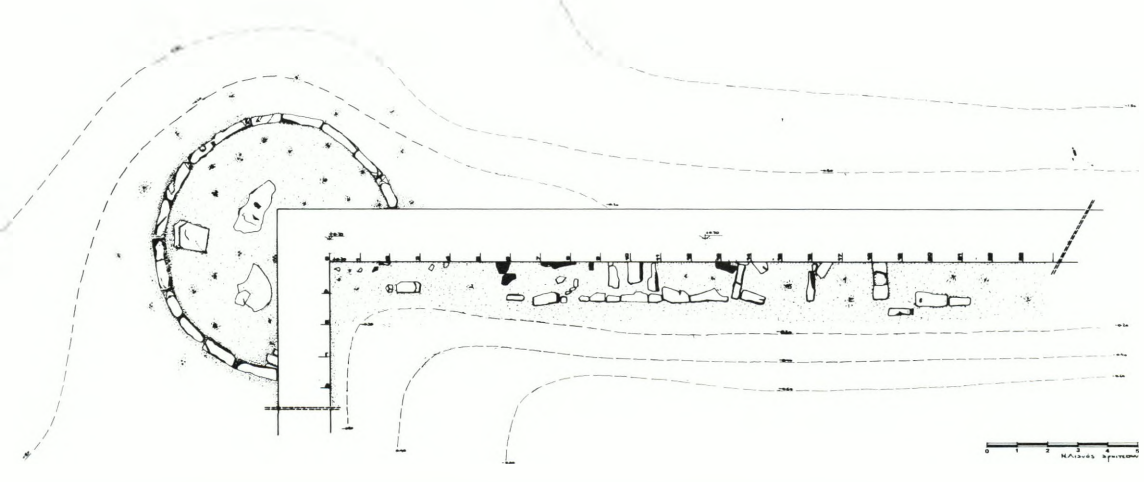

Εικ. 7. Αποτύπωση δυτικού κυκλικού πύργου και τμήματος Α-Β του λιμενοβραχίονα.

λεμιστές (έργο ημιτελές), καθώς και μία σημαντική επιγραφή που αναφέρεται στο λιμάνι. (Το παραπάνω υλικό θα δημοσιευθεί από τα μέλη της ελληνογαλλικής ομάδας, που άρχισε την έρευνα τον Οκτώβρη του 1984). Σχετικά όμως με τη λειτουργία του λιμανιού και την αρχαία χάραξή του, σημαντικό εύρημα θεωρείται ο εντοπισμός του αρχαίου τείχους κάτω από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας, σε απόσταση 1,50 μ. από το σημερινό κάθετο πρόσωπο του σύγχρονου κρηπιδώματος. Το τείχος εμφανίζεται λίγο μετά τη γωνία C (βλ. ε ι κ. 1 και ε ι κ. 7), προφανώς ξεκινώντας από πύλη που βρίσκεται μπροστά από την αρχαία αγορά και συνεχίζει μέχρι τον κυκλικό πύργο[4]. Στο σημείο αυτό εξαφανίζεται κάτω από τις προσχώσεις και συνεχίζει παράλληλα με το σύγχρονο βορειοδυτικό λιμενοβραχίονα, όπου επανεμφανίζεται η ανώτατη στάθμη του. Στην ε ι κ. 7 έχει αποτυπωθεί η υπάρχουσα κατάσταση τον Ιούνιο του 1984, πριν δηλαδή αρχίσει ο επιφανειακός καθαρισμός και παρόλο που σ' αυτή τη φάση το τείχος δε διακρίνεται ολόκληρο, αφού ένα μεγάλο μέρος του καλύπτουν οι προσχώσεις. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος κατασκευής, με εναλλαγή ενός κάθετου στοιχείου ανά δύο οριζόντια.

Το κάθετο στοιχείο, που τοποθετείται κυρίως κοντά στα μέτωπα των τειχών, σκοπό έχει να λειτουργεί σε εφελκυσμό αναπτύσσοντας δυνάμεις που συγκρατούν τους δόμους της εξωτερικής παρειάς του τείχους, ενώ μια δεύτερη λειτουργία του ήταν η μεταβίβαση και η απόσβεση των δυνάμεων από τις εξωτερικές κρούσεις (σε περίπτωση δηλαδή επίθεσης) που δέχονταν τα τείχη, προς τον εσωτερικό πυρήνα τους.

Από την κατεύθυνση του αρχαίου τείχους συμπεραίνουμε ότι ταυτίζεται πλήρως σε φορά με το παραλιακό κρηπίδωμα και με το βορειοδυτικό βραχίονα, δηλαδή επαναλαμβάνεται και εδώ το ίδιο φαινόμενο που παρουσιάζεται στο βορειοανατολικό τμήμα, μια που οι ανάγκες θεμελίωσης ήταν οι ίδιες.

Οι τριγωνικές μαρμάρινες πολεμίστρες και οι πέτρινες δέστρες που ανελκύστηκαν, όπως αναφέρεται παραπάνω, προσθέτουν πολλά ερωτηματικά σχετικά με τη λειτουργία του λιμανιού. Προφανώς, το τείχος που εντοπίστηκε στο βυθό αποτελεί τμήμα του περιμετρικού τείχους της πόλης της Θάσου (βλ. ε ι κ. 10), οπότε η ύπαρξη των τριγωνικών πολεμιστρών που ανελκύστηκαν από το λιμάνι δικαιολογείται απόλυτα, αφού πρέπει να ήταν τοποθετημένες στη στέψη του τείχους. Αντίθετα όμως, δε δικαιολογείται η ύπαρξη δεστρών που ανελκύστηκαν από το ίδιο σημείο και που πρέπει να ήταν πακτωμένες με το ακατέργαστο τμήμα τους μέσα σε κάθετο μέτωπο αρχαίου παραλιακού κρηπιδώματος (που όμως δεν εντοπίστηκε), εκτός αν το τμήμα αυτό του λιμανιού αντιστοιχούσε προς την πλευρά της ξηράς με το τείχος της πόλης, που στη βάση του υπήρχαν οι δέστρες κυρίως για τη στάθμευση των πλοίων. Το φόρτωμα και ξεφόρτωμά τους θα πρέπει να γινόταν σε άλλη πλευρά του λιμανιού, με άμεση πρόσβαση προς την αγορά. Ίσως μάλιστα να βρίσκεται κάτω από τις προσχώσεις προς το κέντρο του λιμανιού, όπου είναι και το

4. Σημείο Μ στο γενικό τοπογραφικό (ε ι κ. 2). Σχετικά βλ. και τοπογραφικό διάγραμμα ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής.

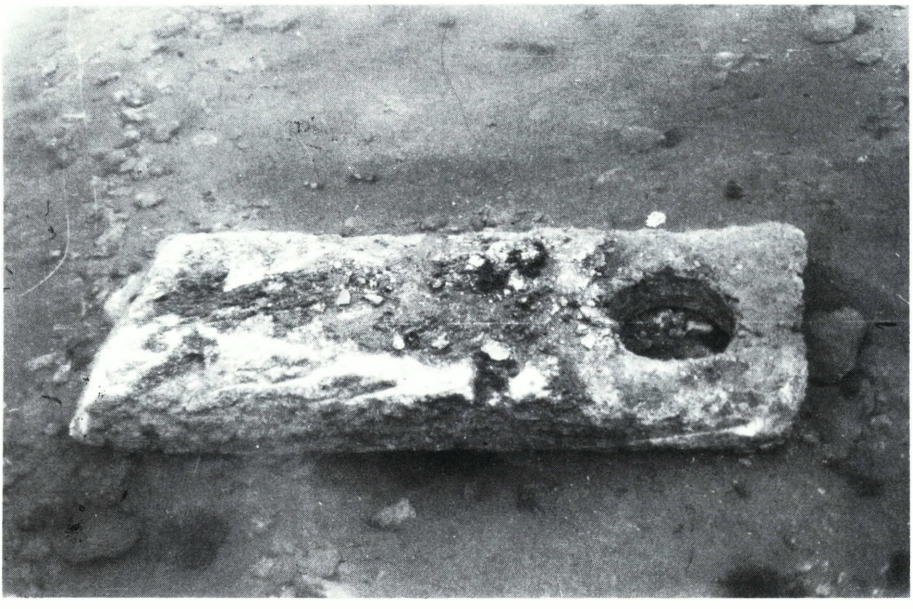

Εικ. 8. Λίθινη δέστρα.

Εικ. 9. Πολεμίστρα (;) του αρχαίου τείχους.

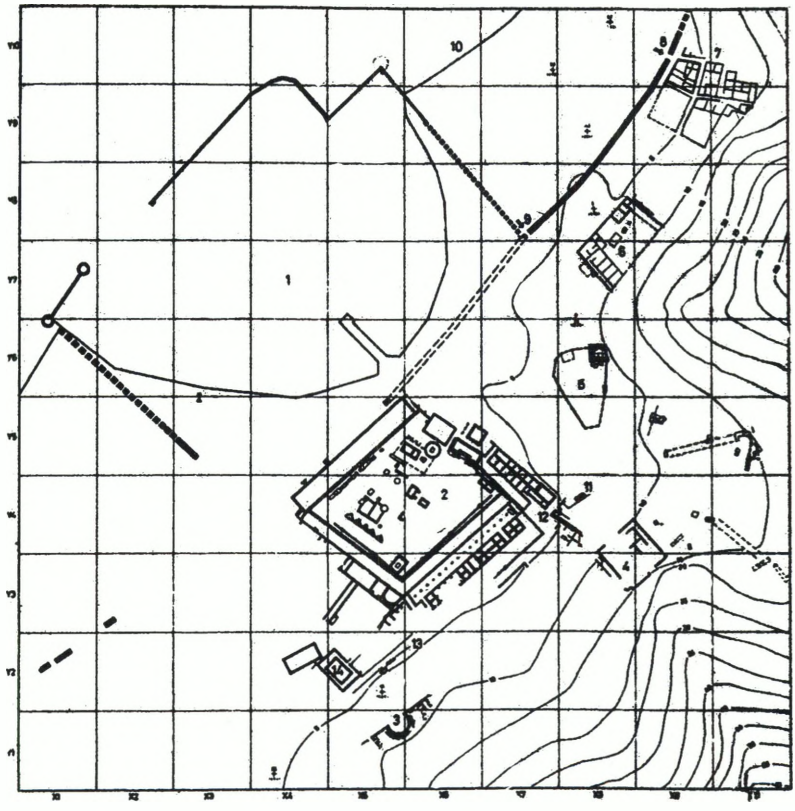

Εικ. 10. Τοπογραφικό της περιοχής του λιμανιού της αρχαίας Θάσου (Δημ. Λαζαρίδης, Thasos and its Peraia, A.C.E. 1971).

πιο παραμορφωμένο σημείο σε σχέση με την αρχαία χάραξη του λιμανιού.

Έμμεση σχέση με το πρόβλημα αυτό έχει και ο τοπογραφικός εντοπισμός των ορίων της αρχαίας λιμενολεκάνης και κατά πόσο αυτή ταυτίζεται σε μέγεθος με τη σημερινή.

Από τον Αύγουστο του 1984 η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων διέκοψε οριστικά τις εργασίες εκσκαφών, αφού διαπιστώθηκε ότι τα ευρήματα ήταν πάρα πολλά και ήταν αδύνατο να συνεχιστεί η χρήση μηχανικών μέσων. Έτσι, από τον Οκτώβρη του 1984 άρχισε μια νέα σειρά ανασκαφικών εργασιών, σε συνεργασία με τη Γαλλική Σχολή που από παλιότερα είχε εκφράσει την επιθυμία να συνεργαστεί με την Εφορεία Εναλίων σε υποβρύχιες έρευνες. Τα νέα ευρήματα, που προέκυψαν από την έρευνα αυτή και που σύντομα θα δημοσιευθούν δίνουν πολλές απαντήσεις, αλλά παράλληλα δημιουργούν και νέα ερωτηματικά όσον αφορά στη χρήση και την τοπογραφία του σπουδαίου αυτού λιμανιού.

Ν. ΛΙΑΝΟΣ

Β' ΕΛΛΗΝΟΓΑΛΛΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ: 1987

Η τρίτη ανασκαφική περίοδος (μετά το 1984 και το 1985) διήρκεσε τέσσερις εβδομάδες. Πήραν μέρος επτά δύτες υπό τη διεύθυνση του Γ. Παπαθανασόπουλου· από την πλευρά της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων (Ε.Ε.Α.) και του Jean-Yves Empereur από την πλευρά της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Την εποπτεία, από ελληνικής πλευράς, είχε η αρχαιολόγος της Ε.Ε.Α. Αγγελική Σίμωσι. Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος η αρχαιολόγος Annick Chele, οι αρχιτέκτονες της Ε.Ε.Α. Νίκος Λιανός, Παναγιώτης Αμπαζόπουλος και Tony Kojelj της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής,ο Jean-Claude Hurteau φωτογράφος του C.N.R.S., οι τεχνικοί βυθού-δύτες της Ε.Ε.Α. Κώστας Κωνσταντόπουλος και Παναγιώτης Αντωνίου, ο τεχνικός βυθού-δύτης Louis Bochaton, η Catherine Aubert, αρχαιολόγος, υπεύθυνη για την καταγραφή των ευρημάτων και η Ρούλα Μανίνου, συντηρήτρια της Ε.Ε.Α., υπεύθυνη για τη συντήρησή τους.

Ερευνήθηκε, φωτογραφήθηκε και αποτυπώθηκε μόνο το βορειοδυτικό τμήμα του αρχαϊκού λιμανιού, επειδή η έλλειψη προσωπικού, ο περιορισμένος χρόνος, αλλά και η σπουδαιότητα του ευρήματος δε μας επέτρεψαν να εργαστούμε στο βόρειο τμήμα του λιμανιού, το οποίο, προς το παρόν, παραμένει τελείως ανεξερεύνητο.

Φέτος, συνεχίστηκε ο καθαρισμός του δυτικού μόλου από το σημείο που είχαμε σταματήσει το 1985, προχωρώντας προς Δ. και ακολουθώντας την πορεία του (ε ι κ. 1). Ανοίξαμε δύο τριγωνικές τομές εσωτερικά και εξωτερικά από το μόλο, περίπου 5 μ. πέρα από το σημείο που είχαμε σταματήσει το 1985. Στην εσωτερική τριγωνική τομή που ονομάστηκε 12 και που η πλευρά της προς το μόλο είχε μήκος 3,50 μ., αποκαλύφθηκαν πέντε δόμοι από σχιστολιθικούς ογκολίθους, πάχους 0,16-0,30 μ., από τους οποίους ο τελευταίος προεξέχει καθ' ύψος. (Ε ι κ. 11, αριθ. 12 και ε ι κ. 12). Ο τελευταίος σωζόμενος δόμος, δηλαδή η σημερινή πάνω επιφάνεια του μόλου, βρίσκεται 1,10 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας και η έδρασή του, που αποτελείται από αργούς μεγάλους λίθους, βρίσκεται σε βάθος περίπου 2,60 μ. Οι διαστάσεις των ογκολίθων είναι περίπου 2,20 x 1 μ.

Διακρίναμε, μέχρι να φθάσουμε στον πυθμένα, τέσσερα στρώματα:

Α'. Σε πάχος 0,62 μ. beach rock (φυσικό τσιμέντο), που χρονολογείται στην εποχή που γκρεμίστηκε ο μόλος και η θάλασσα τον επικάλυψε. Το στρώμα αυτό ήταν γεμάτο από κεραμική, κυρίως κομμάτια θασιακών αμφορέων του 4ου αι. π.Χ., διαβρωμένα από τη θάλασσα και καλυμμένα με επίπαγο. Μεταξύ των κομματιών αυτών σημαντική είναι η ύπαρξη επτά ενσφράγιστων λαβών, από τις οποίες μόνο η μία ταυτίστηκε ακριβώς. Το σφράγισμα φέρει παράσταση κάδου και τις επιγραφές *ΘΑΣΙΩΝ* και *ΑΡΙΣΤΟΔΙΚΟΣ* (βλ. A.M. και A. Bon, Les timbres amphoriques de Thasos, Paris 1957, αριθ. 316) και χρονολογείται από το M. Debidour (BCH Suppl. XIII, 1986, σ. 331) στην τελευταία δεκαετία του 4ου αι. π.Χ.

Β'. Στρώμα πάχους 0,07 μ., που αποτελείται από αμμοχάλικο στο οποίο υπάρχουν πολλά κομμάτια θασιακών αμφορέων.

Κάτω από τον πρώτο δόμο του μόλου υπάρχει:

Γ'. Ένα στρώμα από μεγάλους λίθους, πάχ. 0,43 μ.

Δ'. Ένα τελευταίο στρώμα πάνω από τον παρθένο πυθμένα, πάχους 0,12 μ., από αμμοχάλικο και χαλίκι.

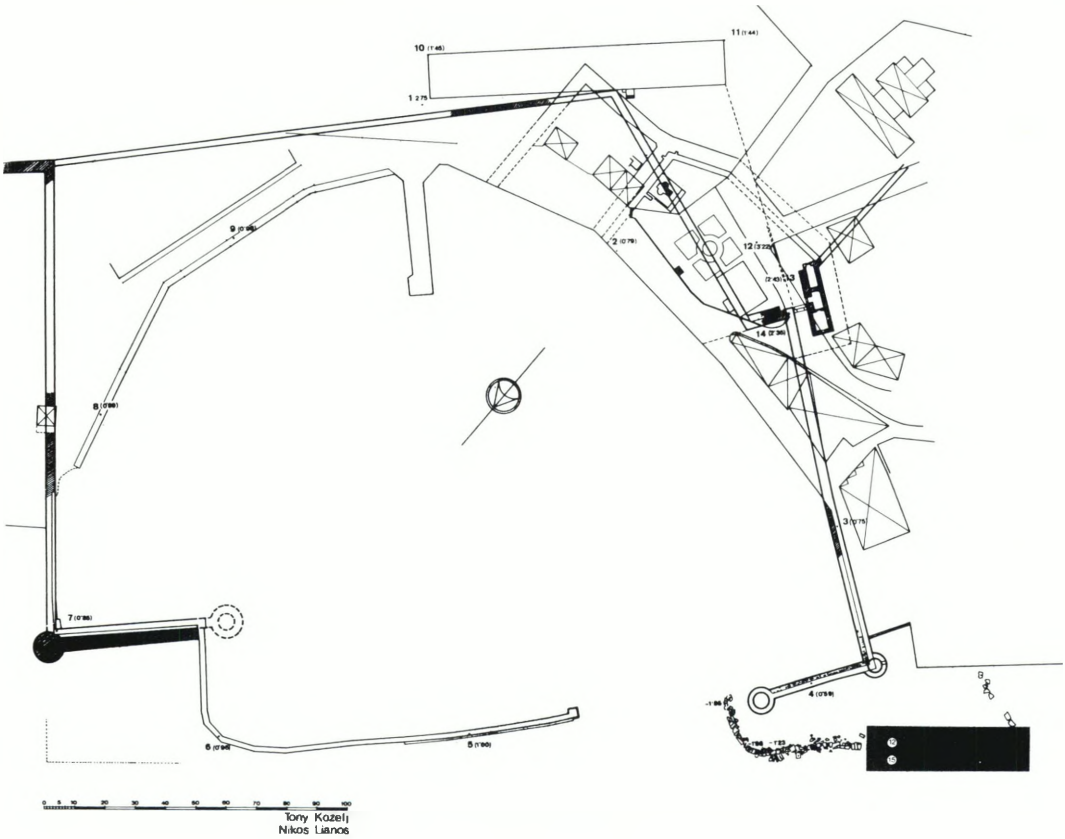

Εικ. 11. Τοπογραφικό του λιμανιού της Θάσου με αρίθμηση δοκιμαστικών τομών.

Στην εξωτερική πλευρά του μόλου ανοίξαμε άλλη μια τριγωνική τομή, που η πλευρά της προς το μόλο έχει μήκος 4 μ., (ε ι κ. 11, αριθ. 5 και ε ι κ. 13) και αποτελείται από τέσσερις δόμους. Η δεύτερη σειρά δόμων αποτελείται από ογκολίθους πάχους περίπου 0,38 μ., ενώ οι άλλες από ογκολίθους, πάχους 0,18 μ. η πρώτη και 0,26 μ. η τρίτη αντίστοιχα. Έτσι φαίνεται καθαρά ότι η εξωτερική πλευρά που έβλεπε προς την ανοιχτή θάλασσα είναι πιο ενισχυμένη από ότι η εσωτερική.

Η στρωματογραφία της εξωτερικής πλευράς είναι πιο απλή και αποτελείται:

Α'. Από άμμο και χαλίκι μέχρι τον τρίτο δόμο.

Β'. Κάτω από τον τρίτο δόμο, από ένα στρώμα με πολλή κεραμική που συνίσταται από κομμάτια θασιακών αμφορέων του 4ου αι. π.Χ., ελάχιστων μελαμβαφών αγγείων, δύο ενσφράγιστων λαβών, από τις οποίες η μία δυσδιάκριτη, ενώ η άλλη έχει παράσταση δελφινιού, με τις επιγραφές *ΠΟΥΛΙΑΔΟΥ* και *ΘΑΣΙΩΝ*, που χρονολογείται σύμφωνα με τον M.Debidour (ό.π.) στην τελευταία δεκαετία του 4ου αι. π.Χ., ένα ενσφράγιστο κεραμίδι στο οποίο σώζεται περίπου το μισό του σφραγίσματος με παράσταση πτηνού και διακρίνεται η επιγραφή *ΘΑΣΙΩΝ*. Επιπλέον, περισυλλέχθηκαν — χωρίς να μπορούν να βοηθήσουν στη χρονολόγηση— ένα δεύτερο κεραμίδι στο οποίο υπάρχει παράσταση άγκυρας και επιγραφές *ΣΑΤΥΡΟΣ* και *ΘΑΣΙΩΝ* και χρονολογείται στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ., χάλκινο νόμισμα του 1ου αι. π.Χ. (Guide de Thasos, σ. 189), με παράσταση Ηρακλή τοξότη και Άρτεμης, και ένα δεύτερο οξειδωμένο.

Η έδραση του μόλου και στην εξωτερική πλευρά είναι πάνω σε αργούς λίθους.

Εκτός από τις δύο τομές έχει καθαριστεί όλη η σωζόμενη πάνω επιφάνεια του μόλου και γνωρίζουμε την πορεία του μέχρι τη σύγχρονη αποβάθρα (ε ι κ. 14). Προχωρεί προς την ανοιχτή θάλασσα και στη συνέχεια, με ελαφριά απόκλιση, στρίβει προς την ξηρά. Η κλίση αυτή του μόλου είναι πολύ διαφορετική από το κλασικό λιμάνι, που οι γωνίες είναι ορθές, και βοηθάει στη χρονολόγηση του έργου στα αρχαϊκά χρόνια.

Από τον καθαρισμό συμπεραίνουμε ότι κάτω από τη σωζόμενη επιφάνεια του μόλου υπάρχουν τουλάχιστον δύο ακόμη σειρές δόμων, όπως διαπιστώθηκε σε ορισμένα σημεία του, χωρίς να υπολογιστούν οι σχιστόλιθοι που είναι πεσμένοι από τις δύο πλευρές του μόλου. Επισημάνθηκε η ύπαρξη δύο μεγάλων λίθων με μια ημικυκλική πλευρά και μια κυκλική οπή κοντά στην πλευρά αυτή —από τις οποίες η μια σώζεται κατά το ήμισυ— που προφανώς αποτελούσαν δέστρες του μόλου. Η ημικυκλική πλευρά με την οπή θα προεξείχε του πλάτους του μόλου που είναι 2,20 μ. Στην κλίση του μόλου, σε ένα σημείο περισσότερο εκτεθειμένο στο κύμα, για μεγαλύτερη σταθερότητα, υπάρχουν τρεις μεγάλοι, ισχυροί ορθοστάτες. Δύο λίθοι, που βρίσκονται κοντά στη σύγχρονη αποβάθρα, έχουν μια κυκλική και μια τετράγωνη οπή και, όπως φαίνεται, χρησίμευαν για την τοποθέτηση πασσάλων για το δέσιμο των πλοίων. Στην εσωτερική και εξωτερική πλευρά του μόλου διαπιστώθηκε η ύπαρξη πεσμένων ογκολίθων στους οποίους σώζονται οι εγκοπές από συνδέσμους πελεκίνους, που μας δείχνουν ότι η πάνω επιφάνεια του μόλου ήταν χτισμένη πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Σε μερικούς ογκολίθους οι σύνδεσμοι εντοπίζονται και στις τρεις πλευρές

Εικ. 12. Πρόσοψη της τριγωνικής τομής 12.

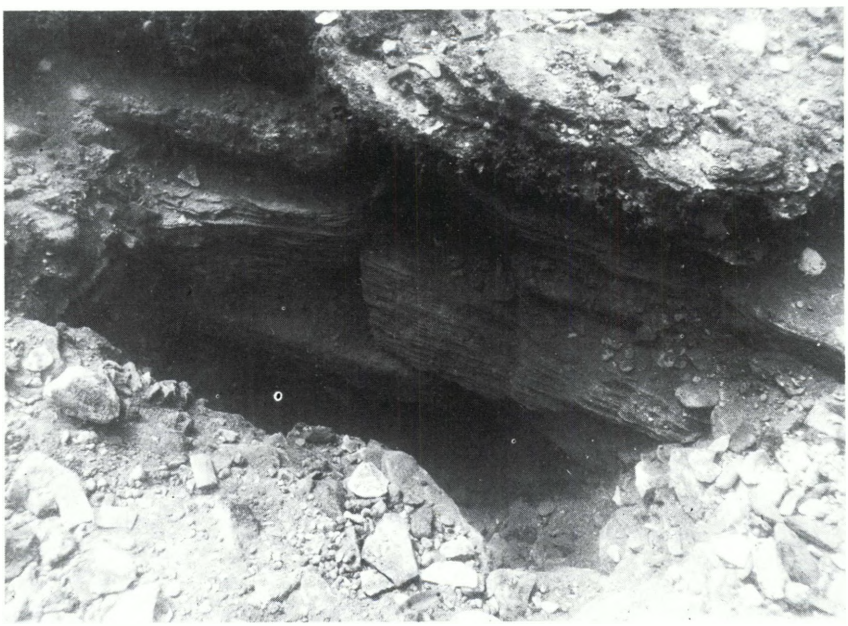

Εικ. 13. Προσοψη της τριγωνικής τομής 15.

Εικ. 14. Κάτοψη του αρχαϊκού μόλου με κατεύθυνση προς Δ.

Εικ. 15. Μαρμάρινος ογκόλιθος μ' εγκοπές συνδέσμων στις τρεις πλευρές.

(ε ι κ. 15). Σημαντική, επίσης, είναι η ύπαρξη όμοιων συνδέσμων και σε σχιστολιθικούς ογκολίθους, πράγμα σπάνιο γι' αυτό το υλικό.

Δεν έχουμε πολλές ενδείξεις για τη χρονολόγηση του μόλου αυτού, εκτός από το σχήμα των συνδέσμων, που όπως γνωρίζουμε χρησιμοποιήθηκαν και στην ξηρά στο Ηράκλειο και στο στρογγυλό πηγάδι του οικοπέδου Βαλμά (Fr. Blondé, A. Muller, D. Mulliez, BCH 109 (1985), σ. 876) και χρονολογούνται από το τέλος του 6ου έως την αρχή του 5ου αι. π.Χ.

Η μεγάλη κλίση των σχιστολιθικών πλακών σε μερικά σημεία του μόλου, καθώς και οι πεσμένοι σχιστολιθικοί και μαρμάρινοι ογκόλιθοι από την εξωτερική πλευρά του μόλου, δείχνουν ότι καταστράφηκε από σεισμό ή κατολίσθηση. Η καταβύθιση λοιπόν του αρχαϊκού λιμανιού δεν οφείλεται μόνο στην ανύψωση της στάθμης της θάλασσας, αλλά και σε τεκτονικά φαινόμενα.

Όταν καταστράφηκε το αρχαϊκό λιμάνι, στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., όπως αποδεικνύουν μερικά από τα ευρήματα που ανελκύστηκαν και που βρέθηκαν στο beach rock, οι Θάσιοι άρχισαν αμέσως μετά να χτίζουν ένα δεύτερο, μικρότερο, κλειστό λιμάνι, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας του 1984 όπου, σε διάνοιξη ανασκαφικής τάφρου κάτω από τη θεμελίωση του κλασικού τείχους του 4ου αι., ανελκύστηκαν ευρήματα της ίδιας εποχής. Με τη σημερινή κατάσταση των ερειπίων έχουμε μία βασική απορία για τη φύση του έργου που αποκαλύφθηκε. Δε γνωρίζουμε, δηλαδή, αν είναι μόλος ή τείχος ή και τα δύο, αντίθετα με το λιμάνι των κλασικών χρόνων που, ως γνωστό, αποτελείται από περίκλειστη λιμενική οχύρωση.

Στο λιμάνι των κλασικών χρόνων δεν έγινε φέτος ανασκαφική έρευνα αλλά μόνο αποτύπωση τμήματος του τείχους ανάμεσα στους δύο πύργους, τον εξωτερικό πύργο, που καθαρίστηκε το 1985, και τον εσωτερικό που έχει εντοπιστεί εσωτερικά, εκεί που γωνιάζει ο σύγχρονος λιμενοβραχίονας. (Ε ι κ. 11 και 7).

Για να ολοκληρωθεί η έρευνα στα λιμάνια της Θάσου (κλειστό λιμάνι και αρχαϊκό λιμάνι), θα πρέπει να ερευνηθεί το βόρειο και βορειοανατολικό τμήμα τους. Δηλαδή πρέπει να βεβαιωθούμε για την πορεία του τείχους μετά τον εσωτερικό πύργο και μέχρι το σημερινό κόκκινο φανό, καθώς και για τη λιθορριπή που βρίσκεται εξωτερικά από το κλασικό λιμάνι.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ
JEAN-YVES EMPEREUR

A' THE GREEK SURVEY: 1980-1984

Thasos has one of the most characteristic ancient harbour constructions, consisting of two ports, which have survived in our time entirely in their original size and shape.
Except for the general geomorphological changes in the Aegean, which have caused the sea level to rise, no other silt problems have occurred.

The two ports lie close to one another on the northwest side of the ancient city. The commercial port or "Anichtos limin" faces north and was protected both by the rocky promontory and by a breakwater with a tower, still visible under the sea.

The "kleistos limin" lay at the extension of the city walls down to the sea, and in spite of modern installations has maintained its original size and shape.

Since 1976 dredging works have been in progress at the 'kleistos' limin" due to modern priorities.

Because of the existence of stony rubble in the bottom of the harbour and its shallow depth, any attempt at under water excavation was extremely difficult. A 15 days excavation project in 1979 with the help of a specially designed hydrolift has only produced an 8 m. long test trench.

As a result of this project we discovered a series of blocks which apparently belong either to the interior north mole or relate to other ship facilities inside the port.

Another breakwater was discovered on the exterior north side towards the sea. It was constructed only of rubble, without evidence of any of the ashlar blocks that were found in the rest of the port.

Its construction technique and its considerable depth (2 m.) without a doubt represent the earliest evidence of harbour works in the area. Because its construction is very similar to the breakwaters found in Paros in 1979 it probably belongs to the 7th century, when Parians settled there and created a commercial centre.

After the dredging works started, the archaeological role was limited to salvage and the collection of the dredged material. Evidence of other port facilities includes the numerous ashlar blocks that came out in dredging, which we hope to be able to reconstruct in the near future.

Further surveys around the modern quays have identified the exact position of the ancient quays on the SE side close to the round tower. Their vertical face lies 1 m. beyond the edge of the water, but their structures continue beneath the modern quay.

N. LIANOS

CAMPAGNE DE FOUILLE DE 1987

Les quatre semaines de travail (mai 1987), avec une équipe de 10 personnes, a permis de progresser dans notre connaissance du tracé du port archaïque. On a nettoyé l'assise supérieure du môle sur toute sa longueur et deux sondages ont permis de le dégager sur toute sa hauteur (5 à 6 assises). Le principal élément de datation de la fondation du port reste son mode de construction (grandes dalles de schiste et, à l'assise supérieure, cubes de marbre) et les scellements en forme de queue d'aronde (fin VIe-début Ve siècle). Le "beach-rock" qui s'est formé rapidement le long de sa face intérieure, date sa destruction de la fin du IVe siècle avant notre ère.

D'autre part, dans la partie Nord-Ouest du port du IVe siècle on a continué le relevé architectural sur une cinquantaine de mètres à l'Ouest de la grande tour circulaire découverte en 1985.

ANGELIKI SIMOSI

JEAN-YVES EMPEREUR

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΠΕΙΡΑΪΚΗ ΠΥΛΗ

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ*

Κατά τη διάρκεια των εργασιών πεζοδρόμησης της οδού Ηρακλειδών στο Θησείο τον Ιούλιο του 1985 και κατά τις εκσκαφές για την εγκατάσταση αποχετευτικού αγωγού αποκαλύφθηκαν στη γωνία Ηρακλειδών (μπροστά από τον αριθμό 54) και Ερυσίχθονος τμήματα της αρχαίας οχύρωσης των Αθηνών.

Βρέθηκε τμήμα του προτειχίσματος του 4ου αι. π.Χ., πύργος της Ιουστινιάνειας οχύρωσης των Αθηνών, υπολείμματα του αρχαίου δρόμου του εξωτερικού και παράλληλου προς το τείχος και τμήμα αποχετευτικού αγωγού. Επίσης εντοπίστηκε για πρώτη φορά στο σημείο αυτό η τάφρος του 4ου αι. π.Χ. και ερευνήθηκαν στρωματογραφικά οι επιχώσεις που κάλυψαν το όρυγμά της δυτικά του προτειχίσματος (ε ι κ 1).

Το τμήμα αυτό του προτειχίσματος αποκαλύφθηκε σ' όλο το πλάτος της οδού Ηρακλειδών (αποκ. μήκος 7,60 μ.) και έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. (ε ι κ. 2).Τμήματά του είχαν βρεθεί και στο παρελθόν και είχαν ταυτιστεί ως τμήματα του τείχους[1] και ως τμήμα πύργου της Πειραϊκής Πύλης[2]. Ύστερα από την αποκάλυψη τμήματος του προτειχίσματος και του τείχους μαζί στο οικόπεδο Ερυσίχθονος 15[3] καθώς και της Πειραϊκής Πύλης στο οικόπεδο Ηρακλειδών 50[4] δεν υπάρχει αμφιβολία για την ταύτιση του τμήματος αυτού ως συνέχεια του προτειχίσματος. Σημειώνεται ότι η θέση του προτειχίσματος καθώς και η συνεχής του πορεία αποδεικνύει ότι δεν υπήρχε δεύτερη πύλη στο σημείο αυτό.

Το προτείχισμα, πλ. 2 μ., βρέθηκε σε βάθος 0,16 μ. από το σύγχρονο έδαφος και αποκαλύφθηκε τμήμα του σε ύψος 8 δόμων (2,90 μ.). Η συνολική του αποκάλυψη υπήρξε αδύνατη λόγω του άφθονου νερού, που ως γνωστόν, αναβλύζει από το υπέδαφος της περιοχής[5] (ε ι κ. 3). Είναι χτισμένο κυρίως με κροκαλοπαγείς ορθογώνιους ογκολίθους, τοποθετημένους «δρομικά» και «μπατικά» εναλλάξ. Για τον τρίτο στη σειρά από πάνω δόμο έχουν χρησιμοποιηθεί ορθογώνιοι ασβεστόλιθοι, που στη δυτική τους παρειά διατηρούν συμφυείς τετράπλευρους γόμφους. Ο πρώτος δόμος, εντελώς κατεστραμμένος, ανήκει σε μεταγενέστερη επισκευή. Στα ανατολικά του προτειχίσματος διατηρούνται δύο αντηρίδες (ε ι κ. 3) σε απόσταση 2,75 μ. η μία από την άλλη για την ενίσχυση της κύριας κατασκευής. Η νότια (μήκ. 2,50, πλ. 1,30 μ.) είναι σύγχρονη με το προτείχισμα και αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,25 μ. και σε ύψος 3 δόμων (1,20 μ.). Η βόρεια βρέθηκε σε βάθος 0,16 μ. και είναι κατεστραμμένη από σύγχρονο αγωγό, ο οποίος παραβίασε και το βορειοανατολικό τμήμα του προτειχίσματος, καθώς και μικρό τμήμα της νότιας αντηρίδας. Εδράζεται σε επίχωση από φερτό

*Η στρωματογραφία και η αποτύπωση της ανασκαφής έγιναν από την αρχαιολόγο Έλση Σπαθάρη.

1. F. Noack, Die Mauern Athens, AM XXXII (1907), σ. 123-160 και 473-566.
2. Ι. Θρεψιάδης, ΠΑΕ 1953, σ. 64-65, εικ. 2.
3. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 55-57, Σχέδ. 2.
4. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά (υπό εκτύπωση).
5. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 57.

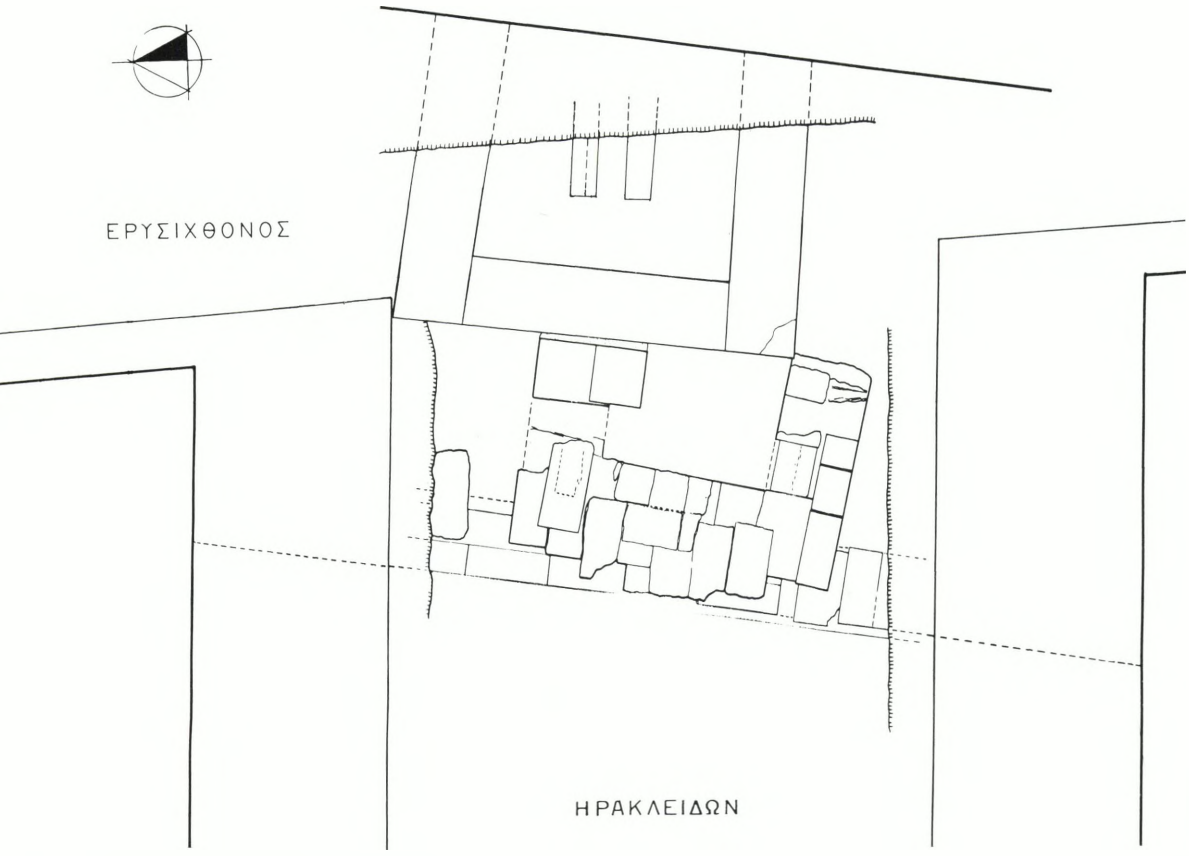

Εικ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής.

κιμηλόχωμα, που κάλυψε το χώρο ανατολικά του προτειχίσματος ύστερα από την ολοκλήρωση της κατασκευής του. Στην ίδια επίχωση εδράζεται και ο πρώτος δόμος του προτειχίσματος· επομένως, η βόρεια αντηρίδα ανήκει στη μεταγενέστερη επισκευή. Το προτείχισμα χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Δυτικά του προτειχίσματος ερευνήθηκαν από στρωματογραφική άποψη οι επιχώσεις που κάλυψαν το όρυγμα της τάφρου σε τμήμα μήκ. 9 μ. και μέχρι βάθ. 2,30 μ. (ε ι κ. 5), επειδή υπήρξε αδύνατη η παρακάτω έρευνα λόγω του νερού που αναβλύζει. Σύμφωνα με την έρευνα αυτή η τάφρος επιχωματώθηκε στα τέλη του 4ου - αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Με σκοπό την αποκάλυψη του τείχους, που ως γνωστόν τμήματά του έχουν αποκαλυφθεί στην ίδια περιοχή σ' όλο το μήκος της οδού Ερυσίχθονος και μάλιστα νοτιοανατολικά αυτού του τμήματος του προτει-

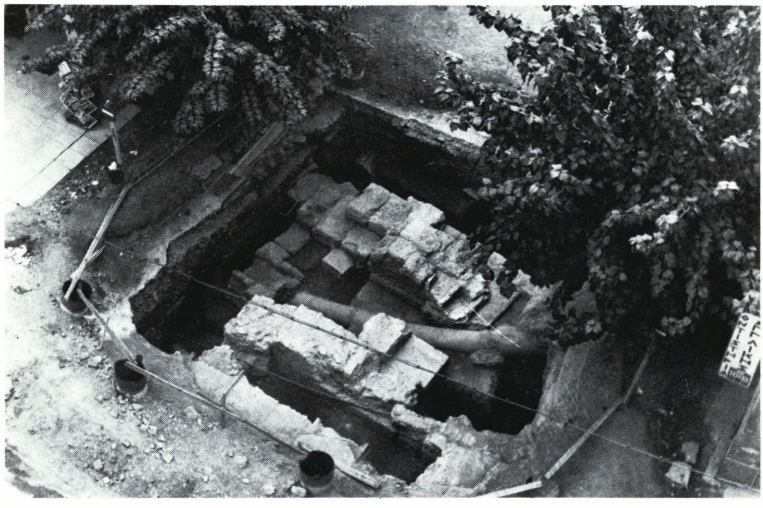

Εικ. 2. Γενική άποψη της ανασκαφής στην οδό Ηρακλειδών και Ερυσίχθονος.

Εικ. 3. Η δυτική παρειά τμήματος του προτειχίσματος.

Εικ. 4. Το προτείχισμα με τις αντηρίδες από ανατολικά και ο ιουστινιάνειος πύργος.

Εικ. 5. Στρωματογραφία του ορύγματος της τάφρου δυτικά του προτειχίσματος.

Εικ. 6. Το σκάμμα της ανασκαφής όπως διαμορφώθηκε ύστερα από την πεζοδρόμηση της οδού Ηρακλειδών.

χίσματος[6] και βορειοανατολικά, στην απέναντι γωνία, στο οικόπεδο Ηρακλειδών 52 και Ερυσίχθονος 17[7] διανοίχθηκε το σκάμμα προς τα ανατολικά. Αντί του τείχους αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι (βόρειος-δυτικός-νότιος) σε βάθος 0,23 μ., τετράπλευρου κτιρίου (διαστ. 3,75 x 6,50 μ.) (ε ι κ. 4). Οι τοίχοι, πλ. 1,20 μ., είναι χτισμένοι με μικρούς ακατέργαστους λίθους και άφθονο ασβεστοκονίαμα ως συνδετική ύλη. Ο δυτικός τοίχος (σωζ. ύψος 2,15 μ.) εδράζεται σε μεγαλύτερο βάθος (2,40 μ.) από τους άλλους δύο και ιδιαίτερα από το νότιο (βάθος 1,15 μ.). Σύμφωνα με άλλα όμοια κτίσματα που βρέθηκαν, ένα σ' αυτή την περιοχή, στο οικόπεδο Ερυσίχθονος 15[8], και άλλα στις περιοχές Πνύκας και Ολυμπιείου, οι διαστάσεις του κτίσματος αυτού, καθώς και το είδος της τοιχοδομίας μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για πύργο του 6ου αι. μ.Χ. Οι πύργοι αυτοί, ενσωματωμένοι μπροστά στην εξωτερική παρειά του

6. Ι. Θρεψιάδης, ό.π., σ. 63-64.
7. Ανασκαφή 1976.
8. Βλ. υποσημ. 5.

τείχους, ανήκουν στη γνωστή —από ιστορική άποψη— επισκευή του τείχους κατά την εποχή του Ιουστινιανού[9].

Νοτιοανατολικά του προτειχίσματος αποκαλύφθηκαν στρώσεις του αρχαίου δρόμου που έβαινε εξωτερικά και παράλληλα προς το τείχος και συναντούσε την οδό, που οδηγούσε στην πύλη.

Στο χώρο του πύργου και ανατολικά βρέθηκε σε βάθος 0,12 μ. από το σύγχρονο έδαφος τμήμα αρχαίου αγωγού κατεστραμμένου από την κατασκευή του πύργου. Η κατεύθυνσή του είναι Α.-Δ. με κλίση προς τα δυτικά. Εδράζεται σε επίχωση με κατάλοιπα εργαστηριακής χρήσης του τέλους του 4ου αι. π.Χ. και των αρχών του 3ου αι. π.Χ. Ο αγωγός είναι κατασκευασμένος με ορθογώνιους πωρολίθους (υλικό β΄ χρήσης), που προέρχονται από την καταστροφή του τείχους. Δε σώζονται οι καλυπτήριες πλάκες του.

Ύστερα από συνεργασία της Εφορείας μας με τη ΔΕΠΟΣ και αφού πραγματοποιήθηκε η σχετική αρχιτεκτονική μελέτη, διαμορφώθηκε ο χώρος της ανασκαφής (ε ι κ. 6), ώστε τα σημαντικά αυτά αρχαία να παραμείνουν ορατά και επισκέψιμα.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ

9. Ι. Τραυλός, Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών. Αθήνα, σ. 144-145.

EXPLORATORY EXCAVATIONS AT THE PIRAEUS GATE

NEW EVIDENCE FOR THE ANCIENT ENCEINTE OF ATHENS

In the course of pavement construction work in Herakleidon Street in Thesion during July 1985, the excavation of a trench for a drainage conduit uncovered parts of the ancient enceinte of Athens at the corner of Herakleidon and Erysichthonos Street (in front of no. 54).

A section of the 4th c. BC rampart was found, as well as a tower belonging to the Justinian enceinte, remains of the ancient road outside of and parallel to the wall, and a section of a drainage conduit. The 4th c. BC moat was also for the first time identified in this place and its fill was investigated stratigraphically, west of the rampart.

The 3rd Ephoria of Prehistoric and Classical Antiquities in collaboration with ΔΕΠΟΣ, after carrying out the necessary architectural study, landscaped the excavated area so that these important relics should remain visible and visitable.

EVTYHIA LYGOURI-TOLIA

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΕΝΑ ΑΓΝΩΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΘΩΜΑ ΄Η ΤΟΜΙΟΥ ΜΠΑΘΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Ανάμεσα στις δεκατέσσερις εικόνες που ο αείμνηστος Ν. Αντωνόπουλος άφησε με τη διαθήκη του στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο το 1963 (επιλογή από τη συλλογή του) είναι μια εικόνα της Αγίας Τριάδας (Β.Μ. 4174, Τ. 2256), που χρονολογήθηκε στο 17ο αι.[1] Το χειμώνα του 1986 η εικόνα, εκτεθειμένη στην αίθουσα εικονογραφικών τύπων στην αριστερή πτέρυγα του Μουσείου, μεταφέρθηκε στο εργαστήριο για συντήρηση και καθαρισμό[2]. Αφαιρέθηκε τότε μέρος από την επιζωγράφηση στο έδαφος της σκηνής και φανερώθηκε στην άκρη δεξιά κάτω από το θρόνο η υπογραφή του ζωγράφου: *ΤΟΜΙΟC / ΜΠΑΘΑC / ΕΓΡΑΨΕ.* Μεσολάβησαν πιο επείγοντα[3] και η εικόνα του Τομίου παραμερίστηκε αναγκαστικά για μεγάλο διάστημα. Ο καθαρισμός και η συντήρηση συμπληρώθηκαν αργότερα. Η υπογραφή (εικ. 2) γνήσια πέρα από κάθε αμφιβολία, εξασφαλίζει τη χρονολόγηση της εικόνας στις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αι. και, πιο σημαντικό, προσφέρει στην έρευνα ένα από τα ελάχιστα υπογραμμένα έργα που γνωρίζουμε του Θωμά ή Τομίου Μπαθά (1554-1599)[4].

Η εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου (χρωμ. πίν. και εικ. 1) έχει διαστάσεις 84 x 58,5 x 2,4 εκ. και πιθανώς ήταν δεσποτική στο τέμπλο εκκλησίας αφιερωμένης στην Αγία Τριάδα. Είναι ζωγραφισμένη με προετοιμασία από γύψο και ύφασμα σε καλά πελεκημένο ξύλο, ενωμένο με στενή σανίδα δεξιά, με δύο ξύλινα τρέσα άλλοτε στις στενές άκρες του πίσω, που σε επισκευή αργότερα αφαιρέθηκαν. Η παράσταση διατηρείται καλά, εκτός από το αριστερό μέρος που καταστράφηκε σε όλο σχεδόν το ύψος της πλευράς, με τμήμα της μορφής του Χριστού στην άκρη, και πιο ύστερα συμπληρώθηκε με στοκάρισμα και ζωγραφική για να καλυφθεί το κενό. Στην επισκευή αυτή ανήκουν επίσης τοπικά στοκαρίσματα με ζωγραφική ή χρύσωμα και η επιζωγράφηση στο έδαφος και σε μικρά τμήματα των μορφών. Σε μια προηγούμενη επιδιόρθωση είχαν ίσως γίνει, σε μέρος ή όλο, οι χρυσογραφίες στο ιμάτιο του Χριστού, καθώς δείχνουν στοιχεία από βερνίκι που εντοπίστηκε κάτω από τις χρυσοκοντυλιές, που όμως είναι ακριβώς επάνω στα χνάρια των παλιών.

---

1. Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινόν Μουσείον, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 18.

2. Την εργασία ανέλαβε η ικανή συντηρήτρια κ. Ειρ. Μπαλή, με την εποπτεία του ζωγράφου-συντηρητή κ. Στ. Μπαλτογιάννη.

3. Η συντήρηση έργων για την ΄Εκθεση "Affreschi e icone dalla Grecia", που έγινε στο Palazzo Strozzi της Φλωρεντίας (16 Σεπτεμβρίου 1986) με την ευθύνη του Βυζαντινού Μουσείου.

4. Για το ζωγράφο βλ. Μ. Καζανάκη, Ειδήσεις για το ζωγράφο Θωμά Μπαθά (1554-1599) από το νοταριακό αρχείο της Κέρκυρας, Δελτίον της Ιονίου Ακαδημίας Α΄ (1976), σ. 124-138 (με προηγούμενη βιβλιογραφία). Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1977, σ. 109-115. Ο ίδιος, Το έργο του Θωμά Βαθά ή Μπαθά και η divota maniera greca, Θησαυρίσματα 14 (1977), σ. 239-250. Η ζωγραφική δραστηριότητα του Τομίου μπορεί να υπολογιστεί στο διάστημα 1574-1599.

Εικ. 1. Τομίου Μπαθά. Εικόνα Αγίας Τριάδας.

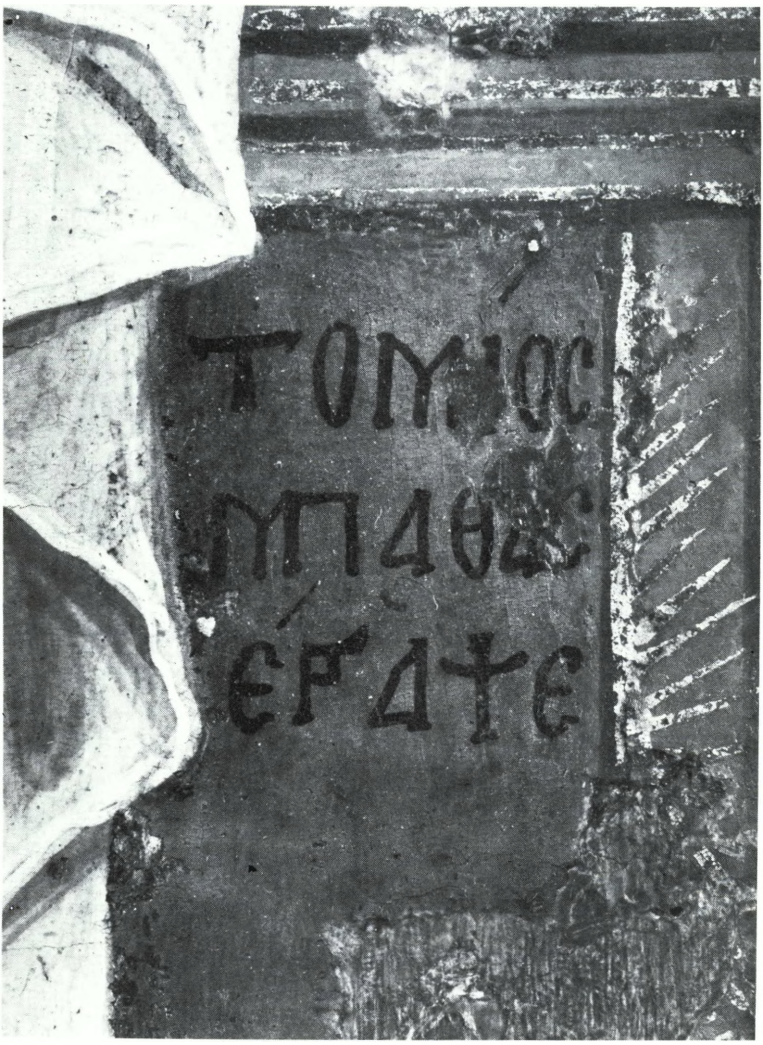

Εικ. 2. Εικόνα Αγίας Τριάδας. Η υπογραφή του Τομίου Μπαθά.

Ο κάμπος είναι χρυσός, το έδαφος πράσινο. Στενό κόκκινο πλαίσιο ορίζει μόνο το επάνω μέρος της εικόνας ως το θρόνο. *Ο ΠΑΛΑΙΟΣ ΤΩΝ ΗΜΕΡΩΝ* (χρωμ. πίν. και εικ. 1), σύμφωνα με την επιγραφή με κόκκινα γράμματα επάνω, και ο *Ι(ΗCOY)C Χ(ΡΙCΤΟ)C* δεξιά του (χρωμ. πίν. και εικ. 3) κάθονται σε ξύλινο θρόνο χωρίς ερεισίνωτο, κι ανάμεσά τους στο βάθος ψηλά είναι το Άγιο Πνεύμα, σαν περιστέρι με φωτοστέφανο και ανοιγμένα φτερά σε διπλή ακτινωτή δόξα με σχήμα άστρου. Το θέμα της Αγίας Τριάδας, παράλληλο με τη συμβολική απεικόνιση της Φιλοξενίας του Αβραάμ, αποδίδεται εδώ σε εικονογραφικό τύπο που καθιέρωσαν με παραλλαγές οι Κρητικοί ζωγράφοι του 15ου αι., γνωστό από εικόνες αυτής της εποχής στην Κρήτη[5], τη μονή του Σινά[6] και το Μουσείο Μπενάκη στην Αθήνα[7]· με τελευταίο επώνυμο δείγμα στη μακριά διαδρομή του τύπου ένα συγκινητικό στην αφέλειά του βημόθυρο του λαϊκού ζωγράφου Θεόφιλου σε εκκλησία της Λέσβου[8].

Σύμφωνα με τα πρότυπα, ο Θεός-Πατήρ, με ολόφωτα, ανοιχτόχρωμα φορέματα, χιτώνα σε γκριζόλευκο και ιμάτιο σε πορτοκαλιές αποχρώσεις, και ο Χριστός, με βαθυκόκκινο χιτώνα και σαν λαδί χρυσοφωτισμένο ιμάτιο, κάθονται με ορθοστημένο κορμό σε παράλληλη, μετωπική στάση και με ανάλογες χειρονομίες. Ευλογούν με τη δεξιά μπροστά στο στήθος και κρατούν με το αριστερό, ο Θεός μισάνοιχτο ειλητό όπου διαβάζεται: *ΟΥΤΟC Ε/CΤΙΝ Ο Υ/ΟC ΜΟΥ/ Ο ΑΓΑΠΗ/ΤΟC* (Ματθ. 17, 5), ο Χριστός ανοιχτό ευαγγέλιο όπου είναι γραμμένο: *ΔΕΥΤΕ / ΠΡΟC ΜΕ / ΠΑΝΤΕC / ΟΙ ΚΟΠΙ/ΩΝΤΕC / ΚΑΙ ΠΕΦΟΡΤΗC/ΜΕ-ΝΟΙ / ΚΑΓΩ Α/ΝΑΠΑΥ/CΩ ΥΜΑC / Α-ΡΑΤΕ* (Ματθ. 11, 28-29). Το δεύτερο χωρίο δε συνηθίζεται στην παράσταση αλλά διαβάζεται συχνά στο ευαγγέλιο του ένθρονου Χριστού, απ' όπου ασφαλώς προέρχεται και το πρότυπο του Υιού στη σύνθεση της Αγίας Τριάδας. Το ειλητό σε όμοιο σχηματισμό και το ανοιχτό ευαγγέλιο κρατούν αντίστοιχα οι μορφές στις εικόνες της μονής του Σινά και του Μουσείου Μπενάκη.

Από τις άλλες εικονογραφικές λεπτομέρειες σημειώνονται ο θρόνος χωρίς ερεισίνωτο, ξύλινος με χρυσογραφίες, με όμοια χαμηλά πόδια και τα ορθογώνια υποπόδια χωρίς μαλιξάρι, που αναλογούν στο πρότυπο των εικόνων της Κρήτης και του Μουσείου Μπενάκη. Αλλά στην εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου δε φαίνεται ν' απλώνεται σε όλο το κάθισμα ένα μαξιλάρι και η μετωπική πλευρά του θρόνου δε διαρθρώνεται με καγκελωτό όπως στις προηγούμενες εικόνες. Ο Παλαιός των Ημερών κάθεται σε διπλό μαξιλάρι, πράσινο πίσω και κόκκινο εμπρός, ενώ αυτό αριστερά στη θέση του

5. Εικόνες του Νομού Χανίων, με κείμενα Μ. Μπορμπουδάκη, Αθήνα 1975, αριθ. 32, σ. 93 κ.ε. Δήμος Ηρακλείου, Ημερολόγιο 1985, με κείμενα Μ. Μπορμπουδάκη, αριθ. 24, σ. 131 κ.ε.

6. D. Mouriki, A Deësis Icon in the Art Museum, Record of the Art Museum, Princeton University, XXVII, 1 (1968), σ. 24, εικ. 10.

7. Ν. Χατζηδάκη, Εικόνες κρητικής σχολής, 15ος-16ος αιώνας, Κατάλογος Εκθέσεως, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1983, αριθ. 23, σ. 32 κ.ε. (με προηγούμενη βιβλιογραφία). Th. Chatzidakis, L' art des icones en Crète et dans les îles après Byzance, Europalia Grèce 1982, Κατάλογος Έκθεσης στο Charleroi, αριθ. 7.

8. Ιακώβου Κλεομβρότου, Μητροπολίτου Μυτιλήνης, Mytilena Sacra Γ', Ναοί-Κειμήλια (Μυτιλήνη), Θεσσαλονίκη 1976, εικ. σ. 317.

Χριστού ανήκει στη ζωγραφική επιδιόρθωση του καταστραμμένου μέρους. Ίχνος από το αρχικό πράσινο χρώμα αριστερά του Χριστού ανήκει ίσως στο μαξιλάρι. Το μέτωπο του θρόνου αντί για κάγκελα έχει δικτυωτό πλέγμα, χρυσογραμμένο όπως όλες οι λεπτομέρειες. Το ίδιο, αρκετά σπάνιο σε θρόνο δικτυωτό[9], υπάρχει σε μια προηγούμενη εικόνα της Αγίας Τριάδας στο τέμπλο του ναού του Χριστού στη Χώρα της ΄Ιου[10]. Το κόκκινο μαξιλάρι κοσμείται στο μέρος μόνο ανάμεσα στις δύο μορφές με χρυσοκεντημένη ταινία φυτικού βλαστού (ε ι κ. 4), όπως όμοια οι κάθετες πλευρές των υποποδίων, όπου ο ελικοειδής βλαστός διακόπτεται στη μέση μπροστά από λεοντοκεφαλή (ε ι κ. 5).

Στο σύνολο η εικόνα του Τομίου, απλή στη θεματογραφική διατύπωσή της, απέχει από τους συνθετικούς συσχετισμούς και τον πλούτο του εικονογραφικού περιεχομένου, που χαρακτηρίζουν τις τρεις προηγούμενες χρονικά εικόνες. Μένει όμως στη συνοπτική απόδοσή της, όπως όμοια με άλλες η εικόνα της ΄Ιου, πιστή στα πρότυπα των μορφών σε ό,τι αφορά στη στάση, τις χειρονομίες, τον τύπο των προσώπων και της πτυχολογίας των ιματίων.

Ο Θωμάς, και στον ιταλικό τύπο του ονόματος που χρησιμοποιεί, Τομίος Μπαθάς ή Βαθάς, της γνωστής κρητικής οικογένειας στην οποία ανήκουν οι ομότεχνοί του Θεοφάνης και Μάρκος Στρελίτζας ή Στριλίτζας Μπαθάς, είναι γνωστός από τα αρχεία της Βενετίας και της Κέρκυρας, που δίνουν πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του[11]. Γεννήθηκε στο Χάνδακα το 1554 και πέθανε στη Βενετία το 1599. Στο διάστημα 1585-1587 ζούσε στην Κέρκυρα, όπου πιθανώς είχε εγκατασταθεί από χρόνια, εργάστηκε εκεί και δίδαξε τη ζωγραφική σε μαθητές όπως ο Εμμανουήλ Τζανφουρνάρης. Από το 1587 μαρτυρείται στη Βενετία, όπου πέθανε ευκατάστατος στα 45 του χρόνια. Με την Κέρκυρα διατήρησε ο Τομίος δεσμούς, που προκύπτουν και από προσωπικές δηλώσεις για την καταγωγή του da Corfu, γι' αυτό και είχε θεωρηθεί Κερκυραίος, ώσπου με έρευνα της Μ. Καζανάκη αποδείχθηκε η καταγωγή του από την Κρήτη[12].

Τη γνώση του ζωγραφικού έργου του Τομίου Μπαθά, πολύ περιορισμένη μέχρι πριν λίγα χρόνια, οφείλουμε σε τελευταίες μελέτες του Μ. Χατζηδάκη[13], ο οποίος εντόπισε την πρώτη, βεβαιωμένη με υπογραφή, εικόνα του ζωγράφου στη μονή της Αποκάλυψης στην Πάτμο· την εικόνα-προσχέδιο για το ψηφιδωτό της αψίδας στο ναό του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία, που προκρίθηκε σε διαγωνισμό του Τομίου με τον ιερομόναχο Ιωάννη Βλαστό και τον Giacopo Palma το νεότερο, ως σύμφωνο με το "uso antico" και τη "divota maniera greca"· άλλα, επίσης, ανυπόγραφα έργα του Μπαθά, κυρίως στην Πάτμο. Η εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου έρχεται να προσθέσει το δεύτερο ενυπόγραφο έργο του, ενώ υπάρχει η πληροφορία για την ύπαρξη της

9. Όπως σε μια κρητική εικόνα του Χριστού του 15ου αι., Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Κατάλογος, Αθήνα 1986, αριθ. 94, σ. 91 κ.ε. (Μ. Μπορμπουδάκης).

10. Ν. Δρανδάκης, Μεσαιωνικά Κυκλάδων, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 422, Πίν. 501α (χρονολογείται στο 17ο αι.).

11. Βλ. υποσημ. 4.

12. Μ. Καζανάκη, ό.π., σ. 127 κ.ε.

13. Βλ. υποσημ. 4.

υπογραφής του σε μια τρίτη εικόνα, απ' αυτές που, όπως αναφέρεται, ζωγράφησε ο Τομίος για το τέμπλο της Santa Maria degli Angeli στην Barletta (Bari)[14].

Η εικόνα της Αγίας Τριάδας δεν παρουσιάζει πολλά σημεία άμεσης συγγένειας με την υπογραμμένη εικόνα του Οράματος του Ιωάννη στη μονή της Αποκάλυψης στην Πάτμο, που χρονολογείται κατά το 1596[15]. Χωρίς την υπογραφή η συσχέτισή τους θα ήταν μάλλον δύσκολη. Και ο τύπος της υπογραφής διαφέρει στις δύο εικόνες: *ΤΟΜΙΟC / ΜΠΑΘΑC / ΕΓΡΑΨΕ*, στην Αγία Τριάδα (εικ. 2), *ΠΙΥΜΑ ΤΩΜΙΟΥ / ΒΑΘΕΟC*, στο Όραμα του Ιωάννη. Η πρώτη υπογραφή με τον τύπο *ἔγραψε* συνδέεται με τις τρεις γνωστές εικόνες του Μάρκου Μπαθά στην περιοχή των Ιωαννίνων, όπου η χρήση του αρχαϊκού *ἔγραψεν, ἔγραφεν*[16]. Η δεύτερη, ανορθόγραφη, με τη λόγια γενική *Βαθέος*, την οποία χρησιμοποιεί επίσης συχνά ο Μάρκος Μπαθάς ή Βαθάς[17], ακολουθεί τον τύπο υπογραφής *ποίημα* σε έργα του Μιχαήλ Δαμασκηνού, που θεωρείται ότι τον εισήγαγε[18]. Εξάλλου, η θέση της υπογραφής στην εικόνα της Αγίας Τριάδας, σεμνά παραμερισμένη σε στενό χώρο εδάφους δεξιά κάτω από το θρόνο, ανάμεσα στο ξύλινο πόδι και στο ιμάτιο του Παλαιού των Ημερών, σημειώνεται όμοια σε εικόνες του Δαμασκηνού, όπως στην ένθρονη Παναγία και τον ένθρονο Χριστό Μεγάλο Αρχιερέα του ναού στο Νεκροταφείο της Κέρκυρας[19]. Η θέση της υπογραφής στην εικόνα της Πάτμου σ' ένα από τα σύννεφα δεξιά του Ιωάννη, με οργανική δηλαδή ένταξή της στη σύνθεση, αντιστοιχεί σε συνήθεια της εποχής, χαρακτηριστική του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, που υιοθέτησαν επίσης ο Μιχαήλ Δαμασκηνός[20] και ο Μάρκος Μπαθάς[21]. Θα μπορούσαμε να πούμε μ' αυτά πως οι δύο τύποι υπογραφής σημαδεύουν τη θέση του Τομίου στον κύκλο επιρροής των συγχρόνων του Μιχαήλ Δαμασκηνού και Μάρκου Μπαθά, πράγμα που έχει ήδη σημειωθεί, ιδίως σε σχέση με το Δαμασκηνό, για ουσιαστικά στοιχεία της τέχνης του[22].

Οι διαφορές των εικόνων του Βυζαντινού Μουσείου και της Πάτμου προκύπτουν κυρίως από τη συνθετική δομή και την τεχνο-

14. Μ. Χατζηδάκης, Το έργο του Θωμά Βαθά ή Μπαθά, σ. 244, πίν. ΙΣΤ΄.

15. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, αριθ. 63, σ. 110 κ.ε., πίν. 46, 47 και 118.

16. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Φορητές εικόνες του ζωγράφου Μάρκου Στριλίτζα Μπαθά ή Μάρκου Βαθά στην Ήπειρο, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Η΄ (1975-1976), σ. 117, 134, 135 και 140. Βλ. και το *τάδ' ἐγεγράφει* του σύγχρονου Γεωργίου Κλόντζα στο τρίπτυχο της μονής του Θεολόγου στην Πάτμο (Μ. Χατζηδάκης, ό.π., αριθ. 62, σ. 107, πίν. 40).

17. Ό.π., σ. 112 και 140.

18. M. Chatzidakis, Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut, Neri Pozza-Βενετία 1962, σ. 54. Ο ίδιος, Εικόνες της Πάτμου, σ. 109.

19. P.L. Vocotopoulos, Icônes de Michel Damaskinos à Corfu, Byzantion, LIII, 1 (1983), σ. 42, πίν. II, 1 και σ. 40, πίν. II, 2.

20. Ό.π., σ. 44, σημ. 55, πίν. III, 2, σ. 47, πίν. V, 1 και σ. 50, πίν. VI, 1. Δήμος Ηρακλείου, Ημερολόγιο 1985, αριθ. 38 και 39. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Κατάλογος, αριθ. 138, σ. 134-135 (Μ. Μπορμπουδάκης). Affreschi e icone dalla Grecia, Κατάλογος, Αθήνα 1986, αριθ. 93, σ. 144 κ.ε. (Μ. Μπορμπουδάκης), αριθ. 94, σ. 146 (Π.Λ. Βοκοτόπουλος).

21. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ό.π., σ. 117, πίν. 61β.

22. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, σ. 109. 111-112 και 115.

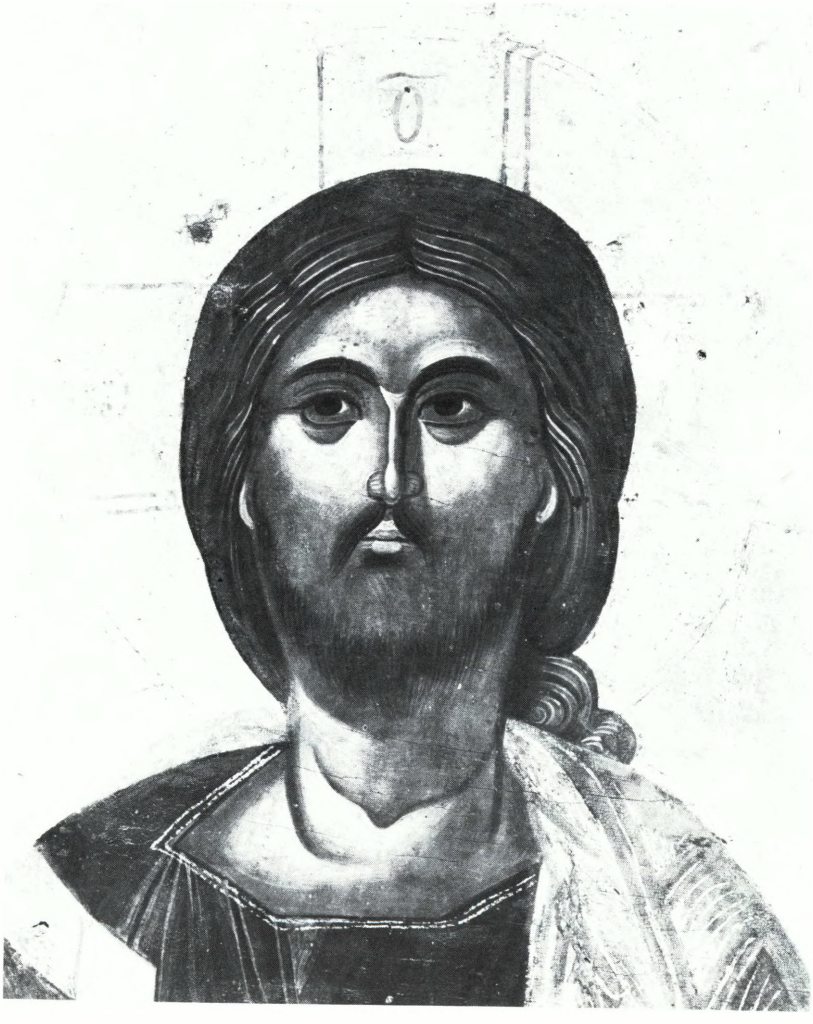

Εικ 3. Εικόνα Αγίας Τριάδας. Ο Χριστός, λεπτομέρεια.

τροπική μεταχείριση του θέματος στα δύο έργα. Την ευφάνταστη, προσκείμενη στο ιταλικό μπαρόκ, σύνθεση του αποκαλυπτικού Οράματος του ευαγγελιστή Ιωάννη, που απηχεί πρότυπα του Δαμασκηνού[23], πραγματεύεται ο Τομίος με πιο κατάλληλη για το θέμα και τη σκηνική παρουσίασή του ελευθερία στο χειρισμό των ζωγραφικών στοιχείων. Αντίθετα, περισσότερο συγκρατημένος στην εικόνα της Αγίας Τριάδας δεν ξεφεύγει από την, τρέχουσα άλλωστε, σύνθεση του παλιού εικονογραφικού τύπου και από τον παραδοσιακό τρόπο στο πλάσιμο των προσώπων και την πτύχωση των ιματίων, που χαρακτηρίζει και τα αυστηρότερα έργα του Μιχαήλ Δαμασκηνού, με τα οποία συνδέεται η εικόνα. Είναι, εξάλλου, πιθανό ότι αυτή προηγείται χρονικά από την υπογραμμένη και τις άλλες, ανυπόγραφες εικόνες της Πάτμου που χρονολογούνται επίσης κατά το 1596[24], στα τελευταία δημιουργικά χρόνια της αρκετά σύντομης ζωής του ζωγράφου. Ο ένθρονος Χριστός και η Παναγία στο παρεκκλήσι της Αγίας Άννας στο ίδιο μοναστήρι της Αποκάλυψης[25], αν και όμοια σε αυστηρό εικονογραφικό τύπο, προδίδουν ένα προσωπικότερο, πιο προχωρημένο ύφος της τέχνης του, που τείνει στην εξπρεσιονιστική αντίληψη, με τις δυνατές φωτοσκιάσεις, την κάποια τραχύτητα στα γραψίματα και το χαρακτηριστικό του Τομίου συναισθηματικό φόρτο των προσώπων σε μεγαλύτερη, όπως στο Όραμα του Ιωάννη, ένταση.

Έχει παρατηρηθεί ότι η ζωγραφική του Μιχαήλ Δαμασκηνού θα πρέπει να υπήρξε πρότυπο για τον Τομίο Μπαθά[26]. Στα συναγμένα προς αυτή την κατεύθυνση μπορούμε να προσθέσουμε μερικά ακόμη στοιχεία. Είναι ο χρυσοστολισμένος ξύλινος θρόνος του Χριστού και της Παναγίας στο παρεκκλήσι της Αγίας Άννας με τις μονοχρωμίες των μικρογραφημένων προφητών στα δύο μέτωπα και τα δυτικά αγγελάκια στα πόδια, που δεν αφήνει αμφιβολία για το δανεισμό του από εικόνες του Δαμασκηνού σαν αυτές του Μεγάλου Αρχιερέα, της Παναγίας και του Χρυσοστόμου στην Κέρκυρα[27]. Είναι η φυσιογνωμία του Χριστού στην Αγία Τριάδα (ε ι κ. 3), αρκετά κοντινή με του Παντοκράτορα της Κέρκυρας[28] και του Χριστού στο Μυστικό Δείπνο της Κρήτης[29], ενώ η μορφή του Παλαιού των Ημερών (χρωμ. π ί ν. και ε ι κ. 1) φυσιογνωμικά πιο δεσμευμένη από το πρότυπο του 15ου αι.[30], θυμίζει στο πλάσιμο γεροντικά πρόσωπα του Δαμασκηνού, σαν τον Άγιο Αντώνιο του Βυζαντινού Μουσείου[31] και της Κέρκυρας[32]. Είναι ακόμη, σε μικρές χαρακτηριστικές λεπτομέρειες, το στόλισμα του χιτώνα του Χριστού της Αγίας Τριάδας με σιρίτι από διπλή χρυσή γραμμή στο λαιμό και το χέρι, όπως στον Παντο-

23. Ό.π., σ. 111-112.

24. Ό.π., σ. 109-115 και αριθ. 79, σ. 127.

25. Ό.π., αριθ. 65 και 66, σ. 114-115, πίν. 120-122 και 124.

26. Ό.π., σ. 109.

27. P.L. Vocotopoulos, ό.π., υποσημ. 19, σ. 44 κ.ε., πίν. I, 1-4 και III, 2.

28. Ό.π., σ. 45, πίν. IV, 2.

29. M. Chatzidakis, Marcantonio Raimondi und die postbyzantinisch-kretische Malerei, Zeitschrift für Kirchengeschichte 59 (1940), σ. 152 κ.ε., εικ. 4. Τα μοναστήρια της Κρήτης, έκδ. της Τράπεζας Κρήτης, σ. 80, εικ. 1.

30. Σαν της εικόνας στη μονή του Σινά.

31. Πρόχ. Athens, Byzantine Museum, με κείμενο Μ. Χατζηδάκη, έκδ. Apollo, χ. χρ., σ. 58, εικ. 38.

32. P.L. Vocotopoulos, ό.π., σ. 44, πίν. III, 1 και VII, 1.

κράτορα της Κέρκυρας· το καρδιόσχημο σχέδιο που σχηματίζει η κόλπωση του ιματίου του Χριστού στην άκρη δεξιά στις εικόνες της Αγίας Τριάδας (ε ι κ. 1) και της Πάτμου, αντίστοιχο μ' αυτό αριστερά στο ίδιο σημείο του μαφορίου της ένθρονης Παναγίας στην Κέρκυρα[33] και, λιγότερο εμφανές, της ένθρονης Παναγίας του Μάρκου Μπαθά στη μονή της Καστρίτσας στην ΄Ηπειρο[34].

Με τον πολύ μεγαλύτερο στην ηλικία Μάρκο Μπαθά ή Βαθά (1498-1578), που κι εκείνου η ζωγραφική έχει συνάφεια με του Μιχαήλ Δαμασκηνού[35], ο Τομίος παρουσιάζει επίσης ορισμένα σημεία κοινών στόχων στην τέχνη του[36]. Αξίζει να σημειωθεί, και σε σύγκριση με αντίστοιχες μορφές του Δαμασκηνού, η αναλογία της Αγίας Τριάδας με τη δεσποτική εικόνα του ένθρονου Χριστού του Μάρκου στη μονή της Καστρίτσας[37] ως προς την κινημένη, πιο έντονα εκεί, σε κοντραπόστο στάση των μορφών και το ευρύ άνοιγμά τους στο χώρο της εικόνας. Μόνο που στην παράσταση του Μάρκου η κίνηση βγαίνει πιο τεχνική, πειθαρχημένη σχεδιαστικά στους κανόνες, στου Τομίου πιο αληθοφανής στην όποια αοριστία και αβεβαιότητά της, μ' ένα τρόπο που δίνει ζωντάνια στις μορφές.

Κι αυτό είναι ένα ιδιαίτερο γνώρισμα της τέχνης του Τομίου Μπαθά: η αίσθηση δηλαδή μιας σχεδιαστικής-συνθετικής ατέλειας και αστάθειας των μορφών στα έργα του, που τείνει σε ζωγραφικό αποτέλεσμα[38]. Στην εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου οι μορφές φεύγουν από τον κατακόρυφο άξονα, χωρίς οι πολλές στροφές και κλίσεις ν' αποκαθιστούν στο χαλαρό μετωπικό αντίκρισμα φανερή σχέση μ' αυτόν. Η στάση καθίσματος είναι αβέβαιη, η θέση των ποδιών δε φαίνεται σωστή· η καμπύλη της καμάρας στο αριστερό πόδι του Χριστού δείχνει παράταιρα τονισμένη, το ανασηκωμένο αριστερό πόδι του Παλαιού των Ημερών είναι κοντό και μοιάζει μετέωρο, η ασχεδίαστη προβολή του δεξιού χεριού του στον αγκώνα δε συμβιβάζεται με την ήρεμη κίνηση ευλογίας. Σημάδια τεχνικής αδυναμίας δείχνουν στο πρόσωπο του Θεού Πατέρα (ε ι κ. 1) το υπερβολικό, όπως στρέφεται το κεφάλι, γύρισμα της γενειάδας δεξιά, οι καμπύλες στο σχηματικό όγκο της αριστερής παρειάς, οι παράλληλες σε οριζόντια κατεύθυνση γραμμές κάτω από το στόμα, πολλές και άσχημες σ' αυτή τη θέση, που τονίζουν το στρογγυλεμένο όγκο της γενειάδας πιο κάτω. Το άχαρο περιστέρι δεν πείθει πολύ για το είδος του και είναι πολύ μικρό σε σχέση με τις δύο άλλες μορφές και με τα αντίστοιχά του στις προηγούμενες παραστάσεις. Με το μικρό μέγεθος δίνει την αίσθηση της απομάκρυνσης και τη συνεπόμενη εντύπωση βάθους στο χώρο της εικόνας.

Ωστόσο ο Τομίος, που προφανώς δεν είναι από τους μεγάλους τεχνίτες της εποχής του, μπορεί και μ' αυτές τις ατέλειες να δώσει μορφές που τοποθετούνται άνετα στο χώρο τους, με εύκαμπτα χαρακτηριστικά

33. Ό.π., σ. 42, πίν. ΙΙ, 1.

34. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ό.π., σ. 134, πίν. 68.

35. Ό.π., σ. 132 και 137 κ.ε.

36. Μ. Χατζηδάκης, Το έργο του Θωμά Βαθά ή Μπαθά, σ. 245.

37. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ό.π., σ. 133 κ.ε., πίν. 67.

38. Για τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τέχνης του Τομίου βλ. Μ. Χατζηδάκης, ό.π., σ. 244-247.

που χαρίζουν την αίσθηση ζωγραφικής αλήθειας στα παριστανόμενα πρόσωπα και στη ζεστή έκφρασή τους συγκινησιακό παλμό με κοντινό στα ανθρώπινα τόνο. Η τέχνη του θα πρέπει να χρωστάει πολλά από αυτή την άποψη στη γνώση που είχε της ιταλικής ζωγραφικής, όπως οι σύγχρονοί του άλλοι ζωγράφοι της Κρήτης. Αυτό φαίνεται, εκτός από τα έργα του, και από την τελευταία διαθήκη που έκαμε με την οποία άφηνε στον Κερκυραίο μαθητή του Εμμανουήλ Τζανφουρνάρη τα σχέδιά του: "Lasso... tutti i miei desegni cosi Grechi, come all' italiana..."[39].

Την ιταλική επίδραση προδίδει και το μαλακό, στρωτό, με τις έντονες φωτοσκιάσεις της εποχής πλάσιμο των μορφών στην εικόνα της Αγίας Τριάδας, παρότι στον τύπο του δεν απομακρύνεται από τους παραδοσιακούς κρητικούς τρόπους (χ ρ ω μ. π ί ν. και ε ι κ. Ι). Το σκοτεινό καστανό χρώμα του προπλασμού που χρησιμοποιείται για τις σκιές στο πρόσωπο και τα άλλα γυμνά μέρη σβήνει με αχνό πράσινο στις άκρες, στη μετάβαση προς τις φωτισμένες, σταρόχρωμες επιφάνειες, που θερμαίνονται με διακριτικό κόκκινο στις πλαστικές εξάρσεις και τονίζονται με όχι πυκνά μα αρκετά δυνατά γραμμικά φώτα —όπως πολύ πριν στα παλαιολόγεια έργα— που χάνονται ήρεμα. Το ίδιο καστανό γράφει τα αδρά χαρακτηριστικά και τα περιγράμματα και στα μαλλιά εναλλάσσεται σε στρωτούς σχηματισμούς, στου Χριστού με σκοτεινό λαδί και με φευγαλέες άσπρες πινελιές στο φωτισμό τους μπροστά· στα μαλλιά και τη γενειάδα του Θεού Πατέρα με γκρίζες και άσπρες πινελιές, σημειώνοντας τις σκιές στους χυτούς κυματισμούς τους. Τα φορέματα τυλίγονται πλούσια στο σώμα και κυλάνε μαλακά με πολλά αποπτύγματα και πτυχές, αδρά σημειωμένες στο ιμάτιο του Παλαιού των Ημερών και στου Χριστού με πυκνές γραμμικές χρυσογραφίες και φωτισμένα επίπεδα. Τα φορέματα του Παλαιού των Ημερών αποδίδονται με πλουσιότερη χρωματική σύνθεση, που δίνει το λευκάζον γκρι και πορτοκαλί αντίστοιχα, ο χιτώνας με δύο τόνους ανοιχτού γκρίζου, άσπρο και καστανό, το ιμάτιο με δύο τόνους πορτοκαλί, άσπρο και ανοιχτό πράσινο.

Ο Τομίος Μπαθάς πρέπει να ήταν ζωγράφος με ορισμένη απήχηση στους τόπους όπου εργάστηκε και με αρκετή πελατεία, όπως δείχνει, κοντά σε άλλα, το γεγονός ότι είχε σημαντική περιουσία που την κέρδισε, όπως ρητά δηλώνει ο ίδιος, με την τέχνη του ("della mia arte et industria")[40]. Θα πρέπει λοιπόν να είχε ζωγραφίσει πολλές εικόνες, μερικές από τις οποίες έχουν ήδη εντοπιστεί[41]. Ήταν και ζωγράφος με ποικιλία και διακυμάνσεις ύφους στα έργα του[42], ανάλογα με τον τρόπο που δούλευε και με τα πρότυπα που χρησιμοποιούσε, και ίσως κιόλας σ' αυτό να χρωστούσε μέρος της επιτυχίας του. Η σύγκριση της μορφής του Παλαιού των Ημερών στην Αγία Τριάδα (ε ι κ. Ι) και στο Όραμα του Ιωάννη[43], επίσης του Χριστού στις εικόνες του Βυζαντινού Μου-

39. Μ. Καζανάκη, ό.π., σ.133.

40. Ό.π.

41. Μ. Χατζηδάκης, ό.π., (υποσημ. 4) (με προηγούμενη βιβλιογραφία).

42. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, Το έργο του Θωμά Βαθά ή Μπαθά, σ. 244 κ.ε.

43. Μ. Χατζηδάκης, ό.π., πίν. ΙΖ΄ και Εικόνες της Πάτμου, πίν. 118.

σείου (ε ι κ. 3), της Barletta[44], της Πάτμου[45] και της Βενετίας[46] δείχνουν όχι μόνο διαφορετικούς τύπους αλλά και διαφορετικούς σε πολλά τρόπους εργασίας. Οπωσδήποτε, όλα τα έργα έχουν τον προσωπικό χαρακτήρα της ζωγραφικής του. Αλλά μ' αυτά τα δεδομένα δεν είναι εύκολο να αποδοθούν με ασφάλεια στον Τομίο άλλες εικόνες, μάλιστα χωρίς γραπτά βοηθήματα.

Η εικόνα της Αγίας Τριάδας, με τα νέα στοιχεία που φέρνει της τέχνης του Τομίου από μια διαφορετική της υπογραμμένης εικόνας της Πάτμου χρονική στιγμή, με άλλη καλλιτεχνική θέση και διάθεση, μπορεί να βοηθήσει σε συνδυασμό με άλλα έργα του για να του αποδοθούν, πάντα με επιφύλαξη, ή απλώς να συνδεθούν με την τέχνη του ορισμένες ακόμη εικόνες.

Θ' αρχίσουμε με την εικόνα της αγίας ΄Αννας με τη μικρή Παναγία στο ομώνυμο παρεκκλήσι της μονής της Αποκάλυψης στην Πάτμο[47]. Είναι δεσποτική στο τέμπλο με τις εικόνες του ένθρονου Χριστού και της Παναγίας[48], οι οποίες αποδίδονται στον Τομίο και που η απόκτησή τους, όπως του Οράματος του Ιωάννη στην ίδια μονή, συνδέεται με το μαρτυρημένο, αν και για άλλο σκοπό, ταξίδι στη Βενετία το 1596 του Παρθενίου Παγκώστα, του πρώτου από τους κτήτορες του παρεκκλησίου[49]. Η αγία ΄Αννα θεωρήθηκε ότι δε σχετίζεται με τις άλλες πατμιακές εικόνες του Μπαθά και χρονολογήθηκε με τεχνοτροπικά στοιχεία στο 1620-1630[50]. Έχουμε τη γνώμη ότι κι αυτή μπορεί ν' αποδοθεί στον Τομίο. Η παραγγελία του Παρθενίου Παγκώστα στο ζωγράφο θα πρέπει λογικά να περιλάμβανε όλες τις δεσποτικές εικόνες για το νεόδμητο παρεκκλήσι της Αγίας ΄Αννας, και μάλιστα την επώνυμη, λατρευτική εικόνα του. Η εικόνα σημειώνεται με διαφορά ύψους από τις άλλες δύο του τέμπλου (0,94, 1,025 και 1,03 μ.). Αυτό δε θα αιτιολογούσε την κατασκευή της στην Πάτμο, για το δοσμένο διάχωρο του τέμπλου. Ενώ δεν αποκλείεται ότι το λάθος στις διαστάσεις έγινε στη Βενετία ή ότι η εικόνα βρισκόταν για κάποιο λόγο πρόχειρη και ετοιμοπαράδοτη στο εργαστήριο του Μπαθά, άρεσε στον Παρθένιο που την πήρε, και ύστερα προσαρμόστηκε εύκολα στο τέμπλο της Αγίας ΄Αννας.

Αυτά έχουν βάση με την προϋπόθεση ότι το έργο μπορεί ν' αποδοθεί στον Τομίο, όπως φαίνεται δυνατό. Το πλάσιμο, ο φωτισμός, η υφή των φορεμάτων και η πτυχολογία, το στήσιμο των μορφών, οι αδεξιότητες ακόμη του σχεδίου, το βαρύθυμο ύφος, το έντονο και έξυπνο βλέμμα της ΄Αννας που κατευθύνεται πλάγια και η φορτισμένη, τραχιά έκφρασή της ταιριάζουν στη ζωγραφική του, με πιο φανερή ίσως τη φυσιογνωμική συγγένεια της ΄Αννας με το Χριστό της Αγίας Τριάδας (χ ρ ω μ. π ί ν. και ε ι κ. 3). Σε λεπτομέρειες, θα σημειώσουμε ενδεικτικά τον τρόπο που διαγράφονται και φωτίζονται οι ρυτίδες της ΄Αννας σαν αυτές του λαιμού στα πρόσωπα της Αγίας Τριά-

44. Μ. Χατζηδάκης,Το έργο του Θωμά Βαθά ή Μπαθά, σ. 244, πίν. ΙΣΤ΄.

45. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, αριθ. 65, πίν. 121.

46. Μ. Χατζηδάκης, Το έργο του Θωμά Βαθά ή Μπαθά, σ. 239 κ.ε., πίν. ΙΓ΄ και ΙΘ΄.

47. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, αριθ. 67, σ. 115, πίν. 126.

48. Ό.π., πίν. Ζ΄.

49. Ό.π., σ. 112 και 114.

50. Βλ. υποσημ. 47.

δας· τις πολύ χαρακτηριστικές του Μπαθά επάλληλες φωτεινές γραμμούλες στα πτερύγια της μύτης, ακόμη και σ' αυτό που είναι στη σκιά; που σημειώνονται λίγο πολύ στα έργα του[51], τόσο όμοιες εδώ με του Χριστού στην εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου. Η εξάρτηση του ζωγράφου από το πρότυπο είναι φανερή και στην εικόνα της Πάτμου. Το πλάσιμο αποδίδει, με τον τρόπο του Τομίου, τις ρυτίδες, τα γραμμικά φωτίσματα και στα φορέματα τη φορά και τον τόνο της πτυχολογίας του κρητικού, από το 15ο αι. εικονογραφικού προτύπου, το οποίο θα ήταν σαν της ψευδεπίγραφης εικόνας του Μουσείου Μπενάκη που έχει αποδοθεί στο ζωγράφο Άγγελο[52] ή μιας πανομοιότυπης εικόνας της αγίας Άννας με την Παναγία στη μονή Κηπουρίων της Κεφαλληνίας[53].

Ευδιάκριτη ομοιότητα με τις εικόνες στο πατμιακό παρεκκλήσι της Αγίας Άννας παρουσιάζει μια εικόνα των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ στο ναό του Ταξιάρχη της Απολλωνίας στη Σίφνο, που έχει χρονολογηθεί στο τέλος του 14ου με αρχές του 15ου αι.[54]. Η χρονολόγηση δεν είναι σωστή, όπως συνάγεται από διάφορα στοιχεία και προπαντός από τις δυτικού τύπου λεοντόμορφες επωμίδες των αρχαγγέλων, που υιοθετούνται σε μεταβυζαντινές εικόνες, του 16ου και του 17ου αι., ή από το μεταβυζαντινό επίσης χρυσό φυτικό σχέδιο, που καλύπτει σε μεγάλο μέρος το δερμάτινο θώρακά τους[55]. Από την άποψη αυτή η παράσταση μπορεί να συγκριθεί εύκολα με μια σύγχρονη, δυτικότροπη εικόνα του Μιχαήλ στο ναό του Αγίου Γεωργίου της Βενετίας, χρονολογημένη γύρω στο 1580[56], ως προς τη στάση, την ανατομική διάπλαση και τη σωματική ευρωστία των μορφών, τον τύπο της στολής με τις λεοντόμορφες επωμίδες, το σχέδιο με τις δίχρωμες ταινίες στις κνημίδες, το ίδιου τύπου μπαρόκ ανέμισμα του μανδύα του Μιχαήλ κ.ά. Η παράσταση της Σίφνου έχει επιζωγραφήσεις ορατές στο έδαφος, κατά μέρος στα φορέματα και αλλού. Η αφαίρεση του επίθετου χρώματος στο έδαφος θ' αποκαλύψει άραγε την υπογραφή του ζωγράφου της;

Η εικόνα της Απολλωνίας έχει προφανή σχέση με τον Τομίο. Η τεχνική και το ύφος του αναγνωρίζονται με ευχέρεια σε παραβολή των προσώπων του Μιχαήλ και της ένθρονης νεανικής Παναγίας με το παιδί στο παρεκκλήσι της Αγίας Άννας[57], στο σχήμα των χαρακτηριστικών, στη μεγάλη απόσταση της μύτης από το στόμα και στη μακριά σκιά της, στο ζωγραφικό πλάσιμο με τη μαλακή φωτοσκίαση και με τις ίδιες λιγοστές γραμμές των φώτων, επίσης στην ψυχογραφημένη έκφραση και το μελαγχολικό ύφος. Οι αρχάγγελοι, με κάποια αοριστία και αδεξιότητα στη στάση τους, φεύ-

51. Ό.π., πίν. 122.

52. Ν. Χατζηδάκη, Εικόνες κρητικής σχολής, αριθ. 11, Affreschi e icone dalla Grecia, αριθ. 56, σ. 98 (η ίδια).

53. Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά Ιονίων Νήσων, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 286 (χρονολογείται στα μέσα ή στο β΄ μισό του 17ου αι.).

54. Θ. Χρ. Αλιπράντης, Θησαυροί της Σίφνου, Εικόνες των ναών και των μονών, Αθήνα 1979, σ. 28, πίν. 16 (ΙΣΤ) και 35 (11).

55. M. Chatzidakis, Icônes, αριθ. 54, σ. 83, πίν. 43 και αριθ. 99, σ. 119, πίν. 57. Icons and East Christian Works of Art, Edited and Published by Michel van Rijn, Κατάλογος, Amsterdam 1980, σ. 181, πίν. σ. 106-107 (εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ με την υπογραφή του Μιχαήλ Δαμασκηνού, όπου οι λεοντόμορφες επωμίδες και όμοιο κλαδωτό σχέδιο στο θώρακα).

56. M. Chatzidakis, ό.π., αριθ. 99, πίν. 57.

57. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, πίν. 122. Ο ίδιος, Το έργο του Θωμά Βαθά ή Μπαθά, πίν. ΙΗ΄.

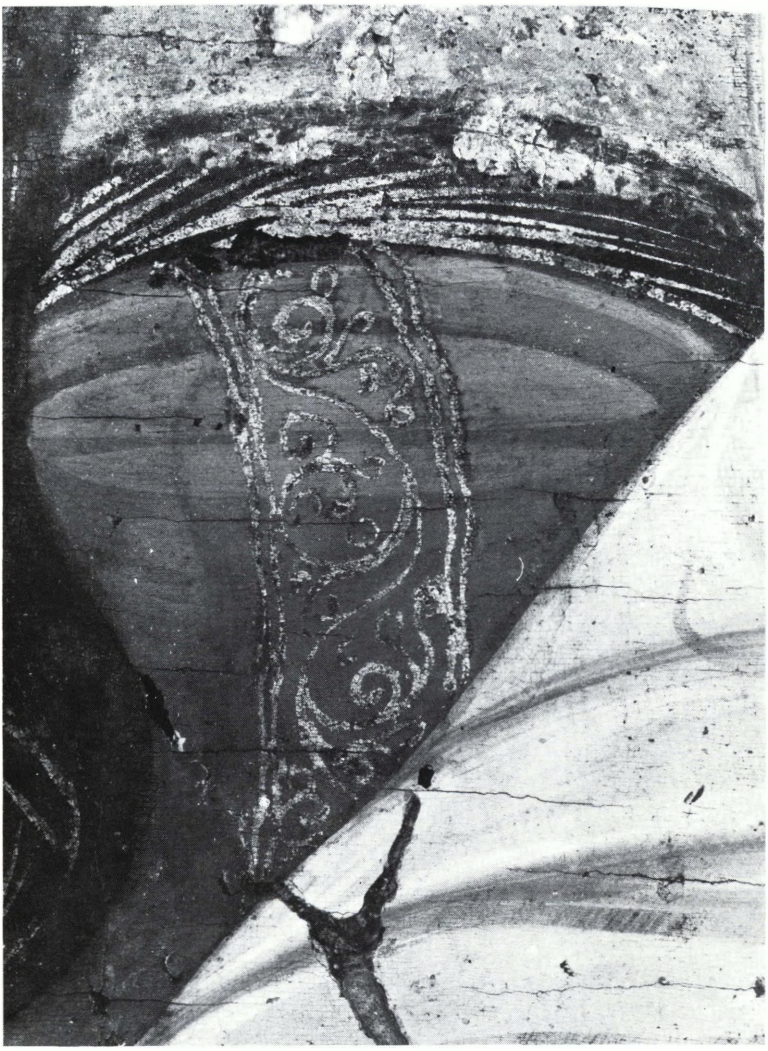

Εικ. 4. Εικόνα Αγίας Τριάδας. Διακοσμητικό.

γουν από τον κατακόρυφο άξονα με μαλακές, ευκίνητες σε κοντραπόστο στροφές και κλίσεις και γέρνουν λίγο στο πλάι, όπως οι ένθρονες μορφές της Αγίας Τριάδας στο Βυζαντινό Μουσείο (χ ρ ω μ. π ί ν. και ε ι κ. 1) και του παρεκκλησίου της Αγίας ΄Αννας[58], κερδίζοντας την ελεύθερη θέση τους στο χώρο της εικόνας. Το κεφάλι που γέρνει λίγο πίσω του Μιχαήλ, σε μια «αφ' υ-

58. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, πίν. 120-121.

Εικ. 5. Εικόνα Αγίας Τριάδας. Το υποπόδιο.

ψηλού» στάση σαν τις μορφές της Αγίας Τριάδας και άλλες, το τύλιγμα του μανδύα στο χαμηλωμένο χέρι, η θέση των ποδιών, η καμπύλη της καμάρας στο αριστερό πόδι του Γαβριήλ ταιριάζουν στην τέχνη του Τομίου. Το χρυσοκέντημα του θώρακα είναι επίσης του τύπου και της ποιότητας του σχετικού σχεδίου που χρησιμοποιεί με παραλλαγές στις εικόνες του ο ζωγράφος για τη διακοσμητική ταινία στα μαξιλάρια του θρόνου και το υποπόδιο (ε ι κ. 4 και 5)[59]. Ο καθαρισμός της εικόνας μπορεί να δείξει αν πράγματι αυτή είναι έργο του Τομίου.

Τέλος, θα έπρεπε να εξεταστεί αν συνδέεται με τον Τομίο Μπαθά μια εικόνα του ένθρονου Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας, η οποία έχει χρονολογηθεί γύρω στο 1600[60] και έχει αποδοθεί —νομίζουμε, όχι σωστά— στο

59. Μ. Χατζηδάκης, Το έργο του Θωμά Βαθά ή Μπαθά, πίν. ΚΑ΄.

60. M. Chatzidakis, Icônes, αριθ. 85, σ. 110, πίν. 55.

ζωγράφο ιερέα Ιωάννη Απακά[61]. Η παράσταση έχει τον εικονογραφικό τύπο του ένθρονου Μεγάλου Αρχιερέα του Μιχαήλ Δαμασκηνού στην Κέρκυρα[62], γνωστό επίσης από άλλες εικόνες του 16ου και του 17ου αι. και πιθανώς βασισμένο σε κρητικό αρχέτυπο του 15ου αι. που λανθάνει, αλλά με αντιστροφή εδώ της μορφής ως προς τη θέση των ποδιών προς τα δεξιά και με διαφορετικό του Δαμασκηνού τύπο του ξύλινου θρόνου. Σχετίζεται επίσης αυτή με μια ηπειρώτικη εικόνα του 16ου αι. από το Νησί των Ιωαννίνων, όπου ο θρόνος έχει παρόμοιο σχέδιο[63].

Ο Χριστός της Βενετίας έχει αξιοσημείωτη προσωπογραφική συγγένεια με το Χριστό της Αγίας Τριάδας στο Βυζαντινό Μουσείο, όσο φαίνεται στη δημοσιευμένη φωτογραφία· ίδια στο σχέδιο χαρακτηριστικά, ανάλογα μαλακό και ζωγραφικό πλάσιμο, με περιορισμένες στα φώτα γραμμές σε όμοια διατάξη, και ανάλογη έκφραση. Χωρίς αισθητή δέσμευση από τον κατακόρυφο άξονα, ο Χριστός κάθεται με το γνωστό αόριστο τρόπο του Τομίου και γέρνει λίγο στο πλάι, όπως συνήθως οι μορφές στα έργα του, εδώ δεξιά, όπου γονατίζουν κάτω ο αφιερωτής της εικόνας και ο μικρός γιος του, με ενδιαφέρουσες, εκφραστικές φυσιογνωμίες. Της τέχνης του Τομίου μοιάζουν ακόμη η άβολη θέση του αριστερού ποδιού του Χριστού με τη χαρακτηριστική καμπύλη της καμάρας κάτω, η έντονη προβολή του δεξιού χεριού του, ο τρόπος που πτυχώνεται το στιχάριο και σε συνέχεια το ωμοφόριο στο αριστερό χέρι του, η άτεχνη σχεδίαση του θρόνου στην προοπτική απόδοσή του με την αβόλευτη δεξιά πλευρά της ράχης του. Για την πιθανή απόδοση και αυτής της εικόνας στο ζωγράφο θα χρειαζόταν η προσεκτικότερη μελέτη της.

Η εικόνα της Αγίας Τριάδας στο Βυζαντινό Μουσείο, για να γυρίσουμε τελειώνοντας σ' αυτή, ως αυθεντικό έργο του Θωμά ή Τομίου Μπαθά προσφέρει καινούργια στοιχεία στη θεώρηση της ζωγραφικής του και επιβεβαιώνει προηγούμενα. Η χρονολόγησή της πριν από τις εικόνες της Πάτμου και ίσως πριν από το 1590 φαίνεται πιθανή. Πέρα από τα ειδικά καλλιτεχνικά προσόντα της, που μπορεί να μην είναι εξαιρετικά, αν μάλιστα τα δούμε από το ύψος της «ακαδημαϊκής» τεχνικής τελειότητας του Μιχαήλ Δαμασκηνού, έχει ένα πολύ συμπαθητικό, ουσιαστικό της τέχνης του Τομίου γνώρισμα: τον τόνο ζεστασιάς που δίνει στα έργα του η προσέγγιση του θείου μέσα από τα ανθρώπινα.

Οκτώβριος 1986

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

---

61. A. Skovran, Une œuvre inconnue du peintre Jean Apakas, Zographe 4 (1972), σ. 53 (γαλλ. περίλ.).

62. P.L. Vocotopoulos, Icônes de Michel Damaskinos à Corfu, σ. 40 κ.ε., πίν. II, 2.

63. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, αριθ. 153, σ. 150 (Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος. Χρονολογείται στο 17ο αι.).

AN UNKNOWN WORK BY THOMAS OR TOMIOS BATHAS IN THE BYZANTINE MUSEUM OF ATHENS

The recent cleaning of an icon of the Holy Trinity in the Byzantine Museum (B.M. 4174, T. 2256, Colour Plate 1, a-b and figs 1-6) revealed on the painted ground, at the right-hand edge beneath the throne, the painter's signature: Tomios Bathas painted.

Thomas —or Tomios, as he signed himself— Bathas of Vathas was a well-known painter from Crete (1554-1599), who lived and worked in Corfu (written references 1585-1587) and Venice (from 1587), where he died in 1599 at the age of forty-five. There are signed and unsigned works by him in Patmos, Venice and Barletta (Bari).

The icon in the Byzantine Museum, measuring 84 x 58.5 x 2.4 cm., and probably once the principal icon in the iconstasis of a church of the Holy Trinity, is well-preserved except for the destroyed extreme left edge, which has been repaired in the past with stucco and paint. The iconography typologically follows Cretan originals of the 15th c. Its traditional Cretan technique betrays in the modelling of the figures Tomios Bathas's familiarity with Italian painting and may be compared, like other works of his, with the technique of the contemporary Cretan painters, Michael Damaskinos and a probable relative, Markos Bathas.

The Holy Trinity is the second of Tomios's works to bear the confirmation of his signature; the first is the apocalyptic Vision of St. John in the Convent of the Apocalypse on Patmos, and there is also a report of his signature on an icon in the church of Santa Maria degli Angeli in Barletta (Bari). The icon in the Byzantine Museum is thus particularly important for the study of Tomios's technique and for the identification of other unknown works by him. When compared with Tomios Bathas's icons in Patmos, which are dated to around 1596, this one can on stylistic grounds be placed in the preceeding years and perhaps before 1590.

On the strength of the new elements added to our knowledge of Bathas's technique by the icon in the Byzantine Museum, and by comparisons with his other known works, we can with caution attribute three more pictures to the same painter: the icon of St. Anne in the chapel of that name in the Convent of the Apocalypse on Patmos (Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, Athens 1977, no. 67, p. 115, pl. 126), an icon of the Archangels Michael and Gabriel in the church of the Taxiarchs at Apollonia on Siphnos (Θ. Χρ. Αλιπράντης, Θησαυροί της Σίφνου, Athens 1979, p. 28, pl. 16 and 35), and the icon of the enthroned Christ High Priest in the Greek Institute at Venice (M. Chatzidakis, Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut, Venise 1962, no. 85, p. 110, pl. 55), which has been attributed —incorrectly in our opinion— to the painter-priest Ioannis Apakas (A. Skovran, Une oeuvre inconnue du peintre Jean Apakas, Zographe 4 (1972), p. 53).

MYRTALI ACHEIMASTOU-POTAMIANOU

ΡΩΜΑΪΚΑ ΚΡΑΝΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Το ενδιαφέρον άρθρο της κ. Α. Χωρέμη για το ρωμαϊκό χάλκινο κράνος από το Πολύδροσο της Θεσπρωτίας (ΑΑΑ XV (1982), σ. 59-64, όπου και η σχετική βιβλιογραφία), αποτέλεσε την αφετηρία αυτού του σημειώματος. Παράλληλα, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αναγνωρίστηκαν —κατά τις πρόσφατες εργασίες τακτοποίησης της Συλλογής των Χαλκών— και άλλα παραδείγματα αυτού του χαρακτηριστικού τύπου ρωμαϊκού κράνους, γεγονός που υποδηλώνει ότι η παρουσία του στον ελλαδικό χώρο ήταν ευρύτερη από ό,τι είχε υποτεθεί αρχικά.

Δύο από αυτά τα χάλκινα κράνη έχουν προέλευση την περιοχή της άλλοτε Λίμνης Κωπαΐδας στη Βοιωτία, ενώ ένα τρίτο προέρχεται ίσως από κάποιο αρχαίο ναυάγιο.

Ανήκουν όλα στον ίδιο τύπο του ανάποδου Jockey-cap του γνωστού ως Montefortino type, και χρονολογούνται γενικά στα πρώιμα χρόνια της ρωμαϊκής δημοκρατίας (3ος-2ος αι. π.Χ.).

1. Αριθ. ευρ. Χ. 13737 (ε ι κ. 1)

Ύψ. 0,185, μέγ. διάμ. 0,24, ελάχ. 0,20 μ. Ακέραιο. Η θόλος απολήγει πάνω σε ημισφαιρικό αδιακόσμητο κομβίο. Πίσω σχηματίζεται το μικρό και χαρακτηριστικό πεπλατυσμένο γείσο για την προστασία του αυχένα του πολεμιστή. Γενικά αδιακόσμητο και βιοτεχνικό έργο. Μία μικρή οπή σε κάθε πλάι δηλώνει τη θέση της προσαρμογής των παραγναθίδων, που σήμερα λείπουν. Συντηρημένο παλιά.

Βρέθηκε από χωρικό, μαζί με ένα άλλο κράνος διαφορετικού, όμως, τύπου (αριθ. ευρ. Χ. 13736), στην περιοχή της Κωπαΐδας και στάλθηκαν στο Μουσείο το 1908.

2. Αριθ. ευρ. Χ. 15117 (ε ι κ. 2)

Ύψ. 0,21, μέγ. διάμ. 0,24, ελάχ. 0,20 μ. Η θόλος του κράνους παρουσιάζει αρκετές φθορές, ιδίως κατά τα εμπρός πλάγια μέρη, ενώ φέρει μια ρωγμή κατά το μέσο. Σώζει τη μία από τις δύο παραγναθίδες, τη δεξιά (ύψ. 0,15 μ.), καμπυλούμενη προς τα μέσα. Πάνω κομβίο αδιακόσμητο, πίσω μικρό γείσο όπου και οπή. Κατά την παρυφή εγχάρακτη ζώνη με τη μορφή σχοινιού, που διακόπτεται στο κέντρο εμπρός από ανάγλυφη άκανθα. Ακολουθούν ζώνες με κάθετα γραμμίδια, καθώς και ιχθυάκανθα (ψαροκόκαλο) ανάμεσα σε ζώνες πάλι από κάθετα γραμμίδια. Στο κάτω μέρος του γείσου πίσω, σώζονται χαρακτά τα λατινικά γράμματα: ΛCL (ε ι κ. 3)[1].

Βρέθηκε στα χωράφια της περιοχής της Κωπαΐδας, 7-8 χιλιόμετρα ανατολικά της Αλιάρτου, από τον Άγγλο μηχανικό της Εταιρείας Κωπαΐδας Bailey, ο οποίος και το δώρησε στο Μουσείο το 1926.

3. Αριθ. ευρ. Χ. 16765 (ε ι κ. 4)

Ύψ. 0,205, μέγ. διάμ. 0,24, ελάχ. 0,19 μ. Η θόλος του κράνους φέρει μικρές φθορές και καταλήγει πάνω σε κομβίο με ανάγλυφη διακόσμηση σπείρας. Οι δύο παραγναθίδες

1. Κατά πρόσφατη συντήρηση (Οκτώβρης 1983, συντηρητής Στ. Κασσανδρής), αφαιρέθηκαν οι κακότεχνες νεότερες συμπληρώσεις και τα υλικά στερέωσης (κόλλες, ελάσματα, καλάι, κτλ.).

Εικ. 1. Χάλκινο κράνος από την Κωπαΐδα (Χ. 13737).

Εικ. 2. Χάλκινο κράνος από την Κωπαΐδα (Χ. 15117).

Εικ. 3. Εσωτερικό κράνους από την Κωπαΐδα (Χ. 15117).

λείπουν αλλά διακρίνονται οι θέσεις προσήλωσης των γιγλίμμων (μεντεσέδων). Το κράνος σχηματίζει πίσω γείσο όπου και οπή. Κατά την παρυφή εγχάρακτη ζώνη που μοιάζει με σχοινί, που διακόπτεται εμπρός από ανάγλυφη άκανθα. Ακολουθούν ζώνες με εγχάρακτα κάθετα γραμμίδια. Στις διακοσμητικές αυτές ζώνες προστίθεται στην πίσω περιοχή του γείσου και μια ζώνη με διαγραμμισμένα τρίγωνα. Η εγχάρακτη διακόσμηση είναι γενικά πλούσια και εκτελεσμένη με επιμέλεια (ε ι κ. 5).

Το εξωτερικό του κράνους είχε καθαριστεί προ ετών χημικά, ενώ το εσωτερικό

του βρέθηκε ασυντήρητο και καλυμμένο με παχύ στρώμα θαλασσινών οστράκων, που μαρτυρεί μακριά παραμονή του αρχαίου στη θάλασσα[2].

Το κράνος είχε κατασχεθεί το 1967 στα χέρια της αρχαιοπώλου Ευαγγ. Βιτάλη μαζί με πολλά άλλα αρχαία, που προέρχονταν κυρίως από τη Θεσσαλία. Η θέση εύρεσης του κράνους, όμως, παραμένει άγνωστη.

Εδώ αξίζει να αναφερθεί ένα ακόμη κράνος παρόμοιου τύπου, που επισημάνθηκε το 1984 στο αρχαιοπωλείο Ευαγγ. Βιτάλη στην Αθήνα (αριθ. κατ. αρχαιοπωλ. 4417). Σύμφωνα με πληροφορίες του αρχαιοπώλη βρισκόταν στο αρχαιοπωλείο τουλάχιστον από το 1964 και προερχόταν, ίσως, από τη Λοκρίδα. Το κράνος είναι σε καλή κατάσταση (ε ι κ. 6), φέρει στην παρυφή τη γνωστή διακόσμηση του ανάγλυφου σχοινιού, αλλά δε σώζει τις παραγναθίδες.

Τα κράνη αυτά είναι όλα σφυρήλατα και στο εσωτερικό τους διακρίνονται ακόμη τα ίχνη των κρουστικών εργαλείων του αρχαίου τεχνίτη. Το πάχος των τοιχωμάτων είναι σημαντικό, προφανώς για να μπορεί το κράνος να αντισταθεί στα κτυπήματα των όπλων του αντιπάλου. Ύστερα από τη σφυρηλάτηση το εξωτερικό του κράνους λειαινόταν και ακολουθούσε η εκτέλεση της εγχάρακτης διακόσμησης «εν ψυχρώ». Τελευταία γινόταν η προσαρμογή των παραγναθίδων, που είχαν χυτευθεί και σφυρηλατηθεί χώρια. Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι στο εσωτερικό του κράνους είχε στερεωθεί μόνιμο δερμάτινο προστατευτικό κάλυμμα. Άλλα παραδείγματα φέρουν επιμελή διακόσμηση (όπως το 3), ενώ άλλα είναι εντελώς αδιακόσμητα (όπως το 1), γεγονός, που υποδηλώνει μια κοινωνική και οικονομική διαφοροποίηση μεταξύ των ιδιοκτητών τους.

Εικ. 4. Χάλκινο κράνος (Χ. 16765).

Εικ. 5. Πίσω όψη κράνους (Χ. 16765).

2. Μηχανικός καθαρισμός και συντήρηση έγινε το 1985 (συντηρητής Δ. Κομνηνακίδης).

Τα χαρακτά γράμματα στο κράνος 2 υποδηλώνουν το όνομα, μάλλον, του ιδιοκτήτη, όπως στην παραγναθίδα όμοιου κράνους από την Κέρκυρα[3].

Η ανεύρεση τριών συνολικά κρανών στην περιοχή της Κωπαΐδας ίσως μαρτυρεί κάποια ιδιαίτερη στρατιωτική παρουσία των Ρωμαίων στην περιοχή, αλλά με τα στοιχεία που έχουμε μέχρι σήμερα δεν μπορούμε να την αποδώσουμε σε κάποιο συγκεκριμένο γεγονός.

Δυστυχώς, δεν έχουμε ανασκαφικά στοιχεία για την ακριβή προέλευση των κρανών, αλλά με μεγάλη πιθανότητα και τα τέσσερα νέα παραδείγματα προέρχονται από το γενικότερο χώρο της κεντρικής Ελλάδας. Είναι επίσης άγνωστο αν προέρχονται από τάφους, όπου θα συνόδευαν τους νεκρούς πολεμιστές, ή είχαν απορριφθεί στο πεδίο κάποιας μάχης. Εκείνο που είναι βέβαιο είναι ότι κατασκευάστηκαν σε ιταλικά εργαστήρια μεταλλοτεχνίας του 3ου και του 2ου αι. π.Χ. Η εισαγωγή τους στην Ελλάδα θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στην παράλληλη πλέον παρουσία ρωμαϊκών στρατευμάτων στον ελλαδικό χώρο, που αρχίζει να γίνεται αισθητή από τα τέλη του 3ου αι. και τις αρχές του 2ου αι. π.Χ., παρά σε τυχαία μεταφορά των κρανών από την Ιταλία.

Πιθανώς περαιτέρω έρευνα να αποκαλύψει την ύπαρξη στον ελλαδικό χώρο και άλλων παρόμοιων χάλκινων ρωμαϊκών κρανών, που ήταν ιδιαίτερα αγαπητά στις ρωμαϊκές λεγεώνες των χρόνων αυτών.

Π.Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ

Εικ. 6. Χάλκινο κράνος από αρχαιοπωλείο.

ROMAN HELMETS IN GREECE

Three helmets of Roman fabrication and origin are described; they were found at sites in Central Greece and today are in the Bronze Collection of the National Archaeological Museum. Two came from Kopaida (nos. 1 and 2, figs. 1-3), and the third (no. 3, figs. 4-5) probably from a shipwreck. There is also mention of a fourth one (fig. 6) probably from Locris, which was noticed in an Athens antique shop. They all belong to the same type of helmet (Montefortino Type), similar to the one found in Thesprotia and recently published by A. Choremis (AAA XV, (1982), 59f), and are witness to the presence of Roman legions in Greece (3rd-2nd c. B.C.).

P.G. CALLIGAS

3. Εύρημα ανασκαφής κτήματος Ρ. Ευελπίδη. Γ. Δοντάς, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 186, Πίν. 216 α.

ΘΡΑΚΙΚΗ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΣΤΗΛΗ ΣΕ ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΟ ΤΑΦΟ ΣΤΟ ΔΑΦΝΟΥΔΙ ΣΕΡΡΩΝ

Το Φεβρουάριο του 1986 στο χωριό Δαφνούδι (Κάτω Νούσκα) του νομού Σερρών, κατά την ισοπέδωση χωραφιού για καπνοκαλλιέργεια[1], το μηχάνημα παρέσυρε σε μικρή απόσταση από τη θέση της μαρμάρινη επιτύμβια στήλη. Η σωστική ανασκαφή που επακολούθησε έφερε στο φως ανέπαφο λακκοειδή τάφο σε ελάχιστο βάθος από τη διαταραγμένη επιφάνεια του εδάφους, με αποσαθρωμένο σκελετό ενήλικα από ΒΑ. προς ΝΔ. και κλίση του κρανίου δεξιά.

Στο ύψος του στέρνου του νεκρού[2] βρέθηκε «θησαυρός» δεκαοκτώ χάλκινων νομισμάτων του β΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ. (εικ. 1), που μας προσφέρουν και το terminus post quem για τη χρονολόγηση του τάφου. Τα νομίσματα όλα είναι αντωνιανοί μιας σειράς αυτοκρατόρων —δύο Γαλλιηνού (253-268), δύο Κλαύδιου Γοτθικού (268-270), τέσσερις Αυρηλιανού (270-275), εννέα Πρόβου (276-282) και, τέλος, ένας Καρίνου (283-285)— και εντάσσονται σε μια περίοδο σταδιακής υποτίμησης της νομισματικής αυτής μονάδας[3], που η σκοπιμότητα της κυκλοφορίας της ήταν η εξοικονόμηση πολύτιμων μετάλλων.

Κοντά στα συσσωρευμένα νομίσματα, υπολείμματα οστέινου μικροαντικειμένου μετά τη συγκόλληση αποδείχθηκε ότι αποτελούσαν συνανήκοντα τμήματα πηνιόσχημου κουμπιού με ημισφαιρικό, ελαφρά πεπλατυσμένο το άνω πέρας και δισκοειδές το κάτω[4] (εικ. 2), ενώ ελάχιστα θραύσματα γυαλιού ανήκαν πιθανότατα σε μικρή δακρυδόχο. Στο ύψος, τέλος, της μέσης βρέθηκε in situ αργυρή πόρπη ιμάντα ζώ-

1. Το χωράφι βρίσκεται δεξιά του δρόμου που οδηγεί στο χωριό από τα νότια. Αριστερά του ίδιου δρόμου υπάρχει λόφος με προϊστορικό οικισμό. Στη θέση «Παλιοχώρι», 1 χλμ. Δ. του χωραφιού, έχει εντοπιστεί ρωμαϊκό πόλισμα (BCH 78 (1954), σ. 141) και στη θέση «Γκαϊλέ», Α. του Δαφνουδίου, εκτεταμένο νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων με λαξευτούς στο βράχο τάφους. Ο Δ. Σαμσάρης (Ιστορική γεωγραφία της Αν. Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 52) σημειώνει την ύπαρξη ημιορεινού ρωμαϊκού δρόμου κατά μήκος των ανατολικών παρυφών του Μενοικίου, που περνούσε Β. του Δαφνουδίου, διευκολύνοντας τη μεταξύ των ρωμαϊκών πολισμάτων επικοινωνία. Πρβλ. Μακεδονικά 14 (1974), σ. 136.

2. Πιθανότατα τα συγκεντρωμένα νομίσματα που βρέθηκαν σε επαφή με τους σπονδύλους, θα φυλάσσονταν σε κάποιο δερμάτινο πουγκί κρεμασμένο στο λαιμό του νεκρού.

3. Ο αντωνιανός (antoninianus), που κυκλοφόρησε ως νέο νόμισμα επί Καρακάλλα (215 μ.Χ.), αντιστοιχώντας σε δύο δηνάρια, γύρω στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. εκτοπίζει το δηνάριο, για να υποτιμηθεί με τη σειρά του και επί Γαλλιηνού —εποχή μεγάλων αναταραχών— να γίνει χάλκινο νόμισμα με μικρή πρόσμιξη αργύρου. Ο Αυρηλιανός με τη νομισματική του μεταρρύθμιση προσπάθησε να αυξήσει την αξία του, αποτυγχάνοντας όμως λόγω έλλειψης αργύρου, με αποτέλεσμα στα τέλη του 3ου αιώνα επί Διοκλητιανού, ο αντωνιανός να κυκλοφορεί μεν, αλλά χωρίς ίχνος αργύρου. Γενικά, για την εξέλιξη του αντωνιανού βλ. H. Mattingly-E. Sydenham, The Roman Imperial Coinage, R.I.C., London 1968², I, σ. 29-30. Επίσης H. Mattingly, Coins of the Roman Empire in the British Museum, London 1975², V, σ. 17-18. Για τους τύπους των νομισμάτων του ταφικού «θησαυρού»: R.I.C. 178 (s), 283 (s), 57, 351, 911, 157, 332, 295. Η σειρά, στην ουσία, αρχίζει από το 260 μ.Χ., όταν ο Γαλλιηνός έμεινε μόνος του στο θρόνο (*AVG* στα νομίσματά του και όχι *AVGG* ως συναυτοκράτορας με τον Βαλεριανό). Στον εμπροσθότυπο των αντωνιανών ο αυτοκράτορας φέρει πάντα ακτινωτό διάδημα.

4. Διαστάσεις οστέινου κουμπιού: διάμετρος κεφαλής 0,027, βάσης 0,022 και κυλινδρικού στελέχους 0,01 μ. Συνολικό ύψος 0,022 μ.

Εικ. 1. Δεκαοκτώ αντωνιανοί του ταφικού «θησαυρού».

νης[5] (ε ι κ. 3). Το λεπτό έλασμα αργύρου από το οποίο συνίσταται η πόρπη αναδιπλώνεται και ο δερμάτινος ιμάντας θα συγκρατούνταν μεταξύ των δύο φύλλων με τους τρεις σωζόμενους μικρούς ήλους. Μέσα από το αναδιπλωμένο έλασμα περνά το ελλειψοειδές στέλεχος με τη γλωσσίδα. Ο τύπος αυτός πόρπωσης[6] εμφανίζει ευρεία διάδοση στα ύστερα ρωμαϊκά και στα πρώιμα χριστιανικά χρόνια, που το κεντρικό έλασμα κοσμείται και με παραστάσεις. Ο Κεραμόπουλλος (ΑΔ 10 (1926), σ. 125), αναφέρει πόρπες (Schnallen) «οΐας μεταχειρίζονται καὶ νῦν οἱ ζωννύμενοι λωρίον».

Από το απλό όρυγμα του υστερορωμαϊ-

5. Η συντήρηση των ευρημάτων οφείλεται στο συνάδελφο Γιώργο Ξυλαπετσίδη, τα σχέδια στην Κική Μαγαρισιώτου και η δακτυλογράφηση του κειμένου στην Ευαγγ. Τοπούζη.

6. Για παρόμοιες πόρπες, Ι. Σακελλαράκης, Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον, Β΄, Αθήναι 1966, σ. 390, όπου και βιβλιογραφία για πόρπες από υστερορωμαϊκούς τάφους (Ν. Αγχιάλου, βασιλικής Λαυρεωτικού Ολύμπου και Θηβών). Επίσης ΑΔ 16 (1960), Α΄, σ. 69, Πίν. 57δ, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 300, Πίν. 310α, ΑΔ 29 (1973/74), Χρονικά: σ. 244. Πίν. 634δ, ΑΔ 30 (1975), Χρονικά: σ. 239, Πίν. 153ε κ.ά. Πρβλ. και D. Robinson, Excavations at Olynthus, X, Metal and Minor Miscellaneous Finds, 1941, σ. 75, αριθ. 243, πίν. XV, F.H. Marshall, Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities, British

κού τάφου απομακρύνθηκε αναμφίβολα η μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, που παρασύρθηκε από το μηχάνημα σε μικρή απόσταση (ε ι κ. 4). Βρέθηκε αναποδογυρισμένη και θα αποτελούσε την καλυπτήρια πλάκα του λακκοειδούς τάφου[7].

Η στήλη[8], από ντόπιο λευκόφαιο μάρμαρο, εμφανίζει έντονη μείωση προς τα πάνω. Είναι πρόχειρα λαξευμένη και καθ' όλο το ύψος του δεξιού κροτάφου το άπεργο δεν έχει αφαιρεθεί. Στο πάνω και κάτω πέρας είναι αποκρουσμένη, ενώ σώζει τμήμα του αριστερού κροτάφου. Στο πάνω μισό και μέσα σε εγχάρακτο τραπεζιόσχημο πλαίσιο (διαστ. 0,27 Χ 0,42 μ.) φέρει πεντάστιχη επιγραφή (ε ι κ. 4):

ΕΤΟΥΣ. Α. . .Ν. Ρ. ΔΑΙ
ΣΙΟΥ. ΚΟΣΙΛΑΣ
ΜΕΣΤΟΥ ΧΑΙΡΕ
ΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΣΥ ΠΑΡΟ
ΔΙΤΑ

Κάτω από το πλαίσιο εικονίζεται εγχάρακτο στεφάνι[9], ενώ πάνω αριστερά μηνίσκος με μικρό κύκλο προσκολλημένο εξωτερικά.

Τα ονόματα *Κοζίλας* και *Μέστος*, που αναφέρονται στην επιγραφή, είναι θρακικά[10]. Ο Perdrizet[11], με βάση την προέλευση του ονόματος *Κοζ(ε)ίλας* από το *Κόσις* και με αναφορά σε αρχαίες πηγές, συσχέτισε το όνομα με την επιχωριάζουσα στους ευγενείς Θράκες συνήθεια του τατουάζ[12]. Το όνομα *Μέστος* που αποτελεί πατρώνυμο στην επιγραφή, κατά την κοινή στις θρακικές περιοχές της Μακεδονίας και στη Θάσο παράθεση ονόματος-πατρωνύμου, απαντά συχνά στη Μακεδονία και στις γειτονικές της περιοχές[13].

Museum 1969, αριθ. 2877, πίν. LXV, A. Greifenhagen, Schmuckarbeiten in Edelmetal, II, Staatliche Museen Berlin, 1975, σ. 116, αριθ. 7-13, Collection Hélène Stathatos, IV, Αθήνα 1971, σ. 93-96, όπου και βιβλιογραφία για παρόμοιες πόρπες από τα Βαλκάνια, G. Richter, Greek, Etruscan and Roman Bronzes, Metropolitan Museum of Art, αριθ. 1079 κ.ά.

Οι διαστάσεις της πόρπης είναι: μέγ. μήκ. 0,05, πλ. περίπου 0,035 μ.

7. Αργοί λίθοι που θα την περιέβαλλαν βρέθηκαν διάσπαρτοι γύρω από τον τάφο. Δοκιμαστική έρευνα στον περιβάλλοντα χώρο δεν αποκάλυψε άλλο τάφο. Από την ευρύτερη περιοχή, όμως, προέρχονται και άλλες θρακικές επιτύμβιες στήλες, όπως η αριθ. Λ 1324 στήλη του Μουσείου Καβάλας, του *Ζηκαλώγη Τραλεικείλου*. Επίσης BCH 78 (1954), σ. 141, επιτύμβια στήλη θρακικής οικογένειας.

8. Οι διαστάσεις της στήλης είναι: πλάτος κάτω (με το άπεργο): 0,60, μέσον 0,52, πάνω 0,27 μ., μέγιστο ύψος 1,60 μ. και πάχος στη σωζόμενη αριστερή παρειά 0,06 μ. Πλάτος άπεργου 0,07-0,10 μ. Πιθανότατα, στην απόληξή της θα υπήρχε εγχάρακτο αέτωμα (βλ. και υποσημ. 11), που θα ακολουθούσε τη φυσική μείωση.

9. Πρβλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 379, παρόμοια, τυπολογικά, επιτύμβια στήλη από το Γάζωρο, με εγχάρακτο στεφάνι στο εγγεγραμμένο εγχάρακτο αέτωμα, επιγραφή σε ορθογώνιο πλαίσιο και στη συνέχεια δεύτερο στεφάνι και επιγραφή.

10. D. Detshew, Die Thrakischen Sprachreste, Wien 1976, σ. 249, ονόματα προερχόμενα από ρίζες *Κοζ(ε)ι-, Κοσι-(Κοζείλας, Κοζείκενθος, Κοζίβιθυς, Κοζίστης)*, και σ. 297, όπου και οι σχετικές με το κύριο όνομα *Μέστος (Μέστας, Μέστ-ε-ις)* παραπομπές.

11. BCH 35 (1911), σ. 108 κ.ε. Ο Perdrizet αναφέρει και θρακικό επιτύμβιο με το όνομα *Κοζείλας*, που επισήμανε ο ίδιος το 1899 στην περιοχή της Ζίχνης.

12. Ηρώνδας, V, 65: *Κόσιν τέ μοι κέλευσον ἐλθεῖν τὸν στίκτην / ἔχοντα ῥαφίδας καὶ μέλαν.* Κατά τον Ησύχιο, *ζιβυθίδες· αἱ θρᾷσσαι, οἱ θρᾷκες γνήσιοι.* Επίσης, Ηρόδοτος, V, 6 και Στράβων, VII, 5, 4.

13. Ο G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, (IGBR), Sofia 1966, σ. 262 αναφέρει ότι το όνομα *Μέστα(ο)ς* απαντά συχνά στην περιοχή του Νέστου, του Στρυμόνα και του Αξιού.

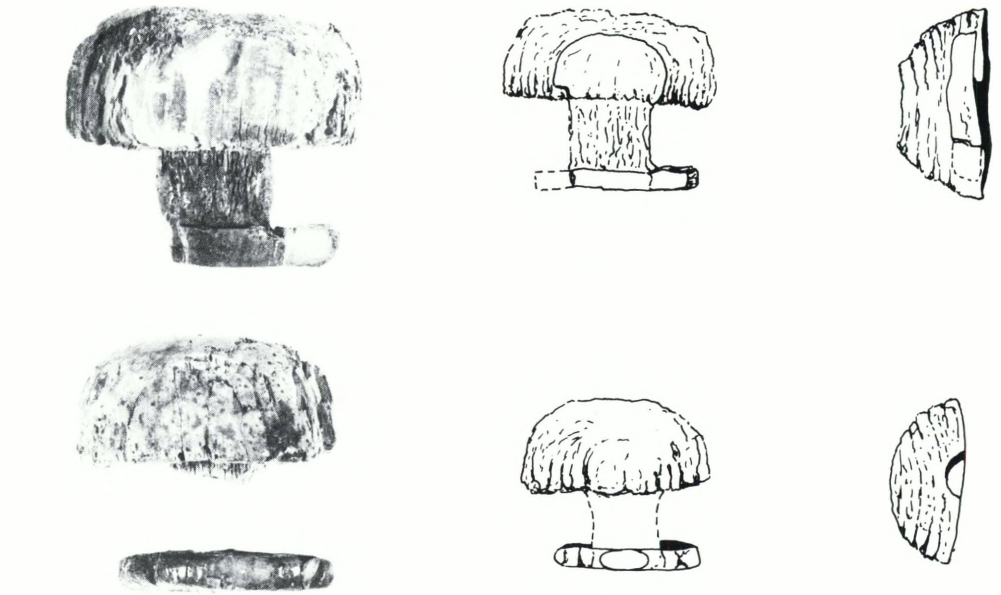

Εικ. 2. Τα συνανήκοντα τμήματα του οστέινου πηνιόσχημου κουμπιού και σχεδιαστική τους αναπαράσταση σε φυσικό μέγεθος.

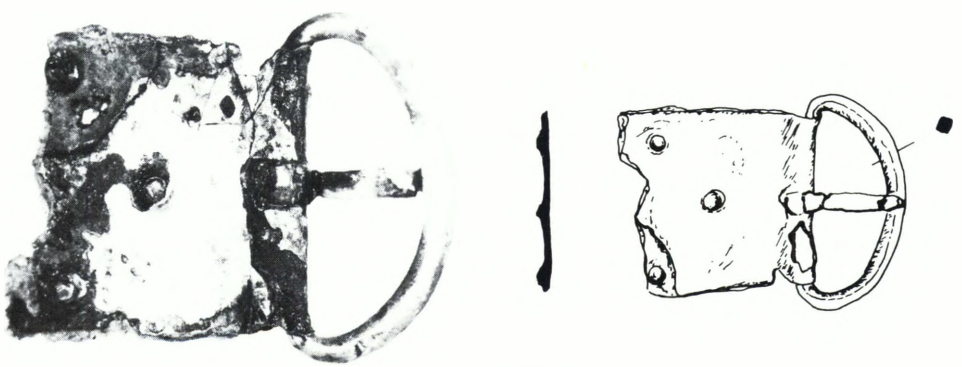

Εικ. 3. Αργυρή πόρπη ιμάντα ζώνης και σχεδιαστική αναπαράστασή της σε φυσικό μέγεθος.

Ο τύπος αντιφώνησης *χαῖρε καί σύ παροδῖτα* είναι κοινός στις ρωμαϊκές επιτύμβιες στήλες. Αποτελεί την απάντηση του νεκρού στην προσφώνηση του διαβάτη, ο οποίος συχνά χαρακτηρίζει το νεκρό με το επίθετο *ἥρως —ἥρως ἡ ἡρωὶς χαῖρε*[14]—, σε συνάρτηση με το συχνό στη Μακεδονία αφηρωισμό των νεκρών[15].

Στην αρχή της επιγραφής αναφέρεται το έτος και ο μήνας κατασκευής της στήλης[16]. Βρισκόμαστε έτσι και πάλι αντιμέτωποι με το πρόβλημα κατά πόσο η χρονολογία που παρατίθεται χωρίς τον προσδιορισμό *ἔτους σεβαστοῦ* είναι πάντα βασισμένη στο μακεδονικό σύστημα χρονολόγησης (οπότε *ANP*= 151 - 148 = 3 μ.Χ.) ή αν είναι δυνατό να έχει υπολογιστεί με βάση την ακτιακή χρονολόγηση, χωρίς να προσδιορίζεται (*ANP*= 151 - 31 = 120 μ.Χ., χρονολογία που πάλι δεν εντάσσεται στα χρονικά πλαίσια που προσφέρουν τα νομίσματα του «θησαυρού» του ρωμαϊκού τάφου). Τη σαφή διάκριση των δύο συστημάτων χρονολόγησης, βάσει της οποίας ο M.N. Tod[17] υποστήριξε ότι η ακτιακή χρονολόγηση πάντα προσδιορίζεται ως *ἔτος σεβαστόν*, ήρθαν να κλονίσουν νεότερα χρονολογημένα ευρήματα, που δίχασαν τους ερευνητές. Κατά την F. Papazoglou[18] μία μη προσδιορισμένη χρονολόγηση, όπου παρατίθεται μόνο το έτος, μπορεί να είναι μακεδονική ή ακτιακή. Ωστόσο, η ίδια θεωρεί πολύ πιθανό ότι, τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια της καθιέρωσής της, η ακτιακή χρονολόγηση χαρακτηριζόταν ως *ἔτος σεβαστόν*[19] και μόνο μετά το δεύτερο μισό του 1ου αι. μ.Χ. έγινε κοινή και αναφερόταν χωρίς άλλη ένδειξη. Από την περιοχή του Στρυμόνα υπάρχουν σίγουρα παραδείγματα μη προσδιορισμένης χρήσης της ακτιακής χρονολόγησης, παράλληλα προς τη μακεδονική χρονολόγηση που, καθώς ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στα λαϊκά στρώματα, δεν εγκαταλειπόταν τουλάχιστον ως το 2ο αι. μ.Χ.

Στην επιγραφή που εξετάζουμε, μολονότι τα χαρακτηριστικά στοιχεία γραφής στον 1ο αι. μ.Χ. δύσκολα προσδιορίζονται, λόγω

14. Θ. Ριζάκης-Γ. Τουράτσογλου, Επιγραφές Άνω Μακεδονίας, Α΄, Αθήνα 1985, αριθ. 45, 46, 48, 54, 165, 193, 195-196, 204-207.

15. Κοινές, ωστόσο, είναι και διάφορες φραστικές παραλλαγές στον τύπο της αντιφώνησης όπως: *χαῖρε καὶ σὺ τίς ποτ' εἶ-καὶ σὺ πολλὰ (χαῖρε) τίς ποτ' εἶ-χαίροις παροδ(ε)ῖτα-χαῖρε καὶ σὺ καὶ εὐόδει-χαῖρε καὶ σύγε* κ.ά. Βλ. Μ. Δήμιτσας, Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις, 1896, Ι, αριθ. 16, 74, 83, 215, 470, 472, 535 κ.ά. και IGBR, I, 208bis, 343bis, 346, 466· II, 1605, 1776, 1828· IV, 1955, 2006, 2085 κ.ά.

16. Ο Δαίσιος ήταν ο όγδοος μήνας του μακεδονικού έτους, που άρχιζε στις 15 Οκτωβρίου, βλ. RE, X, 1595, λ. Kalender, (Bischoff).

17. M.N. Tod, The Macedonian Era, BSA 23 (1919), σ. 206-217 και 24 (1921), σ. 54-67. Ο M.N. Tod χωρίζει τις ρωμαϊκές επιγραφές της Μακεδονίας σε: 1) με διπλή χρονολόγηση, 2) με χρονολόγηση Αυγούστου (32/31 π.Χ.), προσδιορισμένη πάντα, 3) με μη προσδιορισμένη χρονολόγηση (148/7 π.Χ.). Τα δύο συστήματα χρονολόγησης εμφανίζουν διαφορά 116 ετών.

18. F. Papazoglou, BCH 87 (1963), σ. 517-526. Ήδη ο Dečev, Annuaire du Musée de Plovdiv 2 (1950), αριθ. 1, επισήμανε μη προσδιορισμένη χρήση ακτιακής χρονολόγησης σε επιγραφή από το Sveti Vrač.

19. Παραθέτει ως παράδειγμα την επιγραφή της σαρκοφάγου του Τιβέριου Κλαύδιου Λύκου (Π. Θέμελης, Μακεδονικά 5 (1962), σ. 438-447), όπου πιστεύει ότι ο χαράκτης έσβησε το *σεβαστοῦ*, το οποίο χάραξε αρχικά από παραδρομή, ενώ επρόκειτο για μακεδονική χρονολόγηση (31/32 μ.Χ.), γεγονός που αποκαθιστά μερικά τον «κανόνα του Tod», σύμφωνα με τον οποίο η μη προσδιορισμένη χρονολογία βασίζεται στο μακεδονικό σύστημα χρονολόγησης.

Εικ. 4. Μαρμάρινη ενεπίγραφη θρακική επιτύμβια στήλη.

της σπανιότητας σχετικών χρονολογημένων ευρημάτων, οδηγούμαστε ανεπιφύλακτα στη μακεδονική χρονολόγηση (*ανρ΄* = 151-148/7 = 3/4 μ.Χ.). Οι στίχοι είναι χαραγμένοι προσεκτικά σε ευθείες γραμμές και ακολουθούν τη μείωση του κορμού. Τα γράμματα[20], ισοϋψή και με πελεκόσχημους ακρέμονες, είναι σε γενικές γραμμές κανονικά αραιωμένα, χωρίς χρήση παράλληλη δύο διαφορετικών τύπων του ίδιου γράμματος.

Ο μηνίσκος, που έχει τοποθετηθεί εντελώς παραπληρωματικά πάνω από το οριζόντιο πλαίσιο της επιγραφής, έχει προφανώς εσχατολογική σημασία[21]. Τα δύο ουράνια σώματα, ο ήλιος και η σελήνη, αποτελούσαν πάντα σύμβολα της αιωνιότητας, της ροής του χρόνου και της ανακύκλωσης, και η απεικόνισή τους σε μνημεία —ανθρωπομορφική ή ανεικονική— οφείλεται σε επίδραση των ανατολικών θρησκειών[22]. Στις συμβολικές αποδόσεις τους ο ήλιος είναι κύκλος, ρόδακας ή αστέρι και η σελήνη μηνίσκος. Πιθανώς και στη στήλη που εξετάζουμε —λαμβάνοντας υπόψη την έκκεντρη τοποθέτηση του μηνίσκου δεξιά, όπου η στήλη είναι αποκρουσμένη— να αντιστοιχούσε στη μήνι κάποια ανεικονική απόδοση του ήλιου, καθώς η ατέρμονη εναλλαγή των δύο αυτών αστρικών σωμάτων δήλωνε και τη μετεμψύχωση[23]. Η πίστη στην άνοδο και εκ νέου κάθοδο των ψυχών στο φυσικό πεδίο οφειλόταν προφανώς σε επίδραση του Ορφισμού: *παλαιὸς ὁ λόγος Ὀρφικός τε καὶ Πυθαγόρειος, ὁ πάλιν ἄγων τὰς ψυχὰς εἰς τὸ σῶμα, καὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ σώματος ἀνάγων, καὶ τοῦτο κυκλικῶς.* Συχνά ο μηνίσκος, με ή χωρίς δίσκο στο εσωτερικό του, εικονίζεται στο τύμπανο του αετώματος επιτύμβιων στηλών, συνοδευόμενος από τη δοτική *θεοῖς καταχθονίοις*, ή και σε επίκρανα βωμών[24]. Και στην εξεταζόμενη στήλη η διακριτική τοποθέτηση του

20. A.G. Woodhead, The Study of Greek Inscriptions, Cambridge 1959. Για τη μορφή του *Ζ* σαν *Ι* (ό.π., σ. 21) βλ. *ΣΚΗΙΙΣ, ΔΟΡΙΙΛΑΣ, ΙΩΠΥΡΟΣ, ΙΗΚΑΛΩΓΗΣ* από επιγραφές της ευρύτερης περιοχής. Επίσης το *Μ* δεν έχει τη χαρακτηριστική για το 2ο αι. μορφή. Σημεία στίξης υπάρχουν μεταξύ των γραμμάτων της χρονολογίας και πριν από το όνομα του νεκρού. Από την επιγραφή απουσιάζουν μηνοειδείς ή τετραγωνισμένοι τύποι γραμμάτων και συμπλέγματα. Ύψος γραμμάτων: 0,025 μ. (διάστιχα 0,02 μ.). Ο πρώτος στίχος της αντιφώνησης απέχει 0,045 μ. από τον τελευταίο της προσφώνησης.

21. E. Will, Le relief cultuel gréco-romain, Paris 1955, σ. 272-300, για το συμβολισμό του μηνίσκου. Συχνά η μήνις συνοδεύεται και από ηλιακό δίσκο ή αστέρι ("conceptions luni-solaires"). Το μηνοειδές της στήλης έχει μέγιστο άνοιγμα 0,06 μ.

22. Οι μεγάλες ανατολικές κοσμικές θεότητες συνοδεύονται κυρίως από αυτά τα δύο ουράνια σώματα βλ. R. Merkelbach, Mithras, Hain 1984, και L. Campbell, Mithraic Iconography and Ideology, Leiden 1968, σ. 134 κ.ε., για τα μιθραϊκά σύμβολα του ήλιου και της σελήνης. Επίσης Αν. Αποστολάκη, ΑΕ 1950/51, σ. 118 κ.ε. Κατά τον Ωριγένη, Κατά Κέλσου, VI, 22: *αἰνίττεται δὲ ταῦτα καὶ ὁ Περσῶν λόγος καὶ ἡ τοῦ Μίθρου τελετή, ἣ παρ' αὐτοῖς ἐστιν. ἔστι γάρ τι ἐν αὐτῇ σύμβολον τῶν δύο τῶν ἐν οὐρανῷ περιόδων, τῆς τε ἀπλανοῦς καὶ τῆς εἰς τοὺς πλάνητας αὖ νενεμημένης, καὶ τῆς δι' αὐτῶν τῆς ψυχῆς διεξόδου.*

23. Πρβλ. Πλάτων, Τίμαιος, 14-15.

24. Ενδεικτικά, Μουσείο Καβάλας Λ 65 από τον Παράδεισο Νέστου. Γ. Μπακαλάκης, Θρακικά Η΄, σ. 14 κ.ε. Επίσης IGBR, II, 1608 και IV, 2343, αναθηματικό ανάγλυφο από το Νευροκόπι Δράμας, για τον Πλούτωνα και την Περσεφόνη, που φέρει ανεικονικές απεικονίσεις ήλιου-σελήνης με τις λέξεις *Κυρίῳ Πλούτωνι* μεταξύ τους (Μουσείο Σερρών Λ 27. Βλ. και Μ. Δήμιτσας, ό.π., σ. 669, αριθ. 822). Στην επιγραφή που συνοδεύει την παράσταση αναφέρονται θρακικά ονόματα.

μηνοειδούς υπαινίσσεται απλά την ανθρώπινη ανάγκη να καλυφθεί ο πόνος της απώλειας προσφιλούς προσώπου από τη μεταφυσική πίστη, να γεφυρωθεί το χάσμα ανάμεσα στην εμπειρία και τη δοξασία[25].

Η θρακική επιτύμβια στήλη που εξετάσαμε θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτελούσε το «σήμα» του λακκοειδούς τάφου, αν δεν παρενέβαινε ο καθοριστικός για τη χρονολόγηση του τάφου παράγοντας του νομισματικού «θησαυρού», που αυτόματα αποδεικνύει τη δεύτερη χρήση της στήλης.

ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΡΑΜΠΕΡΗ

A THRACIAN GRAVESTONE AS THE COVER OF A LATE ROMAN GRAVE AT DAPHNOUDI, SERRES

In February 1986 a dated Thracian gravestone was found close to a pitgrave at Daphnoudi, a village near Serres. The grave was dated by a hoard of eighteen bronze coins, found together on the spondyls (at chest height). The coins ("antoniniani", second half of the 3rd c. A.D.) were probably in a leathern purse, hanging from the dead person's neck. The other finds were a silver buckle from a belt, a bone button in pieces and some fragments of glass (unguentarium?).

The gravestone carried a crescent on the upper part and beneath it a five-lined inscription in a trapezoid engraved frame, with the date (ανρ΄ = 151 - 148 = 3 A.D.), the name and the patronymic of the deceased: *Κοζίλας Μέστου* (both Thracian). Under the frame, an incised wreath. Probably the gravestone, much earlier than the grave, was used as its cover. If the grave had not included any coins, we would simply have thought that the gravestone was erected over it.

MARIANNA KARABERI

ΧΑΛΚΙΝΟ ΚΕΦΑΛΑΚΙ ΑΘΛΗΤΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ*

Το Νοέμβριο του 1984 βρέθηκε τυχαία[1] στην Ακρόπολη ένα μικρό χάλκινο κεφαλάκι, ύψ. 3,04 εκ., από ειδώλιο αθλητή, αριθ. ευρ. Μουσείου Ακροπόλεως 13532 (ε ι κ. 1-5)[2]. Συγκεκριμένα βρέθηκε στο χώρο ανατολικά του Παρθενώνα, όπου έγιναν μετακινήσεις αρχιτεκτονικών μελών λόγω των έργων συντηρήσεως του μνημείου.

Η διατήρησή του γενικά είναι καλή. Υπάρχει μικρή απόκρουση στα μαλλιά πάνω από το μέτωπο[3] και κάποια διάβρωση της επιφάνειας στην αριστερή πλευρά του κεφαλιού και στη θόλο του κρανίου, όπου μόλις διακρίνονται τα καλοχτενισμένα σε ακτινωτή διάταξη μαλλιά (ε ι κ. 2).

Ο νέος φοράει ταινία, κάτω από την οποία ξεκινούν και πέφτουν κατακόρυφα κοντοί, κροσσωτοί βόστρυχοι, που πλαισιώνουν το πρόσωπο και το λαιμό, αφήνοντας ελεύθερα τα αυτιά. Με λεπτότατες εγχαράξεις δηλώνονται οι τρίχες των μαλλιών τόσο στη θόλο του κρανίου, όσο και στους βοστρύχους (ε ι κ. 2)[4].

Το πρόσωπο έχει δυνατό περίγραμμα και ιδιαίτερα επιμελημένο πλάσιμο (ε ι κ. 1). Χαρακτηριστική είναι η ομαλή μετάβαση, χωρίς καμιά ρυτίδα, από τα τονισμένα με πλαστικότητα μάγουλα προς την περιοχή μύτης-στόματος και το δυνατό, θεληματικό πηγούνι που προεξέχει. Το μέτωπο είναι χαμηλό και επίπεδο και σχηματίζει με τη μύτη μια έντονη αμβλεία γωνία στο προφίλ. Τα μάτια, μεγάλα, αμυγδαλωτά, περιβάλλονται από λεπτά, πλαστικά βλέφαρα και επιστέφονται από τα καλογραμμένα, τοξωτά φρύδια, που ξεκινούν από την ευθύγραμμη και μυτερή μύτη. Το βλέμμα, χωρίς σύγκεκριμένη κατεύθυνση, δείχνει αυτοσυγκέντρωση, ενώ στα ελαφρά σφιγμένα χείλη διαφαίνεται κάποια ένταση.

Το κεφάλι είχε έντονη στροφή και κλίση προς τα δεξιά του, όπως δείχνει η πλα-

---

* Ευχαριστώ την Προϊσταμένη της Α΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων, Έφορο Έβη Τουλούπα και τον Έφορο Κ. Τσάκο που μου ανέθεσαν τη δημοσίευση αυτή, καθώς και τον καθηγητή Γ. Δεσπίνη, που είχε την καλοσύνη να διαβάσει το τελικό χειρόγραφο και να μου κάνει χρήσιμες υποδείξεις. Επίσης ευχαριστώ τον Έφορο Π. Καλλιγά, χάρη στη φροντίδα του οποίου συντηρήθηκε το εύρημα στο εργαστήριο του Εθνικού Μουσείου, και το Νομισματικό Μουσείο που μου παραχώρησε την ε ι κ. 7.

1. Το ειδώλιο βρέθηκε από Γάλλο τουρίστα, ο οποίος ύστερα από τις επίμονες υποδείξεις της ξεναγού Μαριάνθης Ζαχαροπούλου πείστηκε να το παραδώσει στο Μουσείο Ακροπόλεως. Η Μ. Ζαχαροπούλου για τη συμβολή της στη διάσωση του ειδωλίου αμείφθηκε από το ΥΠΠΟ με χρηματικό ποσό.

2. Οι φωτογραφίες οφείλονται στο φωτογράφο Σωκράτη Μαυρομμάτη, τον οποίο ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή.

3. Κατά την απόκρουση, η οποία πιθανώς οφείλεται σε αιχμηρό αντικείμενο, μετατοπίστηκε μικρή ποσότητα (φλούδα) χαλκού και επικάθισε στο πάνω μέρος των βοστρύχων, όπου λόγω της οξείδωσης φαίνεται σαν εξόγκωμα.

4. Όμοια διάταξη μαλλιών και σχήμα αυτιών έχει το αγαλμάτιο του Μονάχου, που χρονολογείται κατά τον Blümel στο 510 π.Χ., κατά την Jücker και άλλους στον πρώιμο 5ο αι. π.Χ. Βλ. U. Höckmann, Antikesammlungen, München, Kat. der Bronzen, München 1982, I, πίν. 52, 1-2. Η διάταξη αυτή των μαλλιών απαντά από παλιά με κάποιες παραλλαγές, πρβλ. τα μαλλιά του κούρου στο Εθνικό Μουσείο αριθ. 61 (ΑΕ 1889, σ. 123, πίν. 5), καθώς και του ιππέα Rampin στο Μουσείο Ακροπόλεως, αριθ. 590.

Εικ. 1. Κεφάλι χάλκινου αγαλματίου αθλητή από την Ακρόπολη αριθ. 13532.

Εικ. 2. Πίσω όψη.

στική δήλωση (διόγκωση) του στερνοκλειδομαστοειδούς μυός στο αριστερό μέρος του λαιμού, ενώ η θραύση στο δεξιό μέρος είναι τέτοια (στο σημείο αυτό υπάρχει απόφυση-αγκίδα), που δείχνει ότι ο δεξιός βραχίονας ήταν ανασηκωμένος ψηλά. Πίσω σώζεται η απαρχή της ωμοπλάτης (ε ι κ. 3, 5).

Στις αναλογίες του προσώπου παρατηρούνται ορισμένες ασυμμετρίες: το δεξιό μισό έχει βραχύτερες αναλογίες από το αριστερό, π.χ. η δεξιά παρειά, από τη γνάθο μέχρι τη βάση του ματιού, έχει κατά τι μικρότερο ύψος από την αριστερή. Το δεξιό φρύδι είναι ελαφρά υπερυψωμένο σε σχέση με το αριστερό, ενώ το δεξί αυτί βρίσκεται ψηλότερα από το αριστερό, πιθανότατα για να εξισορροπηθεί η κλίση του κεφαλιού προς τα δεξιά. Έτσι, στην κατ' ενώπιον όψη, παρά την πλάγια κλίση, τα αυτιά φαίνονται να βρίσκονται στο ίδιο ύψος.

Από τις διαστάσεις του κεφαλιού υπολογίζεται ότι το αγαλμάτιο είχε συνολικό ύψος γύρω στα 0,21 μ. Απεικόνιζε κάποιο δισκοβόλο και μάλιστα σε πλήρη δράση, όπως δείχνουν η έντονη στροφή του κεφαλιού δεξιά, η ένδειξη του ανασηκωμένου δεξιού βραχίονα, καθώς και η ένταση της αυτοσυγκέντρωσης, που κυριαρχεί στα χαρακτηριστικά του προσώπου. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει κανείς μελετώντας τις φάσεις του αθλήματος, όπως παριστάνεται σε διάφορα μνημεία, αγγεία, τερρακόττες κτλ. Από την ανάλυση των στοιχείων που σώζει το κεφάλι συμπεραίνεται ότι η στάση του αγαλματίου θα πρέπει να ήταν ανάλογη με τη στάση των δισκοβόλων, που εικονίζονται στον παναθηναϊκό αμφορέα της Νεαπόλεως (ε ι κ. 6)[5] και στα νομίσματα της Κω (ε ι κ. 7)[6] ή με εκείνη

Εικ. 3. Δεξιά όψη.

Εικ. 4. Αριστερή όψη.

του δισκοβόλου Ludovisi στο Μουσείο Θερμών της Ρώμης[7]. Πρόκειται δηλαδή για απεικόνιση της στιγμής της αιώρησης του δίσκου πριν από την τελική του εκσφενδόνιση. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι από τις αρχαίες πηγές και τις απεικονίσεις μπορούν να αναπαρασταθούν μόνο οι βασικές φάσεις της δισκοβολίας, ενώ ο τρόπος της τελικής εκσφενδόνισης του δίσκου παραλλάσσει και ήταν, όπως φαίνεται, θέμα προσωπικής τεχνικής του καθενός. Ο αθλητής σήκωνε με το αριστερό τεντωμένο χέρι το δίσκο ψηλά πάνω από το κεφάλι του[8], τον περνούσε στο δεξιό[9] και στη συνέχεια τον οδηγούσε προς τα πίσω, ώστε να τον εκσφενδονίσει με δύναμη μακριά, οπότε το σώμα ακολουθούσε την ὕλη κίνηση[10]. Η στάση του αθλητή μας είναι έντονα δυναμική και αποδίδει τη στιγμή αμέσως πριν από την εκσφενδόνιση.

Παρά τις μικρές του διαστάσεις, το κεφαλάκι μας δείχνει ότι το ειδώλιο ήταν έργο υψηλής τέχνης, εφάμιλλο αριστουργημάτων της μεγάλης πλαστικής. Εντυπωσιακά είναι το πλάσιμο των όγκων του προσώπου, η απόδοση των αναλογιών και των λεπτομερειών. Περισσότερο ρεαλιστική είναι η απόδοση των συναισθημά-

5. N. Gardiner, JHS 27 (1907), σ. 32, 31 κ.ε., εικ. 20.

6. Ό.π., σ. 29, εικ. 19.

7. E. Langlotz, Frühe griechische Bildhauerschulen, Roma 1967, πίν. 91.

8. R. Thomas, Athletenstatuetten der Spätarchaik und des Strengenstils, Roma 1981, πίν. XIX.

9. Ό.π., πίν. XVII, 1-2.

10. Η στάση του δισκοβόλου του Μύρωνα, όπως φαίνεται, δεν είναι από τις συνήθεις.

των που κατέχουν τον αθλητή τη συγκεκριμένη στιγμή, η οποία απαιτεί ιδιαίτερη περισυλλογή και ένταση για την επίτευξη του στόχου. Δεν είναι λοιπόν παράτολμο να σκεφτεί κανείς, παρά το μικρό μέγεθος του έργου, κάποιο μεγάλο καλλιτέχνη. Ονομαστοί άλλωστε γλύπτες κατασκεύαζαν και έργα μικρών διαστάσεων, όπως μαρτυρεί η στήλη με την επιγραφή *ΟΝΑΤΑΣ ΕΠΟΙΗΣΕΝ* (Επιγραφικό Μουσείο, αριθ. 6263), στο πάνω μέρος της οποίας υπάρχουν τέσσερις μικρές οπές για τη στήριξη μικρού ειδωλίου, πιθανώς ίππου[11], και το μικρό βάθρο του Διοπείθους (Επιγραφικό Μουσείο, αριθ. 6246)[12].

Για τη χρονολόγηση του αγαλματίου του δισκοβόλου της Ακροπόλεως, που αναπαραστήσαμε, μπορούμε να στηριχτούμε στις συγκρίσεις με πολλά έργα του τέλους της υστεροαρχαϊκής εποχής. Η δομή του κεφαλιού και τα επί μέρους στοιχεία του προσώπου απαντούν στους τελευταίους, εξελικτικά, κούρους της ομάδας του Πτώου 20 της Richter[13] και στην ομάδα της κόρης του Ευθυδίκου[14]. Περισσότερες ομοιότητες παρουσιάζει το ειδώλιό μας με το μαρμάρινο κεφαλάκι ενός νέου από την Κόρινθο[15], με την κόρη του Ευθυδίκου και ιδίως με το αγαλμάτιο της Προμάχου Αθηνάς του Εθνικού Μουσείου, αριθ. 6447[16], ενώ η αρχαϊκότητα που διαπνέει το έργο[17] θυμίζει μορφές των αετωμάτων της Αίγινας[18]. Τυπολογική ομοιότητα παρουσιάζει και με το αγαλμάτιο του βουτηχτή του Μονάχου[19]. Εξάλλου, η σοβαρή και συγκρατημένη έκφραση του προσώπου, το βλέμμα το βυθισμένο σε σκέψη και τα κάπως σφιγμένα χείλη δείχνουν περισυλλογή και είναι στοιχεία που εκπροσωπούν τον ψυχικό κόσμο της εποχής στην οποία ανήκει το έργο, δηλαδή στη δεκαετία 490-480 π.Χ. Αλλά και η έντονη κίνηση είναι ένδειξη χρονολογική, αφού είναι γνωστή η αγάπη για κινημένες μορφές την εποχή αυτή[20].

Η συγγένεια όμως με τα παραπάνω έργα είναι μόνο χρονολογική. Η τεχνοτροπία του έργου μας επιτρέπει να το αποδώσουμε στο κορινθιακό εργαστήριο, του οποίου τα γενικά χαρακτηριστικά έχουν ξεκαθαριστεί χάρη στις μελέτες των Langlotz[21],

11. A.E. Raubitschek, Dedications from the Athenian Akropolis, Berlin 1949, αριθ. 236.

12. Ό.π., αριθ. 106. AM LXII (1937), σ. 104. Ι. Κωνσταντίνου, Ρυθμοί κινήσεων και λοξαί στάσεις εις την αρχαιοτέραν ελληνικήν πλαστικήν, Αθήναι 1957, σ. 36.

13. G. Richter, Kouroi, Oxford 1970, σ. 132-133.

14. G. Richter, Korai, London 1968, σ. 98-99.

15. G. Richter, Kouroi, σ. 157, αριθ. 163a, εικ. 640. Κ. Κρυστάλλη-Βότση, ΑΕ 1976, σ. 182-193, πίν. 64.

16. H.G. Niemeyer, Antike Plastik, III, Berlin 1964, πίν. 11, 34a.

17. Πρβλ. την τυποποίηση των βοστρύχων και το σχήμα των αυτιών, τα οποία στο πάνω μέρος είναι κοχλιωτά, ο τράγος δηλώνεται σαν ξεχωριστή απόφυση πάνω στο μάγουλο και όχι σαν προέκταση του λοβού· ο αντίτραγος δε δηλώνεται καθόλου.

18. E. Buschor, Frühgriechische Jünglinge, München 1950, εικ. 108. D. Ohly, Die Aegineten, I, Die Ostgiebelgruppe, πίν. 27, 28, 29.

19. U. Höckmann, ό.π., I, πίν. 52, 1-2. Πρβλ. ιδίως τα μαλλιά και το σχήμα των αυτιών.

20. H.G. Niemeyer, ό.π., σ. 13, 27. R. Thomas, ό.π., 143-145, 2e spätarchaische Phase.

21. E. Langlotz, ό.π., σ. 80-85.

Εικ. 5. Πίσω δεξιά όψη (τρία τέταρτα) σε φυσικό μέγεθος.

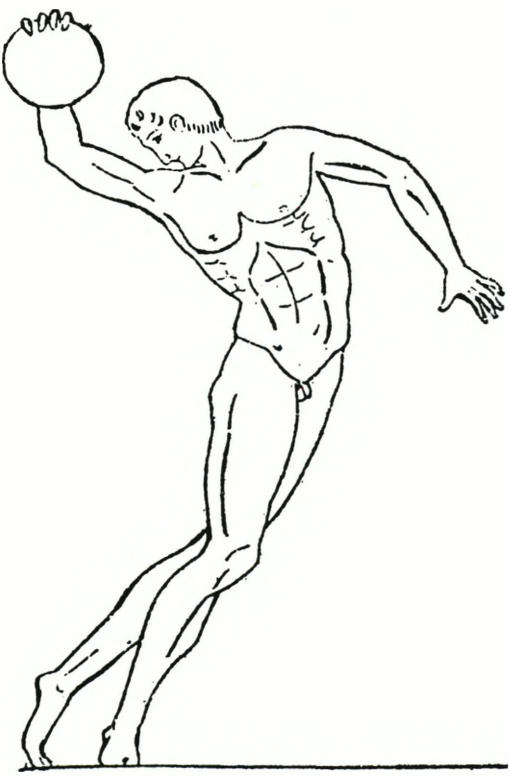

Εικ. 6. Δισκοβόλος από τον παναθηναϊκό αμφορέα της Νεάπολης (κατά E.N. Gardiner).

Εικ. 7. Παράσταση δισκοβόλου σε νόμισμα της Κω.

Payne[22], Gjödesen[23], Himmelmann[24], Δοντά[25], Wallenstein[26], Βοκοτοπούλου[27]. Τα κορινθιακά κεφάλια έχουν κατασκευή στερεομετρική-κυβική, εξέχοντα μήλα,

22. H. Payne, Necrocorinthia, σ. 232-247.

23. M. Gjödesen, Acta Arch. XV (1944), σ. 174 κ.ε.

24. N. Himmelmann-Wildschütz, Archaischer Bronzekuros in Wien, JdI 80 (1965), σ. 124-137.

25. Γ. Δοντάς, Ένα κεφάλι μικρού κορινθιακού κούρου από την Κέρκυρα, Πελοποννησιακά Ζ΄ (1969), σ. 40-46.

26. K. Wallenstein, Korinthische Plastik des 7. und 6. Jahrhunderts vor Christus, Bonn 1977.

27. Ι. Βοκοτοπούλου-Κουλεϊμάνη, Χαλκαί κορινθιουργείς πρόχοι, Αθήναι 1975.

δυνατό γωνιώδες πηγούνι με επίπεδη βάση, ελαφρά σφιγμένο στόμα, μάτια που περιβάλλονται από λεπτά, πλαστικά βλέφαρα και καλογραμμένα φρύδια. Όπως πολύ ορθά παρατηρεί ο Himmelmann, τα βασικά χαρακτηριστικά της κορινθιακής πλαστικής διατηρούνται σταθερά και ελάχιστα αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου, ώστε έργα που απέχουν μεταξύ τους χρονικά συγγενεύουν[28]. Έτσι και το κεφαλάκι μας παρουσιάζει ομοιότητες με αρκετά παλιότερα έργα, αλλά και με νεότερα. Αν π.χ. το συγκρίνουμε με το χάλκινο κούρο της Βιέννης[29] διαπιστώνουμε ότι παρά τη μεγάλη χρονική απόσταση υπάρχουν αρκετά κοινά στοιχεία, όπως το επίπεδο τριγωνικό μέτωπο, τα μεγάλα, αμυγδαλωτά μάτια, τα καλογραμμένα φρύδια, το σχήμα του αυτιού και ιδίως το προφίλ με τη μυτερή μύτη, τα σφιγμένα χείλη και το πηγούνι που προβάλλεται προς τα έξω. Η δομή όμως του κεφαλιού μας είναι λιγότερο κυβική, οι επιφάνειες πιο στρογγυλεμένες, ενώ η οξύτητα στην έκφραση έχει μετριαστεί και το βλέμμα είναι πιο αφηρημένο. Ομοιότητα παρουσιάζει επίσης ο αθλητής μας στα μάτια και ιδίως στο προφίλ με τη Σφίγγα του Μουσείου των Θηβών από τις Αλές[30]. Μεγαλύτερη συγγένεια διαπιστώνεται με τα αγαλμάτια που πλησιάζουν χρονικά το δικό μας, όπως με το αγαλμάτιο-στήριγμα κατόπτρου του Εθνικού Μουσείου (αριθ. 11691) από την Κόρινθο[31], με το Δία (Εθνικό Μουσείο, αριθ. 6163) από την Ολυμπία[32] και, τέλος, με την Αθηνά της Ολυμπίας[33]. Ύστερα από τις παραπάνω συγκρίσεις, νομίζω, ότι είναι αναμφισβήτητη η απόδοση του ειδωλίου μας σε κορινθιακό εργαστήριο.

Το ειδώλιο πρέπει να ήταν ανάθημα κάποιου αθλητή στην Ακρόπολη, αλλά δε μας είναι γνωστό αν πρόκειται για νίκη δισκοβολίας στα Παναθήναια ή αλλού. Αναθηματικές επιγραφές και άλλες πηγές παραδίδουν ονόματα αθλητών που νίκησαν σε διάφορα αγωνίσματα σε διάφορους αγώνες (Παναθήναια, Πύθια, Νέμεα, Ίσθμια κ.ά.) και αφιέρωναν αναθήματα στην Αθήνα[34]. Υπήρχε συνήθεια οι αθλητές να στήνουν αγάλματά τους όχι μόνο στα ιερά της περιοχής, όπου γίνονταν οι αγώνες, αλλά και στα ιερά της πατρίδας τους. Τα δεύτερα ήταν καμιά φορά αντίγραφα των πρώτων σε μικρές διαστάσεις[35].

Αναθέτης του ειδωλίου θα πρέπει να ήταν μάλλον κάποιος Αθηναίος που νίκησε ή στα Παναθήναια ή σε κάποιον από τους γνωστούς πανελλήνιους αγώνες. Στην πρώτη περίπτωση μπορεί να παράγγειλε το αφιέρωμά του σε κάποιον Κορίνθιο καλλιτέχνη, που έμενε στην Αθήνα αυτή την περίοδο[36]. Στη δεύτερη περίπτωση εί-

28. JdI 80 (1965), σ. 133.

29. G. Richter, Kouroi, αριθ. 76a, εικ. 597-601.

30. K. Wallenstein, ό.π., πίν. 29, 2-3.

31. L.O.K. Congdon, Caryatid-Mirrors of Ancient Greece, Mainz am Rhein 1981, πίν. 11, αριθ. 16a-b.

32. W. Lamb, Greek and Roman Bronzes, London 1929, πίν. XXVIIIc.

33. K. Schefold, Die Griechen und ihre Nachbarn, Frankfurt 1967, πίν. 50. E. Kunze, Olber 6, 1958, σ. 169 κ.ε.

34. De Ridder, Catalogue des bronzes sur l'Acropole d'Athènes, Paris 1896, σ. 272-277, εικ. 252-258. W. Hyde, Victor Monuments and Greek Athletic Art, Washington 1921, σ. 27.

35. U. Hausmann, Der Tübinger Waffenläufer, Tübingen 1977, σ. 61. R. Thomas, ό.π., σ. 19-20.

36. Για τα ταξίδια των καλλιτεχνών στην αρχαιότητα βλ. G. Richter, Korai, σ. 1-3.

ναι πιθανό, αφού έστησε το άγαλμά του στο χώρο των αγώνων, να αποφάσισε να αφιερώσει και στο ιερό του τόπου του ένα ξεχωριστό ανάθημα, το οποίο ή κατασκευάστηκε σε εργαστήριο της περιοχής των αγώνων και το έφερε μαζί του στην Ακρόπολη ή παραγγέλθηκε σε εργαστήριο της Αθήνας μετά την επιστροφή του νικητή. Με αυτό τον τρόπο θέλησε ο αθλητής μας αφ' ενός να ευχαριστήσει τους θεούς για τη νίκη του, αφ' ετέρου να διαιωνίσει το όνομά του και τον άθλο του.

ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ-ΧΩΡΕΜΗ

BRONZE HEAD OF AN ATHLETE-STATUETTE FROM THE ATHENIAN ACROPOLIS

In November 1984 a little bronze head of an athlete was by chance found on the Acropolis, east of the Parthenon (s. note 1). It is a masterpiece of art in all respects (f i g s. 1-5).

The whole expression of the young man shows thoughtfulness and a certain tension. From the swollen left sternomastoid we can assume that he was turning and leaning his head to the right (f i g s. 1, 3, 5), while the fracture on the right side of the neck testifies that the right arm was lifted high. It seems that the athlete was a discobol in full action, as the study of the whole attitude and posture of the head shows. The position depicted here is perhaps the swinging of the disc before the final throw, as it is represented on the Panathenaic amphora in Naples (f i g. 6) and on the coins of Kos (f i g. 7) as well as by the Ludovisi discobol of the Thermes Museum in Rome.

The structure of the head and the features of the face have led us to date it between 490-480 B.C. and to assign it to a Corinthian workshop.

It seems that the statuette was the votive of an athlete on the Acropolis, but we do not know if it refers to a victory at the Panathenaic games or somewhere else.

ALKESTIS SPETSIERI-CHOREMI

ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ

Πολλές φορές οι ιστορικοί της τέχνης εκφράζουν την απορία αν ο όρος τεχνοτροπία ή καλλιτεχνική τάση, ως έννοια, είναι μια σχετικά πρόσφατη επινόηση δική τους, που τους εξυπηρετεί στην καλύτερη και ευκολότερη ταξινόμηση όλων των καλλιτεχνικών εκδηλώσεων του ανθρώπου. Είναι γνωστό ότι στις πρώτες δεκαετίες του ΙΣΤ΄ αι., στην Ιταλία, γινόταν ευρεία χρήση του όρου, που σχεδόν αποκλειστικά και αυθόρμητα ταυτιζόταν με τη ζωγραφική[1]. Το 1764 ο όρος επίσημα καθιερώθηκε από τον J. J. Winckelmann στο βιβλίο του, Ιστορία της τέχνης της αρχαιότητος[2].

Παρά την καθυστερημένη υιοθέτηση του όρου από τους ειδικούς της ιστορίας της τέχνης, η καλλιτεχνική τάση ως ιδιαίτερο κοινωνικό φαινόμενο είχε γίνει αισθητή και κατανοητή και από τις αρχαίες κοινωνίες. Μαρτυρία για το συμπέρασμα αυτό προέρχεται ήδη από την εποχή του χαλκού στην Ελλάδα, από μια πήλινη πινακίδα σε γραμμική Β γραφή που βρέθηκε στην Πύλο το 1952, όπου και αναφέρεται χαρακτηριστικά η κατασκευή αγγείων κατά τον «κρητικό» τρόπο[3].

Η καλλιτεχνική τεχνοτροπία, όπως και η γλώσσα, είναι από τα βασικότερα και αντιπροσωπευτικότερα κοινωνικά επιτεύγματα. Ειδικότερα, η τεχνοτροπία μπορεί να παραλληλιστεί με ένα ζωντανό οργανισμό που αναπνέει, ζει και μεταλλάσσεται μέσα σε δεδομένο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον, ακολουθώντας τις γενικές τάσεις και ιστορικές ανακατατάξεις του ανθρώπινου γένους[4].

Συχνά, οι ιστορικοί της τέχνης, οι ανθρωπολόγοι (cultural anthropologists) και οι αρχαιολόγοι χρησιμοποιούν την καλλιτεχνική τεχνοτροπία ως πολιτιστική παράμετρο για να πετύχουν βασικά δύο στόχους:

Α΄. Να ταξινομήσουν και να διαχωρίσουν χρονολογικά, χρησιμοποιώντας στιλιστικά κριτήρια, αντικείμενα του παρελθόντος, όταν δεν μπορούν να πετύχουν την απόλυτη χρονολόγησή τους με άλλες μεθόδους.

Β΄. Να μελετήσουν τις πολιτιστικές εκδηλώσεις διαφόρων πολιτισμών και κυρίως τις αλληλεπιδράσεις, που τυχόν ανα-

---

1. W. Sauerländer, From Stilus to Style: Reflections on the Fate of a Nation, Art History 6 (1983), σ. 257.

2. J.J. Winckelmann, Geschichte der Kunst des Altertums, Βαϊμάρη 1764.

3. M. Ventris - J. Chadwick, Documents in Mycenaean Greece, Oxford 1973², σ. 336: πινακίδα Τα 641: η λέξη ke-re-si-jo-we-ke = κρησιοΓεργής. Βλ. επίσης Ι. Προμπονάς, Σύντομος εισαγωγή εις την μυκηναϊκήν φιλολογίαν, Αθήναι 1977, σ. 86, όπου αναφέρει ότι το επίθετο αυτό απαντά σε δύο ακόμη πυλιακές πινακίδες, Τα 641 και Τα 709.3.

4. E.H. Combrich, Style International Encyclopedia on the Social Sciences, XV, όπου ευφυώς συγκρίνεται ο όρος στιλ-τεχνοτροπία με τις εκάστοτε τεχνολογικές εξελίξεις και τάσεις. Παράλληλα, μελετώνται η ακμή και παρακμή, οι φυσιογνωμίες και οι αντιδράσεις που προκαλεί το καλλιτεχνικό αυτό φαινόμενο στα διάφορα κοινωνικά στρώματα.

Μια αξιόλογη συλλογή από εμπεριστατωμένες μελέτες πάνω στην έννοια και το περιεχόμενο του όρου «τεχνοτροπία» βρίσκεται στο The Concept of Style, εκδ. Berel Lang, University of Pennsylvania Press 1979.

πτύσσονται μεταξύ τους, σε δεδομένο χρόνο.

Στην πρώτη περίπτωση, η διαδικασία αυτή της χρονολόγησης, εξ ορισμού, προϋποθέτει μια διαχρονική ή κάθετη εξέταση των υλικών καταλοίπων μιας πολιτιστικής μονάδας (cultural unit), που βασίζεται στην αρχή ότι η τεχνοτροπία διαφοροποιείται αισθητά με την πάροδο του χρόνου, τόσο έντονα, ώστε μερικές φορές να σφραγίζει την εποχή στην οποία αναπτύσσεται[5]. Η τάση να μελετώνται οι καλλιτεχνικές εναλλαγές μέσα σε ένα ιστορικό πλαίσιο και όχι ξεκομμένες από αυτό, έχει αποβεί το πρωταρχικό μέλημα των ανθρωπολόγων-αρχαιολόγων από καιρό[6]. Μια τέτοια αντιμετώπιση προσπαθεί να δώσει απαντήσεις σε ερωτήματα, όπως ποιος λ.χ. είναι ο λόγος ύπαρξης μιας καλλιτεχνικής τεχνοτροπίας και ποιες είναι οι δυνάμεις εκείνες, που διαμορφώνουν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για τη γέννησή της σε συγκεκριμένες χωροχρονικές συντεταγμένες. Τα αποτελέσματα μιας τέτοιας έρευνας δεν είναι απόλυτα βέβαια ούτε πάντοτε επιτυχή. Ωστόσο, η μέθοδος αυτή της ολοκληρωμένης θεώρησης των πραγμάτων μειώνει κατά πολύ το περιθώριο σφάλματος στο οποίο πιθανόν να περιπέσει ο μελετητής, όταν προχωρήσει στη χρονολόγηση ενός αντικειμένου με βάση μόνο τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του. Και τούτο, γιατί υπάρχει ο κίνδυνος να μπλεχτεί στο «κυκλικό σχήμα» στο οποίο η τέχνη υποβάλλεται. Με τον όρο «κυκλικό σχήμα» δεν εννοείται ο βιολογικός κύκλος της εφηβείας, ωριμότητας και γήρατος, που συχνά αποδίδεται και στην τέχνη[7], αλλά η επανεμφάνιση ορισμένων στιλιστικών χαρακτηριστικών, που οφείλονται είτε σε συντηρητισμό είτε σε συνειδητή επιλογή γνωστών ήδη σχημάτων και μορφών —μερικές φορές για πολιτική εκμετάλλευση— και ίσως σε μια φυσική τάση της ανθρώπινης φύσης να επαναλαμβάνεται.

Η «ολιστική» θεωρία (θεωρία του συνόλου), που αναπτύχθηκε από τον H. Wölfflin για την τεχνοτροπία, πλησιάζει την τέχνη από μια συγχρονική σκοπιά. Όπως επισημαίνει ο H. Wölfflin «για να ερμηνευτεί ένα οποιοδήποτε στιλ δεν αρκεί τίποτε άλλο παρά να το εντάξει κανείς στο γενικό ιστορικό πλαίσιο και να διαπιστώσει αν εναρμονίζεται με τα υπόλοιπα δομικά στοιχεία της εποχής του»[8]. Αυτή η συγχρονική ή οριζόντια εξέταση της τέχνης μπορεί να αποδώσει πληροφορίες για την κοινωνική δομή μιας ομάδας και στοιχεία για το δίκτυο των συναλλαγών —και το βαθμό συχνότητάς τους— μεταξύ διαφόρων κοινωνιών της αυτής περιόδου. Οι αρχαιολόγοι θέλουν να εμφανίζονται αρκετά αισιόδοξοι όταν αναζητούν να βρουν κάποιες λύσεις στα προβλήματα, όπως λ.χ. πώς και γιατί αναπτύσσεται η Α και όχι η

5. M. Shapiro, Style, Anthropology Today, Chicago 1953, σ. 287-312. Το άρθρο αποτελεί σταθμό στη βιβλιογραφία του θέματος. Κριτική του άρθρου από τον J. S. Ackerman, On Reading Style, Journal of Social Research 45 (1978), σ. 143-162.

6. J.R. Sackett, The Meaning of Style in Archaeology: a General Model, American Antiquity 42 (1977), σ. 369-380. Βλ. επίσης S. Pollock, Style and Information: An Analysis of Suciana Ceramics, Journal of Anthropological Archaeology 2 (1983), σ. 354-390, και A.L. Kroeber, Style and Civilizations, Cornell University Press, Ithaca, New York 1957.

7. M. Shapiro, ό.π., σ. 297.

8. E.H. Combrich, ό.π., σ. 358.

Β καλλιτεχνική τάση σε μια προϊστορική κοινωνία[9] σε δεδομένο χρόνο (π.χ. το 15ο αι. π.Χ.) και ποια είναι η σφραγίδα (απήχηση) που αφήνει στη συγκεκριμένη κοινωνία αλλά και στις γειτονικές της κοινωνίες. Ας σταθούμε λίγο στο πρώτο σκέλος της ερώτησης που διατυπώθηκε.

Είναι γεγονός ότι η τεχνοτροπία και το καλλιτεχνικό ύφος γενικότερα εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τη φύση του υλικού (πέτρα ή πηλός), από την ιδιοσυγκρασία του δημιουργού, το μήνυμα που θέλει να διοχετεύσει μέσα από το έργο του και από την εικονογραφία. Φυσικά, δε χρειάζεται να τονιστεί ότι ο παράγων «καλλιτέχνης» παίζει πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός συγκεκριμένου ρυθμού. Ο βαθμός ελευθερίας έκφρασης του τεχνίτη-καλλιτέχνη ποικίλλει ανάλογα με τις επικρατούσες πολιτικο-κοινωνικές συνθήκες και επομένως από αυτές επηρεάζεται άμεσα και το προσωπικό του ύφος. Στις προϊστορικές κοινωνίες της μεσογειακής λεκάνης φαίνεται ότι η ελευθερία καλλιτεχνικής έκφρασης ήταν πολύ περιορισμένη σε σχέση με αυτή που επιδείχνουν οι καλλιτέχνες του σύγχρονου δυτικού κόσμου. Στην παραπάνω πρόταση μας οδηγούν τα ίδια τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, που πολλά από αυτά εμφανίζουν μια «στατική» ομοιομορφία, και οι παρατηρήσεις των αρχαιολόγων, που μιλούν για οργανωμένα εργαστήρια εγκατεστημένα γύρω από τα ανακτορικά κέντρα[10]. Ο ομοιογενής χαρακτήρας της τεχνοτροπίας καθενός από τους πολιτισμούς της Μεσογείου και συγκεκριμένα του αιγυπτιακού, χεττιτικού, μινωικού και μυκηναϊκού, όπως παρουσιάζεται στις διαφορετικές του φάσεις, υπαινίσσεται μια στενή σχέση του εργοδότη-άρχοντα και του εργάτη-καλλιτέχνη. Με άλλα λόγια, πρόκειται για μια τέχνη με συγκεκριμένο καλλιτεχνικό «λεξιλόγιο», που βρισκόταν στην υπηρεσία της κεντρικής εξουσίας, η οποία εκφραζόταν μέσα από κάποιο Φαραώ, Ταμπάρνα, Μίνωα ή Φάνακτα. Είναι

9. Εδώ, επιλεκτικά λόγω του θέματος του άρθρου, αναφέρονται μόνο οι προϊστορικές κοινωνίες της Μεσογείου.

10. J.W. Graham, The Palaces of Crete, Princeton 1969. S. Hood, The Minoans, London 1971, σ. 61-79. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της οργάνωσης εργαστηρίων στη μινωική Κρήτη, ιδιαίτερα στο ανάκτορο της Ζάκρου. Βλ. Ν. Πλάτων, Ζάκρος: το νέο μινωικό ανάκτορο, Αθήναι 1974, σ. 195-206. Άλλες ειδικές μελέτες για τα εργαστήρια του μινωικού κόσμου: J.C. Poursat, Ateliers et sanctuaires à Malia: Nouvelles données sur l'organisation sociale à l'époque des premiers palais, και M. van Effenterre, Réflexions sur l'organisation des ateliers dans la civilization creto-myceniénne, Minoan Society, Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981, έκδ. O. Krzyszkowska and L. Nixon, Bristol Classical Press 1983, σ. 69-73. Ειδικές μελέτες για τα μυκηναϊκά εργαστήρια: G.E. Mylonas, The East Wing of the Palace of Mycenae, Hesperia 35 (1966), σ. 419-426. Ι. Σακελλαράκης, Το ελεφαντόδοντο και η κατεργασία του στα μυκηναϊκά χρόνια, Αθήνα 1979. Κ. Δημακοπούλου, Μυκηναϊκό ανακτορικό εργαστήριον εις Θήβας, ΑΑΑ VII (1974), σ. 162-171 και A. Sampson, La destruction d'un atelier palatial mycénien à Thèbes, BCH 109 (1985), σ. 21-29.

Στην Αίγυπτο: τα δύο μεγάλα αιγυπτιακά βασιλικά συγκροτήματα του Αμενχοτέπ ΙΙΙ και του Ακενατόν στη Μαλκάτα και την Ελ-Αμάρνα αντίστοιχα, αν και δεν έχουν ανασκαφεί πλήρως ή δε σώζονται στο μεγαλύτερο μέρος τους, δίνουν αρκετές πληροφορίες για την οργάνωση των εργαστηρίων κοντά στο παλάτι, βλ. W.S. Smith, The Art and Architecture of Ancient Egypt, Harmondsworth 1981[3], σ. 282-283, σχέδ. 278 και 321, 322.

γνωστό από τα αιγυπτιακά ιερογλυφικά κείμενα ότι υπήρχαν τεχνίτες που είχαν συνδέσει το όνομά τους με τις μεγαλεπήβολες φιλοδοξίες των Φαραώ: ο Ιμχοτέπ θεωρείται ο δημιουργός της βαθμιδωτής πυραμίδας του Ζοσέρ και ο Σενμούτ ο σπουδαιότερος αρχιτέκτονας του επιβλητικού ναού της Χατσεψούτ στο Deir el Bahari[11]. Η επιθυμία για προπαγανδιστική επιβολή και υστεροφημία των βασιλέων της Αιγύπτου του Παλαιού, Μέσου και Νέου Βασιλείου, ήταν καθοριστικός και ρυθμιστικός παράγοντας για τη διαμόρφωση της αιγυπτιακής τεχνοτροπίας και εικονογραφίας. Τα ιστορικά κείμενα της εποχής πάλι μας πληροφορούν ότι η πλέον εντυπωσιακή καινοτομία του αιρετικού Φαραώ Ακενατών (1372-1350 π.Χ.) είναι η δημιουργία ενός νέου ύφους στην τέχνη της περιόδου που έδρασε, το οποίο δεν ήταν τίποτε άλλο, παρά η διαμόρφωση παραδοσιακών σχημάτων για την ικανοποίηση των δικών του «επαναστατικών» ιδεών[12].

Στη χεττιτική τέχνη η επανάληψη όμοιων θεμάτων και μορφών είναι πιο έκδηλη. Κατά την περίοδο της αυτοκρατορίας (1460-1200 π.Χ.) αποκρυσταλλώνονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, που διακρίνονται για τη μονότονη απεικόνιση (ανάγλυφα πάνω σε βράχους) πομπών θεών, τους οποίους υπηρετεί ως μέγας αρχιερέας ο βασιλιάς[13]. Τόσο η εικονογραφία, που είναι καθαρά θρησκευτικού περιεχομένου, όσο και η απόδοση των μορφών —το στιλ—, που διακρίνεται από το έξεργο ανάγλυφο και τους χυμώδεις πλαστικούς όγκους, οδήγησαν τους μελετητές στο συμπέρασμα ότι «μια ξεχωριστή σχολή γλυπτών έδρασε στο ανατολικό τμήμα της Ανατολίας κατά τη διάρκεια της χεττιτικής αυτοκρατορίας»[14]. Οι καλλιτέχνες αυτοί, χωρίς πολλά περιθώρια πρωτοτυπίας, ήταν οι πρωτεργάτες μιας τέχνης, που ως βασικό στόχο είχε την έξαρση του θρησκευτικού συναισθήματος και έμμεσα την προβολή του βασιλιά στο ρόλο του αρχιερέα.

Ανάλογα, στη μακραίωνη διάρκεια της μινωικής ανακτορικής περιόδου (2100-1400 π.Χ.)[15] παρατηρούμε τη γέννηση και εξάπλωση στο νησί τεχνοτροπιών και ρυθμών με ομοιόμορφο χαρακτήρα, που ως κοιτίδες τους είχαν τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα της Κνωσού, της Φαιστού και των

---

11. W.S. Smith, ό.π., σ. 266. Ο αρχιτέκτων Σενμούτ απεικονίζεται στον τοίχο του ταφικού μνημείου που βρισκόταν κάτω από το ναό της βασίλισσας Χατσεψούτ. Από αυτή, αλλά και από παρόμοιες παραστάσεις, γίνεται φανερό ότι η προπαγανδιστική τάση που χαρακτήριζε τους Φαραώ είχε εξαπλωθεί και στους αξιωματούχους τους, οι οποίοι αποτελούσαν τα ανώτερα στρώματα της αιγυπτιακής κοινωνίας.

12. The Cambridge Ancient History, II, 2A: The Middle East and the Aegean Region *ca.* 1380-1000 B.C., London 1980[2], σ. 49-53. Επίσης W.S. Smith, ό.π., σ. 314-338, εικ. 301, 302.

13. O.R. Gourney, The Hittites, Penguin Books 1954[2]. H. Frankfort, The Art and Architecture of the Ancient Orient, Harmondsworth 1977, σ. 215-237. E. Akurgal, Art of the Hittites, έκδ. Abrams, New York 1962. Αντιπροσωπευτικά δείγματα της χεττιτικής τέχνης αποτελούν τα ανάγλυφα που κοσμούν τις στοές του υπαίθριου ιερού στη Γιαζιλικάγια, κοντά στη Χαττούσα, πρωτεύουσα του βασιλείου των Χεττταίων, και στην Αλατζά Χουγιούκ.

14. H. Frankfort, ό.π., σ. 231.

15. Η μελέτη της κεραμικής από το ανάκτορο της Κνωσού έδειξε ότι το τελευταίο καταστράφηκε γύρω στα 1375-1370 π.Χ., στην YM IIIA:2 φάση. Βλ. M. Popham, The Destruction of the Palace at Knossos, Göteborg 1970, σ. 85-88.

Μαλίων[16]. Η μελέτη της καμαραϊκής κεραμικής —της κατεξοχήν κεραμικής της μεσομινωικής περιόδου— έδειξε ότι ο βαθμός στιλιστικής ομοιογένειας πιθανώς συνδεόταν με τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν. Έτσι, για παράδειγμα, η ομοιομορφία της ανακτορικής παραγωγής καμαραϊκών αγγείων από την Κνωσό και τη Φαιστό κατά τη ΜΜ ΙΙ φάση, που έρχεται σε αντίθεση με την ποικιλομορφία που παρουσιάζει η ίδια κεραμική στα επαρχιακά κέντρα[17], υποθέτουμε ότι αντικατοπτρίζει μια γενικότερη πολιτική κατάσταση στην Κρήτη: τα δύο πρώτα ανακτορικά συγκροτήματα και λιγότερο τα Μάλια έλεγχαν μια ορισμένη περιοχή γύρω από αυτά, ενώ οι μακρινοί οικισμοί δέχονταν μόνο τους απόηχους της ανακτορικής τεχνοτροπίας. Αντίθετα, μεγάλη στιλιστική συνοχή εμφανίζεται κατά την επόμενη περίοδο (ΜΜ ΙΙΙ, ΥΜ Ι), κατά τη διάρκεια της οποίας εξαπλώνεται και ενδυναμώνεται ο θεσμός της κεντρικής εξουσίας, στα χέρια της οποίας περνά το εμπόριο και η διοίκηση. Δεν είναι γνωστό αν ένα από τα πέντε ανακτορικά κέντρα —Κνωσού, Φαιστού, Μαλίων, Ζάκρου και Κυδωνίας[18]— είχε τη γενική εποπτεία του νησιού[19]. Αυτό που φαίνεται μάλλον βέβαιο από την ύπαρξη λίγο μεταγενέστερων (ΥΜ ΙΙΙΑ) γραπτών μνημείων διοικητικού χαρακτήρα και από τα πολυπληθή αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι ότι η «κοινωνία είχε αποκτήσει ανακτορική δεοντολογία»[20]. Η ομοιογένεια επεκτείνεται και «κωδικοποιείται» μέσα από γνώριμα και αποδεκτά από το κοινωνικό σύνολο μοτίβα κατά τις δύο επόμενες περιόδους (ΥΜ ΙΙ και ΥΜ ΙΙΙ) μέχρι τις αρχές της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου, όταν πλέον καταρρέει οριστικά το τελευταίο γνωστό ανακτορικό κέντρο[21].

Παράλληλη είναι η πορεία της μυκηναϊκής τέχνης. Με την ίδρυση των πρώτων ανακτόρων εμφανίζονται δειλά τα δείγματα της μυκηναϊκής τεχνοτροπίας[22], ενώ ό-

16. M. Popham, ό.π., σ. 88. Ο ίδιος, The Minoan Unexplored Mansion, London 1984, σ. 280 σημ. 194. Ο M. Popham διακρίνει μια έντονη κνωσιακή επίδραση σε όλο το νησί κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο.

17. G. Walberg, Kamares. A Study of the Character of Palatial Middle Minoan Pottery, Uppsala 1976. Η ίδια, Provincial Middle Minoan Pottery, Mainz 1983, σ. 151-152.

18. Η ανακάλυψη ενός διοικητικού κέντρου στη δυτική Κρήτη είναι αποφασιστικής σημασίας για τη μελέτη του μινωικού πολιτισμού. Οι εργασίες της ελληνο-σουηδικής αποστολής έφεραν στο φως τα λείψανα ενός οικιστικού συγκροτήματος, που χρονολογείται από την πρώιμη εποχή του χαλκού και φθάνει έως την ύστερη, οπότε και εξελίσσεται σε σημαντικό εμπορικό κέντρο, του οποίου η δραστηριότητα επεκτείνεται σε όλο το νησί, σε τμήματα του μυκηναϊκού κόσμου και στην Κύπρο: βλ. A. Kanta, The Late Minoan III Period in Crete: A Survey of Sites, Pottery and their Distribution, Göteborg 1980, σ. 217-218, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Επίσης Γ. Τζεδάκις, Ανασκαφή στο Καστέλλι Χανίων, ΠΑΕ 1977, σ. 455-458, ΠΑΕ 1980, σ. 402-407, ΠΑΕ 1981, σ. 398-404, ΠΑΕ 1982, σ. 312-319. E. Hallager - Y. Tzedakis, The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania 1976 και 1977, AAA XI (1978), σ. 31-46, AAA XV (1982), σ. 21-30, AAA XVI (1983), σ. 3-17, AAA XVII (1985), σ. 3-20. E. Hallager, The Linear B Inscriptions, AAA XVI (1983), σ. 58-73.

19. Μεγαλύτερη πιθανότητα για μια τέτοια περίπτωση είχε η Κνωσός κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο: A. Kanta, ό.π., σ. 319 και J. Bennet, The Structure of the Linear B Administration at Knossos, AJA 89 (1985), σ. 231-249.

20. P.P. Betancourt, The History of Minoan Pottery, Princeton University Press, 1985, σ. 115.

21. P.P. Betancourt, ό.π., σ. 159-171. M. Popham, LM Pottery, A Summary, BSA 62 (1967), σ. 337-351.

ταν εδραιώνονται πλέον οι κεντρικές εξουσίες (14ο-12ο αι. π.Χ.) διαμορφώνεται ταυτόχρονα το μυκηναϊκό ύφος με το δικό του λιτό και «τεκτονικό» χαρακτήρα[23]. Η Ε. Vermeule, σωστά πιστεύουμε, είχε διακρίνει ότι η μυκηναϊκή τέχνη τρεφόταν και αναπτυσσόταν από την καθοδήγηση της ανακτορικής αυλής, γι' αυτό και αφιερώνει ένα κεφάλαιο στο βιβλίο της, Η Ελλάδα την εποχή του χαλκού, στην «τέχνη στα ανάκτορα»[24]. Στο μυκηναϊκό κόσμο, όπως και στο μινωικό, έχουν αποκαλυφθεί περισσότερα από ένα ανακτορικά κέντρα με διοικητικές, καλλιτεχνικές και οικονομικές δραστηριότητες: των Μυκηνών, της Τίρυνθας, της Πύλου, των Θηβών, των Αθηνών και ίσως του Γλα[25]. Στα κέντρα αυτά αναπτύσσεται μια κοινή καλλιτεχνική γλώσσα της οποίας τα «σημεία» (συμβατικοί κανόνες) δεν έχουν ακόμη πλήρως κατανοηθεί. Πάντως, το αναγνωρίσιμο μυκηναϊκό ύφος διαποτίζει όλους τους κλάδους της τέχνης και ιδιαίτερα την τοιχογραφία, σφραγιδογλυφία, κεραμική, μεταλλουργία και ελεφαντουργία[26].

Το τι συμβαίνει στην τέχνη μετά την παρακμή των ανακτόρων του κρητομυκηναϊκού κόσμου θα το συζητήσουμε παρακάτω. Προς το παρόν, εξετάζοντας τα υπάρχοντα στοιχεία, διατυπώνουμε την υπόθεση ότι η δημιουργία ορισμένης καλλιτεχνικής τεχνοτροπίας με συγκεκριμένη φυσιογνωμία είναι συχνά το αποτέλεσμα της εγκαθίδρυσης μιας γερά θεμελιωμένης κεντρικής αρχής με δεδομένη εθνική συνείδηση. Επιπλέον, πιστεύουμε ότι η πολιτικο-οικονομική κατάσταση μιας ομάδας ή ενός ολόκληρου πολιτισμού διαγράφεται μέσα από μια συγκεκριμένη καλλιτεχνική νοοτροπία, γι' αυτό και είναι δυνατό να αναζητηθεί η γενικότερη μορφή του πολιτισμού με τη βοήθεια προσεκτικής ανάλυ-

---

M. Popham, ό.π., σ. 87. E. Hallager, The History of the Palace at Knossos in the Late Minoan Period, SMEA XIX (1978).

22. E. Vermeule, Greece in the Bronze Age, University of Chicago Press, 1972², σ. 112-155. S. Hood, The Arts in Prehistoric Greece, Harmondsworth 1978, σ. 77-78,97-100, 158-165, 175-184, 197-204, 224-228. Σπ. Ιακωβίδης, Η μυκηναϊκή τέχνη μεταξύ ΙΔ΄-ΙΑ΄ αι. π.Χ., ΙΕΕ, Α΄, σ. 314-329.

23. Βλ. αντίστοιχες σελίδες για την ύστερη εποχή του χαλκού στις μελέτες που αναφέρθηκαν στην υποσημ. 22. Επίσης βλ. τα βασικά έργα του A. Furumark, The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification, Stockholm 1941 και της P. Mountjoy, Mycenaean Decorated Pottery, Göteborg 1986, για τη μυκηναϊκή κεραμική. Επίσης, J.T. Hooker, Mycenaean, Greece, London 1976, σ. 81-83.

24. E. Vermeule, ό.π., σ. 184 κ.ε.

25. Sp. Iakovidis, The Late Helladic Citadels on Mainland Greece, Leiden 1983, σ. 107, όπου εκφράζεται αμφιβολία αν η οχυρωματική εγκατάσταση στον Γλα προστάτευε ανακτορικό συγκρότημα και ως εκ τούτου διατυπώνεται η υπόθεση ότι το λεγόμενο «ανάκτορο» ήταν μάλλον διοικητικό κέντρο δύο ομοιόβαθμων αξιωματούχων.

26. Η ελεφαντουργία παρά το γεγονός ότι αναπτύχθηκε επίσης κοντά στα ανάκτορα, εμφανίζει, ιδιαίτερα κατά την τρίτη φάση του μυκηναϊκού πολιτισμού, μια ιδιαίτερη ποικιλία στην εικονογραφία και την καλλιτεχνική απόδοση των έργων, που οφείλεται σε ποικίλους λόγους. Ως τον πιο σημαντικό θεωρούμε το γεγονός ότι η πρώτη ύλη, που εισαγόταν από τη Συρία κατά την περίοδο αυτή, συνοδευόταν πιθανώς από Σύριους τεχνίτες που έρχονταν να εργαστούν στα ελλαδικά εργαστήρια, φέρνοντας μαζί τους τη δική τους τεχνοτροπία και τις ιδέες: R.D. Barnett, Ancient Ivories in the Middle East, QEDEM 14 (1982), σ. 40 και J.C. Poursat, Les ivoires mycéniens, Paris 1977.

σης όλων των καλλιτεχνικών δομικών στοιχείων[27].

Η συγκεκριμένη αυτή φυσιογνωμία δεν παρέμενε αναλλοίωτη. Οι κοινωνικές ανακατατάξεις και οι πολιτικές ζυμώσεις είχαν, εκτός των άλλων, ως αποτέλεσμα τη διάλυση του καθιερωμένου καλλιτεχνικού ύφους και την περαιτέρω ανάπτυξη τοπικών τεχνοτροπιών με κύριο χαρακτηριστικό τις απλοποιημένες, αλλά γεμάτες δυναμισμό, μορφές. Αυτό που συχνά οι κριτικοί της τέχνης αποκαλούν «παρακμή ενός στιλ» είναι πιθανό να εκφράζει τις τάσεις ενός καταδυναστευόμενου καλλιτεχνικού υποστρώματος. Από αυτή τη σκοπιά, η μελέτη των «υποδεέστερων» καλλιτεχνικά αντικειμένων αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την εξαγωγή συμπερασμάτων όσον αφορά στην κοινωνία που τα δημιούργησε. Ακόμη, παρατηρούμε ότι κατά τη διάρκεια αναστατώσεων και σε καιρό κρίσης ή χαλαρότητας της κεντρικής εξουσίας, το καλλιτεχνικό αισθητήριο της Α ή Β ομάδας ήταν πλέον δεκτικό στις εξωτερικές επιδράσεις. Η μεταφορά ιδεών (περιεχομένου) και εικονογραφίας (μορφής) μπορούσε να λάβει χώρα σε μια διαδικασία συνειδητής ή όχι εξομοίωσης της μιας ομάδας προς την άλλη.

Η αιγυπτιακή τέχνη των δύο μεσοπεριόδων (2258-2052 π.Χ. και 1786-1570 π.Χ. αντίστοιχα) είναι διδακτικό παράδειγμα που ενισχύει την παραπάνω πρόταση. Σύμφωνα με το μελετητή της αιγυπτιακής τέχνης W. S. Smith «οι καλλιτέχνες αφήνονταν ελεύθεροι να πειραματίζονται με το δικό τους αδέξιο τρόπο χρησιμοποιώντας εναργείς κινήσεις»[28]. Στη μινωική Κρήτη και τη μυκηναϊκή Ελλάδα, μετά την κατάρρευση των ανακτορικών κέντρων, τοπικά στιλ που έχουν χαρακτηριστεί ως «απλοϊκά και βαρβαρικά αλλά ζωντανά»[29] φαίνεται να αντικαθιστούν την προηγούμενη καλλιτεχνική ομοιομορφία[30].

Η προσπάθεια να ερμηνευτεί η εμφάνιση ενός προεξάρχοντος ρυθμού σε μια προϊστορική κοινωνία, εντάσσεται στα πλαίσια της γενικής θεωρίας που αναλύει τη γνωσιολογική (cognitive) πλευρά της τεχνοτροπίας[31]. Η θεωρία αυτή, που διατυπώθηκε από τον J.L. Fisher, προβάλλει ένα μοντέλο που δέχεται δύο ειδών κοινωνίες. Στο πρώτο είδος κυβερνά η αριστοκρατία, στο δεύτερο ο λαός (βλ. υποσημ. 27). Το μοντέλο αυτό καλύπτει σε μεγάλο βαθμό την κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας ή, όπως συχνά αποκαλείται, της κοινωνικής «στρωματοποίησης»[32]. Σε μια τέτοια κοινωνική δομή, όπου η κεντρική εξουσία παίζει καθοριστικό ρόλο στη δια-

27. Με βάση ότι οι καλλιτεχνικές τεχνοτροπίες μπορούν να χρησιμεύσουν ως «γνωστικοί πολιτιστικοί χάρτες» ο J.L. Fisher ανέπτυξε το μοντέλο της διπολικής κοινωνίας, δηλαδή της ιεραρχημένης (authoritarian type) και αταξικής κοινωνίας (egalitarian society), όπου κάθε σύνολο εκφράζεται με διαφορετικά καλλιτεχνικά σχήματα: J.L. Fisher, Art Styles as Cultural Cognitive Maps, American Anthropology 63 (1961), σ. 79-93.

28. W.S. Smith, ό.π., σ. 154.

29. S. Hood, ό.π., σ. 45, σημ. 22.

30. A. Kanta, ό.π., σ. 323. Ορθώς επισημαίνεται πόσο παραπλανητικοί μπορούν να αποβούν ορισμένοι χαρακτηρισμοί που περιγράφουν τους ποικίλους καλλιτεχνικούς ρυθμούς.

31. J.L. Fisher, ό.π., σ. 90.

32. W. Dressler - M. Robbins, Art Styles, Social Stratification and Cognition: An Analysis of the Greek Vase Painting, American Ethnologist 23 (1975), σ. 427-434.

μόρφωση ενός συγκεκριμένου ύφους, είναι δυνατό, χωρίς μεγάλη δυσκολία, να παρακολουθήσουμε τη λειτουργία αυτού του ύφους. Ένας τρόπος είναι, αν το θεωρήσουμε ως τη βασική μεταβλητή του πολιτιστικού συνόλου, που συνδέεται με τη συμμετοχή των αντικειμένων στη διαδικασία της ανταλλαγής πληροφοριών και μηνυμάτων[33].

Οι τεχνίτες της Αιγύπτου, της Ανατολίας και Μεσοποταμίας, ήταν οι δημιουργοί διαφόρων μέσων —αντικειμένων και κτιρίων— που ως σκοπό είχαν την ενίσχυση της αίγλης συγκεκριμένων προσώπων ή θεσμών. Για την επιτυχία του συστήματος της μετάδοσης πληροφοριών καθιερώθηκε σιγά σιγά ένας κώδικας συμβατικών «σημείων». Ο οπτικός αυτός κώδικας μοιραία συνδέθηκε στη συνείδηση του λαού με ένα καθορισμένο modus vivendi και μια κοινωνικο-πολιτική δομή, που δεν προσβαλλόταν εύκολα, εκτός εάν η δομή αυτή άρχιζε να παρουσιάζει δείγματα αποσύνθεσης[34]. Σε συγγενή πολιτικά συστήματα το περιεχόμενο της τέχνης (το μήνυμα) υπήρξε παρόμοιο, και αυτό που άλλαζε ήταν ο τρόπος καλλιτεχνικής έκφρασης (στιλ). Έτσι, για παράδειγμα, το μήνυμα που μεταδίδεται από την «παλέτα» του Ναρμέρ[35], από την αναπαράσταση της μάχης του Kadesh πάνω σε τοίχο του Υπόστυλου Κτιρίου στο Καρνάκ[36] και από τη μεσοποταμιακή στήλη του βασιλιά Νααράμ-σιν[37] είναι ταυτόσημο: η ηρωοποιημένη μορφή του βασιλιά που καταβάλλει επιτυχώς τους εχθρούς του. Στις παραπάνω περιπτώσεις, τα διαφορετικά μορφολογικά χαρακτηριστικά, που παρουσιάζει καθένα από τα αντικείμενα, αποτελούν τις καλλιτεχνικές «υπογραφές» των πολιτισμών που τα δημιούργησαν. Η πολιτική δομή που αντιπροσωπεύουν είναι η βασιλεία. Και γεννάται το ερώτημα: μπορεί η αντίθετη πορεία σκέψης να μας δώσει στοιχεία για την κοινωνική στρωματοποίηση και τις αξίες ενός προϊστορικού πολιτισμού; Συγκεκριμένα, η έλλειψη αρχαιολογικών καταλοίπων από τον κρητομυκηναϊκό πολιτισμό ανάλογων με αυτά που αναφέρθηκαν πριν, είναι ενδεικτικό στοιχείο της ύπαρξης ή μη μιας ανώτατης κεντρικής μορφής με απόλυτη εξουσία ή της νοοτροπίας με την οποία αντιμετωπίζεται και προβάλλεται ο θεσμός της εξουσίας γενικότερα; Πιστεύουμε πως μια τέτοια πορεία σκέψης ενέχει πολλά θετικά στοιχεία. Για παράδειγμα, η μυκηναϊκή τέχνη στο σύνολό της, όπως αναπτύχθηκε γύρω από τα ανακτορικά κέντρα, μπορεί ενδεχομένως να εξυπηρετούσε πολιτικές ή θρησκευτικές αξίες, δεν πρόβαλλε όμως τη μορφή ενός

33. H.M. Wobst, Stylistic Behaviour and Information Exchange, For the Director: Research Essays in Honor of J.B. Griffin, Anthropological Papers 61 (1977), σ. 315-342.

34. Ένα παράδειγμα που ενισχύει την υπόθεση αυτή προέρχεται από την αιγυπτιακή ιστορία την περίοδο που βασίλευε ο αιρετικός βασιλιάς Ακενατόν. Ο τελευταίος είχε κατορθώσει, μέσω των καλλιτεχνών της αυλής, να ταυτίσει στη συνείδηση του απλού πολίτη το όνομά του με δύο γεγονότα: τη διαμόρφωση ενός νέου καλλιτεχνικού ρυθμού και την «εισβολή» μυκηναϊκών στοιχείων και αντικειμένων στον αιγυπτιακό πολιτισμό.

35. W.S. Smith, ό.π., σ. 33, εικ. 13, 14.

36. Ό.π., σ. 357, εικ. 351.

37. H. Frankfort, ό.π., σ. 86, εικ. 91.

απόλυτου μονάρχη[38]. Αντίθετα μάλιστα, η μυκηναϊκή τέχνη ενισχύει την εικόνα των μικρών ανεξάρτητων βασιλείων που μετείχαν στο μυκηναϊκό πολιτισμό, έτσι όπως διαγράφεται μέσα από τα ομηρικά ποιήματα[39].

Όταν το ίδιο νοηματικό περιεχόμενο εκφραστεί με παρόμοια τεχνοτροπικά στοιχεία σε περισσότερες από μια σύγχρονες πολιτιστικές κοινότητες, τότε μπορούμε να υποθέσουμε κάποιο είδος συναλλαγής των κοινοτήτων αυτών. Ποιες είναι οι δυναμικές που τροφοδοτούν αυτές τις πολιτιστικές ανταλλαγές και ποια τα αίτια της υιοθέτησης των στιλιστικών στοιχείων της μιας ομάδας Α από τη Β; Το θέμα είναι ευρύ και αποτελεί ένα από τα αντικείμενα μελέτης της «θεωρίας της διασποράς» (theory of diffusion)[40]. Πιστεύουμε ότι τα νέα μορφολογικά χαρακτηριστικά μεταφέρονται μέσα από το μήνυμα της καινοτομίας που αποφασίζει ο δέκτης να υιοθετήσει και συνήθως περιορίζονται από αυτό το συγκεκριμένο ιδεολογικό πλαίσιο. Από την άλλη πλευρά, μεμονωμένα αντικείμενα, απογυμνωμένα από κάθε ιδεολογική και κοινωνική φόρτιση, φαίνεται ότι εξασκούν μικρή ή και καμιά επίδραση πάνω στο νέο καλλιτεχνικό τους περιβάλλον. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι βαβυλωνιακής τεχνοτροπίας σφραγιδοκύλινδροι, που βρέθηκαν στο ανάκτορο «του Κάδμου» στη Θήβα[41].

Η αλληλεπίδραση[42] μεταξύ σύγχρονων πολιτιστικών ομάδων είναι δυνατό να πάρει δύο μορφές: η μία είναι η «παθητική» συναλλαγή. Πρόκειται για μια διαδικασία, όπου το μεταβιβαζόμενο καλλιτεχνικό πρότυπο δε γίνεται απόλυτα κατανοητό από το δέκτη του, οπότε και υπάρχει ο κίνδυνος να δημιουργηθεί σύγχυση και επομένως παραμόρφωση των στιλιστικών συμβατικοτήτων. Τότε έχουμε πραγματική επίδραση της ομάδας Α πάνω στη Β. Η δεύτερη μορφή καλλιτεχνικής επικοινωνίας είναι η αντίθετη, δηλαδή η «ενεργητική». Εδώ πρόκειται για διαδικασία αφομοίωσης του προτύπου από τους δέκτες, οι οποίοι στη συνέχεια, το προσαρμόζουν κατάλληλα για να εξυπηρετεί τις δικές τους ανάγκες και να ικανοποιεί το δικό τους καλλιτεχνικό αισθητήριο. Η διαδικασία αυτή έχει ακόμη χαρακτηριστεί ως «άμιλλα» με-

38. Πρέπει να τονιστεί ότι, σε αντίθεση με τη νοοτροπία της Ανατολής, στον ελλαδικό χώρο ουδέποτε προβλήθηκε η προσωπικότητα του άρχοντα με συγκεκριμένη αποκλειστική εικονογραφία, τουλάχιστον μέχρι την ελληνιστική περίοδο, οπότε αναπτύχθηκε η προσωπογραφία του μονάρχη, κάτω από ανατολική επίδραση.

39. Ιλιάδα Β, 493-877.

40. D. Davis, Investigating the Diffusion of Stylistic Innovations, Advances in Anthropological Method and Theory 6 (1983), σ. 58-89.

41. E. Porada, The Cylinder Seals found at Thebes in Boeotia, Archiv für Orientforschung, σ. 1-70: σύμφωνα με τη συγγραφέα οι σφραγιδοκύλινδροι κασσιτικής τεχνοτροπίας, που βρέθηκαν στο ανάκτορο των Θηβών, δεν υπήρξαν το αποτέλεσμα εμπορικών συναλλαγών, αλλά το δώρο του Ασσύριου βασιλιά Τουκούλτι-Νινούρτα προς το μυκηναίο μονάρχη, στα πλαίσια μιας διπλωματικής προσπάθειας του πρώτου να δημιουργήσει νέους συμμάχους.

42. Η αλληλεπίδραση είναι το αποτέλεσμα της επικοινωνίας ατόμων και λαών. Εδώ δε μας απασχολούν οι τρόποι επικοινωνίας (πρβλ. D. Davis, ό.π., σ. 62 και C. Renfrew, The Emergence of Civilization, London 1972, σ. 465-471), αλλά οι μορφές της αλληλεπίδρασης.

ταξύ δύο κοινοτήτων ή πολιτισμών[43]. Η ιστορία της τέχνης έχει να παρουσιάσει πολλά τέτοια παραδείγματα. Ένα από αυτά είναι η περίπτωση μεταβίβασης και μετουσίωσης μινωικών στοιχείων στο μυκηναϊκό πολιτισμό και το αντίστροφο (σε διαφορετικούς χρόνους), χωρίς κανένας από τους πολιτισμούς αυτούς να χάσει την ταυτότητά του[44]. Το ίδιο ενδεικτικά είναι τα παραδείγματα της συροπαλαιστινιακής ελεφαντουργίας, στα οποία διακρίνονται μεταλλαγμένες επιδράσεις από την αιγυπτιακή και τη μυκηναϊκή τεχνοτροπία[45].

Οι παράγοντες που ρυθμίζουν τις πολιτιστικές αλληλεπιδράσεις είναι πολύαριθμοι και σύνθετοι, αλλά, παράλληλα, πολύ διδακτικοί για τη μελέτη της διακίνησης των λαών, γιατό και πρέπει να αποτελούν έναν από τους στόχους της «ερμηνευτικής αρχαιολογίας»[46]. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά, το ύφος, η εικονογραφία και τα κοινωνικά μηνύματα, που διοχετεύονται μέσα από κάθε καλλιτεχνική εκδήλωση, αν θεωρηθούν τμήμα της όλης κοινωνικής συμπεριφοράς του πολιτισμού, προσδίδουν μια νέα διάσταση στη μελέτη των προϊστορικών κοινοτήτων. Όπως αναφέρθηκε, η ανάλυση της καλλιτεχνικής έκφρασης και της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας κάθε τέχνης μπορεί, με κατάλληλη επεξεργασία, να μας διαφωτίσει για την κοινωνική δομή μιας πολιτιστικής ομάδας και επομένως να χρησιμεύσει ως «κοινωνικό θερμόμετρο» της συγκεκριμένης εξεταζόμενης ομάδας.

ΕΛΕΝΗ Σ. ΜΠΑΝΟΥ

---

43. I. Winter, Perspective on the Local Style of Hasanlu IV B: A Study in Receptivity, T.C. Young-L.D. Levine, έκδ. Mountain and Lowlands, Malibu 1977, σ. 379: στη μελέτη αυτή σκόπιμα αποφεύγεται η χρήση του όρου «επίδραση» (influence), λόγω κάποιας αρνητικής χροιάς που ενέχει η λέξη (επί-δραση) και αντί αυτού χρησιμοποιείται ο όρος «άμιλλα, ανταγωνισμός» (emulation). Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι η υιοθέτηση ενός καλλιτεχνικού ρυθμού ενός πολιτισμού Α από τον πολιτισμό Β και μετάπλαση —από τον πολιτισμό Β— του ρυθμού αυτού σε κάτι άλλο, είναι εξίσου μια σημαντική λειτουργία πολιτιστικής διαδικασίας.

44. T. L. Shear Jr., Minoan Influence on the Mainland. Variations of Opinion since 1900, A Land called Crete, A Symposium in Memory of H. Boyd-Hawes 1871-1945, Northampton 1967, σ. 47-65.

45. G. Loud, The Megiddo Ivories, Chicago 1939.

46. W.A. Havilland, Cultural Anthropology, New York 1978[2].

Ε.Σ. ΜΠΑΝΟΥ

STYLE AND PREHISTORIC SOCIETIES IN MEDITERRANEAN

Style, one of the basic artistic concepts and social accomplishments, has been used by archaeologists and art historians as a cultural parameter to achieve mainly two goals: first, to date artifacts by stylistic criteria, when no absolute chronology is available, and second to study social behaviour at a specific time.

It is argued in this article that the emphasis on specific repeated artistic forms — what mainly constitutes the general character of a given style i.e. "Minoan style" — might represent social stratification. What possibly determines the physiognomy of a style at large, is the relationship between the patron and the artist on the one hand and the message that the former wants to get transmitted to the public on the other. Therefore, it is believed that the formation and foundation of a particular artistic tendency (i.e. the projection of the royal image) comes as a result of the presence of a centralized absolute authority. Consequently, its absence from the social hierarchy is reflected — as lacking — from the artistic iconography.

Style, lastly, could also help us to detect interaction between synchronous cultures and to measure the degree of its influence on the exchanging parts. The interaction between contemporary cultures could be passive or active. In the first case, the transmitted idea or form is fully adopted by the recipient, while the active interaction is a process of emulation itself, in which both parts retain a degree of individuality. The example of the interaction between Minoan and Mycenaean cultures, we believe, illustrates the point.

Art and style hold many potentialities that can be used as a "cognitive map" of a prehistoric society in which written texts are rare or lacking.

ELENI S. BANOU

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΣΙΚΕΛΙΚΟ ΚΡΑΤΗΡΑ Τ. 1155

Εικ. 1. Σικελικός καλυκωτός κρατήρας Τ. 1155, από το Λίπαρι.

Το θέμα «μάχη» του Τυδέα με τον Πολυνείκη είναι ελάχιστα γνωστό από την εικονογραφική παράδοση[2], γι ' αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντική η μαρτυρία που παρέχει ο σικελικός καλυκωτός κρατήρας από το Λίπαρι[3] (ε ι κ. 1). Στην μπροστινή όψη του αγγείου απεικονίζεται το πρόπυλο ενός ανακτόρου. Από την ανοικτή θύρα του μόλις

1. Βλ. σχετικά με τη λέξη «μάχη» το σχόλιο του J. Beazley, AJA 54 (1950), σ. 313.

2. Βλ. F. Brommer, Vasenlisten[3], σ. 419 και 489.

3. L. Bernabò-Brea-M. Cavalier, Il Castello di Lipari e il Museo Eoliano[2], Παλέρμο 1977, εικ. 124. A.D. Trendall-A. Cambitoglou, The Red-figured Vases of Apulia, I, Οξφόρδη 1978, σ. 434.

έχουν βγει και παρακολουθούν τα συμβαίνοντα δύο νεαρές γυναικείες μορφές στραμμένες προς τα δεξιά, όπου δύο άνδρες συμπλέκονται, ενώ ένας τρίτος προσπαθεί να τους χωρίσει συγκρατώντας τα οπλισμένα τους χέρια. Ο παριστανόμενος δεξιά κρατάει πέλεκυ και είναι έτοιμος να κτυπήσει τον άλλο, που είναι κοντόσωμος και κρατάει ξίφος στο δεξιό χέρι.

Ο L. Bernabò-Brea[4] υποστηρίζει ότι εικονίζεται ο Λυκούργος να επιτίθεται με πέλεκυ στο γιο του και το γέροντα παιδαγωγό του, ενώ από την πόρτα του ανακτόρου βγαίνουν η γυναίκα και η κόρη του. Πρόκειται για το γνωστό θέμα της μανίας του Λυκούργου, που γνωρίζουμε από κατωιταλιωτικά αγγεία των μέσων του 4ου αι. π.Χ., των οποίων λογοτεχνικό πρότυπο, κατά τους A.D. Trendall-T.B.L. Webster[5], ήταν η τραγωδία του Αισχύλου «Ηδωνοί»[6]. Θέμα της τραγωδίας[7] αυτής ήταν η αντίδραση του βασιλιά της Θράκης Λυκούργου στη διάδοση της λατρείας του Διονύσου. Ο θεός, για να τον τιμωρήσει, εμβάλλει μανία στο Λυκούργο, ώστε σκοτώνει το γιο του χωρίς να καταλαβαίνει τι κάνει.

Στα αγγεία[8] βλέπουμε συνήθως το Λυκούργο με θρακική ενδυμασία και πέλεκυ στο χέρι να επιτίθεται στο γιο του (ε ι κ. 2). Η γυναίκα του παριστάνεται δίπλα του σε στάση απόγνωσης. Σε όλες τις παραστάσεις παρευρίσκεται ο Διόνυσος. Φαίνεται λοιπόν ότι ο πέλεκυς, το χαρακτηριστικό αυτό εικονογραφικό στοιχείο, έκανε το L. Bernabò-Brea[9] να υποστηρίξει ότι η μανία του Λυκούργου είναι το θέμα του σικελικού καλυκωτού κρατήρα από το Λίπαρι. Τα υπόλοιπα όμως στοιχεία δεν επιτρέπουν αυτή την ερμηνεία. Οι γυναικείες μορφές που στέκονται μπροστά στην πύλη του ανακτόρου είναι δύο. Ο γενειοφόρος άνδρας που χωρίζει τους δύο μαχόμενους δεν μπορεί να ταυτιστεί με το Διόνυσο. Στα κατωιταλιωτικά αγγεία που αναφέραμε[10] δεν παριστάνεται το δρώμενο μπροστά στην πύλη ενός ανακτόρου[11]. Τα δύο αυτά στοιχεία πείθουν ότι ορθότερη είναι η ερμηνεία που προτείνουν οι A.D. Trendall - S. Woodford[12], οι οποίοι ταυτίζουν την παράσταση με τη μάχη του Τυδέα και του Πολυνείκη «προ των πυλών» του ανακτόρου του Αδράστου στο Άργος, τις δύο γυναικείες μορφές με την Αργεία και τη Δηιπύλη, τις κόρες του Αδράστου, και το γενειοφόρο άνδρα που τους χωρίζει με τον Άδραστο.

Οι παλιότερες πληροφορίες που έχουμε για τη φιλονικία του Τυδέα και του Πολυνείκη προέρχονται από την τραγωδία και, μάλιστα, το επεισόδιο αυτό αναφέρεται σε τρία έργα του Ευριπίδη, τις «Ικέτιδες», τις

4. Ό.π., σ. 126.

5. Illustrations of Greek Drama, 1971, III.1, σ. 13-16.

6. H.J. Mette, Die Fragmente der Tragödien des Aischylos, Βερολίνο 1959, σ. 25.

7. Ό.π., σ. 25.

8. Illustrations of Greek Drama, III.1, σ. 13-16.

9. L. Bernabò-Brea, ό.π., σ. 126.

10. Illustrations of Greek Drama, III.1, σ. 13-16.

11. Ο A.W. Pickard-Cambridge, The Theatre of Dionysus in Athens, Οξφόρδη 1956, σ. 46, γράφει ότι «όχι μόνο η Ορέστεια αλλά και άλλα χαμένα έργα είχαν ως σκηνικό την πρόσοψη ενός ανακτόρου, όπως π.χ. οι Ηδωνοί». Αναφέρει επίσης (σ. 82) και μία παράσταση σε κιονωτό κρατήρα από το Ruvo, όπου το θέμα της μανίας του Λυκούργου εκτυλίσσεται στο πρόπυλο ενός ανακτόρου.

12. A.D. Trendall-S. Woodford, Adrastos on a Sicilian Calyx-krater from Lipari, Miscellanea in onore di Eugenio Manni, 1979, 2103-2106, πίν. I-II, LIMC, λ. Adrastos.

«Φοίνισσες» και την «Υψιπύλη»[13]. Από την εικονογραφική παράδοση έχουμε μία παράσταση του θέματος στο χαλκιδικό σκύφο του Μουσείου της Κοπεγχάγης[14], που χρονολογείται στο 530 π.Χ. Εδώ εικονίζεται ο βασιλιάς του Άργους Άδραστος ξαπλωμένος σε κλίνη. Αριστερά του στέκονται οι δύο κόρες του Δηιπύλη και Αργεία και κοιτάζουν προς το μέρος δύο ικετών, που κάθονται καταγής και ταυτίζονται με επιγραφές ως Τυδεύς και Πρόμαχος. Οι E. Simon και R. Hampe[15] γράφουν ότι εδώ έχουμε κάποια χρονική στιγμή μετά τη μάχη των δύο ηρώων. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η παράσταση αυτή δεν έχει άμεση σχέση με το σικελικό κρατήρα.

Αντίθετα, πολύ κοντά στον εικονογραφικό τύπο του σικελικού κρατήρα πρέπει να παραδεχθούμε ότι είναι η παράσταση σε χάλκινο όχανο ασπίδας στο Μουσείο της Ολυμπίας, των αρχών του 6ου αι. (ε ι κ. 3)[16]. Εικονίζονται δύο οπλίτες που μάχονται με ξίφη και ανάμεσά τους ανδρική μορφή με γένι, που με επιγραφή ταυτίζεται με τον Άδραστο, ενώ προσπαθεί να τους χωρίσει. Το κεντρικό θέμα πλαισιώνεται από δύο άνδρες άοπλους, που επεμβαίνουν στο περιστατικό και συγκρατούν τους επιτιθέμενους.

Ο K. Schefold[17] παρατηρεί ότι η παράσταση στο όχανο αποδεικνύει πόσο ελλιπής είναι η γραπτή παράδοση, ταυτίζει όμως την παράσταση αυτή, ακολουθώντας τον E. Kunze[18], με τη μάχη Λυκούργου και Αμφιαράου. Ο E. Kunze ταυτίζει έτσι την παράσταση βασιζόμενος στο χωρίο του Παυσανία (III 18, 12): *Ἄδραστος δὲ καὶ Τυδεὺς Ἀμφιάραον καὶ Λυκοῦργον τὸν Πρώνακτος μάχης καταπαύουσιν.* Εδώ αναφέρεται ότι δύο άτομα χωρίξουν τον Αμφιάραο και το Λυκούργο που φιλονικούν. Στο όχανο, όμως, ένα μόνο άτομο, επιγραφόμενο μάλιστα ως Άδραστος, παριστάνεται να χωρίζει τους δύο μαχομένους, ενώ δεξιά και αριστερά δύο ακόμη άνδρες περιβάλλουν τις μεσαίες μορφές. Οι υπόλοιπες επιγραφές είναι δυσανάγνωστες[19]. Εάν παριστανόταν το θέμα που αναφέρει ο Παυσανίας, τότε και ο Τυδέας θα έπρεπε να ξεχωρίζει και να παριστάνεται ανάμεσα στους φιλονικούντες. Πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για τη φιλονικία Τυδέα-Πολυνείκη μπροστά στο ανάκτορο του Αδράστου[20] και οι μορφές δεξιά και αριστερά είναι ακόλουθοι του Αδράστου. Ο καλλιτέχνης προσπαθεί, θέλοντας να επιδείξει ότι γνωρίζει καλά το μύθο του θηβαϊκού κύκλου[21], να ταυτίσει και τα υπόλοιπα πρόσωπα με επιγραφές χωρίς όμως να ακριβολογεί.

Ο σικελικός κρατήρας λοιπόν παρουσιάζει, εικονογραφικά, ομοιότητα με το όχανο

13. Ικέτιδες, 142-146. Φοίνισσες, 411-420. Υψιπύλη, βλ. T.B.L. Webster, The Tragedies of Euripides, σ. 213.

14. A. Rumpf, Chalkidische Vasen, Λειψία 1927, 15, αριθ. 19, πίν. 37-38 (αριθ. ευρ. 496).

15. R. Hampe - E. Simon, Griechische Sagen in der frühen etruskischen Kunst, 1964, σ. 25-26, εικ. 4.

16. E. Kunze, Archaische Schildbänder, Βερολίνο 1950, σ. 174-175. K. Schefold, Frühgriechische Sagen, Μόναχο 1964, σ. 77, εικ. 31.

17. K. Schefold, ό.π., σ. 77.

18. E. Kunze, ό.π., σ. 175.

19. Πρβλ. και J. Beazley, ό.π. σ. 313, όπου αναφέρει το θραύσμα μιας λακωνικής κύλικας του ζωγράφου του Κυνηγιού, στο Μουσείο της Κυρήνης και αναπτύσσει το θέμα αυτό.

20. Πρβλ. και Απολλόδωρος, 3, 6, 1.

21. Βλ. J. Beazley, ό.π., σ. 313.

Εικ. 2. Καλυκωτός κρατήρας του ζωγράφου του Λυκούργου.

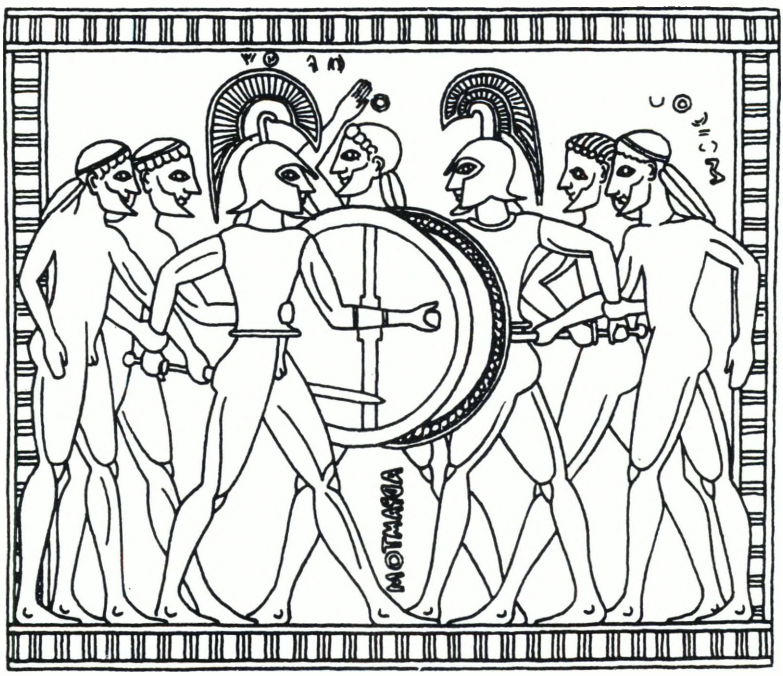

Εικ. 3. Όχανο ασπίδας από την Ολυμπία.

του Μουσείου της Ολυμπίας, που ίσως είναι η παλιότερη εικονογραφική μαρτυρία του θέματος της φιλονικίας Τυδέα-Πολυνείκη.

Λογοτεχνικό πρότυπο του σικελικού κρατήρα, που χρονολογείται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ., πρέπει να υπήρξε κάποια τραγωδία. Το αρχιτεκτονικό σκηνικό, το πρόπυλο ενός ανακτόρου, μας πείθει ότι έχουμε να κάνουμε με ένα αγγείο με θεατρικό θέμα[22]. Η λογοτεχνική παράδοση είναι τόσο ελλιπής, που δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ποιο είναι το λογοτεχνικό πρότυπο της παράστασης αυτής, έχουμε όμως τον τίτλο μιας σχετικής τραγωδίας, του «Τυδέα» του Θεοδέκτη[23], που χρονολογικά συμπίπτει με τη δημιουργία του αγγείου[24]. Το γεγονός ότι η μορφή δεξιά κρατάει πέλεκυ και όχι ξίφος είναι ενδεικτικό του πόσο η εικονογραφική παράδοση επηρεάζει τους αγγειογράφους της εποχής[25], γιατί το εικονογραφικό αυτό στοιχείο παρεισφρύει από την εικονογραφία της μανίας του Λυκούργου.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΑΝΑΛΗ-ΓΚΙΟΛΕ

ICONOGRAPHIC COMMENTS ON THE SICILIAN KRATER T. 1155

The Sicilian krater from Lipari depicts the quarrel of Tydeus and Polynices in front of the palace of Adrastus, as A.D. Trendall and S. Woodford correctly observed. The earliest literary references to this theme are to be found in tragedy, in Euripedes' Supplices, Phoenissae and Hypsipyle. The earliest pictorial evidence for the theme occurs in a representation on a bronze shield-grip at Olympia. The figure separating the two quarrelers and mentioned in the inscription is Adrastos. The literary original for the Sicilian krater is probably the tragedy Tydeus by Theodectes.

EKATERINI DANALI-GIOLE

22. Ο A.D. Trendall, ό.π., υποστηρίζει ότι πιθανώς η παράσταση στο σικελικό κρατήρα να εικονογραφεί τα σχετικά χωρία από τις Φοίνισσες και τις Ικέτιδες (την Υψιπύλη δεν την αναφέρει). Όπως αποδείχθηκε αλλού (βλ. Αρχαιογνωσία 3 (1982-83), υπό εκτύπωση), συνήθως μία συγκεκριμένη αλλά πολύ σημαντική σκηνή για την υπόθεση μιας τραγωδίας είναι αυτή που εικονογραφείται, και από κάθε τραγωδία έχουμε μία μόνο αντιπροσωπευτική παράσταση, επομένως στο σικελικό κρατήρα δεν είναι δυνατό να έχουμε εικονογράφηση των τραγωδιών που αναφέρει ο A.D. Trendall.

23. Αριστοτέλης, Ποιητ. 16, 1455α4. B. Snell, TrGF, 72F5a. G. Xanthakis-Karamanos, Studies in Fourth-century Tragedy, Αθήναι 1980, σ. 57 κ.ε.

24. Ο A.D. Trendall, ό.π., 2106, χρονολογεί το αγγείο στο 340 π.Χ.

25. Πρβλ. παρατηρήσεις του J.M. Moret, L'Iliou Persis dans la céramique italiote, Ρώμη 1975, I, σ. 262.

LATE 16TH AND 17TH POLISH COINS IN GREECE

Amongst the material sources serving a study of the contacts between Poland and Greece in history and prehistory, a privileged position is occupied by coins, and especially coin-hoards. The development of numismatics as a historical discipline and the change from an interest in collecting to a scientific discipline cooperating with archaeology and history have enabled us to take full account of both past and present numismatic discoveries.

At first the attention of scholars was attracted by the finds of the ancient Greek coins made in Poland itself. Some tens of such finds have been recorded, most of them single finds. Hoards were rare and small. The coins in question are mainly of bronze, silver pieces being infrequent and gold very rare. Besides the coins from Greek mints under Roman rule, Polish finds include the issues of almost the whole Greek civilized world from Bactria to the West Mediterranean. There are Bactrian, Parthian, Pontic, Olbian, Panticapean, and Bosphoran coins, relatively many from Egypt struck by the Ptolemians, numerous Sicilian issues, especially from Syracuse, and finally Carthagian-Zeugitanian coins. Amongst those struck in the region that constitutes present-day Greece one may mention the Athenian silver coins of the late 6th century B.C. found prior to 1876 in Great Poland; the silver stater from Delphi of 346 B.C. found in 1967 in Świnoujście, Western Pomerania; the large bronze piece from Amissos of 120-63 B.C. found in 1955 in the village of Mnichów near Sieradz, Central Poland; the double victoriatus of the Thessalian Union of 196-146 B.C. found in 1958 in Jaroslaw, South-East Poland; 20 tetradrachms, including the Thracian Lisymachos issue of *ca.* 300 B.C., that from the city of Side in Pamphylia of 190-136 B.C., discovered in 1880 in Inowroclaw, Great Poland. In the 19th century two other hoards of Greek coins were uncovered in Polish soil. In 1824, 39 silver coins were ploughed up in Szubin near Bydgoszcz. They were struck towards the end of the 4th century B.C. in Athens, 2 didrachms, 2 drachms, 25 obols and 7 uncertain; in Boeotian Orchomenos, an obol of 550-480 B.C. Prior to 1886 in the Gdańsk suburb of Święty Wojciech bronze coins struck, among others, in Achaian Philus in 400-360 B.C. and in Athens in the second half of 1st century B.C. were found.

To tell the truth, the coin-hoards in question have not yet been properly interpreted either in Poland or abroad. For many years the source material registered in finds in Poland has not been appreciated by Classical archaeologists or numismatists. Nowadays this state of affairs seems to be improving as a result of a general increase of interest in ancient culture.

Now let us turn to the basic subject of the present paper, i.e. to the finds of 16th and 17th c. Polish coins in Greece. Until very recently this question was neglected by research projects both in Poland and Greece. The reason is very prosaic — the lack of basic sources. However, I managed to track them down in the course of my study of the circulation of Polish coins abroad from the 16th to the 18th centuries. Research into the publications and archives accessible in Poland and abroad, as well as visits to numerous foreign museums, revealed the existence of a rich source of material covering about

one thousand foreign finds of Polish coins. In my study I noticed that there was a gap in the sources covering the territory of Greece. Subsequent my contacts with the Numismatic Museum in Athens, however, and the kind assistance I received from its director, Dr Mando Oeconomides opened up the possibility of access to the unknown, or at least unpublished finds of modern Polish coins in Greece. Greek scholars, despite the limited time at their disposal, enabled me to get in touch with the sources of evidence for the presence of Polish coins circulating in Greece during the 17th, 18th and early 19th centuries. This material throws light on Polish-Greek contacts and relations in the above centuries.

The most cogent sources are the coin-hoards discovered on Greek territory containing Polish coins. One precious find of this kind is the hoard of 16 gold and 96 silver coins, Venetian, Hungarian, Ragusan and Polish, buried after 1681 and recorded in 1972 at Gianota Elassonos in Thessaly[1] (fig. 1). The most numerous pieces in this hoard were Ragusan grosetti, from the middle of 17th century (76), and next Polish coins (19). The latter comprised the following issues: Stephen Batory's (1576-1586) Crown triple grossus of 1584 and a Lithuanian triple-grossus of 1582, then Sigismund III Vasa's (1587-1632) Crown triple-grossi of 1593. 1594 (2), 1595, 1596, 1598 (3), 1600, date worn off (prior to 1601), 1623; Lithuanian triple-grossi of 1590, 1595 and finally Riga triple-grossi of 1590, 1591, 1592, 1597. It is worth noting that all the Polish coins were pierced. The whole hoard is in the Numismatic Museum in Athens (inventory nos 14-32/1978).

Another hoard from Greece containing Polish coins comes from Macedonian Edessa, and was found in the central market in 1937. It consisted of at least 14 silver European and Turkish coins struck up to 1744, which is thus the terminus post quem of the burial date of the money. The Polish element in this hoard is more varied. The coins recorded were Sigismund III Vasa-Crown orts of 1622, 1624?, Gdańsk orts of 1615, 1622, Crown triple-grossi of 1599, 15??, and the Crown six-grossus of John Casimir (1648-1668) with the date worn off. Here, too, all the Polish coins, except for the two last pieces, were perforated. The Edessa hoard is also in the Numismatic Museum in Athens.

The third hoard in question was uncovered in Kofon Almyrou, a village near Volos (nome of Magnesia) in Thessaly[2]. It contained one gold and 32 silver coins from Turkey, Spain, Austria, France, the German Reich, Italy, Ragusa and Poland, buried after 1812. The Polish issues were represented there by the Crown triple-grossi struck by Stephen Batory in 1583 and by Sigismund III Vasa in 159? (2 pieces). They were accompanied by the Ragusan forgeries of Sigismund III Vasa's Riga triple-grossi produced between the last quarter of the 17th century and mid-18th century, bearing, however, the earlier dates 1592 (2), 1594, 1599, 159? (2), 15?? (5). It is necessary to add that all the Polish and Ragusan coins were pierced. The hoard is in the possession of the Numismatic Museum in Athens.

1. ADelt 33 (1978): Chronika, p. 3.
2. ADelt 13 (1930/31), p. 31.

Fig. 1. The Polish triple-grossi of Sigismund III.

The Polish coins are supposed[3] to be inventoried among the finds uncovered during the excavations carried out by the American Archaeological School in the Athenian Agora. Among the late 16th-century material Polish triple-grossi were said to be present, and even common, while among the finds of the 1st half of the 17th century the six-grossi were again numerous as well as other denominations (orts?) of the Crown and Gdańsk coins. In pursuit of this contribution I tried to identify the above Polish coins. Unfortunately my visit to the American Archaeological School at Athens threw no further light on the excavation of the Polish coins in the Agora, since I was not able to see them.

Though without provenance labels, the other Polish coins, probably also found on

3. A. Walker, Some modern deposits from the Agora at Athens, Nomismatika Khronika No. 4, 1976, p. 57.

Greek territory, are in the possession of the Numismatic Museum in Athens. There are the Sigismund III Vasa's Gdańsk ort of 1615, John Casimir's Crown ort of 1668 and the coins of John III Sobieski (1674-1696) — a Crown ort of 1678 and Crown six-grossi of 1678. In the Archaeological Museum of Iraklion on Crete I have seen the Stylianos Giamalakis collection, donated about 1960, also containing the pierced Lithuanian triple-grossus of 1597 (inv. no. 770) of Sigismund III Vasa. It is not unlikely that this coin formerly belonged to some hoard, discovered somewhere in Greece, perhaps on Crete itself. These coins provide indirect evidence for the circulation of Polish money in Greece from the late 16th century.

Finally, an outline should be given of the circumstances in which the Polish coins appeared in the foreign monetary markets and then in the coin-hoards of the central and South-East Europe (f i g. 2). Generally, as in every case of the international movement of bullion in medieval and modern Europe, the main cause of the export of Polish coined silver was Poland's trade balance. The export of corn and wood products to Scandinavia and Western Europe, mostly aboard Dutch ships and by Dutch brokerage, brought Poland a lot of weath in the form of silver and gold. The active balance in the maritime trade of corn in the 16th and 17th century flooded Poland with money from the north. At the same time, however, Poland still had a debit balance of trade with Hungary and the whole Ottoman Empire. A neverending flow of commodities, products, spices, etc. reached Poland from the south and it was not balanced by a sufficient export of other commodities and products. This financial gap in Polish trade with southeast Europe could only be filled by ready money, especially in the form of silver (f i g. 3). Silver was in particular demand, because the Ottoman Empire suffered from a shortage of this metal, and its value there was higher than in other parts of Europe. An active role in international trade, not only European but global, covering both Americas, Europe, Asia and Africa, was played by the gold ducats and silver talers struck according to the international standards[4]. They were produced and exported by the countries rich in bullion deposits and also by those that managed to collect and accumulate monetary bullion as a result of trade exchange. An example of the first category was Spain who made huge profits from the American silver mines, and an example of the second is afforded by the Netherlands, especially the United Provinces, who supplied Spain and other European countries with its own products and commodities, receiving gold and silver in return.

Poland, the Republic of Two Nations, fell into neither category. She suffered from a permanent shortage of native bullion, since gold-mines were completely absent and the silver deposits exploited in the Olkusz mine near Cracow had a very restricted production. Therefore in the Polish mintage the issues of ducats or talers never developed in the way it did in countries with abundant gold and silver. The function of international

4. A. Mikolajczyk, Polish factor in the Balcan monetary affairs of the late 16th and 17th century, Zeitschrift für Balkanologie, 1985.
Id., Polish - Ottoman monetary relations in the light of the numismatic evidence (16th to 18th century) in preparation.

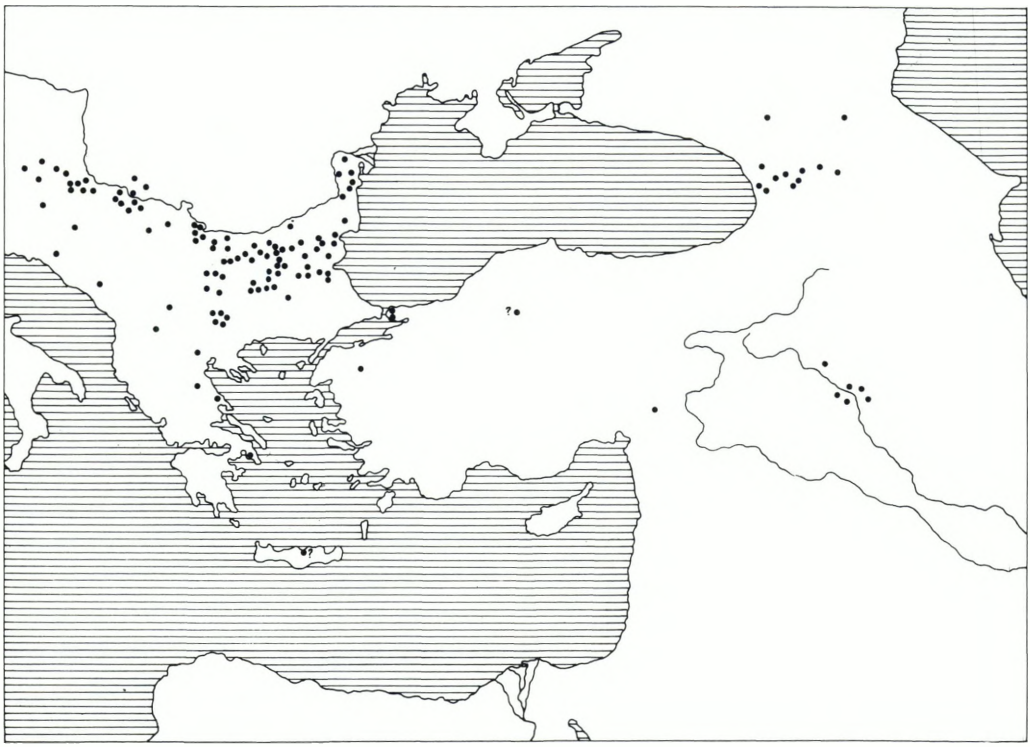

Fig. 2. The Balkan and Near Eastern finds of 16th and 17th cent. Polish coins.

money must thus have been fulfilled by the Polish medium and small coins instead of the large denominations accepted in international transactions, for there was no other solution.

The realization of this project became possible thanks to the very successful monetary reform introduced in the Republic by Stephen Batory in 1580. Its political aim was the unification, following the Lublin Union of 1569, of the Crown and Lithuanian coinage, while its economic aim was the creation of a solid system of convertibility for every denomination, arranged in a hierarchy of values. Both objects were achieved: home affairs were set in order and the new conditions created that enabled advantage to be taken of the coins abroad.

Deficiencies in the bullion reserves were to be filled by the often illegal import of silver from Upper Hungary, i.e. present Slovakia, which was rich in silver mines. This Slovaki-

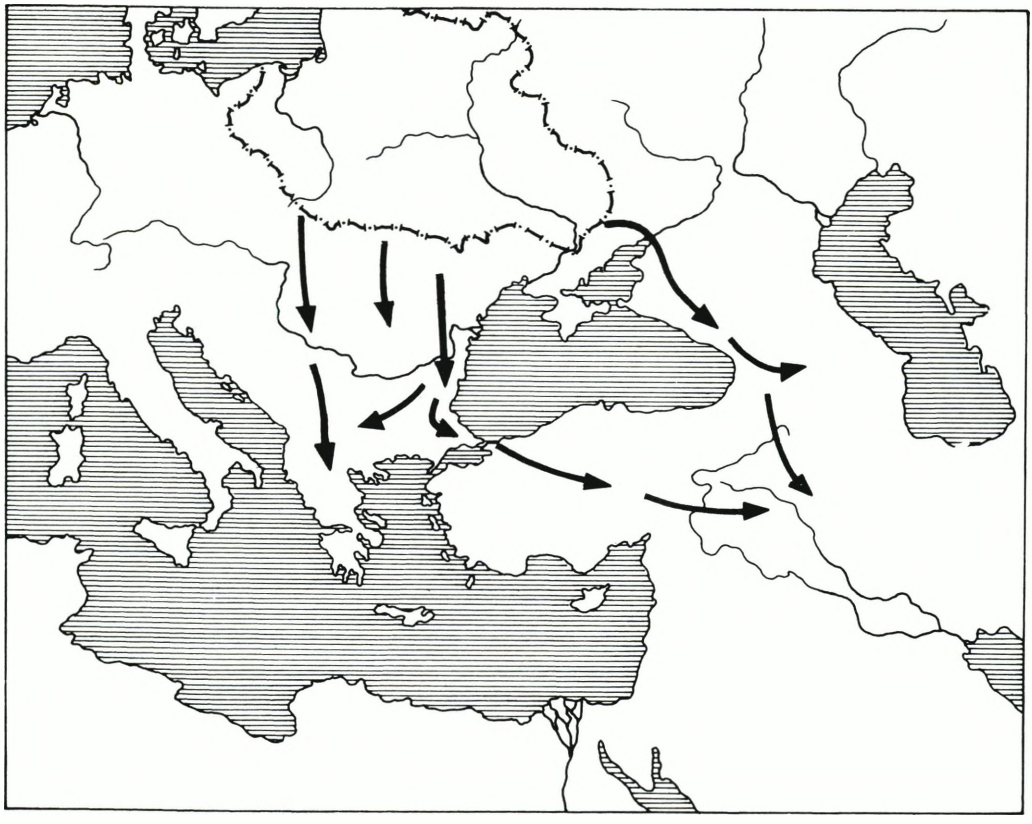

Fig.3. The direction of the flow of silver coins from Poland to South East Europe and the Near East in the 16th and 17th cent. Maps by A. Mikolajczyk, redrawn by P. Marosik.

an silver was coined in the Crown, Lithuanian and municipal mints into shillings, grossi, triple-grossi and six-grossi. In the first quarter of 17th century two new denominations the ort and the one-and-half-grossus, were introduced.

About 1580, almost simultaneously with Stephen Batory's monetary reform, the export of small Polish coins to the South and South-East began. An important achievement was the quick capture of the local monetary circulation of Hungary, ruled in the southern part by the Turks and in the northern part by the Habsburgs, and involved in a strong monetary crises. The silver illegaly bought and exported to Poland was paid for in Polish half-grossi, grossi and triple-grossi. Next, the silver brought from Hungary was coined in Poland into new half-grossi, grossi and triple-grossi which made their way across the Carpathian Mountains to Hungary, enabling the purchase of new

consignments of silver[5]. This process repeated itself with increasing rapidity, resulting in the fast growth of the mint-output in Poland. In the late 16th century numerous Crown mints were working in Olkusz, Poznań, Malbork, Bydgoszcz, Wschowa, Lublin and Cracow, the Lithuanian mint in Wilno and municipal mints in Gdańsk and Riga.

The fast flow of Polish coined silver expanded to the south, into Slovakia, Hungary, Moldavia, Transilvania, Vallachia, Croatia, Serbia, Dalmatia, Bulgaria, Turkey, Georgia and further on. It was a local tributary of the mighty bullion river flowing from the Americas to Europe and thence to the East. The Polish triple-grossi gained a strong position in the local monetary markets, and it was wonder that in many mints these pieces were imitated. Imitations of the Polish triple-grossi from the reigns of Stephen Batory and Sigismund III Vasa were produced in Kluczbork and Cieszyn of Silesia, Kremnica of Hungary, Sibin, Cluj, Alba Iulia and Košice of Transilvania, in the Ragusan Republic (now Dubrovnik) as well as in the Italian mints of Corregio, Urbino and Modena, who traded with the Levant and the Balkans. In the early 17th century, particulary in the Ottoman Empire, the Crown and Gdańsk orts, just introduced and worth 10, later 16 and finally 18 grossi, enjoyed a certain popularity. The export of Polish money to Turkey had grown to such an extent that a special duty was introduced. It was collected at the customs posts founded in Bar, Śniatyń and Kamieniec Podolski, localities on the south-east Polish frontier, and therefore protecting the export to the so-called Moldavian side. The material evidence of the events outlined above are the finds of Polish post-medieval coins distributed over the vast territories of Europe and the Near East[6].

The modern coin-hoards uncovered in the Balkan countries contain Polish triple-grossi and orts. Triple-grossi have been recorded in many Bulgarian hoards. In Beljakove near Veliko T'rnovo a hoard of 1207 Turkish and 41 European coins buried after 1603 was discovered. The European portion of the find consisted mainly of Polish coins, 34 triple-grossi and one Cieszyn imitation triple-grossus. In the neighbouring locality of Mihalci another hoard of 2, 120 coins buried after 1613 was found. It contained several hundred Polish coins struck by Sigismund I the Old, Sigismund Augustus, Stephen Batory and Sigismund III Vasa, mainly of the Crown triple-grossi, as well as some tens of imitation triple-grossi struck in Courland and Cieszyn. The Polish triple-grossi are also known from the deposits buried after 1647 (?) in Cenovo (60 plus the Transilvanian and Ragusan imitations), after 1667 in D'bravino near Varna (152 plus the Ragusan 10, Transilvanian 3, Cieszyn 1 and Courland 1 imitations), in the early 17th century (?) in the environs of Kazanlyk. The orts were regis-

5. A. Mikolajczyk, Pieniądz polski na Węgrzech w XVI-XVIII w., "Prace i Materialy Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Lodzi" seria archeologiczna nr 26 1979, p. 165-266.

6. A. Mikolajczyk, Materialy do inwentaryzacji znalezisk monet polskich na Balkanach i w Azji Mniejszej, "Wiadomosci Numizmatyczne" R. XXVI, 1982, p. 18-32. Id., Nowe materialy do inwentaryzacji znalezisk monet polskich w Europie, "Prace i Materialy Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Lodzi" seria numizmatyczna i konserwatorska nr 6 (in print). Cf. also supra note 4, Polish-Ottoman monetary relations...

tered in the hoard buried after 1665 in Birminci (43); after 1647 (?) in Cenovo (3); after 1770 (?) in Džinot (5); after 1667 in D'bravino (26); after 1647 (?) in Konar (8); in the 18th century in Sestrino (1), Kr'stina (18) and Orjahovo; in the first half of 17th century in Riš (1); in the 17th century (?) in Rudnik (43); after 1789 in Satovča (6); after 1770 in Sofia (164). Hoards of orts are also known from Northern Iraq: in Zakho and the environs of Mosul buried after 1687 (45), 1727 (2), 1723 (5), 1772 (3), 1776 (121) and in the 18th century (8). The majority of Polish coins from these finds were perforated.

The above examples reveal a certain similarity to the Greek hoards in question. Analogies are apparent in the composition of the denominations (triple-grossi and orts), the state of preservation (perforations) and lastly in the dating of the hoards themselves (late 17th, 18th and early 19th centuries). In Yugoslavia, Bulgaria, Greece, Turkey and Iraq more than a hundred different modern hoards containing Polish coins of the 16th and 17th centuries were recorded. The chronology of these finds extends to as late as to early 19th century. There is a number of hoards buried in the second half of the 17th and in the 18th century. There is an obvious time lag, so far as the chronology of the hoards containing Polish coins is concerned, compared to those recorded in Slovakia, Hungary, Transilvania, Moldavia, Vallachia and even Georgia. The inflow of Polish monetary silver into the above territories, as well as into the Transdanubian area, became intensive about 1580 and lasted as late as the mid-17th century. Where did this lag visible in the Greek hoards, to say nothing of the Asiatic finds, come from?

The answer is just in very prosaic fact of the perforations in the Polish coins already referred to in the case of almost all the known Greek, Bulgarian and Iraq finds in question. The holes in the Polish coins mean that for a certain period the coins had lost their monetary function and become ornaments. Almost up to the present day the traditional folk costumes of the women in Greece and in neighbouring Balkan countries were adorned with silver ornaments consisting of nets or necklaces made of many-stringed coins or coin-like discs. In order to confirm my supposition I visited the Benaki Museum in Athens, paying special attention to traditional Greek art and folklore. My search was fortunate, for among numerous necklaces worn by the Greek Macedonian women, I found one containing Polish coins. They were three orts and one triple-grossus of Sigismund III Vasa. In an other exhibition case I noticed a silver bowl decorated with little chains hanging from the lip. They terminated decoratively in coins, including a Riga triple-grossus struck most probably in garded the reign of Sigismund III Vasa. Of course, all the above Polish coins were perforated. After having lost their monetary function they became objects of decoration worn by fashionable Greek women. Perhaps the rules of fashion increased the value of the coins as ornaments. After a time, when the demand for good silver coinage changed, together with its value, necklaces made of coins might have been taken to pieces and the coins themselves used as money again. Remonetized coins were hoarded, and it is not unlikely that whole necklaces were hoarded too; it is only due to the destruction of the strings or to the finders' inattention that the pierced coins were recorded in the hoards.

The finds of Polish coins in Greece should

be regarded as a part of the all-European flow of monetary bullion to the eastern Mediterranean and Asia in the 16th and 17th centuries. The Polish coins struck over a period of many years from the reign of Stephen Batory to that of John Casimir (1648-1668) occur in hoards alongside Turkish, Ragusan and other European issues. The monetary market of modern Greece was not, it emerges, dominated entirely by the Ottoman coinage. The weakness of the Turkish monetary system opened up the markets of the countries occupied by the Ottomans to foreign money. The contemporary economic powers of Europe, like the Netherlands, Austria and Venice, were soon followed by Poland when she introduced her own coins, mainly the triple-grossi of Stephen Batory and Sigismund III Vasa, into the domestic circulation of south-east Europe. The reigns of these two Polish Kings constituted the one and only period in the monetary history of Poland, when she supplied coins that played an active role in the foreign international money markets, bringing her profits and reducing her negative balance of trade. Polish coins made their way as far as Greece, which was the southernmost territory of their European penetration.

ANDRZEJ MIKOLAJCZYK

ΕΙΚΟΝΙΔΙΟ ΣΤΕΑΤΙΤΗ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΠΙΚΙΟ

Εικ. 1α-β. Αποτμήματα από πλακίδιο στεατίτη που βρέθηκαν στο Παπίκιο όρος.

Σε ανασκαφική έρευνα βυζαντινού μοναστηριακού συγκροτήματος στο Παπίκιο όρος[1], 3 χλμ. βόρεια του σημερινού οικισμού Σώστης Ροδόπης, βρέθηκαν τρία αποτμήματα από εικονίδιο στεατίτη με ανοιχτό πρασινωπό χρώμα.

Τα δύο από αυτά συνενώνονται (ε ι κ. 1α) και σχηματίζουν το κάτω μέρος ολόσωμης μετωπικής μορφής από το ύψος της μέσης μέχρι τα πόδια[2]. Από την ενδυμασία συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για μορφή στρατιωτικού αγίου· σώζεται το κάτω τμήμα του μανδύα, μέρος του χιτώνα, η απόληξη του οποίου διακοσμείται με φυτικό επαναλαμβανόμενο θέμα[3] και τμήμα φολιδωτού θώρακα.

Ο εικονιζόμενος στρατιωτικός άγιος κρατούσε πιθανότατα ξίφος στο δεξιό και ασπίδα στο αριστερό χέρι. Πρέπει να αποκλειστεί η περίπτωση να έφερε ο άγιος δόρυ στο δεξιό, γιατί τότε θα έπρεπε μέρος του δόρατος να διακρινόταν στο κάτω αριστερό άκρο του αποτμήματος, κοντά στο

1. Το Παπίκιο όρος, τμήμα του ορεινού όγκου της Ροδόπης, ΒΔ. της Κομοτηνής, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία της Θράκης κατά τη βυζαντινή περίοδο, γιατί υπήρξε κέντρο μοναχισμού γνωστό στις πηγές από τα τέλη του 11ου αι. Επιφανειακά ερείπια ναών και άλλων κτισμάτων επιβεβαιώνουν τις γραπτές βυζαντινές πηγές για την ύπαρξη μοναστηριακού κέντρου στην περιοχή. Στις πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες που άρχισαν το 1983 και συνεχίζονται ακόμη βρέθηκαν δύο μονόχωροι θολοσκέπαστοι ναοί του 12ου αι., καθώς και το μεγαλύτερο τμήμα μοναστηριακού συγκροτήματος κοντά στο σημερινό οικισμό Σώστης Ροδόπης, από το οποίο προέρχονται τα αποτμήματα του στεατίτη. Γενικά για το Παπίκιο όρος βλ. C. Asdracha , La région de Rhodope aux XIIIe et XIVe siècles, Αθήνα 1976, σ. 108-109, όπου είναι συγκεντρωμένη η σχετική βιβλιογραφία. Θ. Παπαζώτος, Προανασκαφικές έρευνες στο Παπίκιο όρος, Θρακική Επετηρίς 1 (1980), σ. 113-139. Για τα αποτελέσματα των πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών, βλ. ΑΔ 38 (1983), 39 (1984), 40 (1985): Χρονικά (υπό έκδοση).

2. Οι σωζόμενες διαστάσεις του αποτμήματος είναι: 0,073 x 0,046 x 0,011 μ.

3. Για τα διακοσμητικά μοτίβα που απαντούν στους στεατίτες, βλ. A. Bank, Les stéatites. Essai de classification. Méthodes des recherches. Corsi di cultura sull' arte Ravennate e Bizantina 17 (1970), σ. 359, εικ. 1.

δεξιό του πόδι. Από τα σωζόμενα στοιχεία η ταύτιση της μορφής με κάποιο συγκεκριμένο άγιο είναι αδύνατη.

Το τρίτο απότμημα[4] σώζει το κεφάλι, το θώρακα και τμήματα των χεριών στρατιωτικού επίσης αγίου (ε ι κ. 1β). Αν και δε σώθηκε επιγραφή με το όνομα του εικονιζόμενου αγίου, δεν υπάρχει αμφιβολία για την ταύτισή του με τον άγιο Θεόδωρο, αφού το ωοειδές σχήμα του προσώπου και το μυτερό γένειο, που δεν παρατηρείται σε άλλο στρατιωτικό άγιο, είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της μορφής του.

Ο άγιος Θεόδωρος, με τη στρατιωτική του στολή, κρατεί στο υψωμένο δεξιό χέρι δόρυ, τμήμα του οποίου σώζεται, και με το αριστερό, πιθανότατα ασπίδα. Η παρουσία δόρατος οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το συγκεκριμένο απότμημα δεν αποτελεί μέρος της προηγούμενης αταύτιστης στρατιωτικής μορφής. Κατά συνέπεια, στα τρία αυτά αποτμήματα παριστάνονται δύο διαφορετικοί άγιοι[5], που ανήκουν σαφώς στο ίδιο εικονίδιο[6].

Από σωζόμενο τμήμα ελικοειδούς-στρεπτού κιονίσκου στο κάτω αριστερό άκρο του πρώτου αποτμήματος, σε συσχέτιση με διακρινόμενα υπολείμματα κιονοκράνου στο πάνω δεξιό του δεύτερου με την παράσταση του αγίου Θεοδώρου, συμπεραίνεται ότι οι δύο άγιοι εικονίζονταν κάτω από ένα τόξο[7]. Το πάχος των αποτμημάτων, που φθάνει τα 0,011 μ., και το μεγάλο σχετικά πλάτος του σωζόμενου στρεπτού κιονίσκου, που προϋποθέτει υποβασταζόμενο τόξο με μεγάλη χορδή, είναι ενδεικτικά γνωρίσματα πλακιδίων με πολυπρόσωπες παραστάσεις.

Έτσι, η απεικόνιση και τρίτου αγίου στο αρχικό πλακίδιο από το Παπίκιο είναι πολύ πιθανή. Στην περίπτωση αυτή, ο τρίτος άγιος θα πρέπει να εικονιζόταν στο μέσο του πλακιδίου, αφού από τα στοιχεία που υπάρχουν προκύπτει ότι ο άγιος Θεόδωρος παριστανόταν στη δεξιά πλευρά και ο αταύτιστος στρατιωτικός άγιος στην αριστερή[8].

Λόγω των ελλειπών στοιχείων ο σχολιασμός του πλακιδίου στηρίζεται ουσιαστικά στο απότμημα με την παράσταση του αγίου Θεοδώρου, όπου διατηρούνται τα υποκειμενικά χαρακτηριστικά του προσώπου του αγίου, που επιτρέπει συγκριτική συσχέτιση με άλλα γνωστά παραδείγματα.

Ο άγιος Θεόδωρος στο πλακίδιο του Παπικίου εικονίζεται ολόσωμος και μετωπικός. Ο φωτοστέφανός του διακοσμείται με συνεχόμενα φύλλα αμπελιού και η κόμμωσή του αποδίδεται με δισκοειδείς βοστρύχους. Φορεί, εσωτερικά, χιτώνα που καλύπτεται με ταινιωτό θώρακα, πάνω από τον οποίο υπάρχει μανδύας που πορπώνεται στο δεξιό ώμο. Στην αναδίπλωση του μανδύα, μπροστά από το στέρνο, διακρίνεται ταινία με επαναλαμβανόμενο φυτικό θέμα.

---

4. Διαστάσεις αποτμήματος: 0,04 x 0,052 x 0,011 μ.

5. Οφείλω την υπόδειξη στην κ. Ιόλη Καλαβρέζου.

6. Το ίδιο χρώμα των αποτμημάτων, καθώς και το ίδιο πάχος τους, είναι ισχυρά ενδεικτικά στοιχεία ότι αποτελούν μέρος ενός μόνο πλακιδίου.

7. Η εικόνιση αγίων, καθώς και μεμονωμένων παραστάσεων κάτω από τόξο, αποσκοπεί στην καλύτερη προβολή των μορφών. Βλ. I. Kalavrezou-Maxeiner, Byzantine Icons in Steatite, Βιέννη 1985, σ. 55.

8. Στο απότμημα με την παράσταση του αγίου Θεοδώρου σώζεται η δεξιά περάτωση του πλακιδίου στο ύψος του κιονοκράνου, ενώ η ύπαρξη του στρεπτού κιονίσκου, στο απότμημα με τον αταύτιστο άγιο, αποτελεί σαφή ένδειξη της αριστερής περάτωσης του εικονιδίου.

Ο άγιος Θεόδωρος, από τους δημοφιλέστερους στρατιωτικούς αγίους, εικονίζεται συχνά σε πλακίδια από στεατίτη, συνήθως με άλλους, στρατιωτικούς επίσης αγίους, άλλοτε στον τύπο του μάρτυρα[9], άλλοτε δεόμενος[10] και άλλες φορές ως στρατιώτης[11]. Λιγοστές είναι οι περιπτώσεις που ο άγιος εικονίζεται μόνος. Συγκεκριμένα, μέχρι σήμερα, από όσο τουλάχιστον γνωρίζω, υπάρχουν δύο σχετικά παραδείγματα.

Στο πρώτο —της Συλλογής Dr. H. Longuet— ο άγιος εικονίζεται με στρατιωτική ενδυμασία, ολόσωμος και αυστηρά μετωπικός και κρατεί δόρυ με το δεξιό και ασπίδα με το αριστερό χέρι[12]. Η μορφή διακρίνεται στο σύνολό της από μία τραχύτητα και κάποια δυσκαμψία, ιδιαίτερα στον τρόπο απόδοσης των πτυχών του χιτώνα, που ενισχύει την πιθανότητα το εικονίδιο αυτό να προέρχεται από επαρχιακό εργαστήριο.

Στο δεύτερο παράδειγμα, σε κυκλικό πλακίδιο-εγκόλπιο του Μουσείου Ηρακλείου εικονίζεται ο άγιος όπως και στο προηγούμενο, της συλλογής Longuet. Το πλακίδιο του Ηρακλείου χρονολογήθηκε αρχικά στο 12ο αι.[13], ενώ πρόσφατα, με βάση τεχνοτροπικά και εικονογραφικά στοιχεία, στο 14ο αι.[14].

Αν και ο άγιος Θεόδωρος του Παπικίου εμφανίζει τον ίδιο σχεδόν εικονογραφικό τύπο με τον άγιο Θεόδωρο της Συλλογής Longuet και του Μουσείου Ηρακλείου, διαφέρει αισθητά από τεχνοτροπική άποψη. Η μορφή του πρώτου αποδίδεται σε χαμηλό ανάγλυφο και διακρίνεται για την απλότητα στη διάρθρωση των όγκων και τη λεπτομέρεια στην απόδοση των ενδυμάτων, χαρακτηριστικά στοιχεία του 12ου αι., σε αντίθεση προς τη μορφή του Ηρακλείου, που διακρίνεται για το έκτυπο ανάγλυφο και την απλούστευση των λεπτομερειών στην ενδυμασία, στοιχεία που χαρακτηρίζουν περισσότερο το 14ο αι.

Από ανασκαφικά δεδομένα δεν είναι δυνατή η ακριβής χρονολόγηση του πλακιδίου, αφού η στρωματογραφία στο χώρο του μοναστηριακού συγκροτήματος βρέθηκε ταραγμένη σε μεγάλο βαθμό λόγω της συνεχούς λειτουργίας του από τα μέσα του 11ου μέχρι τα τέλη του 13ου αι.

Το εικονίδιο του Παπικίου, συσχετιζόμενο με άλλα χρονολογημένα πλακίδια, παρουσιάζει μια σειρά από εικονογραφικά

---

9. Έτσι εικονίζεται σε πλακίδιο στεατίτη στο Μουσείο του Λούβρου με παράσταση Ετοιμασίας: στην κάτω ζώνη του πλακιδίου εικονίζεται ο άγιος όρθιος και μετωπικός να κρατεί με το δεξιό χέρι μπροστά από το στήθος σταυρό, όπως και οι συνεικονιζόμενοι άγιοι Δημήτριος, Γεώργιος και Προκόπιος. Πρβλ. K. Weitzmann, Catalogue of the Byzantine and early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oacks Collection, III, Ουάσινγκτον 1972, πίν. 67, εικ. 38.

10. Όπως σε απότμημα στεατίτη στο Ιστορικό Μουσείο του Veliko Tărnovo, όπου εικονίζεται ο άγιος Θεόδωρος σε δέηση με στροφή τριών τετάρτων προς τα αριστερά. Βλ. D. Slavčev, Ikona na Svetecvoin ot Carevec (XII-XIII B), Archeologija 19, 3 (1977), σ. 60, εικ. 1. Στο Μουσείο της Θάσου υπάρχει ενδιαφέρον και πρωτότυπο παράδειγμα παράστασης Δέησης, όπου η παραδοσιακή μορφή του Ιωάννη Προδρόμου αντικαθίσταται από τον άγιο Θεόδωρο. Βλ. Ch. Delvoye, Plaquette byzantine, BCH 79 (1955), σ. 372-374, εικ. 57.

11. Είναι ο κυριότερος και συνηθέστερος εικονογραφικός τύπος του αγίου.

12. Φωτογραφία του πλακιδίου συλλογής Dr. Henry Longuet, Introduction à la numismatique byzantine, Λονδίνο 1961, πίν. 24.

13. Α. Ξυγγόπουλος, Δύο βυζαντινοί στεατίται του Μουσείου Ηρακλείου, Κρητ. Χρον. 2 (1948), σ. 265-269.

14. I. Kalavrezou-Maxeiner, ό.π., σ. 215, πίν. 68, αριθ. εικ. 144.

στοιχεία που χαρακτηρίζουν το 12ο αι. Τέτοια στοιχεία είναι το διακοσμητικό μοτίβο από συνεχόμενα φύλλα αμπελιού στο φωτοστέφανο του αγίου[15], το φυτικό επαναλαμβανόμενο θέμα στην αναδίπλωση του μανδύα μπροστά από το στέρνο[16], οι στρεπτοί κιονίσκοι[17], η απόδοση των εικονιζόμενων μορφών σε χαμηλό σχετικά ανάγλυφο, καθώς και οι δισκοειδείς βόστρυχοι στην κόμμωση[18].

Μεγαλύτερη εικονογραφική και τεχνοτροπική συγγένεια έχει το πλακίδιο του Παπικίου με εικονίδιο από στεατίτη που υπάρχει στο Μουσείο της Χερσώνας, όπου παριστάνονται σε παρατακτική διάταξη οι τρεις στρατιωτικοί άγιοι Θεόδωρος, Γεώργιος και Δημήτριος[19]. Ειδικότερα, τα χαρακτηριστικά του αγίου Θεοδώρου είναι σχεδόν όμοια και στις δύο περιπτώσεις, με τη μικρή διαφορά ότι στο απότμημα του Παπικίου τα αυτιά του αγίου είναι μυτερά και αποδίδονται χωρίς προοπτική, με αποτέλεσμα τη δημιουργία κάποιας «οπτικής» ατέλειας, ενώ στη στάση και στην ενδυμασία ο άγιος Θεόδωρος του Παπικίου παρουσιάζει εξαιρετική ομοιότητα με τον άγιο Γεώργιο του Μουσείου της Χερσώνας. Ξέχωρα από τις μικρές διαφορές, τα περισσότερα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία (ενδυμασία, διακοσμητικά μοτίβα) παρουσιάζουν τέτοια ομοιότητα που επιτρέπουν τη σκέψη ότι και τα δύο εικονίδια φιλοτεχνήθηκαν στο ίδιο εργαστήριο. Η λεπτή δουλειά στην απόδοση της ενδυμασίας και γενικά η καλλιτεχνική πνοή, που χαρακτηρίζουν τα αποτμήματα του Παπικίου, αποτελούν ένδειξη ότι το πλακίδιο προέρχεται από κάποιο μεγάλο κέντρο και πιθανότατα από την Κωνσταντινούπολη.

Η αποκατάσταση του πλακιδίου με βάση τα υπάρχοντα αποτμήματα είναι σχετικά επισφαλής. Ωστόσο, η συγκριτική συσχέτισή τους με το εικονίδιο της Χερσώνας, με το οποίο άλλωστε μοιάζουν, επιτρέπει μία υποθετική αποκατάσταση· το εικονίδιο είχε ορθογώνιο σχήμα (εικ. 2) και απεικόνιζε τρεις μετωπικούς ολόσωμους στρατιωτικούς αγίους κάτω από τόξο υποβασταζόμε-

15. Ίδιο διακοσμητικό μοτίβο υπάρχει στο φωτοστέφανο του αρχαγγέλου Γαβριήλ σε πλακίδιο στεατίτη του Fiesole (Museo Bandini), καθώς και στους φωτοστέφανους των αγίων Θεοδώρου, Γεωργίου και Δημητρίου σε εικονίδιο στεατίτη του Μουσείου της Χερσώνας. Πρβλ. I. Kalavrezou-Maxeiner, ό.π., πίν. 17, αριθ. εικ. 30 και πίν. 13, αριθ. εικ. 21 αντίστοιχα.

16. Παρόμοια διακόσμηση απαντάται στους φωτοστέφανους του Ιωάννη του Ευαγγελιστή και του Κεντυρίωνα σε απότμημα στεατίτη με παράσταση Σταύρωσης του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης, στο φωτοστέφανο του αγίου Θεράποντος σε εικονίδιο των Staatliche Museen του Βερολίνου και στο φωτοστέφανο του αγίου Παύλου σε απότμημα στεατίτη του Βρετανικού Μουσείου. I. Kalavrezou-Maxeiner, ό.π., πίν. 25, αριθ. εικ. 44, πίν. 22, αριθ. εικ. 38 και 37 αντίστοιχα.

17. Παραδείγματα πλακιδίων από στεατίτη, με στρεπτούς κιονίσκους που υποβαστάζουν τόξο και που χρονολογούνται στο 12ο αι., υπάρχουν στο Μουσείο της Χερσώνας (με την παράσταση των στρατιωτικών αγίων Θεοδώρου, Γεωργίου και Δημητρίου), στο Μουσείο Bandini του Fiesole, της Στουτγάρδης (με την παράσταση της Θεοτόκου Δεξιοκρατούσας), στο Museo Sacro του Βατικανού και σε εικονίδιο με παράσταση Ευαγγελισμού του Μουσείου της Χερσώνας. Πρβλ. I. Kalavrezou-Maxeiner, ό.π., πίν. 13, αριθ. εικ. 21, πίν. 17, αριθ. εικ. 30, πίν. 18, αριθ. εικ. 31, πίν. 21, αριθ. εικ. 35, πίν. 23, αριθ. εικ. 41.

18. Η χαρακτηριστική κόμμωση με δισκοειδείς βοστρύχους εμφανίζεται συχνότερα στον 11ο-12ο αι.

19. Πρβλ. I. Kalavrezou-Maxeiner, ό.π., σ. 111-112, πίν. 13, αριθ. εικ. 21.

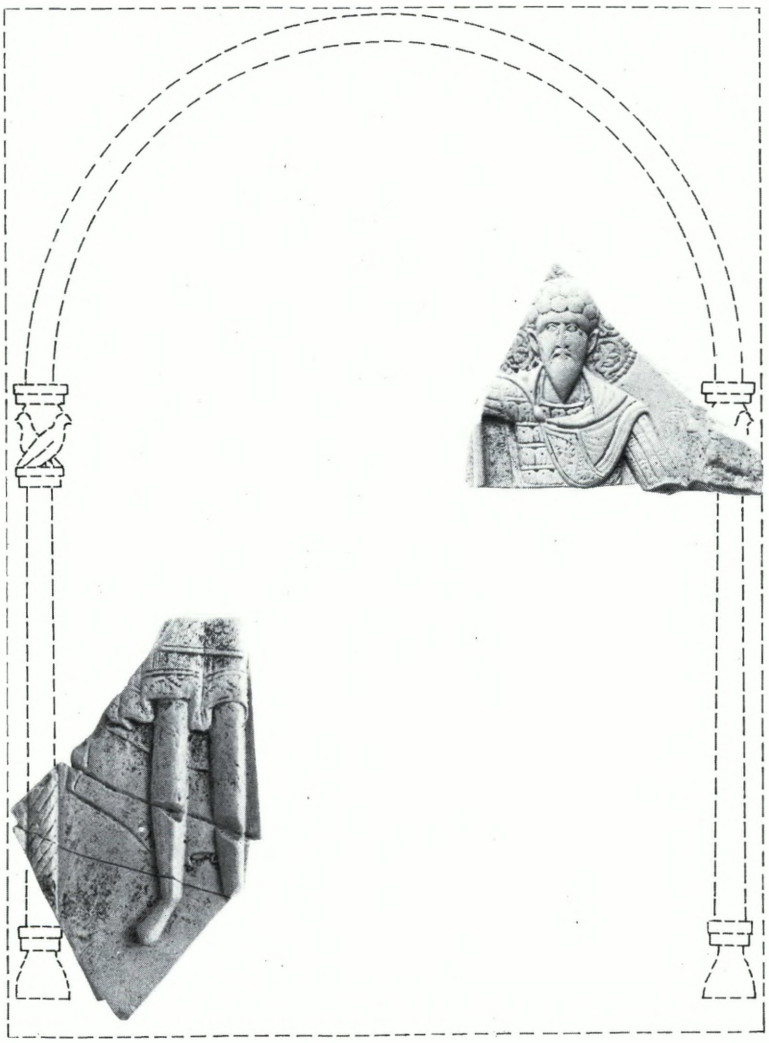

Εικ. 2. Υποθετική αποκατάσταση του σχήματος του πλακιδίου.

νο από δύο στρεπτούς κιονίσκους. Οι διαστάσεις του θα πρέπει να ήταν περίπου ίδιες με αυτές του εικονιδίου της Χερσώνας (0,175 x 0,135 μ.).

Το εικονίδιο του Παπικίου προστίθεται στα γνωστά πλακίδια από στεατίτη και με την καλλιτεχνική του ποιότητα εκφράζει τις εικονογραφικές και τεχνοτροπικές τάσεις του 12ου αι.

Η συνέχιση της ανασκαφής στο μοναστηριακό συγκρότημα του Παπικίου όρους ίσως συντελέσει στην εύρεση και άλλων αποτμημάτων, που θα βοηθήσουν στην αποκατάσταση της αρχικής μορφής του εικονιδίου.

ΝΙΚΟΣ ΖΗΚΟΣ

N. ZHKOΣ

SMALL STEATITE ICON FROM PAPIKIO

During the exploratory excavation of a Byzantine monastic complex on Mt Papikio, which forms part of the Rodopi mountain range NW of Komotini, three fragments of a small steatite icon of pale green colour were found.

Two of them joined and formed the lower part of the complete frontal figure of a military saint holding what is probably a sword in his right and a shield in his left hand.

The third fragment, belonging to a second military saint, preserves the head, cuirass and parts of the arms. Although the inscription with the name of the saint portrayed has not survived, there is no hesitation in identifying the figure with St. Theodoros.

The saint is shown frontally and full-figure. His raised right hand held a spear, part of which is preserved, and his left one a shield. Underneath he wears a chiton that ends in a band with plant decoration and is covered by a banded cuirass, over which there is a mantle fastened with a buckle at the right shoulder.

The original plaque was probably rectangular and depicted three full-figure military saints beneath an arch supported on two twisted columns.

A comparison of the little Papikio icon with other dated plaques shows a series of iconographic and stylistic elements characteristic of the 12th c. The fine workmanship in the rendering of the clothing and the artistic spirit in general which characterisès it, are indications that the icon came from a large centre, most probably Constantinople.

NIKOS ZEKOS

ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ ΤΟΥ ΑΝΘΕΜΙΟΥ ΣΕ ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ 5ου μ.Χ. ΑΙΩΝΑ

Εικ. 1. Βυζαντινό Μουσείο. Γείσο Τ.12 πιθανώς από την Ακρόπολη.

Το ανθέμιο, από τα βασικά αρχαία διακοσμητικά θέματα, πέρασε στη χριστιανική γλυπτική και με διάφορες μορφές διατηρήθηκε μέχρι το τέλος των βυζαντινών χρόνων. Αποτέλεσε διακοσμητικό αρχιτεκτονικών μελών και συνδυάστηκε με άνθη λωτού, υδροχαρή φύλλα και με το σταυρό. Την αντιγραφή του αρχαίου προτύπου διαδέχθηκε μια νέα μορφή με κύρια χαρακτηριστικά το χαλαρό σχέδιο και τα ρευστά περιγράμματα.

Σε ομάδα γλυπτών του 5ου αι. της συλλογής του Βυζαντινού Μουσείου, που προέρχεται από την Αθήνα, είναι χαρακτηριστική η διαφοροποίηση του ανθεμίου τόσο στη μορφή όσο και στον τρόπο επεξεργασίας. Με βάση το αρχαίο πρότυπο διαμορφώνεται ένα είδος ανθεμίου παραλλαγμένο και απλουστευμένο.

Στα παραδείγματα με την αρχαΐζουσα μορφή και την πιστότερη αντιγραφή του αρχαίου διακοσμητικού στοιχείου ανήκουν τα ανθέμια στο γείσο Τ. 12, που πιθανώς προέρχεται από την Ακρόπολη[1] (εικ. 1). Εικονίζονται δύο είδη πεντάφυλλων ανθεμίων που εναλλάσονται με φύλλα, που διαγράφονται συμπαγή ή με εγκοπή στη μέση της επιφάνειάς τους, και τρίφυλλα σε λεπτούς μίσχους που αναπτύσσονται ανάμεσα τους. Ο τρόπος επεξεργασίας, η ολοκληρωμένη μορφή του κοσμήματος με φύλλα και σπείρες, η άνεσή τους στο χώρο και η καλλιγραφική διαγραφή των περιγραμμάτων θυμίζουν ελληνιστικά πρότυπα. Παράλληλα, η παρουσία του αστραγάλου και του λέσβιου κυματίου τονίζουν τη σχέση του κοσμήματος με αρχαία πρότυπα.

Ανάλογη διακόσμηση με αρχαΐζοντα ανθέμια υπάρχει στο υπέρθυρο από την

* Ευχαριστώ θερμά την Διευθύντρια του Βυζαντινού Μουσείου, κ. Μυρτάλη Ποταμιάνου, που διάβασε το χειρόγραφο.

1. Γ. Σωτηρίου, Οδηγός του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, Αθήνα 1931, σ. 25. Ο ίδιος, ΕΜΜΕ, Α΄, εικ. 1.

Κλεψύδρα της Ακρόπολης, του 5ου αι., όπου τα ανθέμια συνδυάζονται με σταυρούς σε κύκλους[2]. Αρχαΐζοντα ανθέμια απαντούν, επίσης, στα κάτω διάκενα εγγραφόμενου σε κύκλο σταυρού, που κοσμεί θωράκιο από τα γλυπτά του Ασκληπιείου, στα οποία και επικρατεί ο τρόπος της αρχαίας διακόσμησης[3].

Διαφορετική είναι η μορφή του ανθεμίου στο επιστύλιο Τ. 52 (ε ι κ. 2). Πολύφυλλα ανθέμια πλαισιώνουν σταυρό με διαπλατυσμένες κεραίες, κομβίο στο κέντρο και άνθη λωτού στα διάκενα κάτω. Τα ανθέμια διατηρούν τις σπείρες, χαρακτηριστικό διακριτικό του αρχαίου προτύπου, ενώ τα φύλλα, ανόμοια μεταξύ τους, με βαθιές αυλακώσεις, αποδίδονται με χαλαρό σχέδιο. Σπειροειδείς βλαστοί ανάμεσα στα ανθέμια σχηματίζουν ανά δύο με τις απολήξεις των σπειρών των ανθεμίων ρομβόσχημα ανοίγματα. Την καλλιγραφική αντίληψη των κοσμημάτων του γείσου Τ. 12 αντικατέστησε εδώ το ασταθές σχέδιο με τα ανόμοια περιγράμματα των φύλλων. Ας σημειωθεί ότι τα άνθη λωτού, θέμα με ανατολική προέλευση γνωστό από την αρχαιότητα, διατηρήθηκε με διάφορες μορφές σαν άνθος ή σαν τρίφυλλο, και σε γλυπτά του 5ου αι. συνδυάστηκε με ανθέμια, την άκανθα και το σταυρό[4].

Στο επιστύλιο Τ. 53 (ε ι κ. 3) της Συλλογής Θησείου η μορφή του πολύφυλλου ανθεμίου απλουστεύεται και σχηματοποιείται. Διατηρείται τμήμα από τις σπείρες δεξιά και αριστερά από την τριγωνική βάση, από την οποία φυτρώνουν φύλλα με εγκοπή στη μέση σε πυραμιδωτή διάταξη. Το ανθέμιο, πλαισιωμένο από άνθη λωτού σε λεπτούς μίσχους, αποτελεί συμπληρωματικό κόσμημα, μέρος μιας σύνθεσης με κύριο θέμα το σταυρό σε κύκλο και με δύο αντιμέτωπα πουλιά που τον πλαισιώνουν, θέμα κοινό τον 5ο και τον 6ο αι.

Στο τμήμα επιστυλίου Τ. 55 (ε ι κ. 4) της Συλλογής Θησείου τη διακόσμηση αποτελούν επτάφυλλα ανθέμια, υδροχαρές φύλλο και σταυρός με μονόγραμμα σε κύκλο. Τα φύλλα και οι σπείρες των ανθεμίων, ενώ διατηρούν τη συμμετρική τους σχέση, διαγράφονται με τρόπο βαρύ και επίπεδο. Ο σταυρός με μονόγραμμα σε κύκλο, από τα χαρακτηριστικά θέματα του 5ου αι.[5], ίσως επαναλαμβανόταν στο κέντρο και στο άλλο άκρο.

Παραλλαγμένα είναι τα επτάφυλλα ανθέμια στο επιστύλιο Τ. 54 (ε ι κ. 5) που πλαισιώνουν σταυρό. Τα φύλλα έχουν διαφορετική κλίση σε κάθε ανθέμιο, ενώ οι σπείρες, επίπεδες και χωρίς πλαστικότητα, αποτελούν ανάμνηση των σπειρών του αρχαίου προτύπου.

Παραλλαγή του ανθεμίου εικονίζεται και στο επιστύλιο Τ. 50 (ε ι κ. 6). Επτάφυλλα ανθέμια και μισά στα δύο άκρα, τα δύο πλαισιωμένα με άνθη λωτού, συνθέτουν διακοσμητική ζώνη που το επάνω τμήμα της ορίζει αστράγαλος. Τα ανθέμια σχημα-

2. J. Strzygowski, Καισαριανή, ΑΕ 1902, σ. 82 κ.ε., εικ. 17.

3. Α. Ξυγγόπουλος, Χριστιανικόν Ασκληπιείον, ΑΕ 1915, σ. 58, εικ. 8.

4. Για παραδείγματα βλ. J. Strzygowski, ό.π., σ. 87, εικ. 18γ, 18δ. Α. Ξυγγόπουλος, ό.π., σ. 59, εικ. 11. R. Scranton, Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth, Corinth XVI, Princeton, New Jersey 1957, πίν. 25 αριθ. 58, πίν. 28 αριθ. 91, 92, 99.

5. Για το μονογραμματικό σταυρό βλ. Α. Ξυγγόπουλος, ό.π., σ. 57. G. Barruol, L' Autel et les Cancels Paléochrétiens de Limans, CA 1964, σ. 70-72.

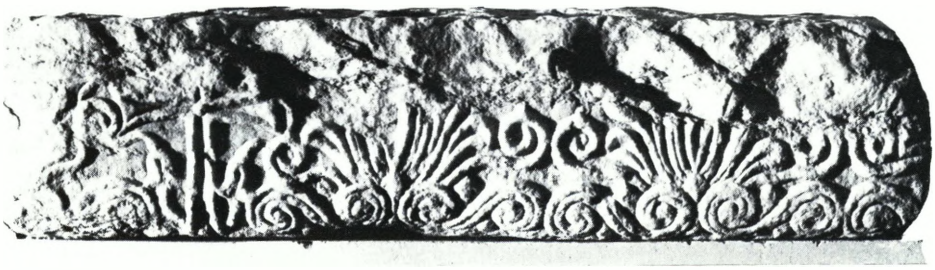

Εικ. 2. Βυζαντινό Μουσείο. Επιστύλιο Τ.52.

Εικ. 3. Βυζαντινό Μουσείο. Επιστύλιο Τ.53 (Συλλογή Θησείου).

Εικ. 4. Βυζαντινό Μουσείο. Τμήμα επιστυλίου Τ.55 (Συλλογή Θησείου).

Εικ. 5. Βυζαντινό Μουσείο. Επιστύλιο Τ.54 (Συλλογή Θησείου).

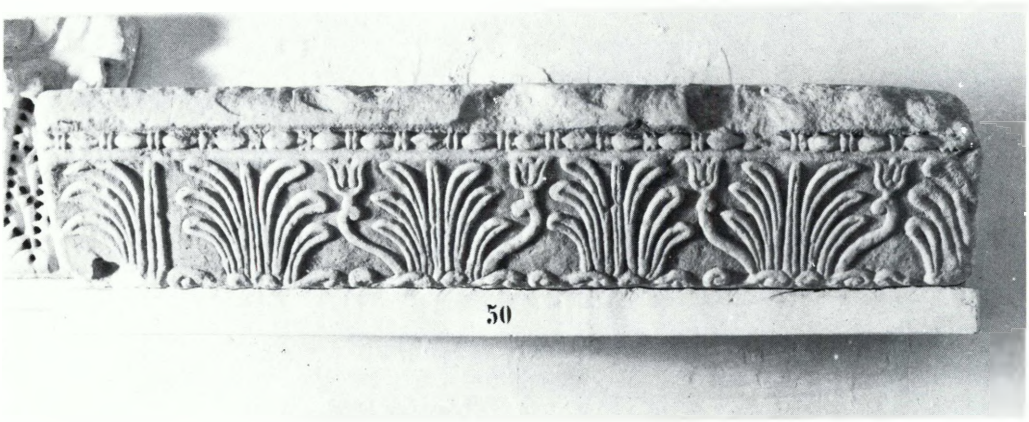

Εικ. 6. Βυζαντινό Μουσείο. Επιστύλιο Τ.50.

Εικ. 7. Βυζαντινό Μουσείο. Υπέρθυρο Τ.791.

Εικ. 8. Βυζαντινό Μουσείο. Επίθημα Τ.1631.

τίζονται από φύλλα μακρόστενα με βαθιές εγκοπές, όπως στα Τ. 52 και Τ. 53, που διαγράφονται με αβέβαια περιγράμματα, ενώ οι σπείρες, έχοντας χάσει την ελαφρότητά τους, είναι βαριές και επίπεδες.

Απλοποίηση του ίδιου κοσμήματος παρατηρείται στο υπέρθυρο Τ. 791 (εικ. 7), όπου έχουμε ανθέμια με φύλλα παρόμοια με του Τ. 50, χωρίς όμως σπείρες.

Στο επίθημα Τ. 1631 (εικ. 8) εναλλάσσονται δύο είδη ανθεμίων, με φύλλα συμπαγή και φύλλα με βαθιά εγκοπή, ανόμοια σε μέγεθος και περιγράμματα. Τα ανθέμια συνδέονται με σπείρες ανόμοιες μεταξύ τους σε μια κίνηση με ελαφρό κυματισμό, που δείχνει την ελεύθερη απόδοση του γνωστού κοσμήματος, την επιμονή στη χρήση του προτύπου, αλλά και την αδια-

φορία για την ακριβή απόδοσή του[6].

Αρχαΐζοντα ανθέμια ή ανθέμια που, παραλλαγμένα, διατηρούν τα αρχαία χαρακτηριστικά τους απαντούν σε γλυπτά των αθηναϊκών εργαστηρίων του 5ου αι., που από τήν καθημερινή επαφή τους με την αρχαία τέχνη διατήρησαν ζωντανή την παράδοση.

Οι διάφορες παραλλαγές που παρατηρούνται στην απόδοση των ανθεμίων σε γλυπτά της ίδιας εποχής δεν οφείλονται σε εξελικτικές διαδικασίες που θα οδηγούσαν σε μια συγκεκριμένη μορφή, αλλά είναι αποτέλεσμα της αλλαγής της αισθητικής αντίληψης και της μετατόπισης των ενδιαφερόντων σε συμβολικές παραστάσεις. Δημιουργούνται τύποι του ίδιου κοσμήματος, το οποίο, σε συνδυασμό και με άλλα θέματα, αποτελεί δευτερεύον στοιχείο και πλαίσιο για την προβολή του σταυρού. Το χαρακτηρίζει το άτονο σχέδιο και η χαλαρή δομή που απέχουν από τη συμμετρία και την ισορροπία του αρχαίου προτύπου.

ΜΑΡΙΑ ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ

6. Πρβλ. το κόσμημα σε γλυπτό από τη βασιλική του Λαυρεωτικού Ολύμπου, Ν. Κοτζιάς, ΠΑΕ 1952, σ. 104, εικ. 5.

PALMETTE VARIATIONS IN 5th c. AD SCULPTURE

The palmette, one of the basic ancient decorative motifs, passed into Christian sculpture and survived in various forms until the end of the Byzantine world.

In a group of 5th century sculptures in the Byzantine Museum, nos. T. 12, 50, 52, 53, 54, 55, 791 and 1631, a variety of different forms of palmette can be observed with differences in the leaves and spirals, as well as in their relation to each other, which is based on certain rules of proportion. The Classical balance and ancient way of working has been replaced by loose design and lack of symmetry. Laeves of dissimilar size and outline are drawn with grooves, and the spirals have become heavy and flat.

Archaizing palmettes occur on sculptures from Athenian workshops which through their daily contact with ancient art kept the tradition alive. The different variations observed in the rendering of palmettes in sculptures of the same period are not due to a process of development leading to a specific form, but are the result of a change in aesthetic perception and a shift of interest to symbolic representations. Types were created of the same decoration, which in combination with other subjects formed the framework for the projection of the cross.

MARIA SKLAVOU-MAVROEIDI

ΜΑΡΜΑΡΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΑΤΡΑΓΑ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ*

α) Μικρό γυναικείο κεφάλι

Το γλυπτό, που παρουσιάζουμε (ε ι κ. 1), είναι ένα μικρό γυναικείο κεφάλι από ντόπιο λευκό και λεπτόκκοκο μάρμαρο, με μέγιστο σωζ. ύψος 0,11 μ.[1]. Το έργο φέρει κακώσεις σε πολλά σημεία του προσώπου και της κόμης. Συγκεκριμένα, αποκρούσεις παρατηρούνται στη ράχη της μύτης μέχρι τα πτερύγια και στον κανθό του αριστερού ματιού με ελαφρότερη στον αντίστοιχο δεξιό. Ανάλογες αποκρούσεις υπάρχουν στα χείλη και ιδιαίτερα στο επάνω, στο πηγούνι και στην αριστερή παρειά του προσώπου, μέχρι το σαγόνι. Στη δεξιά πλάγια όψη σώζεται μικρό τμήμα της αρχής του λαιμού (ε ι κ. 2), που λείπει στην αντίστοιχη αριστερή. Έντονες ακόμη είναι οι αμυχές που απλώνονται στις παρειές του προσώπου (ε ι κ. 2, 3). Η κόμη, στο πίσω μέρος του κρανίου, έχει αποσπαστεί μέχρι τον αυχένα (ε ι κ. 4). Ελαφρότερη είναι η απόκρουση που υπάρχει στο αριστερό τμήμα της κόμης στην κορυφή του κρανίου (ε ι κ. 3, 5). Παρά τις φθορές αυτές, η επιδερμίδα του μαρμάρου διατηρείται γενικά σε καλή κατάσταση.

Τα μαλλιά ξεκινούν από τη μέση του μετώπου χωρισμένα σε δύο ομάδες και συνεχίζουν κυματιστά προς τα πλάγια, όπου παρουσιάζουν ένα ελαφρό φούσκωμα, αφήνοντας συνάμα ακάλυπτα τ' αυτιά. Ταινία περιζώνει το κεφάλι και, πάνω απ' αυτή, οι βόστρυχοι φέρονται από τους κροτάφους προς την κορυφή του κρανίου, όπου μαζεύονταν σ' ένα είδος κότσου, που δε σώζεται. Ανάλογα διευθετούνται και οι βόστρυχοι στη βάση του αυχένα πίσω από τ' αυτιά. Στην περιοχή μπροστά από τ' αυτιά αποσπώνται μικροί σιγμοειδείς βόστρυχοι από την κύρια κόμμωση.

Το πρόσωπο, με τη λειασμένη επιδερμίδα, χαρακτηρίζεται από το περίπου τριγωνικό μέτωπο, τις κάπως γεμάτες σε όγκο παρειές, το δυνατό πηγούνι και τα επιμήκη μάτια με τα παχιά κάπως βλέφαρα. Το στόμα, που τα όριά του δηλώνονται με δύο μικρές οπές ανοιγμένες με τρυπάνι, είναι σαρκώδες με χείλη τονισμένα. Η ράχη της μύτης αποδίδεται πλατιά. Η διαδοχή των όγκων γίνεται αρμονικά και οι επιφάνειες του προσώπου είναι ρέουσες.

Οι λεπτομέρειες της κόμης, που είναι δουλεμένη με λαμάκι στην κορυφή του κρανίου, αποδίδονται με γραμμικό και επίπεδο τρόπο (ε ι κ. 5), ενώ στα πλάγια, όπου η χρήση του τρυπανιού είναι πλατιά, οι μορφές είναι πιο πλαστικές και διαμορφώνονται με βαθιές αυλακιές που δημιουργούν επιμήκεις κυματιστούς βοστρύχους (ε ι κ. 2, 3).

Η διάταξη των μαλλιών, κυρίως πάνω από το μέτωπο, η ταινία, που συγκρατεί τους

---

* Ευχαριστώ θερμά την Έφορο Αρχαιοτήτων Αικ. Δεσποίνη για τις χρήσιμες παρατηρήσεις της πάνω στο κείμενο.

1. Είναι τυχαίο εύρημα από τον αρχαιολογικό χώρο του Άτραγα, περίπου 23 χλμ. δυτικά της Λάρισας. Από την ίδια περιοχή προέρχονται και άλλα θραύσματα μικρογλυπτικής, που δημοσιεύτηκαν στο ΑΔ 34 (1979): Μελέται, σ. 207 κ.ε., καθώς και μια ομάδα ενεπίγραφων επιτυμβίων και αναθηματικών στηλών, που έχει παρουσιάσει ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Αθ. Τζιαφάλιας στο Θεσσαλικό Ημερολόγιο, ΣΤ΄, Λάρισα 1984, σ. 177-208. Το γλυπτό έχει αριθ. καταγραφής 82/49 στο Μουσείο της Λάρισας.

Εικ. 1. Μαρμάρινο κεφάλι από τον αρχαίο Άτραγα της Λάρισας.

Εικ. 2. Η δεξιά όψη του.

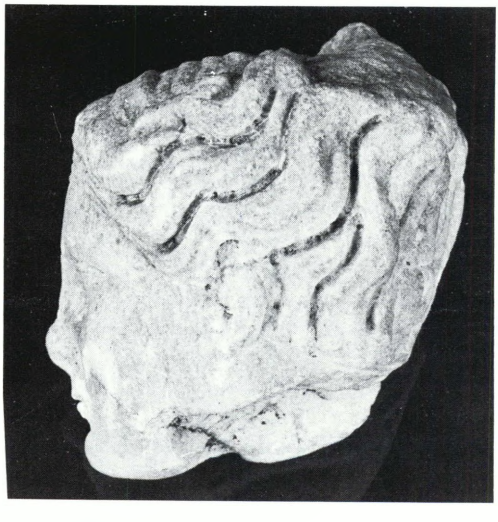

Εικ. 3. Η αριστερή όψη του.

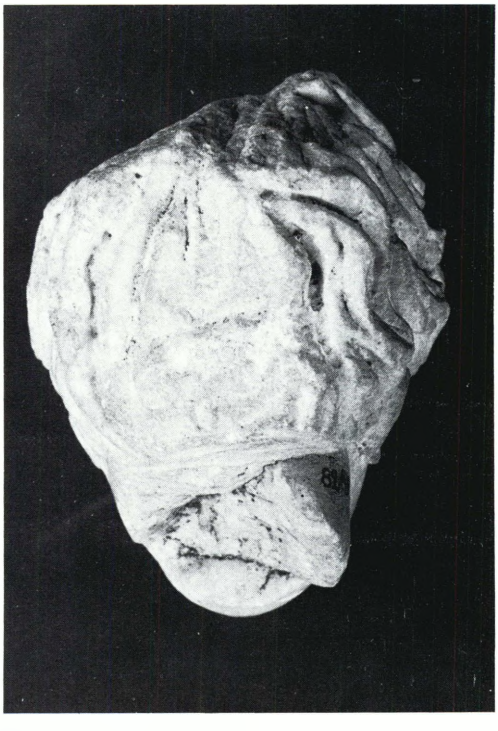

Εικ. 4. Η πίσω όψη του.

Εικ. 5. Η πάνω όψη του.

βοστρύχους και ο κότσος, που υπήρχε στο πίσω μέρος του κεφαλιού, αποτελούν στοιχεία που βοηθούν στην αναγνώριση του τύπου από τον οποίο εξαρτάται το έργο μας. Η διάθεση της κόμης χαρακτηρίζει κυρίως παραστάσεις Αφροδίτης, οι οποίες σχετίζονται με τον τύπο που αποδίδει η λεγόμενη Αφροδίτη της Μήλου στο Μουσείο του Λούβρου[2]. Ωστόσο, η πρωτότυπη δημιουργία που ενέπνευσε τον τεχνίτη της θεάς του Λούβρου, βασίζεται σ' ένα συγγενικό τύπο, του οποίου πιστό αντίγραφο θεωρείται η Αφροδίτη της Capua στο Μουσείο της Νεάπολης[3]. Στα έργα αυτού του τύπου η θεά παριστάνεται με το ιμάτιο τυλιγμένο γύρω από τους μηρούς, άλλοτε μόνη της[4] και άλλοτε δίπλα στον Άρη[5]. Το κεφάλι της Αφροδίτης της Capua είναι σχεδόν αδελφικό με εκείνο της Μήλου. Η αντικατάσταση της ταινίας με διάδημα στο αντίγραφο της Capua είναι προσθήκη του ρωμαίου αντιγραφέα. Αντίθετα, η απλή ταινία στα μαλλιά, που χαρακτηρίζει κυρίως την Αφροδίτη από τον κύκλο του Πραξιτέλη, θεωρείται ότι είναι το γνήσιο κλασικό μοτίβο[6].

Στην αρχαιότητα μεγαλύτερη διάδοση είχε ο κλασικός τύπος από την ελληνιστική μετάπλαση. Αργότερα, οι Ρωμαίοι μετέτρεψαν την Αφροδίτη σε Νίκη προσθέτο-

2. M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age, 1961, σ. 159, εικ. 673-675 R. Lullies-M. Hirmer, Griechische Plastik, 1956, σ. 82 κ.ε. W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen, 1969, σ. 232, εικ. 251.

3. A. Furtwängler, Masterpieces of Greek Art, 1895, σ. 384, εικ. 170. Brunn-Bruckmann, Denkmäler Griechischer und Römischer Skulptur, Continued by P. Arndt-G. Lippold, 1888-1947. W. Fuchs, ό.π., σ. 222, εικ. 240-241. Θεωρείται το καλύτερο αντίγραφο χάλκινου πρωτοτύπου που ανάγεται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Στο πρωτότυπο το αριστερό πόδι της θεάς αναπαυόταν στην περικεφαλαία του Άρη και συνάμα καθρεφτιζόταν στην ασπίδα του, που κρατούσε στα χέρια της. Την άποψη του καλύτερου αντιγράφου ενισχύουν και τα πολυάριθμα πιστά αντίγραφα του τύπου Capua που υπάρχουν, ενώ αντίθετα η Αφροδίτη της Μήλου είναι μοναδικό έργο χωρίς αντιγραφική παράδοση.

4. Αφροδίτη Falerone στο Λούβρο, αριθ. 1737, Mondell Ist. III, 2, 1. Fr. Göler v. Ravensburg, Die Venus von Milo, Heidelberg 1879, σ. 178 με το αριστερό πόδι σε περικεφαλαία. Άγαλμα Μαδρίτης, Fr. Göler v. Ravensburg, ό.π., σ. 179, το μοτίβο του χιτώνα αντιγράφει το αντίστοιχο της πραξιτελικής Αφροδίτης της Κω. Άγαλμα Λούβρου, αριθ. 1733, που έχει αποκατασταθεί σαν Μούσα.

5. Όπως στο φλωρεντινό σύμπλεγμα, όπου η Αφροδίτη είναι πιστό αντίγραφο της Capua (βλ. Clarac, Musée de Sculpture, 4, πίν. 634, εικ. 1430). Στο μικρό σύνταγμα της Villa Borghese (Nibby, Mon. Scelti d. Villa Borghese, πίν. 44). Στο σύνταγμα του Παρισιού (Clarac, ό.π., πίν. 326, εικ. 1431).

6. A. Furtwängler, ό.π., σ. 389.

ντάς της φτερά και συχνά χιτώνα, όπως φαίνεται στη Νίκη της Brescia[7]. Στα αυτοκρατορικά χρόνια ο σχετικός τύπος χρησιμοποιήθηκε και σε γυναικεία αγάλματα, που συχνά στήνονταν δίπλα σε εκείνα του αυτοκράτορα, ο οποίος είχε τη μορφή που μας παραδίδει το αντίγραφο του Άρη Borghese στο Λούβρο[8], το πρωτότυπο του οποίου ανάγεται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

Στην αντιγραφική παράδοση του έργου μας μπορούμε ακόμη να προσθέσουμε και άλλα παραδείγματα, περισσότερο ή λιγότερο πιστά, όπως είναι: α) η κεφαλή Caetani στο Palazzo Caetani της Ρώμης[9], β) η κεφαλή του Καπιτωλίου[10], γ) η κεφαλή της Ρόδου[11], δ) η κεφαλή από τις Τράλλεις στο Μουσείο της Βιέννης[12], ε) η κεφαλή Αφροδίτης στη Συλλογή Jacobsen της Κοπεγχάγης[13], στ) η κολοσσιαία κεφαλή στο Μουσείο του Ermitage[14].

Έχοντας λοιπόν ως αφετηρία το γεγονός ότι η κόμμωση στο έργο μας απηχεί εκείνη της Αφροδίτης της Μήλου και της Capua, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι το κεφάλι μας πιθανότατα αποδίδει την παραπάνω θεά. Πέρα όμως απ' αυτή τη διαπίστωση, αυτό που πρέπει να τονιστεί πάνω απ' όλα είναι ότι το έργο μας αποτελεί περισσότερο ελεύθερη μετάπλαση παρά πιστή αντιγραφή κλασικού έργου. Γι' αυτό, μόνο γενικές παρατηρήσεις μπορούμε να επιχειρήσουμε, που αφορούν στη διατύπωση ορισμένων χαρακτηριστικών της κόμμωσης και του προσώπου.

Η κεφαλή της Λάρισας διακρίνεται για την ξερή και κάπως μονότονη απόδοση των μαλλιών σε σχέση με τις πιο πλούσιες και μαλακές μορφές της κεφαλής Caetani, Καπιτωλίου, αλλά και της ροδιακής. Χαρακτηριστική είναι η διαμόρφωση των πλάγιων βοστρύχων του έργου μας, που ακολουθούν, ξεκινώντας από τους κροτάφους, έντονα ανοδική πορεία προς την κορυφή του κρανίου, με αποτέλεσμα τη μείωση, αντίστοιχα, σε έκταση των μικρών κάθετων βοστρύχων, που διαμορφώνονται στο πάνω τμήμα της κεφαλής (εικ. 5). Αντίθετα, το μοτίβο αυτό δε χαρακτηρίζει τα σχετικά με τον τύπο αντίγραφα. Συγγενικά ωστόσο α-

7. O. Broneer, The Armed Aphrodite on Acrocorinth and the Aphrodite of Capua, 1930, σ. 65 κ.ε., εικ. 3. Στις κολόνες του Τραϊανού και του Μάρκου Αυρηλίου χρησιμοποιείται ενδιάμεσα η μορφή μιας τέτοιας Νίκης για να χωρίσει τις δύο στρατιές που παριστάνονται. Και στις δύο κολόνες η Νίκη κρατεί την ασπίδα του Άρη, όπου αναγράφονται οι νίκες του αυτοκράτορα και των στρατιωτών του. Βλ. σχετικά W. Fröhner, La Colonne Trajane, 1972 και 1974, εικ. 107 και 120 αντίστοιχα. C. Cichorius, Die Reliefs der Trajanssäule, 1896-1900, I, πίν. LVIII. K. Lehmann, Die Trajans säule, 1926, σ. 111, πίν. 37.

8. W. Fröhner, Notice de la sculpture antique du Louvre[4], 1878, σ. 161, αριθ. 131. H. Stuart-Jones, A Catalogue of Ancient Sculptures Preserved in the Municipial Collections of Rome, The Sculpture of the Museo Capitolino, 1912, σ. 297 κ.ε., πίν. 73.

9. A. Furtwängler. ό.π.,εικ. 172.

10. Η επονομαζομένη Giunone, A. Furtwängler,ό.π., εικ. 173. Για περισσότερη βιβλιογραφία βλ. W. Helbig, Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom, 1912-13, I, 532.

11. Th. L. Shear, A Marble Head from Rhodes, The Journal of the Archeological Institute of America, XXIV (1920), σ. 313 κ.ε., εικ. 1b, 2, 3b.

12. L. Mitchell, Selections from Ancient Sculpture, πίν. XIX.

13. Στο γλυπτό αυτό τα μαλλιά μαζεύονται σε κότσο χωρίς να συγκρατούνται από ταινία. Βλ. Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptothek, 1896-1912, 1073.

14. Πιθανότατα αποτελεί ελληνιστική μετάπλαση του τύπου της κεφαλής Caetani. D'Escamps, Marbles Campane, πίν. 38. Guédénow, Ermitage 175.

ποδίδονται οι κυματιστοί βόστρυχοι, που χωρισμένοι και συγκρατημένοι από ταινία, πλαισιώνουν το πρόσωπο γύρω από το μέτωπο. Το γενικό σχήμα του προσώπου με το περίπου στρογγυλό περίγραμμα, το τριγωνικό μέτωπο, τα τονισμένα ζυγωματικά, αλλά ακόμη και η μορφή του στόματος με τα κάπως φουσκωμένα χείλη, ξαναβρίσκονται παρόμοια τόσο στην κεφαλή της Ρόδου, όσο και σ' εκείνες του Palazzo Caetani και του Καπιτωλίου.

Εκτός απ' αυτές τις γενικές συγκρίσεις, δεν είναι δυνατό να προχωρήσουμε σε πιο λεπτομερειακές, επειδή τα εξεταζόμενα έργα ανήκουν σε διαφορετικούς τεχνίτες, που εργάστηκαν σε διαφορετικές εποχές. Επιπλέον, όπως έχει ήδη ειπωθεί, το κεφάλι της Λάρισας εντάσσεται περισσότερο στον κύκλο των παραλλαγών και μεταπλάσεων, που κατά κανόνα ακολουθούν μια μνημειακή δημιουργία. Πέρα όμως από τις διαφορές που επισημάνθηκαν, το γλυπτό δεν παύει να σχετίζεται με τον τύπο της Αφροδίτης της Μήλου και της Capua, που το πρωτότυπο της δεύτερης ανάγεται στον 4ο αι. π.Χ. και αποδίδεται στη σχολή του Πραξιτέλη ή του Σκόπα[15].

Χρόνος κατασκευής του κεφαλιού είναι μάλλον τα ρωμαϊκά χρόνια, σύμφωνα με τα χρονολογικά στοιχεία που μας δίνουν τόσο η λεία επιδερμίδα του προσώπου και οι σκληρές φωτοσκιάσεις στους πλάγιους βοστρύχους της κεφαλής, όσο και η χρήση του τρυπανιού σε ορισμένα σημεία του προσώπου και της κόμης.

β) Σύμπλεγμα ανδρικής και γυναικείας μορφής

Το σύμπλεγμα των δύο μορφών, μιας ανδρικής και μιας γυναικείας[16] (ε ι κ. 6), είναι από λευκό, ντόπιο και λεπτόκκοκο μάρμαρο, με μέγιστο σωζ. ύψος 0,158, σωζ. πλάτος 0,178 και πάχος 0,051 μ. Η διατήρησή του είναι αποσπασματική. Σώζονται μόνο τα σώματα των μορφών, εκτός από το δεξιό γλουτό του άνδρα. Η επιφάνεια του γλυπτού φέρει πολλές αποκρούσεις και έντονες αμυχές κατά τόπους από πρόσφατες κακώσεις.

Παριστάνεται μετωπικά ζεύγος μορφών, μιας ανδρικής αριστερά και μιας γυναικείας δεξιά. Ο άνδρας, που είναι πιο ψηλός, αποδίδεται γυμνός και γέρνει ελαφρά προς το μέρος της γυναίκας, όπως δείχνει ο ελαφρά ανασηκωμένος δεξιός του ώμος. Η μορφή φέρει ιμάτιο, που πέφτει κατακόρυφα από τον αριστερό ώμο και πίσω κατά μήκος ολόκληρης της αντίστοιχης πλευράς. Στην κύρια όψη του έργου η μια άκρη του ιματίου σχηματίζει πάνω στον ώμο τρίλοβη απόληξη, ενώ η άλλη συγκρατείται από το αριστερό χέρι του άνδρα, καθώς φέρεται προς τα εμπρός. Το δεξιό χέρι ήταν ελεύθερο, όπως προκύπτει από την καθαρά δουλεμένη αντίστοιχη πλευρά. Το ανδρικό σώμα το διακρίνει κάποια πλαδαρότητα και η μετάβαση από τη μια επιφάνεια στην άλλη γίνεται χαλαρά, χωρίς τονισμό των ανατομικών λεπτομερειών.

Η γυναικεία μορφή, που στηρίζεται στην αριστερή πλευρά του συνοδού της, όπως μπορούμε να κρίνουμε από τον ελαφρά α-

15. Ch. Picard, La sculpture antique, 1926, σ. 152-154. Κατά τον A. Furtwängler, ό.π., σ. 384 κ.ε. το πρωτότυπο της Αφροδίτης της Capua είναι έργο του Σκόπα, ενώ κατά τον W. Fuchs, ό.π., σ. 222, είναι του Λυσίππου.

16. Το γλυπτό βρέθηκε τυχαία το 1977 στην περιοχή του αρχαίου Ἀτραγα. Μουσείο Λάρισας, αριθ. 77/53.

Εικ. 6. Μαρμάρινο σύμπλεγμα από τον αρχαίο Άτραγα της Λάρισας.

Εικ. 7. Η πίσω όψη του συμπλέγματος.

νασηκωμένο δεξιό ώμο, φορεί χιτώνα με ψηλό ζώσιμο και μεγάλο, στρογγυλό άνοιγμα πάνω από το στήθος. Από πάνω φέρει το ιμάτιο. Οι πτυχές γύρω από τους μαστούς διατάσσονται κυκλικά, ενώ στην περιοχή της κοιλιάς είναι πιο χαλαρές. Το χοντρό ιμάτιο, που αγκαλιάζει το σώμα σχηματίζοντας καμπύλη αναδίπλωση στην κοιλιά, διατρέχει λοξά την πλάτη και πέφτει από τον αριστερό ώμο καλύπτοντας το λυγισμένο χέρι της γυναίκας, που στηρίζεται στον αντίστοιχο γοφό. Στην πίσω όψη (εικ. 7) το ένδυμα χαρακτηρίζεται από λίγες, χοντρές πτυχές που, ξεκινώντας από τα δεξιά και σβήνοντας απαλά πάνω στον αριστερό βραχίονα, συνεχίζουν μπροστά και πέφτουν με κάθετες πτυχώσεις από τον ώμο. Το δεξιό χέρι της γυναίκας, όπως τουλάχιστον αφήνει να νοηθεί η κίνηση του σώματος, θα στηριζόταν στον αριστερό ώμο του άνδρα[17]. Στην περίπτωση αυτή ο επιμήκης πλαστικός όγκος δίπλα στην αριστερή ωμοπλάτη του θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως ο δεξιός πήχυς της γυναίκας. Καμιά όμως ανατομική λεπτομέρεια δε δηλώνει τέτοια πρόθεση τού τεχνίτη.

Γενικά, η πίσω όψη του συμπλέγματος παρουσιάζει ορισμένες κακοτεχνίες, που εντοπίζονται στις μικρές οριζόντιες αυλακώσεις του χιτώνα στη δεξιά ωμοπλάτη της γυναίκας, στην πάνω παρυφή του ιματίου της και στο σχεδόν αδιαμόρφωτο όγκο του ιματίου της ανδρικής μορφής.

17. Πρβλ. το γυναικείο σύμπλεγμα στο ανάγλυφο του Αγαθήμερου, U. Hausmann, Griechische Weihreliefs, 1960, σ. 61, εικ. 31.

Ο αγαλματικός τύπος της γυναίκας ανήκει στην κατηγορία των έργων με λεπτό χιτώνα και ψηλό ζώσιμο[18]. Ο τύπος αυτός ξεκινά από τη δεκαετία 340-30 π.Χ. και συνεχίζει αδιάκοπα στα ελληνιστικά χρόνια.

Ενδεικτικά, αναφέρουμε τα ανάγλυφα του Εθνικού Μουσείου 1335, 1330, 2012, 2958[19], που χρονολογούνται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. Κοντά στο σχετικό τύπο βρίσκεται και το άγαλμα της Θέμιδος του Χαιρεστράτου[20], ένα ρωμαϊκό αντίγραφο κλασικού έργου του τέλους του 4ου αι. π.Χ. στη Γενεύη[21], η καθιστή Μούσα από τη βάση της Μαντίνειας[22] και ακολουθεί πλήθος ελληνιστικών γλυπτών από τη Ρόδο, τη Δήλο, την Αθήνα, την Κόρινθο κ.α.[23]

Η στάση του γυναικείου κορμού με το λυγισμένο αριστερό χέρι θυμίζει τις μορφές της Υγείας στα ανάγλυφα 1330 του Εθνικού Μουσείου[24] και 755 του Λούβρου[25], που χρονολογούνται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., τη μορφή της Ευταξίας στο ανάγλυφο 2958[26] και τη μεσαία Νύμφη στο ανάγλυφο 2012 του Εθνικού Μουσείου[27]. Συγγενικά αποδίδεται και ένας ελληνιστικός κορμός Αφροδίτης από την Κυρήνη[28], ένα ελληνιστικό ακέφαλο άγαλμα από τη Θάσο[29] και ένα αγαλμάτιο στη Βουδαπέστη[30]. Ανάλογη ακόμη είναι η στάση ορισμένων γυναικείων ειδωλίων από τη Μύρινα[31]. Επίσης, με τη σχετική ενδυμασία, περισσότερο ή λιγότερο πιστά, αποδίδονται ορισμένες ελληνιστικές Μούσες[32], η θεά Αφροδίτη[33], η αγαθή Τύχη[34], καθώς και γυναικεία εικονιστικά αγάλματα[35].

Η γυμνή ανδρική μορφή με τις λεπτές αναλογίες και το απαλό και ρευστό πλάσιμο απηχεί την πλαστική παράδοση του 4ου αι. π.Χ. και ιδιαίτερα ίσως την τέχνη του Πραξιτέλη, που συχνά η ελληνιστική γλυ-

18. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αγάλματος με λεπτό χιτώνα αποτελεί ο ελληνιστικός κορμός της Βοστώνης του 2ου αι. π.Χ., Comstock and Vermeule, Sculpture in Stone, Museum of Fine Arts, 1976, σ. 58, εικ. 91. Ο L.D. Caskey βασιζόμενος στη λεπτότητα αυτή του χιτώνα αποδίδει τον κορμό σε άγαλμα Αφροδίτης. L.D. Caskey, Catalogue of Greek and Roman Sculpture, Boston 1925, σ. 109-110, εικ. 51.

19. I.N. Σβορώνος, Το εν Αθήναις Εθνικόν Μουσείον, 1903, σ. 254, πίν. XXXV1, σ. 245, πίν. XXXV3. Βλ. και Hesperia 51 (1982), πίν. 35c, 35e. Συγγενική είναι και η ενδυμασία της καθιστής γυναικείας μορφής σε επιτύμβια στήλη της συλλογής Brummer στη Ζυρίχη, που χρονολογείται στο 320 π.Χ. The Brummer Collection, II, Ancient Art, 1979, σ. 206-207, εικ. 615.

20. Β. Στάης, AE 1891, σ. 45 κ.ε., πίν. 4. Σ. Καρούζου, Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον. Συλλογή Γλυπτών, Αθήνα 1967, πίν. 56.

21. J. Dörig, Art antique, Collection privée de Suisse Romande, 1975, εικ. 272a, b.

22. H.K. Süsserott, Griechische Plastik, 1938, πίν. 25b.

23. G,S. Merker, The Hellenistic Sculpture of Rhodes, 1973, πίν. 9, 10, 11. J. Marcadé, Le Musée de Délos, 1969, πίν. XXX1, XXXII A4289, XXXVIII, XLII, LVI. M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age, 1961, εικ. 710, 711, 712. Hesperia 50 (1981), σ. 446, πίν. 96d.

24. I.N. Σβορώνος, ό.π., πίν. XXXV3.

25. H.K. Süsserott, ό.π., σ. 123, πίν. 25c.

26. Hesperia 51 (1982), πίν. 35c.

27. Hesperia, ό.π., πίν. 35e.

28. J. Paribeni, Catalogo delle sculture di Cirene, 1959, σ. 104, εικ. 283.

29. R. Horn, Stehende weibliche Gewandstatuen in der hellenistischen Plastik, 1931, Suppl. 2, σ. 90, πίν. 36c.

30. Ό.π., σ. 21, 89, πίν. 37a.

31. S. Mollard-Besques, Catalogue raisonné des figurines et reliefs, Myrina II, 1963, πίν. 116a, c.

32. Museo Nationale Romano, Le sculture, 1979, σ. 118-121, εικ. 87.

33. Hesperia, ό.π. J. Marcadé, ό.π., σ. 229, πίν. XLII, εικ. A802, A5420, A5431. J. Paribeni, ό.π., σ. 104, πίν. 136.

34. BCH (1953), σ. 559-563.

35. Hesperia 51 (1982), σ. 104, πίν. 33c.

πτική προσπάθησε να μιμηθεί. Ενδεικτικά αναφέρουμε το σάτυρο της Δρέσδης[36] και τους ανδρικούς κορμούς στα συμπλέγματα Ορέστη-Ηλέκτρας και Ορέστη-Πυλάδη[37].

Οι δύο μορφές του έργου μας, με τα ραδινά σώματα και τον ψηλά ζωσμένο γυναικείο χιτώνα που αφήνει να διαγράφεται ο κορμός, θυμίζουν υστεροελληνιστικά έργα[38]. Επιπλέον, το ελάχιστο πάχος του γλυπτού που δίνει την αίσθηση του αναγλύφου, καθώς και το μικρό μέγεθός του θεωρούνται χαρακτηριστικά της όψιμης ελληνιστικής εποχής[39].

Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις φαίνεται ότι το έργο μας, μολονότι επαρχιακό, έχει δεχτεί επιδράσεις από τη σύγχρονη ελληνιστική πλαστική, που ανθούσε κατά το 2ο αι. π.Χ. Κατά συνέπεια, μπορεί ίσως να χρονολογηθεί στην εποχή αυτή και συγκεκριμένα στο β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.

Η μεγάλη διάδοση του τύπου, τόσο της ανδρικής όσο και της γυναικείας μορφής, δε βοηθάει στο ερμηνευτικό πρόβλημα του συμπλέγματος. Θα μπορούσε να αποδίδει μορφές από τον κύκλο του Ασκληπιού, αυτό όμως δεν μπορεί να ελεγχθεί από τα μέχρι σήμερα στοιχεία.

ΜΑΡΙΑ ΕΓΓΛΕΖΟΥ

36. J. Paribeni, ό.π., σ. 54, πίν. 71, εικ. 104, 105, πίν. 72, εικ. 106, 107. M. Bieber, ό.π., σ. 8, εικ. 515.
37. W. Fuchs, ό.π.,σ. 112, εικ. 104.
38. M. Bieber, ό.π., σ. 181-183, εικ. 784, 785, 786.
39. G.S. Merker, ό.π., σ. 11. M. Bieber, ό.π., σ. 165.

MARBLE SCULPTURES FROM ATRAX (LARISA)

These two marble sculptures are chance finds from ancient Atrax (Larisa) and consist of a small female head and a group of two figures.

In the first piece (figs. 1-5), the conformation of the head, with a band, encircling the slanting, wavy ringlets gathered in a bun on top, and the simple facial features, are reminiscent of the Aphrodite of Milos, whose type is based on a copy of the Aphrodite of Capua, which reproduces a classical original in an extensive tradition of copying. Our work, however, is more a free interpretation than a faithful copy of the classical type. It dates to the Roman period.

In the second piece (figs. 6-7) two figures, a man on the left and a woman on the right, are shown frontally. The man's stance echoes the plastic tradition of the 4th c. BC, and that of the woman, with the thin high-belted chiton and the himation she wears over it, recall a great many Hellenistic works, especially Muses, and female figures in reliefs from the early 3rd c. BC. In spite of this the question of the group's interpretation remains doubtful. It dates to the 2nd c. BC.

MARIA ENGLEZOU

ΕΠΑΝΕΥΡΕΘΕΙΣ ΒΩΜΟΣ ΤΗΣ ΡΕΑΣ-ΚΥΒΕΛΗΣ

Εικ. 1. Βωμός της Ρέας-Κυβέλης. Η κύρια όψη.

Στα πλαίσια της διοργάνωσης της έκθεσης του Πολιτιστικού Κέντρου του Δήμου Χαλανδρίου με θέμα «Φλύα. Το αρχαίο Χαλάνδρι», ο υπογράφων ήρθε σε επαφή με διάφορους επώνυμους και ανώνυμους δημότες του Χαλανδρίου για τη συλλογή υλικού και πληροφοριών, χρήσιμων για την έκθεση. Καρπός των ενεργειών αυτών υπήρξε ο εντοπισμός και, στη συνέχεια, η έκθεση ενός σημαντικού για την ιστορία της Φλύας, αλλά και της αρχαίας θρησκείας μνημείου, το οποίο εθεωρείτο χαμένο.

Πρόκειται για ένα βωμό[1] σχετικό με τα μυστήρια της Κυβέλης, τον οποίο είχε δει ο E. Gerhard το 1837 σε εκδρομή που επιχείρησε με τους L. Ross, E. Curtius και Hansen σ' ένα εκκλησάκι του Χαλανδρίου. Ο ίδιος αρχαιολόγος δημοσίευσε σχέδιο των δύο από τις τέσσερις πλευρές του βωμού, ο οποίος ήταν εντοιχισμένος στο εκκλησάκι ως γωνιαίος λίθος, στο περιοδικό Archäologische Zeitung του 1852[2]. Το 1862, ο τότε Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων Κ. Πιττάκης είδε επίσης τον εντοιχισμένο βωμό[3], του οποίου τα ίχνη φαίνεται ότι χάθηκαν από τότε: αναφέρουμε χαρακτηριστικά ότι ο Ι.Ν. Σβορώνος[4] τον αναζητούσε στις αρχές του αιώνα μας, ενώ ο M.J. Vermaseren[5], στον πρόσφατο τόμο του Corpus των μνημείων της λατρείας της Κυβέλης στον ελλαδικό χώρο, φαίνεται να αγνοεί την ύπαρξή του.

Το 1975 περίπου, ο εφημέριος του ναού Αγίου Γεωργίου Χαλανδρίου Ιωάννης Αγγελιδάκης βρήκε το βωμό εκτεθειμένο «μαζί μ' άλλα παλαιά μάρμαρα» στον περίβολο της μικρής εκκλησίας του Άι-Γιώργη, η οποία χρονολογείται στο τέλος του 17ου-αρχές του 18ου αι. και υποστυλώθηκε εκείνη την εποχή (1975-1976) από την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Αττικής[6]. Ο εφημέριος ενδιαφέρθηκε προσωπικά για το μνημείο και το μετέφερε στον καινούργιο ναό του Αγίου Γεωργίου (περίπου 150 μ. στα ανατολικά του παλιού).

Ο εφημέριος Ι. Αγγελιδάκης ενημέρωσε τον υπογράφοντα για την ύπαρξη του βωμού, που μεταφέρθηκε ως έκθεμα στην έκθεση του Δήμου Χαλανδρίου.

Ο μαρμάρινος βωμός έχει διαστάσεις 0,65 (ύψ.) x 0,41 (πλ.) x 0,48 μ.[7] (βάθ.) . Μία απλή σύγκριση της κύριας πλευράς του (εικ. 1) με το σχέδιο του E. Gerhard που αναφέραμε αρκεί για να πείσει ότι πρόκειται για το ίδιο μνημείο, του οποίου οι δύο πάνω γωνίες ήταν από τότε σπασμένες. Η πλευρά αυτή φέρει παράσταση ίδια μ' εκείνη των ταυροβολικών βωμών (του β΄ μισού του 4ου αι. μ.Χ.) αριθ. 1746 και 1747 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, που προέρχονται και αυτοί από τη Φλύα, αλλά έχουν πολύ μικρότερες διαστάσεις

1. Βλ. Ι. Λουκάς, Φλύα. Το αρχαίο Χαλάνδρι και οι κάτοικοί του, Ηόρος 3 (1985), σ. 185-189. Ο ίδιος, Φλύα. Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας του αρχαίου Χαλανδρίου, Χαλάνδρι 1986, σ. 92. Την είδηση για την επανεύρεση του βωμού ανακοινώσαμε και στον ημερήσιο τύπο· βλ. «Ελευθεροτυπία», Πέμπτη 29.11.1984, σ. 11, όπου και φωτογραφία του μνημείου.

2. E. Gerhard, Die Eleusinischen Göttinnen, AZ 10 (1852), σ. 421, πίν. 38, 2-3. Βλ. και Ι.Ν. Σβορώνος, Το εν Αθήναις Εθνικόν Μουσείον, Β΄, σ. 473-474.

3. Ι.Ν. Σβορώνος, ό.π.

4. Ό.π. Πρβλ. ΑΕ 1911, σ. 46-47, όπου υποστηρίζει ότι οι βωμοί προέρχονται από το Ιακχείο Αθηνών.

5. J. Vermaseren, Corpus Cultus Cybelae Attidisque, II. Graecia et insulae, Leiden 1982 (EPRO, No 50), σ. 116-118.

6. Κατά τις υποστυλωτικές εργασίες εντοιχίστηκαν στο νότιο τοίχο του ναού δύο ιωνικά κιονόκρανα. Τις πληροφορίες οφείλω και στην Έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Μ. Λάζαρη, την οποία ευχαριστώ και από τη θέση αυτή.

7. Ο Ι.Ν. Σβορώνος, ό.π., σ. 476 υπολόγισε το ύψος του βωμού σε 0,39 και το πλάτος σε 0,27 μ. και ίσως αυτές οι λανθασμένες διαστάσεις τον έκαναν να πιστέψει ότι ο βωμός προερχόταν από την Αθήνα, είχε όμως με ευκολία μεταφερθεί στο Χαλάνδρι επί τουρκοκρατίας για να κοσμήσει ένα παρεκκλήσιο. Πρέπει να σημειωθεί ότι για τη μεταφορά του βωμού από το ναό του Αγίου Γεωργίου έως το χώρο της έκθεσης, το αποτελούμενο από έξι εργάτες συνεργείο μας μόλις που κατόρθωσε να βγάλει το μνημείο έξω από την εκκλησία, όπου και ανέλαβε τη συνέχεια γερανοφόρο όχημα.

Εικ. 2. Η πίσω πλευρά του βωμού.

(0,37 x 0,40 x 0,36 μ. και 0,37 x 0,45 x 0,37 μ., αντίστοιχα)[8]. Στο μέσον εικονίζονται ένθρονες η μεγάλη θεά Ρέα-Κυβέλη (η οποία κρατεί φιάλη και τύμπανο) και δεξιά της μια άλλη θεά (με καλυμμένο το κεφάλι κρατώντας σκήπτρο, όπου ελίσσεται ένα φίδι), την οποία ταυτίζουμε με την Κόρη[9]. Δίπλα στην Κόρη, όρθιος, ένας δαδούχος (μάλλον ο Ερμής) και δίπλα στη Ρέα-Κυβέλη η δαδοφόρος Εκάτη. Η δεξιά πλευρά του βωμού (εικ. 3) διατηρεί ίχνη από δύο χιαστί απει-

8. Βλ. Ι.Ν. Σβορώνος, ό.π., σ. 473-483 και J. Vermaseren, ό.π., σ. 116-118, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

9. Βλ. E. et I. Loucas, Autels de Cybèle et le culte de la Grande Déesse de Phlya, Latomus (1986), σ. 392-404.

Εικ. 3. Η δεξιά πλευρά του βωμού.

κονισμένες δάδες και στην πίσω πλευρά — όπως και στις αντίστοιχες πλευρές των δύο βωμών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου— εικονίζονταν οι μορφές της Κυβέλης και του παρέδρου της Άττι, πλαισιωμένες από δύο δέντρα (ε ι κ. 2). Μολονότι από την όλη σύνθεση —εξαιτίας ίσως και της εντοίχισης του μνημείου— έχουν εξαφανιστεί εντελώς οι λεπτομέρειες της παράστασης, τα εναπομείναντα ίχνη των μορφών δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι πρόκειται για το ίδιο εικονογραφικό σχήμα μ' ε-

Εικ. 4. Η αριστερή πλευρά του βωμού.

κείνο των προαναφερθέντων βωμών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Ενώ οι βωμοί αυτοί όμως φέρουν επιγραφές (σχετικές με ταυροβολικές τελετές)[10] στην τέταρτη πλευρά τους, δε συμβαίνει το ίδιο και με την αντίστοιχη αριστερή πλευρά (εικ. 4), εντελώς λεία, του δικού μας βωμού.

ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΛΟΥΚΑΣ

10. IG III, 172-173, IG II^2, 4841, 4842. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο I.N. Σβορώνος, ό.π., σ. 473-483 αποδίδει την επιγραφή IG II^2, 4841 στο βωμό αριθ. Ε.Μ. 1747 και την IG II^2, 4842 στον αριθ. Ε.Μ. 1746, ενώ συμβαίνει το αντίθετο. Το λάθος αυτό επαναλάβαμε και εμείς στη μελέτη μας, ό.π. (υποσημ. 9), δεν έχει όμως άμεση συνέπεια στην όλη προβληματική μας.

Ι.Κ. ΛΟΥΚΑΣ

UN AUTEL DE RHÉA-CYBÈLE REDÉCOUVERT

Lors de la réalisation de l'exposition "Phlya. L'antique Chalandri et ses habitants", organisée par le Centre Communal de Chalandri avec l'aide du Ministère de la Civilisation (24.11-10.12.1984), l'auteur repéra un autel métroaque vu au siècle dernier par E. Gerhard incorporé dans l'angle d'une petite église du "village Chalandri"; E. Gerhard a publié la description et le dessin des deux côtés visibles dans l'Archäologische Zeitung de 1852.

Depuis lors, on perdit toute trace de l'autel jusqu'à ce que l'auteur le découvre dans l'église moderne de Saint-Georges de Chalandri, où il servait de *prothésis* et d'où il fut transporté dans la salle de l'exposition communale.

L'iconographie métroaque de ses trois côtés est identique à celle des autels no 1746 et 1747 du Musée National d'Athènes, qui proviennent également de Chalandri. Sur la face principale de l'autel on voit quatre figures qui doivent être, de gauche à droite pour le spectateur, Hermès, Koré, la Grande Déesse Rhéa-Cybèle, et Hécate. Sur la face postérieure figure la représentation endommagée de la Grande Déesse accompagnée d'Attis et sur la face latérale droite subsistent encore les traces des deux torches croisées qui devaient être accompagnées d'autres attributs métroaques. Mais, tandis que, sur la face latérale gauche des deux autels du Musée d'Athènes sont gravées deux inscriptions qui nous apprennent qu'il s'agit de *symbola* tauroboliques de la deuxième moitié du IVème siècle ap. J.-C., sur la face correspondante de notre monument rien n'est visible; peut-être était-il destiné, lui aussi, à servir de monument commémoratif d'un taurobolium.

IOANNIS K. LOUCAS

ΒΩΜΟΙ - ΘΡΟΝΟΙ(;)

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΜΙΑΣ ΟΜΑΔΑΣ ΒΩΜΩΝ ΣΧΗΜΑΤΟΣ Γ⁻ι ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΔΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΧΟΜΕΝΟ ΘΡΑΝΙΟ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΩΣ ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΚΑΙ Η ΠΙΘΑΝΗ ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΑΡΧΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΤΗΣ*.

Η μελέτη του C. Yavis[1], στην οποία επιχειρείται μια πρώτη κατάταξη των βωμών από τα προϊστορικά χρόνια ως τη ρωμαϊκή περίοδο σε κατηγορίες με κοινά για κάθε περίπτωση χαρακτηριστικά, αποτέλεσε — παρά τις όποιες διαφωνίες και κριτικές— σημείο αναφοράς για την κατοπινή έρευνα, η οποία μόνο περιστασιακά έχει επανέλθει στο θέμα και στην αναζήτηση των αρχών του κάθε τύπου[2]. Έτσι, η απομόνωση και η μελέτη μιας ομάδας μικρών και μεγάλων αρχιτεκτονικών, κυρίως, βωμών με ιδιαίτερα κοινά χαρακτηριστικά, που επιχειρείται εδώ, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια ακόμα προσπάθεια της έρευνας προς την ίδια κατεύθυνση.

Τα προσδιοριστικά χαρακτηριστικά των βωμών της κατηγορίας που μας ενδιαφέρει και τα οποία εμπεριέχονται ήδη στην ονομασία τους συνίστανται: 1. Στην πειόσχημη μορφή των μνημείων, όπου η οριζόντια κεραία ,δηλαδή η μακριά πλευρά του βωμού, με προσανατολισμό σχεδόν πάντοτε ανατολικό, είναι μεγαλύτερη σε μήκος από τα δύο παράλληλα μεταξύ τους σκέλη, δηλαδή τις στενές πλευρές του βωμού.

2. Στην ύπαρξη ενός συνεχόμενου θρανίου, που εκτείνεται εσωτερικά σε όλο το μήκος της μακριάς πλευράς, αφήνοντας ένα κενό διάστημα στο πρόσθιο (δυτικό) μέρος.

3. Στην ενδεχόμενη ύπαρξη ενός κοσμημένου με ανάγλυφα ή απλού, ακόσμητου, «έρκους» πάνω από το ύψος του θρανίου, το οποίο ακολουθεί το πειόμορφο σχήμα ολόκληρης της κατασκευής (ε ι κ. 1).

Κατά τη γνώμη μου δευτερεύοντα χαρακτηριστικά αποτελούν: μια περισσότερο κυβική ή ορθογώνια παραλληλεπίπεδη μορφή του γενικού σχήματος των βωμών, η ύπαρξη ποδίου, όπου πάνω του θα εδραζόταν ο κυρίως βωμός και η παρουσία μιας πρόσβασης, κλίμακας ή κεκλιμένου επιπέδου· ακόμα, οι μεγάλες ή μικρές διαστάσεις τους (μνημειακοί βωμοί με ανάγλυφη διακόσμηση του έρκους, μικρότεροι ακόσμητοι ή ακόμα και μονολιθικοί βωμοί του ίδιου σχήματος), η αυξομείωση του πλάτους του θρανίου προς τα μέτωπα των τοίχων —ή των διαμορφωμένων παραστάδων της κατασκευής—, καθώς επίσης η παρουσία μιας απλής βαθμίδας - πρόθυσης ή περισσότερων βαθμίδων ανάμεσα στους τοίχους - παραστά-

* Θεωρώ υποχρέωσή μου να ομολογήσω ότι αναγκάστηκα από τα πράγματα να δημοσιεύσω την παρούσα εργασία σε περιληπτική μορφή, επειδή αρκετοί συνάδελφοι ζητούν επίμονα να παραπέμψουν σε ένα τουλάχιστον τμήμα της (αυτό για τα παραδείγματα της κλασικής περιόδου), που είχε ανακοινωθεί στα πλαίσια του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας το Σεπτέμβριο του 1983, του οποίου τα Πρακτικά δεν έχουν ακόμα δημοσιευθεί. Ωστόσο, η προβλεπόμενη μελέτη έχει τη μορφή μονογραφίας στην οποία εύχομαι κάποτε να επανέλθω.

1. Greek Altars, 1949, σ. 1 κ.ε. (στο εξής GA).

2. Πιο πρόσφατα με το θέμα έχει ασχοληθεί ο M.C. Şahin, Die Entwicklung der griechischen Monumentalaltäre, 1972 (στο εξής EGM), ενώ ο D.W. Rupp, Greek Altars of the NW Peloponnese 750/25 B.C.-300/275 B.C., 1975, εξετάζει τους βωμούς μιας μόνο περιοχής, σύμφωνα με τα πρότυπα των ταξινομήσεων του C. Yavis.

δες κάθε βωμού. Τα χαρακτηριστικά αυτά ποικίλλουν από μνημείο σε μνημείο, έτσι ώστε οποιαδήποτε απομόνωσή τους δε θα είχε καμιά απολύτως καθοριστική σημασία για τον τύπο των βωμών που εξετάζονται εδώ. Εξάλλου, ορισμένα από τα δευτερεύοντα αυτά χαρακτηριστικά, όπως το μέγεθος, η ύπαρξη ποδίου κτλ., είναι κοινά και σε άλλους τύπους βωμών και δεν αποτελούν παρά συνεπακόλουθα της σχεδιαστικής σύλληψης του βωμού από το δημιουργό του σε σχέση, φυσικά, με τον προϋπολογισμό δαπάνης της κατασκευής, τη θέση και την εντύπωση που θα προξενούσε αυτός στο χώρο ίδρυσής του. Ο αποκλεισμός των παραπάνω δευτερευόντων χαρακτηριστικών από τα προσδιοριστικά για τον τύπο χαρακτηριστικά θεωρήθηκε επιβεβλημένος, για να αποτραπούν ατυχείς αποδόσεις χαρακτηριστικών γνωρισμάτων του ίδιου τύπου σε περισσότερες από μια κατηγορίες βωμών[3].

Από τους μέχρι σήμερα γνωστούς —δημοσιευμένους με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο— βωμούς στην παραπάνω κατηγορία φαίνεται να ανήκουν κατά χρονολογική σειρά[4] οι εξής:

Ι. Γεωμετρικά και αρχαϊκά χρόνια (περίπου 800-500 π.Χ.): α) οι βωμοί III-VIII του Ηραίου της Σάμου[5] (εικ. 2-3), β) ο βωμός στα Βρουλιά της Ρόδου[6] (. μέσα δαιδαλικά χρόνια (;)· οπωσδήποτε πριν από το 560 π.Χ.), γ-δ) οι βωμοί Β (εικ. 4) και G (;) στη βορειοανατολική γωνία του ιερού των Διοσκούρων στη Δήλο[7] (και οι δύο των αρχαϊκών χρόνων), ε) ο βωμός πλάι στο οικοδόμημα του Άνιου ή βωμός του Απόλλωνος Γεννήτορος στη Δήλο[8] (εικ. 5, τέλη 6ου αι. π.Χ.), στ) ο βωμός στα δυτικά του Πρυτανείου στη Δήλο[9] (εικ. 6, τέλη 6ου αι. π.Χ.), ζ) ο βωμός του Διός Πολιέως στη Δή-

3. Για παράδειγμα ο βωμός στα δυτικά του Πρυτανείου στη Δήλο κατά τον C. Yavis (GA, σ. 247, 8) ανήκει στην κατηγορία των stepped monumental altars, ο βωμός του Ποσειδώνα Ναυκλαρίου (GA, σ. 247, 2) στην κατηγορία των ceremonial altars in antis, ο βωμός του Διονυσίου της Θάσου στους sacrificial pits (GA, σ. 252, 25), ο βωμός του ιερού των Διοσκούρων στη Δήλο στους βωμούς of undetermined type (GA, σ. 249, 7), ενώ ο βωμός δυτικά του οικοδομήματος του Άνιου, πάλι στη Δήλο, στην κατηγορία των ceremonial altars (GA, σ. 246), μολονότι όλοι διαθέτουν τα χαρακτηριστικά των βωμών που ξεχωρίσαμε παραπάνω.

4. Η σειρά αυτή ακολουθεί τις αναφορές των ανασκαφέων και τις παλιές δημοσιεύσεις. Μολονότι σε ορισμένες περιπτώσεις η χρονολόγηση που δίνεται εκεί ίσως δεν είναι η ορθή, κρατήθηκε στην παρούσα μελέτη έως ότου υπάρξουν νεότερες δημοσιεύσεις και διαφορετικά συμπεράσματα. Επίσης, θα πρέπει να τονιστεί ότι εδώ κατατάσσονται μόνο οι ακέραιοι βωμοί του τύπου, ενώ από τους υπόλοιπους συμπεριλαμβάνονται οι βωμοί των οποίων τα αρχιτεκτονικά λείψανα, σε συνδυασμό με τα ανασκαφικά δεδομένα, παρέχουν τη δυνατότητα μιας αναπαράστασής τους στη μορφή της κατηγορίας που εξετάζουμε.

5. Βλ. E. Buschor-H. Schleif, AM 58 (1933), σ. 146 κ.ε. H. Schleif, Der grosse Altar der Hera von Samos, AM ό.π., σ. 174, 210. Ο ίδιος, JdI 49 (1934), σ. 144 κ.ε. C. Yavis, GA, σ. 96-98 και 118-120. H. Hoffmann, AJA 57 (1953), σ. 129 κ.ε. W. Hahland, ÖJh 40 (1953), σ. 38-42. E. Buschor, AM 72 (1957), σ. 1 κ.ε. A.v. Gerkan, Charites für Langlotz, 1957, σ. 12 κ.ε. O. Ziegenaus, AM 74 (1959), σ. 4-5. W. Hahland, JdI 79 (1964), σ. 169. G. Gruben, Die Tempel der Griechen, 1966, σ. 317. M.C. Şahin, EGM, σ. 44-58. H. Walter, Das Heraion von Samos, 1976, σ. 42 κ.α.

6. Βλ. K.F. Kinch, Fouilles de Vroulia, Rhodes, 1914, σ. 100, πίν. 2 και 19. C. Yavis, GA, σ. 99-101.

7. Βλ. F. Robert, BCH 58 (1934), σ. 187. EAD XX (1952), σ. 16-23, εικ. 11-19. R. Vallois, AHD I (1944), σ. 96-98. Ph. Bruneau-H. Ducat, Guide de Délos, 1965[2] (στο εξής GD), σ. 164-165, αριθ. 125, εικ. 37. Ph. Bruneau, Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale, 1970 (στο εξής Recherches), σ. 383-386, εικ. 5.

8. Βλ. F. Courby, EAD V (1912), σ. 89, εικ. 109. R. Vallois, BCH 53 (1929), σ. 193 κ.ε., εικ. 3-12, πίν. VII. BCH 70 (1946), σ. 577 κ.ε.Ch. Picard, J. Sav (1946),

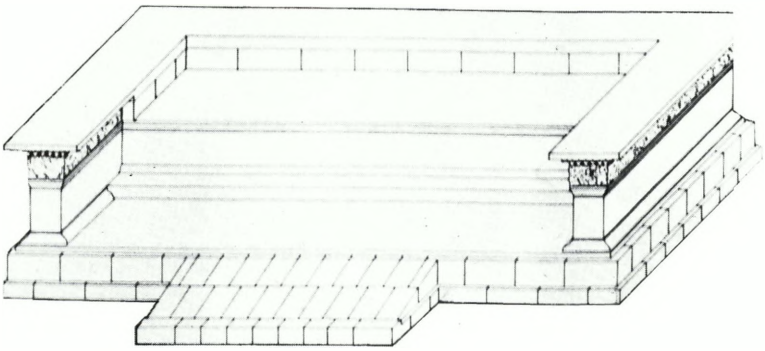

Εικ. 1. Ο βωμός του Διονύσου στην Κω. Αναπαράσταση.

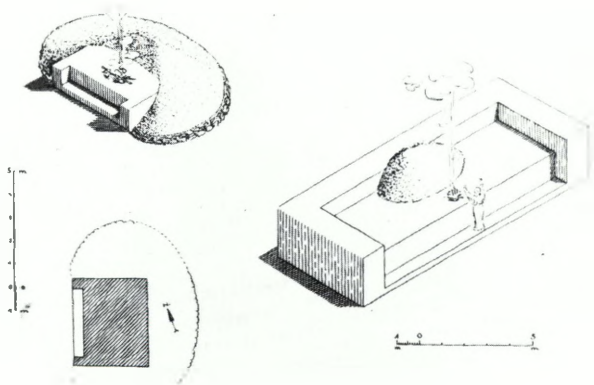

Εικ. 2. Οι βωμοί ΙΙΙ και V του Ηραίου της Σάμου. Αναπαραστάσεις Schleif.

σ. 65, αριθ. 4 και RHistRel 131 (1947), σ. 105-106. H. Gallet de Santerre-H. Tréheux, BCH 71-72 (1947-48), σ. 408. C. Yavis, GA, σ. 105. Bruneau-Ducat, GD^2, σ. 123-124, αριθ. 68, πίν. 22, 2. Bruneau, Recherches, σ. 164 και 420 κ.ε. Bruneau-Ducat, GD^3, σ. 197-198.

9. Βλ. R. Vallois, Nouvelles archives des missions scientifiques 22 (1917), σ. 206-207. Ο ίδιος, Topographie Délienne, BCH 53 (1929), σ. 198-199, εικ. 7. Bruneau-Ducat, GD^3, σ. 137, εικ. 26, 138.

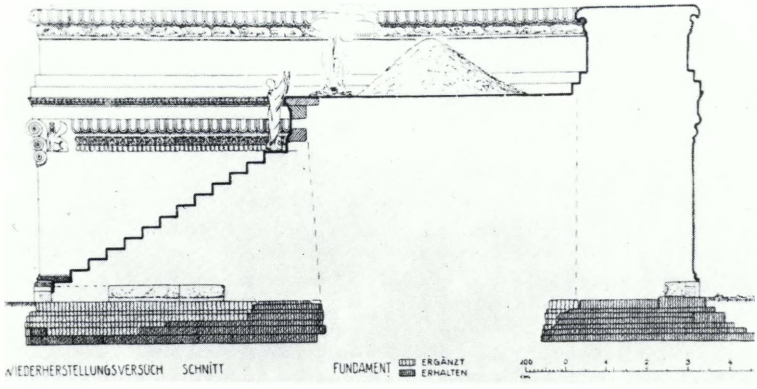

Εικ. 3. Ο βωμός VIII του Ηραίου. Ανα παράσταση Schleif.

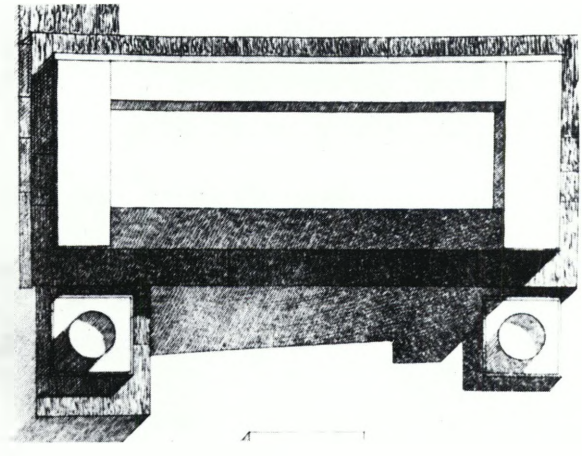

Εικ. 4. Ο βωμός Β του ιερού των Διοσκούρων στη Δήλο. Αναπαράσταση.

Εικ. 5. Ο βωμός στα αριστερά του οικοδομήματος του ΄Ανιου στη Δήλο.

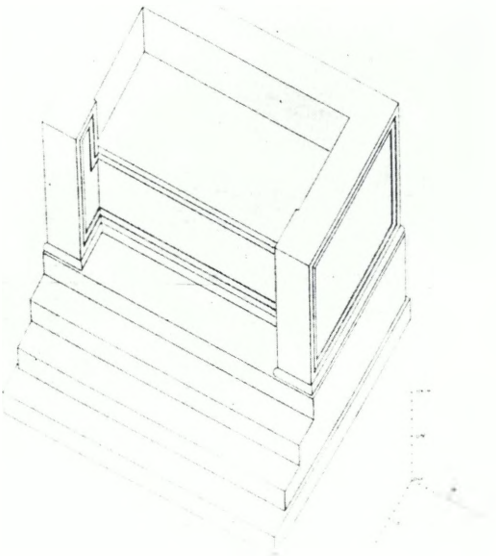

Εικ. 6. Ο βωμός στα δυτικά του πρυτανείου στη Δήλο. Αναπαράσταση.

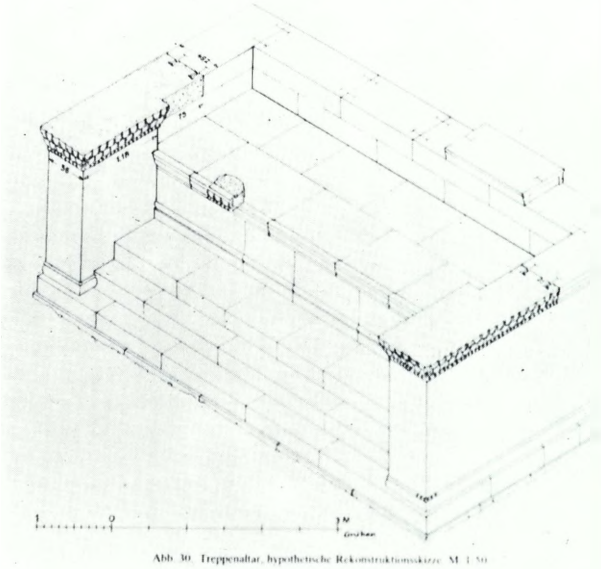

Εικ. 7. Ο βωμός με τις παραστάδες της Πάρου. Αναπαράσταση Gruben.

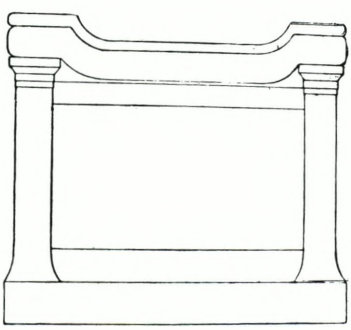

Εικ. 8. Επιτύμβιος μονολιθικός βωμός Τανάγρας. Σχεδιαστική αποτύπωση.

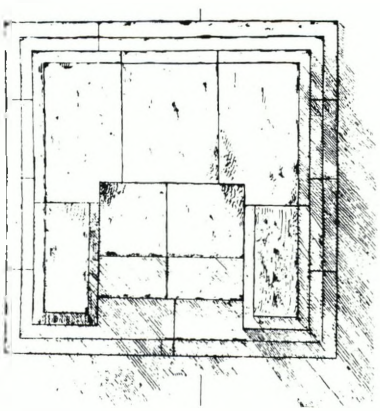

Εικ. 9. Ο βωμός του ναού με τις μικρές μετόπες στο Σελινούντα.

λο[10] (αρχαϊκός; ελληνιστικός;), η) ο βωμός με τις παραστάδες της Πάρου[11] (ε ι κ. 7, γύρω στα 500 π.Χ.) και, τέλος, οι μονολιθικοί επιτύμβιοι, υστεροαρχαϊκοί, βωμοί από την Τανάγρα (ε ι κ. 8)[12].

ΙΙ. Κλασικά χρόνια (5ος και 4ος αι. π.Χ.): α) ο βωμός του ναού με τις μικρές μετόπες στην ακρόπολη του Σελινούντα[13] (ε ι κ. 9, χρονολογείται γενικά μέσα στον 5ο αι.), β-γ) δύο βωμοί στη διάβαση των θεωρών στη Θάσο (ε ι κ. 10-11)[14], από τους οποίους ένας είναι αφιερωμένος στην Αθηνά Προπυλαία (ε ι κ. 10) και χρονολογείται ανάμεσα στα 470 - 60 και στα 380 - 70 π.Χ., δ) ο βωμός Β στο Διονύσιο της Θάσου[15] (τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ. με επισκευή στα ελληνιστικά χρόνια), ε) ο βωμός στο ιερό του Ποσειδώνος στη Θάσο (ε ι κ. 12)[16], στ) ο βωμός της Ήρας Επιλιμενίας στη Θάσο (ε ι κ. 13)[17]. Τέλος, στην περίοδο αυτή θα πρέπει, ίσως, να τοποθετηθούν οι βωμοί Α και D του Δωδεκάθεου της Δήλου[18].

ΙΙΙ. Ελληνιστική περίοδος (3ος-1ος αι. π.Χ.): α) ο βωμός του Ποσειδώνος Ναυκλαρίου στη Δήλο[19] (ε ι κ. 14, μέσα 3ου αι. π.Χ.), β) ο βωμός στην ακρόπολη της Καμίρου[20], γ) ο βωμός του Διονύσου (;) στο θέατρο της Δήλου[21], δ) ο βωμός των «Νυμφών» στην Κνίδο[22] (ε ι κ. 15-16, β΄ τέταρτο (;) 2ου αι. π.Χ.), ε) ο βωμός του Διονύσου στην Κω[23] (μέσα 2ου αι. π.Χ.), στ) ο βωμός του Ποσειδώνος και της Αμφιτρίτης στα Κιόνια της Τήνου[24] (τέλη 2ου αι. π.Χ.) και, τέλος, ο λαξευμένος στο βράχο βωμός στο τέμενος του Αρτεμιδώρου στη Θήρα[25] (3ος αι. π.Χ.).

Εξάλλου, στις παραπάνω ομάδες θα μπορούσε να προστεθεί ένας ακόμα αριθμός βωμών της κατηγορίας που εξετάζουμε, για τους οποίους, όμως, τα υπάρχοντα ελλιπή στοιχεία δεν παρέχουν τη βεβαιότητα μιας

10. Βλ. Th. Homolle, Nouvelles archives des missions scientifiques 12 (1887), σ. 395. R. Vallois, AHD I (1944), σ. 42-45. Bruneau-Ducat, GD[2], σ. 90, αριθ. 23Ε και σ. 92, αριθ. 25. GD[3], σ. 138, αριθ. 23Ε και σ. 140-141. αριθ. 25.

11. Βλ. G. Gruben, Naxos und Paros, I, AA 1982, σ. 184 κ.ε., εικ. 30.

12. Πολλοί από τους βωμούς αυτούς φέρουν επιγραφές και μια χρονολογική κατάταξή τους από τα αρχαϊκά χρόνια ως τον 4ο αι. π.Χ. είναι ενδεικτική. Βλ. B. Haussoullier, Quomodo Sepulcra Tanagrei decoraverint, 1884, σ. 1 κ.ε. και E. Pfuhl, AM 28 (1903), σ. 331 κ.ε., εικ. 2, 3, 5.

13. Βλ. E. Gábrici, Acropoli di Selinunte, MonAnt 23 (1929), σ. 82-84, εικ. 7-9, πίν. 18, αριθ. 6. C. Yavis, GA, σ. 184, αριθ. 3.

14. Βλ. G. Daux, CRAI 1954, σ. 473-476. G. Roux, BCH 79 (1955), σ. 353 κ.ε. κυρίως 359, εικ. 16, 25, 26, 28. J. Pouilloux, BCH 79 (1955), σ. 365, εικ. 36 και REA (1959), σ. 284-290. G. Daux, Guide de Thasos, 1967, σ. 37 και 39, εικ. 11.

15. Βλ. G. Daux-A. Laumonier, BCH 47 (1923), σ. 332 κ.ε. και 538. F. Robert, Thymélè, 1939, σ. 173. Ch. Picard, CRAI 1944, σ. 133 και εικ. 1. C. Yavis, GA, σ. 220. P. Bernard-Pr. Salviat, BCH 88 (1959), σ. 288 κ.ε. κυρίως 298 και εικ. 29, σ. 328. G. Daux, Guide de Thasos, σ. 42-43, εικ. 11, 13, 104.

16. Η χρονολόγησή του πριν από την κατασκευή του περιβόλου του ιερού (4ος αι. π.Χ.) συγκεντρώνει όλες τις πιθανότητες ώστε να θεωρηθεί ορθή. Για το βωμό βλ. H. Seyrig-A. Bon, BCH 49 (1925), σ. 464. BCH 53 (1929), σ. 330, εικ. 7, πίν. 16 και 17. F. Robert, Thymélè, σ. 173, σημ. 4. C. Yavis, GA, σ. 185 σημ. 5. G. Daux, Guide de Thasos, σ. 43, εικ. 14, 46, 104.

17. Δε γνωρίζουμε την ακριβή χρονολογία του βωμού αυτού. Είναι πολύ πιθανό να τοποθετείται μετά τη χρονολόγηση του περιβόλου (4ος αι. π.Χ.) μπροστά και παράλληλα με τον οποίο έχει χτιστεί. Ο C. Yavis, GA, σ. 184, τον θεωρεί ελληνιστικό ή ρωμαϊκό. Το μικρό χάλκινο νόμισμα της εποχής του Μαξιμιανού, που βρέθηκε στο κράσπεδο του βωμού, φανερώνει, κατά τη γνώμη μου, τη χρησιμοποίησή του ακόμα και στα χρόνια της τετραρχίας. Για το βωμό βλ. H. Seyrig-A. Bon, BCH 51 (1927), σ. 486-490, εικ. 5-6. BCH 53 (1929), σ. 333 κ.ε., εικ. 9, πίν. 16, 19, 21. C. Yavis GA, σ. 184. W. Hahland, ÖJh 40 (1953), σ. 45 και G. Daux, Guide de Thasos, σ. 43, εικ. 14-46, 104.

18. Ο βωμός D χρονολογείται στον 4ο αι., ενώ ο

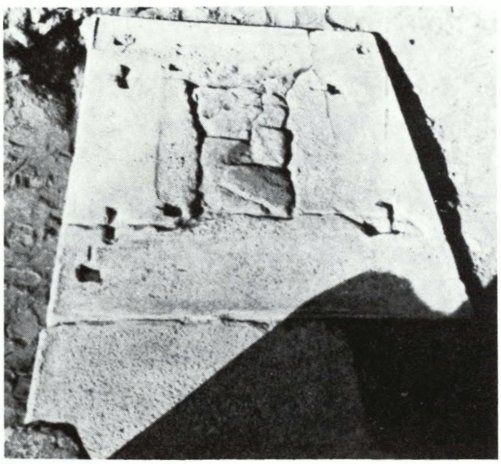

Εικ. 10. Ο βωμός της Αθηνάς Προπυλαίας στη Θάσο.

Εικ. 11. Τμήμα του βωμού στη διάβαση των Θεωρών στη Θάσο.

βωμός Α στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. (E. Will, Recueil Plassart, 1976, σ. 225 κ.ε. και Bruneau-Ducat, GD[3], σ. 165). Βλ. και R. Vallois, BCH 53 (1929), σ. 225-234. E. Will, EAD XXII (1953), σ. 155-163. Bruneau-Ducat, GD[2], σ. 107-109, αριθ. 51, εικ. 17, σχέδ. 11. Ph. Bruneau, Recherches, σ. 438-441.

19. Βλ. R. Vallois-G. Poulsen, EAD IV (1914), σ. 29-32, εικ. 50, 52-63, πίν. 3 D, d, 1. C. Yavis, GA, σ. 184. Ph. Bruneau, Recherches, σ. 257 κ.ε. (στη σ. 441 τον χρονολογεί στον 4ο αι. π.Χ., ίσως με βάση παλιότερες χρονολογήσεις του E. Will, όπως π.χ. στο EAD XXII (1965), σ. 157).

20. Clara Rhodos 6-7, 1 (1932-3), σ. 250-251, εικ. 35, 36 και W. Hahland, ÖJh 40 (1953), σ. 45 σημ. 74.

21. Ο J. Chamonard, BCH 20 (1896), σ. 317, πίν. 19, 20, που ανέσκαψε το χώρο, είχε αρχικά θεωρήσει το βωμό ως βάση. (Βλ. και R. Vallois, AHD I (1944), σ. 101). Τελευταία για μια συγκέντρωση του υλικού και συζήτηση πάνω στο πρόβλημα του βωμού του Διονύσου που αναφέρουν οι επιγραφές βλ. Ph. Bruneau, Recherches, σ. 304 κ.ε.

22. Βλ. τελευταία N. Chr. Stampolidis, Der "Nymphenaltar" in Knidos und der Bildhauer Theon aus Antiochia, AA 1984, σ. 113 κ.ε., εικ. 1, 2.

23. Βλ. Ν. Χρ. Σταμπολίδης, Ο βωμός του Διονύσου στην Κω. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής πλαστικής και αρχιτεκτονικής, 1981, ιδιαίτερα σ. 216 κ.ε., σχέδ. 20-25.

24. Βλ. J. Demoulin - P. Graindor, BCH 26 (1902), σ. 398 κ.ε. P. Graindor, Musée Belge 8 (1904), σ. 64 κ.ε., Musée Belge 10 (1906), σ. 315-320, στο σχέδ. αριθ. 7 και εικ. 2-5. M.C. Şahin, EGM, σ. 65-66. Η εργασία του R. Étienne, Tenos I, Le Sanctuaire de Poseidon et d' Amphitrite, 1984, στην οποία διεξοδικά παρουσιάζεται ο βωμός, δεν έχει δημοσιευτεί ακόμα. Τα κείμενα γνωρίζω από δοκίμιο.

25. Βλ. H. Börger, Fahrten in der Ägäis, 1927, σ. 29-31, εικ. 20.

Εικ. 12. Ο βωμός στο ιερό του Ποσειδώνος στη Θάσο.

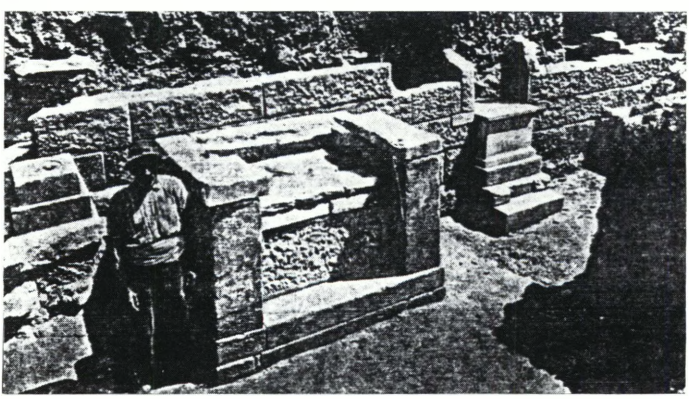

Εικ. 13. Ο βωμός της Ήρας Επιλιμενίας στη Θάσο.

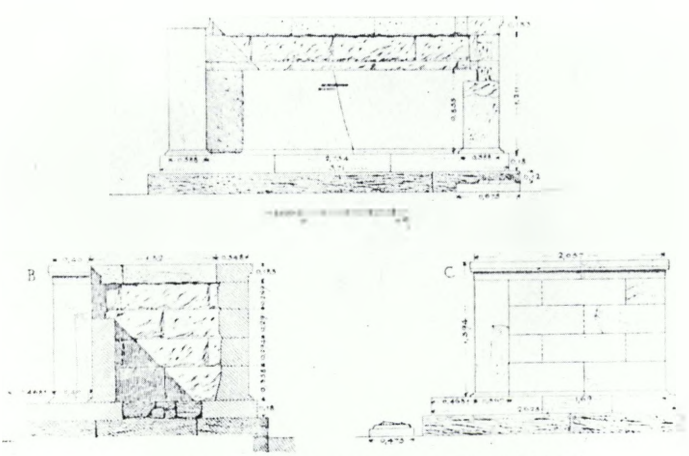

Εικ. 14. Ο βωμός του Ποσειδώνος Ναυκλαρίου στη Δήλο. Αναπαράσταση.

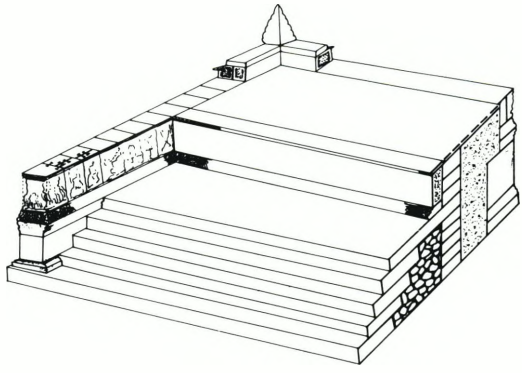

Εικ. 15-16. Υποθετική αναπαράσταση του βωμού των «Νυμφών» στην Κνίδο.

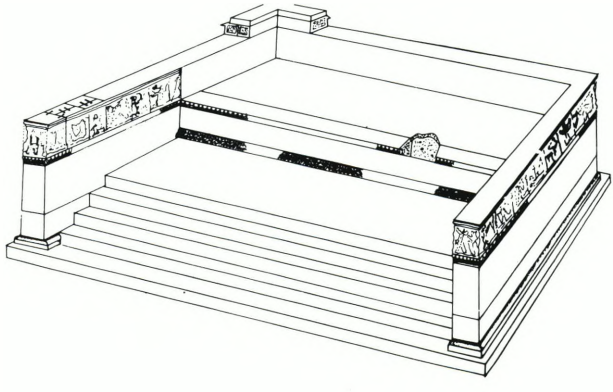

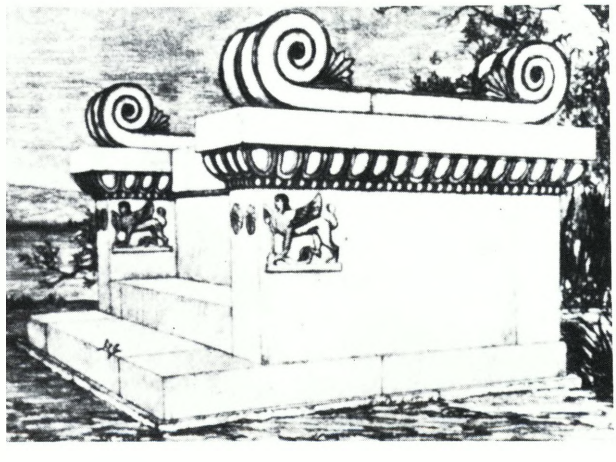

Εικ. 17. Ο βωμός με τις σφίγγες στη Μίλητο. Αναπαράσταση Kirschen.

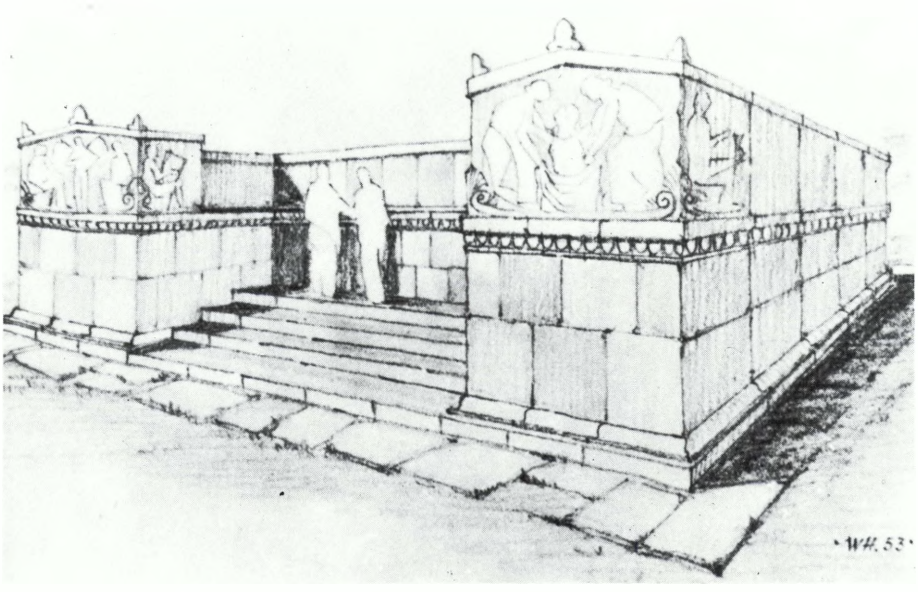

Εικ. 18. Βωμός με τα ανάγλυφα Boston και Ludovisi. Αναπαράσταση Hahland.

ολοκληρωμένης αναπαράστασης[26]. Κατά χρονολογική σειρά θα τοποθετούνταν: α) ο βωμός με τα επίκρανα από τα Δίδυμα[27] (υστεροαρχαϊκά χρόνια), β) ο βωμός με τις σφίγγες από τη Μίλητο[28] (εικ. 17, τέλος 6ου αι. π.Χ.), γ) ο βωμός (;) της Αφροδίτης, του οποίου τμήματα αποτελούσαν, ίσως, τα ανάγλυφα Boston και Ludovisi[29] (εικ. 18, τέλη β' τετάρτου 5ου αι. π.Χ.), δ) ο μεγάλος βωμός στα νότια της Αγοράς της Θάσου[30], ε) ο κυρίως βωμός στο εσωτερικό της αυλής του μεγάλου βωμού στην Πέργαμο[31], στ) οι βωμοί του Εκατείου στα Λάγινα της Καρίας[32] και, τέλος, ο κυρίως βωμός της Ειρήνης (Ara Pacis) στη Ρώμη[33] (εικ. 19).

Ο C. Yavis ορίζοντας μια κατηγορία βωμών με παραστάδες (ceremonial altars in antis) αναφέρει σχετικά: "this type first occurs in the classical period. It is formed by adding

26. Σε ορισμένες περιπτώσεις διατηρούνται μόνο αρχιτεκτονικά μέλη και μάλιστα με άγνωστο το χώρο προέλευσής τους· σε άλλες τμήματα των θεμελίων και σπαράγματα αρχιτεκτονικών μελών.

27. Για τα επίκρανα αυτά του Μουσείου της Σμύρνης και του Βερολίνου βλ. W. Hahland, JdI 79 (1964), σ. 146, 176, εικ. 1-19.

28. Βλ. F. Kirschen, Stephanos für Th. Wiegand, 1924, σ. 8-9, εικ. σ. 5. Πρβλ. επίσης Kekulé von Stradonitz, Hdb. der Staatlichen Museen zu Berlin. Die griechische Skulptur, 1922, σ. 56-57, εικ. σ. 55. Γ. Μπακαλάκης, Ελληνικά Αμφίγλυφα, 1946, σ. 94-95. W. Hahland, ÖJh 40 (1953), σ. 43-44, εικ. 12 και JdI 79 (1964), σ. 218 κ.ε., εικ. 98.

29. Βλ. A.v. Gerkan, ÖJh 25 (1929), σ. 125 κ.ε. F. Krauss, JdI 63-64 (1948-49), σ. 41 κ.ε. W. Hahland, ÖJh 40 (1953), σ. 27-50.

30. G. Roux, BCH 76 (1952), σ. 258 και BCH 79 (1955), σ. 351-352, εικ. 11-13. G. Daux, Guide de Thasos, σ. 31, εικ. 6.

31. J. Schrammen, Altertümer von Pergamon, III[1], (1906), σ. 67-75. H. Schleif, JdI 49 (1934), σ. 145.

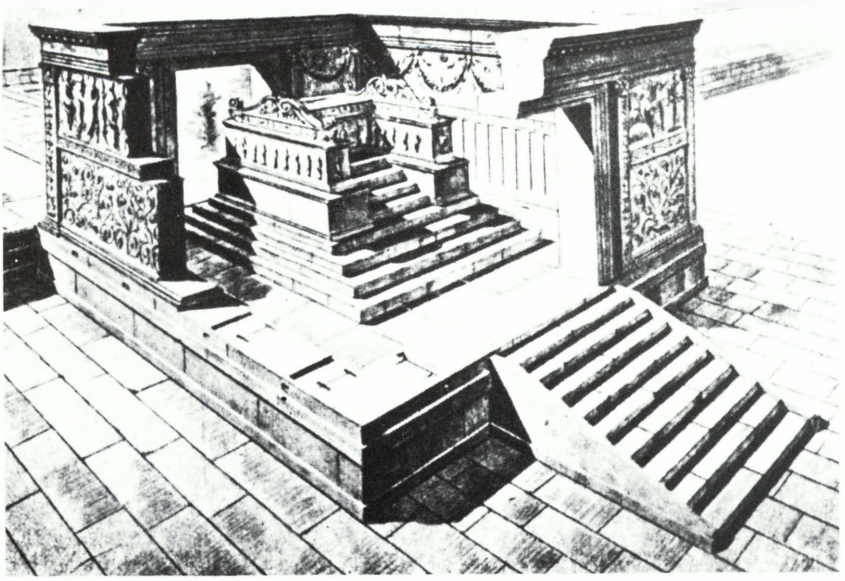

Εικ. 19. Ο βωμός της Ειρήνης στη Ρώμη. Αναπαράσταση.

the antae of the stepped monumental altars (π.χ. βωμός του Ποσειδώνος στο Μονοδένδρι της Μιλήτου) so that the antae enclose most of the prothysis"[34]. Όμως, όπως τονίστηκε ήδη, οι βωμοί III-VIII του Ηραίου της Σάμου και τα παραδείγματα ορισμένων βωμών στη Δήλο χρονολογούνται από τα γεωμετρικά ως τα υστεροαρχαϊκά χρόνια, ενώ στο τελευταίο τρίτο του 6ου αι. π.Χ. χρονολογείται μια ομάδα μικρών μονολιθικών, ενεπίγραφων επιτύμβιων βωμών από την Τανάγρα με τα ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά των βωμών της κατηγορίας που εξετάζουμε. Επομένως, τόσο ο προσδιορισμός του χρόνου εμφάνισης των βωμών όσο και ο τρόπος δημιουργίας τους, κατά τη θεωρία του C. Yavis, όπως θα διαπιστώσουμε και παρακάτω, δε φαίνεται να ευσταθούν. Η αναπαράσταση του H. Schleif[35] για το βωμό

G. Bruns, Der grosse Altar von Pergamon 1949, σ. 11. W. Müller, Der Pergamon-Altar (1973), σ. 13-15.

32. Πρβλ. Th. Homolle, BCH 15 (1891), σ. 456 και CRAI (1891), σ. 272 και 291, CRAI (1892), σ. 147. G. Mendel, Musées Imperiaux Ottomans. Catalogue des sculptures I (1912), σ. 536-541. A. Schober, Der Fries des Hekateions von Lagina, Ist Forsch. 2 (1933), σ. 105 κ.ε.

33. Βλ. G. Moretti, Ara Pacis Augustae, 1948, σ. 1 κ.ε. Riemann, RE XVII, 1, 2082 κ.ε. C. Pietrangelli-R. Bianchi Bandinelli, EAA I, σ. 523 κ.ε. E. Simon, Ara Pacis Augustae, 1967, όπου και βιβλιογραφία κατά ενότητες από το 1879 κ.ε. Πρβλ. επίσης Chr. Börker, Neuattisches und Pergamenisches an den Ara Pacis Ranken, JdI 83 (1973), σ. 283 κ.ε. και A. Borbein, JdI 90 (1975), σ. 242 κ.ε.

34. Βλ. GA, σ. 183.

35. AM 58 (1933), σ. 174 κ.ε., εικ. 32, 33.

VIII στο Ηραίο της Σάμου (ε ι κ. 3), που τοποθετείται στα χρόνια του Πολυκράτη, αμφισβητείται από νεότερους μελετητές[36] και μια διεξοδική μελέτη, που θα αντέκρουε τα επιχειρήματα των τελευταίων, δεν μπορεί να αναπτυχθεί σ' αυτό εδώ το σημείο. Δε συμβαίνει όμως το ίδιο για τους βωμούς III-V του ίδιου ιερού, που χρονολογούνται στις αρχές και στα μέσα περίπου του 8ου αι. π.Χ. Ήδη ο βωμός III περικλείει την πρόθυση ανάμεσα σε παραστάδες και ο βωμός IV βρίσκει ένα σημαντικό και αποκαλυπτικό συμπαραστάτη για την αναπαράστασή του στο πώρινο μικρό ομοίωμα, που βρέθηκε στο χώρο των βωμών του Ηραίου (ε ι κ. 20) και το οποίο ο H. Walter[37], χωρίς να αναπτύσσει επιχειρήματα, χρονολόγησε γύρω στα 800 π.Χ. Ο βωμός IV έχει όλα τα χαρακτηριστικά ενός αναπτυγμένου βωμού της κατηγορίας που μας απασχολεί. Με βάση, λοιπόν, τις παρατηρήσεις αυτές η καταγωγή των βωμών θα πρέπει να αποδοθεί στον ιωνικό κόσμο, ο δε χρόνος δημιουργίας του τύπου να τοποθετηθεί —από τα μέχρι σήμερα γνωστά μας παραδείγματα— τόσο πρώιμα, όσο τουλάχιστον το α΄ μισό του 8ου αι. π.Χ. Επιπλέον, ως ενδιάμεσοι κρίκοι θα χαρακτηρίζονταν έτσι ο βωμός στα Βρουλιά της Ρόδου (χρονολογείται μετά το 650 και πριν από το 560 π.Χ.), οι αρχαϊκοί βωμοί της Δήλου που αναφέρθηκαν παραπάνω, οι βωμοί με τα επίκρανα από τα Δίδυμα και τελευταίος στη σειρά θα μπορούσε να τοποθετηθεί ο βωμός με τις σφίγγες από τη Μίλητο (ε ι κ. 17)· οι δύο τελευταίοι βέβαια διατηρούνται σε σπαράγματα, αλλά η σχεδιαστική τους αναπαράσταση είναι εξακριβωμένη. Μοιάζουν με το βωμό που απεικονίζεται στην υδρία της Βιέννης με την παράσταση του Βούσιρι[38]. Έτσι, παραμένει αναπάντητο το ερώτημα κατά πόσο η κατηγορία των πειόσχημων βωμών που εξετάζουμε σχετίζεται τυπολογικά με τους "ceremonial altars" του C. Yavis.

Παρά το γεγονός ότι μια άμεσα ικανοποιητική απάντηση για την ώρα είναι δύσκολο να δοθεί, δεν μπορεί να διαφύγει της προσοχής μας ότι οι βωμοί αυτοί παρουσιάζουν σχηματικά μια εμφανή ομοιότητα με ορθογώνιες παραλληλεπίπεδες εξέδρες ή με καθίσματα[39]. Ακόμα και η διακόσμησή τους —λιοντάρια, σφίγγες ή έλικες στα πλάγια, ζωφόροι στο έρκος κτλ.— φέρνουν στο νου μια σειρά από θρόνους σε ασσυριακά ανάγλυφα[40] ή ανάγλυφα των αρχαϊκών χρόνων[41], καθώς και σε παραστάσεις της ερυθρόμορφης αγγειογραφίας[42] (ε ι κ. 21-22).

36. Πρβλ. M.C. Şahin, EGM, σ. 44 κ.ε.

37. Das Heraion von Samos, 1976, σ. 42-43, εικ. 34.

38. Βλ. J.M. Hemelrijk, De Caeretaanse Hydriae, 1956, σ. 114, αριθ. 24 και J. Charbonneaux-R. Martin-Fr. Villard, Das archaische Griechenland, 1969, σ. 97-98, εικ. 107.

39. Βλ. π.χ. τις εξέδρες στα βορειοανατολικά του ιερού του Απόλλωνα στη Δήλο, F. Courby-G. Poulsen, EAD IV (1912), σ. 49 κ.ε., εικ. 65-70.

40. Πρβλ. π.χ. το ανάγλυφο από την Χορσαμπάντ στο Μουσείο της Βαγδάτης (H. Kyrieleis, Throne und Klinen, σ. 24. ErgH JdI (1969), σ. 14, 17, 21, 81 κ.ε., κ.α., πίν. 4, 1).

41. Π.χ. στην ανατολική πλευρά της ζωφόρου του θησαυρού των Σιφνίων (βλ. Th. Homolle, FdD IV, 1-2 (1909), σ. 103 κ.ε., πίν. 11, 12 και M. Lullies-A. Hirmer, Griechische Plastik, 1960², σ. 63-64, πίν. 48, 1, 49.

42. Έτσι π.χ. στον καλυκωτό κρατήρα του Cabinet des Médailles 418 και στον αμφορέα του Λούβρου G 197 (G. Richter, The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans, 1966, σ. 25 ή ακόμα στο σκύφο 11.212 του Μητροπολιτικού Μουσείου της Ν. Υόρκης (πρβλ. H. Kyrieleis, ό.π., σ. 198 σημ. 683., πίν. 24,2).

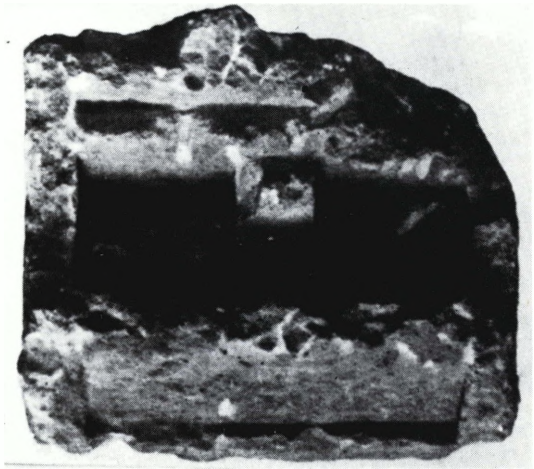

Εικ. 20. Πώρινο ομοίωμα βωμού από το Ηραίο της Σάμου.

Εξάλλου, το ίδιο πειόσχημο έρκος διατηρούν και βωμοί λαξευμένοι στο βράχο, που σαφώς διαμορφώνονται σε θρόνους[43].

Μια, επίσης, ενισχυτική ένδειξη ότι οι πειόσχημοι βωμοί (εκτός από τις ομοιότητές τους στο σχήμα και τη διακόσμηση) σχετίζονται με καθίσματα και ιδιαίτερα με θρόνους, αποτελεί και το γεγονός ότι πολλές φορές οι κατασκευές αυτές έχουν άμεση σχέση, στο φυσικό τους περιβάλλον, με τράπεζες[44]. Πρόκειται δηλαδή, στην περίπτωση αυτή, για την απόδοση του θρόνου-επίπλου σε μνημειακή αρχιτεκτονική μορφή για την εξυπηρέτηση λατρευτικών αναγκών.

Τη λατρεία του κενού θρόνου στα προϊστορικά χρόνια και μάλιστα σε λαούς όπως οι Χεττίτες και οι Μινωίτες, είχε ήδη υποθέσει ο Ch. Picard στη μελέτη του "Le trône vide d'Alexandre dans la ceremonie de Cyinda et le culte du trône vide à travers le monde greco-romain"[45]. Και σ' αυτή του την υπόθεση έρχονται σήμερα να συνηγορήσουν και οι επιγραφές πάνω σε πινακίδες της Πύλου, όπου ο E.L. Bennett[46] διάβασε το όνομα μιας γιορτής που έχει σχέση με το θρόνο, είτε αυτή ονομάζεται *θορνοελκητήριον*,είτε *θορνοεγερτήριον* ή ακόμα *θορνοεκχευτήριον*[47].

---

43. Υπάρχουν παραδείγματα από τα γεωμετρικά ήδη χρόνια στη Φρυγία, αλλά δε λείπουν και κατά την ελληνιστική περίοδο, όπως συμβαίνει στο παράδειγμα του βωμού του Αρτεμιδώρου στη Θήρα (βλ. παραπάνω σ. 236).

44. Π.χ. ο βωμός Β στο ιερό των Διοσκούρων στη Δήλο (βλ. παραπάνω σ. 232).

45. CArch VII (1954), σ. 1-17, πίν. 1-5, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

46. The olive-oil tablets of Pylos. Texts of inscriptions found in 1955. Supplementos a Minos 2 (1958).

47. Για τις αναγνώσεις και ερμηνείες της εορτής βλ. τελευταία Ι. Προμπονάς, Η μυκηναϊκή εορτή θρονοελκτήρια και η επιβίωσις αυτής εις τους ιστορικούς χρόνους, 1974, σ. 32 κ.ε. Ο συγγραφέας καταλήγει να ερμηνεύσει τη γιορτή σαν αυτήν κατά την οποία απλώνουν (έλκουν) τον πεποικιλμένον πέπλον (θρόνον-θρόνα), επειδή «ούδεμίαν απολύτως μαρτυρίαν έκ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἔχομεν περὶ ἑορτῆς, καθ' ἣν εἵλκον θρόνον» (σ. 35). Ωστόσο, πρόχειρα θα ήθελα να παρα-

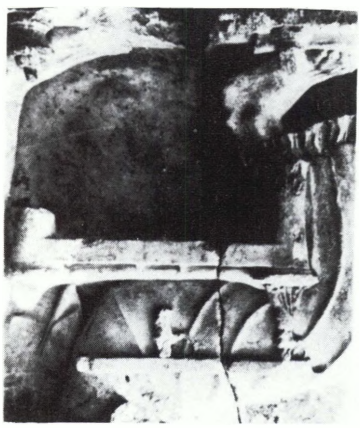

Εικ. 21. Τμήμα από την ανατολική ζωφόρο του θησαυρού των Σιφνίων.

Εικ. 22. Όστρακο ερυθρόμορφου σκύφου. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο.

Αλλά και στους αμέσως επόμενους αιώνες η λατρεία του θρόνου και, στην ουσία, η αναμενόμενη επιφάνεια του θεού με τις επικλήσεις και το τελετουργικό να έρθει και να καθίσει πάνω στο βωμό-θρόνο δε σταμάτησε ποτέ να αποτελεί με το συμβολισμό της μια επιβίωση ανατολικών δοξασιών και, με το μυστικιστικό δυναμισμό της, να αντιπαρατίθεται στον κατά τα άλλα ορθολογιστικό χαρακτήρα της αρχαίας ελληνικής θρησκείας (πρβλ. το θρόνο του Ερμή Περφεραίου στην Αίνο της Θράκης[48], τους θρόνους της Κυβέλης στο φρυγικό και ιωνικονησιωτικό χώρο[49], το θρονισμό και τους μύστες σε λατρείες όπως αυτές των Καβείρων, των Κουρητών κτλ., όπου ο μύστης ενσαρκώνει την ίδια τη θεότητα).[50] Και σ' αυτόν ακριβώς το μυστικιστικό χαρακτήρα οφείλεται η λατρεία του θρόνου στα μετακλασικά-ελληνιστικά χρόνια και στη συνέχεια στη ρωμαϊκή περίοδο (κενός θρόνος του θεοποιημένου αυτοκράτορα με τα σύμβολα της εξουσίας πάνω του[51], η ιέ-

τηρήσω εδώ ότι οι ιερείς της Κυβέλης και του Άττι «έλκουν» τον κενό θρόνο της θεάς, όπως γνωρίζουμε από ανάγλυφα (βλ. M.J. Vermaseren, Corpus Cultus Cybelae Attidisque VII (1977), σ. 11-13, αριθ. 39, πίν. 26-29).

48. Βλ. Ch. Picard, Revue Numismatique, 1942, σ. 1-22. J. Bousquet, RA 29-30 (1948), σ. 105 κ.ε. L. Lacroix, Les reproductions de statues sur les monnaies grecques, 1949, σ. 44-48, πίν. 1-3 και Ch. Picard, CArch VII (1954), σ. 3.

49. Βλ. W.M. Ramsay, JHS III (1882), σ. 1 κ.ε. E. Akurgal, Phrygische Kunst, 1955. Ο ίδιος, Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander, 1961, σ. 110-111. Πρβλ. επίσης M. Vermaseren, Cybele and Attis, The Myth and the Cult, 1977, σ. 13 κ.ε. J. Boardman, Chios: Greek Emporio, BSA Suppl. Vol. 6 (1967), σ. 74 κ.ε., αν κάποια από τα λεοντοπόδαρα ανήκουν σε μια κατασκευή βωμού-θρόνου.

50. Βλ. Immisch, ML II, 1, 1616. J. Pörner, De Curetibus et Corybantibus, 1913, σ. 343. J. Bousquet, RA 29-30 (1948), σ. 125-128 και τελευταία Ν. Χρ. Σταμπολίδης, ό.π., σ. 143 σημ. 156.

51. Βλ. A. Alföldi, Insignien und Tracht der römischen Kaiser, RM 50 (1935), σ.134-139 και Ch. Picard, CArch VII (1954), σ. 10 κ.ε.

ρεια της Δήμητρας Χαμύνης κάθεται πάνω στο βωμό της θεάς στην Ολυμπία σαν να παρίσταται η ίδια η θεά στη γιορτή της),[52] καθώς και στη βυζαντινή (Ετοιμασία του θρόνου)[53] και μεταβυζαντινή περίοδο (ο Μητροπολίτης κάθεται στο θρόνο του Χριστού ως αντιπρόσωπος του Θεού επί της γης), όπου το ανατολικό στοιχείο είναι ιδιαίτερα έντονο.

Αναφορικά τώρα με τον ίδιο τον τύπο του βωμού ως αρχιτεκτονική κατασκευή, θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον βέβαιο ότι με την πάροδο του χρόνου είτε λησμονήθηκε η αρχική λειτουργία του ως θρόνου είτε αυτός δέχτηκε ποικίλες άλλες επιδράσεις, με αποτέλεσμα καθοριστικά στοιχεία του τύπου να εκλείψουν και άλλα να διαμορφωθούν με άλλο τρόπο.

ΝΙΚΟΣ ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

52. Βλ. Παυσανίας, Ελλάδος Περιήγησις, V 13, 10 και VI 20, 9. Επίσης L. Drees, Olympia-Gods, Artists and Athletes, 1967, σ. 27, 56, 95.

53. Βλ. Th. von Bogyay, Zur Geschichte der Hetoimasie, Akten des XI Kongrer Byz 1958 (1960), σ. 58-61. Ο ίδιος, Hetoimasia, Reallexikon zur byzantinischen Kunst II (1971), σ. 1189-1207 και Lexikon der christlichen Ikonographie, Allgemeine Ikonographie IV (1972), σ. 305-313 (A. Thron).

ALTAR-THRONES (?)

After C. Yavis' study (Greek Altars, 1949), in which an attempt was made to classify altars in categories having common characteristics, research has only incidentally returned to the question of the typological classification of altars and to a search for the principles of each type.

By isolating and studying at length a group of small and large architectural — in the main — altars having particular characteristics in common, we have attempted to continue research into the question, regardless of possible conflicts with other researchers over certain points.

The determining features of Π-shaped altars are, as the name implies: 1) their pi-shape, 2) the presence of a continuous *trapeza* stretching between the parallel narrow sides of the altar and leaving a space in front, in such a way that the ends of the narrow sides resemble pilasters, and 3) the possible existence of an *έρκος*, plain or decorated with relief, above the height of the *trapeza* and in the same pi-shape as the whole altar.

This group of altars seems to have originated in the Geometric period, and it continued to exist in the Archaic, Classical and Hellenistic periods.

Observations concerning cult, lead to the probable (and attractive) conclusion that these altars may be examples of the class of so-called altar-thrones.

NIKOS STAMPOLIDIS

ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΟΣ ΑΛΤΗΡΑΣ ΑΙΓΙΩΝ

Αφιερώνεται στη μνήμη του Τάκη Φουρίδη, φύλακα Αρχαιοτήτων Γυθείου, που τόσο πρόωρα χάσαμε σήμερα το πρωί.

Καβάλα, 27 Μαρτίου 1986

Στις 29 Ιουνίου 1982, ακριβώς τη στιγμή που έκλεινε η πρώτη ανασκαφική περίοδος σε ιερό αγροτικού χαρακτήρα στις Αιγιές[1] Λακωνίας, βρέθηκε ένα τμήμα από λίθινο αλτήρα με επιγραφή. Είναι το μόνο επιγραφικό εύρημα από την ανασκαφή, που ολοκληρώθηκε την άνοιξη του 1983. Στις 22 Απριλίου 1983 βρέθηκε και το υπόλοιπο κομμάτι κοντά στο σημείο εύρεσης του πρώτου. Φυσικά, αμέσως αναγνωρίστηκε και κολλήθηκε. Έτσι έχουμε ακέραιο ένα λίθινο, από γκριζωπή πέτρα Ταϋγέτου (;), ενεπίγραφο αλτήρα[2] (ε ι κ. 1, 2).

Βρέθηκε στο ανατολικότερο τμήμα του αποθέτη μικροαντικειμένων του ιερού, στο εσωτερικό ανοιχτής αψιδωτής κατασκευής, που σχηματίζεται από κόψιμο του βράχου και συμπληρώνεται με τοίχο. Στα τέλη του 6ου ή στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. το τόξο της αψίδας αχρηστεύτηκε και απομονώθηκε με το χτίσιμο χοντρού τοίχου που τετραγώνισε περίπου το χώρο του αποθέτη.

Ίσως δε χρειάζεται ιδιαίτερη επιμονή στην περιγραφή του αντικειμένου. Οι φωτογραφίες και τα σχέδια αποδίδουν θαυμάσια τις όψεις και τις λεπτομέρειές του. Είναι γνωστό, άλλωστε, πώς χρησιμοποιούνταν το είδος αυτό του αθλητικού οργάνου[3] από τους αθλητές του αγωνίσματος[4]. Βέβαια, δεν είναι ξεκαθαρισμένος ο τρόπος που γινόταν το άλμα στο οποίο ο αθλητής χρησιμοποιούσε τους αλτήρες. Από τις μαρτυρίες των μνημείων[5] φαίνεται ότι η χρήση τους δεν ήταν υποχρεωτική ούτε γενική. Ιατρικές έρευνες από τα πρώτα χρόνια του αιώνα μας έχουν αποδείξει ότι ο αθλητής που δε χρησιμοποιεί αλτήρες πετυχαίνει καλύτερες επιδόσεις. Ο λόγος βέβαια είναι απλός: δεν τον εμποδίζουν στο τρέξιμο για την απόκτηση της απαραίτητης ταχύτητας πριν από το άλμα. Πολλά στοιχεία για την τεχνική πλευρά του θέματος μας διαφεύγουν. Έτσι, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν χρη-

---

1. Η θέση της αρχαίας πόλης αναγνωρίζεται περίπου 1 χλμ. Δ.-ΝΔ. του ιερού, δεξιά του σημερινού δρόμου Σπάρτης-Γυθείου, 8 περίπου χλμ. πριν φτάσουμε στο Γύθειο, στο χωριό Αιγιές (παλιά Κουτουμού Ε. Forster, BSA (1906/7), σ. 231-232). Την πόλη ο Όμηρος (Ιλ. Β, 583) ονομάζει *Αὐγειὰς ἐρατεινὰς* και ο Στράβων (VII, 5, 3) σημειώνει ότι πρόκειται για μετονομασία από *Αὐγειαί* σε *Αἰγιαιά*. Ως πόλισμα *Αἰγίας* την αναφέρει ο Παυσανίας (Γ΄, 21, 5).

2. Μουσείο Γυθείου αριθ. ευρ. 152. Οι διαστάσεις του είναι: μήκ. 0,265, μέγ. ύψ. 0,105, μέγ. πλ. επίπεδης επιφάνειας 0,06, ύψ. γραμμ. 0,01-0,02 μ., βάρος 1.970 γρ. Οι φωτογραφίες είναι του Ν. Γεωργιάδη και τα σχέδια του Δ. Σωτηρούδη. Και τους δύο ευχαριστώ θερμά.

3. Είναι εξαιρετική η περιγραφή του Παυσανία (Ε΄, 26, 3): *οἱ δὲ ἁλτῆρες οὗτοι παρέχονται σχῆμα τοιόνδε· κύκλου παραμηκεστέρου καὶ οὐκ ἐς τὸ ἀκριβέστατον περιφεροῦς εἰσὶν ἥμισυ, πεποίηται δὲ ὡς καὶ τοὺς δακτύλους τῶν χειρῶν διιέναι καθάπερ δι' ὀχάνων ἀσπίδος.*

4. Στα σχέδια του ζωγράφου Κ. Ηλιάκη (Ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων, Αθήναι 1976, σ. 178-179, εικ. 81) βλέπει κανείς αναλυτική σχεδιαστική περιγραφή των διαδοχικών θέσεων που παίρνει ο αθλητής κατά την εκτέλεση του άλματος.

5. J. Delorme, Gymnasion, Étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce, 1950, σ. 292.

σιμοποιούνταν για άλμα μετά από τρέξιμο[6] ή για ειδικό άλμα από στάση[7]. Από τις απεικονίσεις των αγγείων που δείχνουν άλτες κατά τη διάρκεια του αγωνίσματος φαίνεται να έχει δίκιο η E. Gardiner, γιατί οι αθλητές παριστάνονται σε κίνηση πριν από την εκτίναξη. Ελάχιστες παραστάσεις αθλητών έτοιμων πριν από το άλμα και με ενωμένα τα πόδια στο βατήρα, χωρίς όμως αλτήρες, δείχνουν πιθανώς ένα άλμα από στάση για το οποίο δεν έχουμε άλλες πληροφορίες.

Στην περίπτωση του δικού μας αλτήρα σημειώνουμε ότι πρόκειται για το εξελιγμένο ελλειψοειδές[8] σχήμα και ότι κρατιόταν με το δεξί χέρι, έτσι που ο αντίχειρας περνούσε από τη μικρή οπή που ανοίγεται στην ενεπίγραφη πλευρά και τα άλλα τέσσερα δάχτυλα από το άνοιγμα της άλλης πλευράς. Καθώς ο αθλητής κρατούσε το αντικείμενο κατά το αγώνισμα η επίπεδη πλευρά του, με το καμπυλούμενο στο σχήμα του εσωτερικού της παλάμης πίσω μέρος, ήταν προς τα πάνω και η τοξωτή πλευρά προς τα κάτω.

Θα περίμενε κανείς την ανάθεση του ζεύγους των αλτήρων στο ιερό. Είναι γνωστές περιπτώσεις ανάθεσης και των δύο αλτήρων[9] και μάλιστα σε μερικές[10] η επιγραφή συνεχιζόταν από τον ένα στον άλλο. Επομένως, ή αφιερώθηκε και ο δεύτερος αλτήρας στο ιερό μας, αλλά δε βρέθηκε στην ανασκαφή —πράγμα μάλλον απίθανο μια και το στρώμα ανεύρεσης και των δύο κομματιών ήταν αδιατάραχτο από νεότερη επέμβαση— ή, το πιθανότερο, ανατέθηκε ο ένας μόνο από τους δύο. Γιατί εύκολα κανείς βεβαιώνεται ότι η επιγραφή τελειώνει στον αλτήρα που βρέθηκε και δεν υπήρχε λόγος να συνεχιζόταν στο δεύτερο. Είναι άλλωστε λογικό να σκεφτούμε ότι η ανάθεση του ενεπίγραφου και μόνο αλτήρα ικανοποιούσε την εσωτερική ανάγκη του αναθέτη χάριν του λατρευόμενου θεού ή χάριν του προσώπου που μ' αυτή την ενέργεια, όπως θα αναπτυχθεί παρακάτω, ήθελε να ευχαριστήσει.

Η επιγραφή λοιπόν είναι χαραγμένη στη μια πλευρά του αλτήρα, δεξιά από την

6. Την άποψη υποστηρίζει από παλιά η E. Gardiner, JHS 24 (1904), σ. 174-194 και ειδικότερα σ. 189, όπου περιγράφονται οι διαδοχικές φάσεις του αγωνίσματος. Αναλυτικότερα επανέρχεται στο έργο της Athletics of the Ancient World, 1967[4], σ. 144-153.

7. 100 Jahre deutsche Ausgrabungen in Olympia, 1972, W. Körbs, Sport in Olympia, σ. 77-82.

8. Τα σχήματα των αλτήρων (E. Gardiner, Athletics of the Ancient World, 1967[4], σ. 146, εικ. 100), έτσι όπως τους βλέπουμε στα μνημεία κυρίως της αγγειογραφίας αλλά και έτσι όπως σώθηκαν, είναι κατά βάση δύο: α) το σχεδόν ημικυκλικό τοξοειδές, οι λεγόμενοι σφαιροειδείς αλτήρες με σχεδόν επίπεδη την πάνω πλευρά, που φαίνεται να είναι σε χρήση τον 6ο αι. π.Χ. και β) οι λεγόμενοι μακροί αλτήρες, σχήμα νεότερο από το πρώτο, με τη λαβή στο πίσω μέρος και το σώμα συμπαγές και έντονα καμπυλωμένο, που απαντά σε αγγειογραφίες κυρίως από τον 5ο αι. π.Χ. και μετά.

9. BSA 27 (1925/6), σ. 251-253, όπου το μικρό και πανομοιότυπο με τον ενεπίγραφο αλτήρα του Παϊτιάδα (βλ. και L. Jeffery, The Local Scripts of Archaic Greece, 1961, σ. 191) κομμάτι, που βρέθηκε στο χώρο του ιερού της Χαλκιοίκου Αθηνάς, χωρίς επιγραφή αυτό, θεωρείται το ζευγάρι του προαναφερόμενου. Επίσης, το ζευγάρι των λίθινων αλτήρων από την Κόρινθο στο Εθνικό Μουσείο (E. Gardiner, ό.π., εικ. 100e), χωρίς επιγραφή.

10. L. Moretti, Iscrizioni agonistiche Greche, 1953, αριθ. 1, 1-4, όπου στον αλτήρα των αρχών (;) του 6ου αι. π.Χ. από την Ελευσίνα (πρώτη δημοσίευση Δ. Φίλιος, AE 1883, σ. 190-191) η τελευταία συλλαβή *ha* του στίχου θεωρείται ως η πρώτη της πρώτης λέξης του δεύτερου —χαμένου τώρα— αλτήρα και συμπληρώνεται *ha[λτερε-υυ-υυ-υυ-ἀνέθηκεν]*.

Εικ. 1. Αλτήρας Αιγιών: κύρια (α), πίσω (β) και κάτω (γ) όψη.

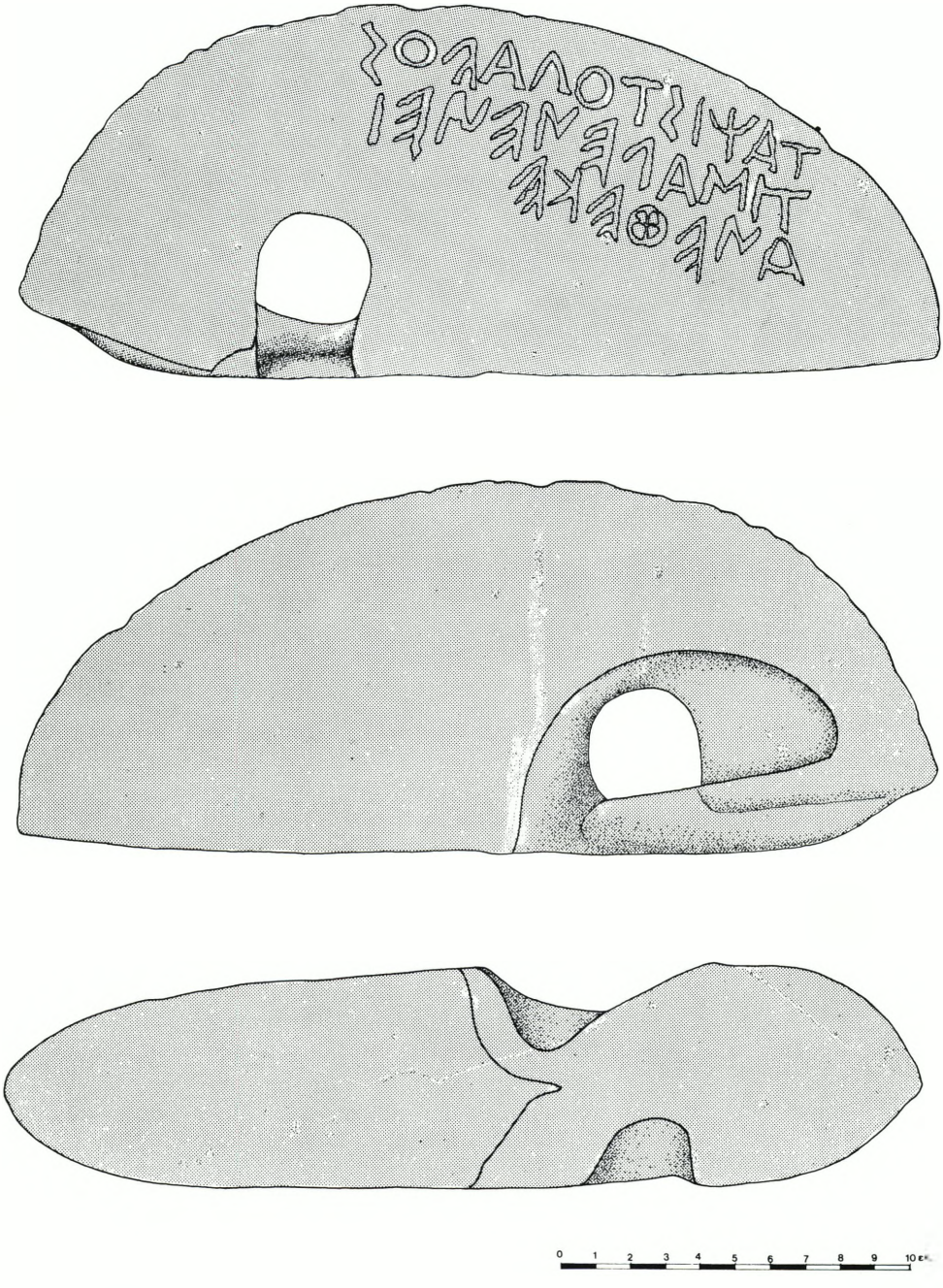

Εικ. 2. Σχεδιαστική αναπαράσταση του αλτήρα Αιγιών.

οπή του αντίχειρα σε τρεις κατά προσέγγιση, παράλληλους στίχους που ακολουθούν, με οδηγό τον εξωτερικό, τη γραμμή της καμπυλούμενης ράχης του[11]. Η γραφή είναι «επί τα λαιά», οι στίχοι αρχίζουν από την ίδια κάθετη νοητή γραμμή στα δεξιά και τελειώνουν,οι δύο πρώτοι,περίπου στο ίδιο σημείο. Αυθόρμητα γεννιέται η σκέψη μήπως η διπλογραφή στο β΄ στίχο, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, είναι αποτέλεσμα και της ενδόμυχης επιθυμίας του γραφέα-χαράκτη να παρουσιάσει κείμενο σε όσο γίνεται κανονικά πλαίσια. Ο πρώτος στίχος έχει δώδεκα γράμματα, ο δεύτερος έντεκα και ο τρίτος μόνο επτά.

Το αλφάβητο είναι το λακωνικό και οι τύποι των γραμμάτων που χρησιμοποιούνται κυρίως του τύπου 1 και σπανιότερα του τύπου 2, όπως τους δίνει η L. Jeffery[12]. Αξιοσημείωτο είναι ότι, ενώ όλα τα γράμματα είναι χαραγμένα αριστερόστροφα, το *N* και στις τρεις περιπτώσεις που απαντά —δυο φορές στο β΄ στίχο και μια στο γ΄— είναι γραμμένο σε δεξιόστροφη γραφή. Η αναγραφή αυτή του *N*[13] και το ότι τα γράμματα δεν είναι όλα του τύπου 1 της L. Jeffery, δημιουργεί προβλήματα στη χρονολόγηση του αλτήρα και ακόμα, δίνει την εντύπωση προσπάθειας γραφής κατ᾽ απομίμηση αρχαϊκότερου τρόπου.

Η ανάγνωση της επιγραφής, που είναι καθαρά γραμμένη, προσεκτικά χαραγμένη και αρκετά επιμελημένη, δεν παρουσιάζει κανένα πρόβλημα. Μεταγράφουμε για λόγους ευκολίας το κείμενο στη συμβατική δεξιόστροφη γραφή:

ΤΑΧΙΣΤΟΛΑΓΟΣ
ΤΙΜΑΓΕΝΕΝΕΙ
ΑΝΕΘΕΚΕ

Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για αναθηματική επιγραφή, όπως καθαρά το δηλώνει το ρήμα *ἀνέθεκε* του γ΄ στίχου. Ο αναθέτης *Ταχιστόλαος* αναφέρεται στον α΄ στίχο. Το όνομα, που από όσο ξέρουμε αναφέρεται εδώ για πρώτη φορά, είναι χαρακτηριστικό της ιδιότητας του αθλητή και μόνο από την ετυμολογική ανάλυση της λέξης: *Ταχιστόλαος = ταχύς + λαός*, δηλαδή ο ταχύς ανάμεσα στο λαό, και ενδεικτικό βέβαια των ικανοτήτων του σαν δρομέα[14], που τον ξεχώριζαν από τους συμπατριώτες του και, ενδεχομένως, και από πολλούς συναθλητές του. Το τωρινό του αφιέρωμα δείχνει ίσως μια ακόμα νίκη του. Χωρίς αμφιβολία και παρόλο που δεν αναφέρεται στην επιγραφή, πρόκειται για νικητή πεντάθλου, αφού το άλμα —αποκλειστικά σε μήκος— αποτελεί αναπόσπαστο άθλημα του αγωνίσματος και δε διεξάγεται μόνο του[15]. Στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι

11. Συνηθισμένος τρόπος γραφής όπως στον αλτήρα του Σπαρτιάτη πενταθλητή Ακματίδα στην Ολυμπία (Olber I (1936/7), σ. 82-84, πίν. 25. L. Moretti, ό.π., σ. 15. 100 Jahre deutsche Ausgrabungen in Olympia, 1972, σ. 112, αριθ. 84) των αρχών του 5ου αι. Παρόμοια αντίληψη και στο θρόνο του επίσης Σπαρτιάτη Γόργου στην Ολυμπία (Olber IV (1940/41), σ. 164-165, εικ. 110, πίν. 67. L. Jeffery, ό.π., πίν. 36, 15). πίν. 36, 15).

12. L. Jeffery, ό.π., σ. 183, εικ. 39.

13. Το *N* στο θρόνο του Γόργου (βλ. και ΙΕΕ, Β΄, εικ. σ. 477) είναι γραμμένο δύο φορές αριστερόστροφα και μία δεξιόστροφα.

14. Για τη σημασία παρόμοιων ονομάτων ή επιθέτων της ομηρικής εποχής βλ. πρόχειρα και την άποψη του D. Page, Η Ιλιάς και η ιστορία, 1968, σ. 289-290.

15. Το πένταθλο (E. Gardiner, ό.π., σ. 177-180. Ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων, 1976, σ. 214), που ως αγώνισμα των Ολυμπιακών αγώνων καθιερώνεται ήδη

πολύ πιθανό ότι ο νικητής ανάμεσα στα άλλα αθλήματα του αγωνίσματος πρώτευσε και στο άλμα[16].

Υπάρχει λοιπόν ο αναθέτης *Ταχιστόλαος*· με το ρήμα *ἀνέθεκε* δηλώνεται η πράξη της προσφοράς του. Για τη συμπλήρωση της επιγραφής απομένει η αναγραφή του αποδέκτη του αναθήματος ή του χώρου όπου αυτό κατατίθεται. Υπάρχει πράγματι μια δοτική, ένα όνομα, *ΤΙΜΑΓΕΝΕΝΕΙ*. Κατ' αρχήν εδώ έχουμε διπλογραφή της συλλαβής *ΝΕ*, διαφορετικά το όνομα δεν έχει νόημα, ούτε άλλωστε και είναι ως τώρα γνωστό από τις λακωνικές επιγραφές και τη φιλολογική παράδοση. Κάνει βέβαια εντύπωση πώς μια τέτοια προσεγμένη, αλλά και μικρή επιγραφή, τριών μόνο λέξεων, παρουσιάζει αυτό το λάθος. Πέρα από το λόγο που αναφέρθηκε παραπάνω, το λάθος αυτό δηλώνει ότι η επιγραφή χαράχτηκε στο λίθο χωρίς να προηγηθεί «οδηγός», αναγραφή της δηλαδή με χρώμα, όπως σίγουρα γινόταν στις μεγάλες επιγραφές, ψηφίσματα κτλ., όπου έπρεπε να τηρηθεί κάθε ακρίβεια στη μνημειακή διατύπωση του κειμένου. Δηλώνει ακόμα ότι συντάκτης και χαράκτης της επιγραφής είναι το ίδιο πρόσωπο που ίσως δε διακρινόταν για άλλες, πέραν των λιθοξοϊκών, ικανότητες. Δεν αποκλείεται ακόμα ο χαράκτης να παρασύρθηκε από το *Ε* της συλλαβής *ΝΕ(ΤΙΜΑΓΕΝΕ)*, την οποία προφανώς θεώρησε *ΓΕ (ΤΙΜΑΓΕ)* και ξανάγραψε την κατάληξη *ΝΕΙ*. Διαβάζουμε επομένως *ΤΙΜΑΓΕΝΕΙ*. Επειδή στις αναθηματικές επιγραφές ο λατρευόμενος θεός ή ήρωας και το ονοματιζόμενο ιερό δηλώνεται σε δοτική, πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο Τιμαγένης είναι ο αποδέκτης του αφιερώματος. Μια και δεν είναι βέβαια θεός, πιθανότατα έχουμε να κάνουμε με λατρεία ηρωική, μία από αυτές που τόσο συχνά συναντάμε στο λακωνικό χώρο[17] και που ωστόσο μας ήταν ως τώρα άγνωστη. Αν έτσι έχουν τα πράγματα και ο Τιμαγένης δεν είναι τοπική προσωνυμία λατρευόμενου στην περιοχή θεού[18], στον κατάλογο των ηρώων προστίθεται ακόμα ένας, ο Τιμαγένης, με την έννοια του προστάτη του γένους· ετυμολογικά τουλάχιστον κάτι τέτοιο σημαίνει το όνομα: *Τιμαγένης* (= τιμῶ + γένος). Ωστόσο βέβαια, η κύρια λατρεία στο ιερό δεν είναι αυτή του Τιμαγένη[19].

από τη 18η Ολυμπιάδα (708 π.Χ.), περιλαμβάνει τα εξής αγωνίσματα: δρόμο, άλμα, ρίψη δίσκου, ρίψη ακοντίου, πάλη. Ίσως κατ' εξαίρεση η επιγραφή στον αλτήρα του Επαινέτου (βλ. υποσημ. 10) δηλώνει νίκη μόνο σε άλμα, σε περιοχή όμως με περιορισμένο θεματολόγιο αγώνων.

16. Πόσο καλές επιδόσεις μπορεί να έχει ένας δρομέας στο άλμα, προφανώς λόγω της ταχύτητας που αναπτύσσει πριν από την εκτίναξη, το δείχνει η περίπτωση του σύγχρονου Αμερικανού Ολυμπιονίκη Carl Lewis που είναι ασυναγώνιστος στο απλούν και σε δρόμους ταχύτητας.

17. S. Wide, Lakonische Kulte, 1893, σ. 353-359, όπου όλες οι πηγές.

18. Το μοναδικό ιερό που αναφέρει ο Παυσανίας (Γ΄, 21, 5) στην πόλη των Αιγιών είναι αυτό του Ποσειδώνα: *Ἐνταῦθα ἔστι μὲν λίμνη καλουμένη Ποσειδῶνος, ἔστι δὲ ἐπὶ τῇ λίμνῃ ναὸς καὶ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ*. Ο Ποσειδώνας δεν αναφέρεται πουθενά ως Τιμαγένης, ούτε το ιερό που ανασκάψαμε είναι τό *ἐπὶ τῇ λίμνῃ* του περιηγητή, που ούτε καν πέρασε από τη θέση του ιερού.

19. Η έλλειψη επιγραφικών δεδομένων δεν επιτρέπει προς το παρόν ασφαλή ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας. Αυτό είναι κάτι που θα γίνει —ελπίζουμε σύντομα— μετά τη συνολική μελέτη και δημοσίευση των ευρημάτων της ανασκαφής. Επομένως, οι σκέψεις αυτές διατυπώνονται με κάθε επιφύλαξη.

Δεν αποκλείεται να είναι σύνναος ή πάρεδρος της λατρευόμενης θεότητας ή ακόμα να έχει τη δική του λατρευτική γωνιά[20].

Και τα δύο αναφερόμενα στην επιγραφή ονόματα, Ταχιστόλαος και Τιμαγένης, που συναντάμε εδώ για πρώτη φορά, δεν ταυτίζονται με γνωστά ιστορικά πρόσωπα της εποχής. Επομένως, δεν προσφέρουν στοιχεία ούτε για τη χρονολόγηση της επιγραφής ούτε για την ένταξή της σε ορισμένο ιστορικό πλαίσιο της αρχαϊκής Λακωνίας. Δεν είναι γνωστό σε ποιους αγώνες νίκησε ο Ταχιστόλαος· το όνομά του απουσιάζει από τον κατάλογο τουλάχιστον των Ολυμπιονικών[21], ενώ στις Αιγιές δε μαρτυρούνται γιορτές και αθλητικοί αγώνες[22]. Επομένως, για τη χρονολόγηση θα καταφύγουμε σε κριτήρια εξωτερικά και πρώτα στην ίδια τη μορφή του αθλητικού οργάνου και την τυπολογική του εξέλιξη, αν και πιστεύουμε ότι αυτή δεν προσφέρει πολλά στοιχεία. Γιατί, από τη στιγμή που το αντικείμενο απόκτησε το πρακτικό του σχήμα, εξελίχτηκε ελάχιστα ή καθόλου. Σε πολύ γενικά χρονικά πλαίσια παρατηρούμε ότι ο τύπος του αλτήρα μας παριστάνεται στα χέρια αθλητών στην αγγειογραφία της αρχαϊκής εποχής του 6ου αι.[23] Αν το σχήμα του οργάνου μεταφέρεται επακριβώς στην αγγειογραφία, τότε ο τύπος του αλτήρα των Αιγιών απαντά στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. Τελικά, το χρονολογικό κριτήριο θα είναι αναγκαστικά η μορφή των γραμμάτων.

Το γεγονός ότι η επιγραφή είναι γραμμένη «επί τα λαιά» είναι βέβαια στοιχείο πρώιμης χρονολόγησης, χωρίς όμως αδιαμφισβήτητο ante quem όριο για τη Λακωνία. Η L. Jeffery στο μνημειώδες έργο της[24] παρατηρεί ότι η γραφή άρχισε, αδιάφορα, από δεξιά προς τα αριστερά ή το αντίστροφο, κάτι στο οποίο οδήγησαν λόγοι συμμετρίας. Πάντως, σαν τελευταίο παράδειγμα επιγραφής προς τα αριστερά θεωρεί την επιγραφή από τις Γερόνθρες IG V1, 700 γύρω στα 500 π.Χ. Βάσιμα μπορούμε να πούμε ότι η δική μας είναι παλιότερη. Τόσο οι τύποι των χρησιμοποιούμενων γραμμάτων όσο και το γεγονός ότι δεν είναι πολύ πλαγιαστά κατεβάζουν τη χρονολόγηση της επιγραφής του αλτήρα μετά το θρόνο του Γόργου που, πιστεύουμε, σωστά χρονολογείται μετά τα μέσα του 6ου αι.[25]. Με βάση την εξέλιξη του σχήματος και της θέσης των γραμμάτων, τη δεξιόστροφη γραφή του *N* που ίσως σημαίνει εξάσκηση του χαράκτη και σε κείμενα γραμμένα προς τα δεξιά, δεν πρέπει ο αλτήρας μας να είναι παλιότερος του γ΄ τετάρτου του 6ου αι. π.Χ. Αφού λοιπόν δεν μπορούμε με ασφάλεια να προσεγ-

20. Μια σκέψη να θεωρηθεί δοτική χαριστική, οπότε βέβαια η έννοια είναι ότι ο Ταχιστόλαος χάριν του Τιμαγένη —«περί τα παιδικά» φίλου;— αναθέτει τον αλτήρα, δεν τη θεωρούμε πιθανή, επειδή προς αυτή την κατεύθυνση δεν έχουμε κανένα στοιχείο.

21. Για τον κατάλογο των αρχαίων Ολυμπιονικών βλ. ΙΕΕ, Β΄, σ. 502-507. Ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων, 1976, σ. 486-494.

22. Από τις εορταστικές εκδηλώσεις (βλ. και I. Ringwood, Agonistic Features of Local Greek Festivals, 1927, σ. 104), που περιλάμβαναν και αγώνες και που γίνονταν σε διάφορες τοποθεσίες της Λακωνικής, καμιά δεν ξέρουμε να γινόταν στις Αιγιές.

23. E. Gardiner, ό.π., εικ. 101, 106. Ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων, 1976, εικ. 46, 82, 83, 85, 86, 89.

24. L. Jeffery, ό.π., σ. 184.

25. 100 Jahre deutsche Ausgrabungen in Olympia, 1972, σ. 14. Αντίθετα, η L. Jeffery, ό.π., πίν. 36, 15, με ερωτηματικό βέβαια, τον τοποθετεί στο α΄ μισό του 6ου αι. π.Χ.(600-550).

γίσουμε τη χρονολόγηση του έργου με εσωτερικά στοιχεία, δίνουμε το γενικότερο χρονικό προσδιορισμό: τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Πέρα από την ιστορική μαρτυρία που προσφέρει στην αρχαιολογική έρευνα το ταπεινό αυτό αθλητικό όργανο, «άγαλμα» στον Τιμαγένη και αιώνιος μάρτυρας της νίκης του Ταχιστόλαου, κατά τούτο θεωρούμε μεγάλη τύχη την ανεύρευσή του: μας θυμίζει ότι πολλοί από τους λίγους αλτήρες που σώθηκαν, ή βρέθηκαν στη Λακωνία[26] ή είναι αφιερώματα Λακώνων αθλητών[27]. Πρόκειται λοιπόν για λακωνική δημιουργία ή μήπως μόνο για λακωνική συνήθεια ανάθεσης των οργάνων της νίκης, που βέβαια δεν αργεί να γενικευτεί στον αρχαίο κόσμο;[28] Το μικρό αυτό άρθρο δε φιλοδοξεί να ασχοληθεί διεξοδικά με το ζήτημα, απλώς το θέτει για συζήτηση.

ΖΗΣΗΣ Ι. ΜΠΟΝΙΑΣ

26. α) Αλτήρας του Παϊτιάδα στη Σπάρτη (BSA 27 (1925/6), σ. 251-253), αρχές του 5ου αι. κατά τη L. Jeffery, ό.π., σ. 191. Εδώ και το κομμάτι από το ταίρι του. β) Αλτήρας του (Κ)λεόχ(α) στη Σπάρτη (BSA (1907/8), σ. 137), γ΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. κατά τη L. Jeffery, ό.π., σ. 199.

27. α) Αλτήρας στην Ολυμπία με την επιγραφή *Κοίρις* (;) (βλ. Olber V, 720, AE 1883, σ. 106), του 6ου αι., που η L. Jeffery, ό.π., σ. 191, σημ. 3, θεωρεί λακωνικό έργο. β) Αλτήρας του πενταθλητή Ακματίδα στην Ολυμπία (βλ. υποσημ. 11), αρχές του 5ου αι. π.Χ.

28. Όπως φαίνεται από τους γνωστούς ως τώρα —χωρίς ίσως ο κατάλογος να είναι εξαντλητικός—αλτήρες: α) ενεπίγραφος αλτήρας του Μουσείου Ισθμίας από το Παλαιμώνιο (Hesperia 28 (1959), σ. 322-323, εικ. 4. Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern, 1976, σ. 53, εικ. 15), α΄ μισό 6ου αι. π.Χ., β) ενεπίγραφος αλτήρας του πενταθλητή Επαινέτου (βλ. υποσημ. 10), αρχές 6ου αι. π.Χ., γ) αλτήρας στην Ολυμπία (ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 170, Πίν. 175β. 100 Jahre deutsche Ausgrabungen in Olympia, 1972, σ. 112, αριθ. 85), α΄ μισό 5ου αι., δ) ζευγάρι αλτήρων από την Κόρινθο στο Εθνικό Μουσείο (AE 1883, σ. 103-106. E. Gardiner, ό.π., εικ. 100e), τέλος 6ου αι π.Χ., ε) ζευγάρι μολύβδινων αλτήρων στο Βρεταννικό Μουσείο (JHS 24 (1904), σ. 181-182, εικ. 2. E. Gardiner, ό.π., εικ. 100b), 5ος αι. π.Χ.

SPRUNGGEWICHT MIT INSCHRIFT AUS AIGIAI

Das Sprunggewicht, das wir veröffentlichen, ist ein Fund der Ausgrabungsperiode 1982-83 und ist ein Weihgeschenk des Fünfkämpfers Tachistolaos aus einem neben der Strasse liegenden lakonischen Heiligtum in Aigiai Lakoniens. Der erwähnte Timagenes, dessen Kult bestimmt nicht der bedeutendste des Heiligtums ist, ist als lokaler Held zu betrachten dem zu Ehren vielleicht Wettkämpfe stattfanden, die jedoch nicht in den schriftlichen Quellen erwähnt werden. Das Format des Sprunggewichtes und die Schriftzeichenform in Zusammenhang mit den Ausgrabungsangaben datieren das Objekt im letzten Viertel des 6. Jhs v. Chr.

Abgesehen von der Erwähnung, die auf die Benutzungsart dieses sportlichen Gerätes bezieht, nimmt man an, dass es sich wahrscheinlich entweder um eine lakonische Erfindung handelt, oder um einen lokalen Brauch, wobei das Siegesgerät dem Heiligtum geweiht wurde.

ZISIS I. BONIAS

ΤΟ ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΟ ΒΑΘΡΟ IG IV, 9, 798

Εικ. 1. Τροιζηνία. Ενεπίγραφο βάθρο.

Το καλοκαίρι του 1978 επισήμανα, εντοιχισμένο σε σπίτι του Δαμαλά Τροιζηνίας το ενεπίγραφο βάθρο χάλκινου (;) ανδριάντα IG IV, 9, 798. Δε σώζεται πια ακέραιο, του λείπει το ένα τρίτο περίπου της αριστερής πλευράς με την αρχή των δύο στίχων (ε ι κ. 1):

Φαῦστον Φαύ]στου ἠδὲ Λύκας φίλον υἷ' ἀ-
νέθηκε
Πιτθῆος θρέπ]τειρα πόλις Τροιζὴν περίσα-
μος.
Ψ(ηφίσματι) β(ουλῆς).

Η ασυνήθιστη σύνταξη και κάποιος λεκτικός αρχαϊσμός αποτελούν συνάρτηση της χρήσης δακτυλικού εξαμέτρου, που δε σημειώνεται στην παραπάνω δημοσίευση.

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

THE INSCRIBED BASE IG IV, 9, 798

In the summer of 1978 I noted, built into the wall of a house in Damalas Troizinias, the inscribed base of a bronze (?) statue IG IV, 9, 798. It was not complete, lacking about one third of the left side with the beginning of the two lines (f i g. 1).

Φαῦστον Φαύ]στου ἠδὲ Λύκας φίλον υἷ' ἀ-
νέθηκε
Πιτθῆος θρέπ]τειρα πόλις Τροιζὴν περίσα-
μος.
Ψ(ηφίσματι) β(ουλῆς).

The unusual syntax and somewhat archaic vocabulary are a consequence of employing the dactylic hexameter meter; this was not noted in the above publication.

PETROS THEMELIS

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Το αιγαιακό αρχιπέλαγος με τα σκορπισμένα μέσα σ' αυτό νησιά και τη μεγάλη ποικιλία τοπίων και κλίματος αποτελεί έναν πραγματικό θησαυρό στο χώρο της Μεσογείου. Από τον αιγαιακό χώρο δεν μπορούμε να απομονώσουμε τα παράλια της ανατολικής Ελλάδας και της δυτικής Μ. Ασίας, κι αν προσθέσουμε σ' αυτά και το μεγάλο νησί της Κρήτης, τότε πρόκειται για έναν τεράστιο χώρο με ποικιλία πολιτισμών εξαιρετικής σημασίας και διάρκειας. Αυτό που ενδιαφέρει στην παρούσα εργασία δεν είναι η χαλκοκρατία με τον υπέροχο κυκλαδικό ή τον ακόμα σπουδαιότερο μινωικό πολιτισμό, αλλά οι απαρχές του πολιτισμού, που χρονολογούνται στη νεολιθική εποχή ή ακόμα νωρίτερα.

Μέχρι σήμερα έχουν γίνει πολλές έρευνες στο χώρο του Αιγαίου, αλλά αν εξετάσει κανείς την περιοχή σαν σύνολο αντιλαμβάνεται την παντελή απουσία εργασιών που θα μπορούσαν να τη δουν σαν μία πολιτιστική ενότητα. Παρόλο που οι πολιτισμοί που αναπτύσσονται στο Αιγαίο κατά τη χαλκοκρατία καταλαμβάνουν συνήθως ένα μόνο τμήμα του, σε προγενέστερους χρόνους υπάρχουν κοινά στοιχεία, που συνδέουν τις διάφορες επιμέρους γεωγραφικές ή πολιτιστικές ενότητες.

Αν εξαιρέσουμε την Κρήτη, που παρουσιάζεται απομονωμένη (Θεοχάρης 1973), και την Κυρα-Παναγιά, που φαίνεται άμεσα επηρεασμένη από τη Θεσσαλία (Θεοχάρης 1971, σ. 293), τουλάχιστον από το υλικό που μέχρι σήμερα γνωρίζουμε, η ΑΝ στα νησιά του Αιγαίου φαίνεται να είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Ο νεολιθικός οικισμός «Παπά το Χώμα» στη Σκύρο (Θεοχάρης 1959) έχει πολλά στοιχεία που μπορούν να χαρακτηριστούν πρώιμα νεολιθικά (ε ι κ. 1) και έχει φανερές ομοιότητες με το Άγιο Γάλα Ι, αλλά όπως και το τελευταίο δεν μπορεί να τοποθετηθεί με βεβαιότητα σε κάποια φάση της ΑΝ. Οι φάσεις αυτές της ΑΝ είναι δυσδιάκριτες προς το παρόν και πιθανώς δεν πρέπει να υπάρχουν σε όλα τα νησιά. Αν και πιστεύουμε ότι στο μέλλον θα βρεθούν νέες θέσεις της ΑΝ που θα αλλάξουν τη σημερινή εικόνα, πρέπει μάλλον να θεωρείται βέβαιο ότι στα χρόνια αυτά οι αποικήσεις νησιών είναι περιορισμένες για πολλούς λόγους (Cherry 1981).

Στα Δωδεκάνησα δεν επιτύχαμε μέχρι τώρα να βρούμε θέσεις που να ανήκουν στην ΑΝ, κάποια όμως ίχνη στο σπήλαιο των Καλυθιών (Σάμψων 1983, 1984) δείχνουν ότι ίσως στο νησί υπάρχει κάποιος οικισμός σύγχρονος με το Hacilar (Mellaart 1970). Εάν υπάρχει πάντως ΑΝ στα Δωδεκάνησα, αυτή πρέπει να κατάγεται από τη Μικρά Ασία, όπως και η Κυρα-Παναγιά φαίνεται να κατάγεται άμεσα από την κοντινή Θεσσαλία.

Από τα πολύ αποσπασματικά αυτά ευρήματα μέχρι στιγμής έχουμε στο Αιγαίο πέντε πολιτιστικές ενότητες (ε ι κ. 1) που χαρακτηρίζουν (Πίνακας 1) την ΑΝ.

1. Η ΑΝ της Κρήτης, στην οποία πρέπει να υπαχθεί και η ΜΝ, γιατί η τριμερής διάκριση δεν ανταποκρίνεται στα πράγματα και είναι μάλλον αποτέλεσμα επίδρασης της ελλαδικής Νεολιθικής. Η προέλευση των κατοίκων είναι άγνωστη.

2. Η πιθανολογούμενη ΑΝ της Δωδεκανήσου. Ίχνη προέρχονται από τις Καλυθιές της Ρόδου και το σπήλαιο Άσπρη Πέτρα της Κω (Levi 1925/26).

3. Οι Βόρειες Σποράδες με κέντρο την

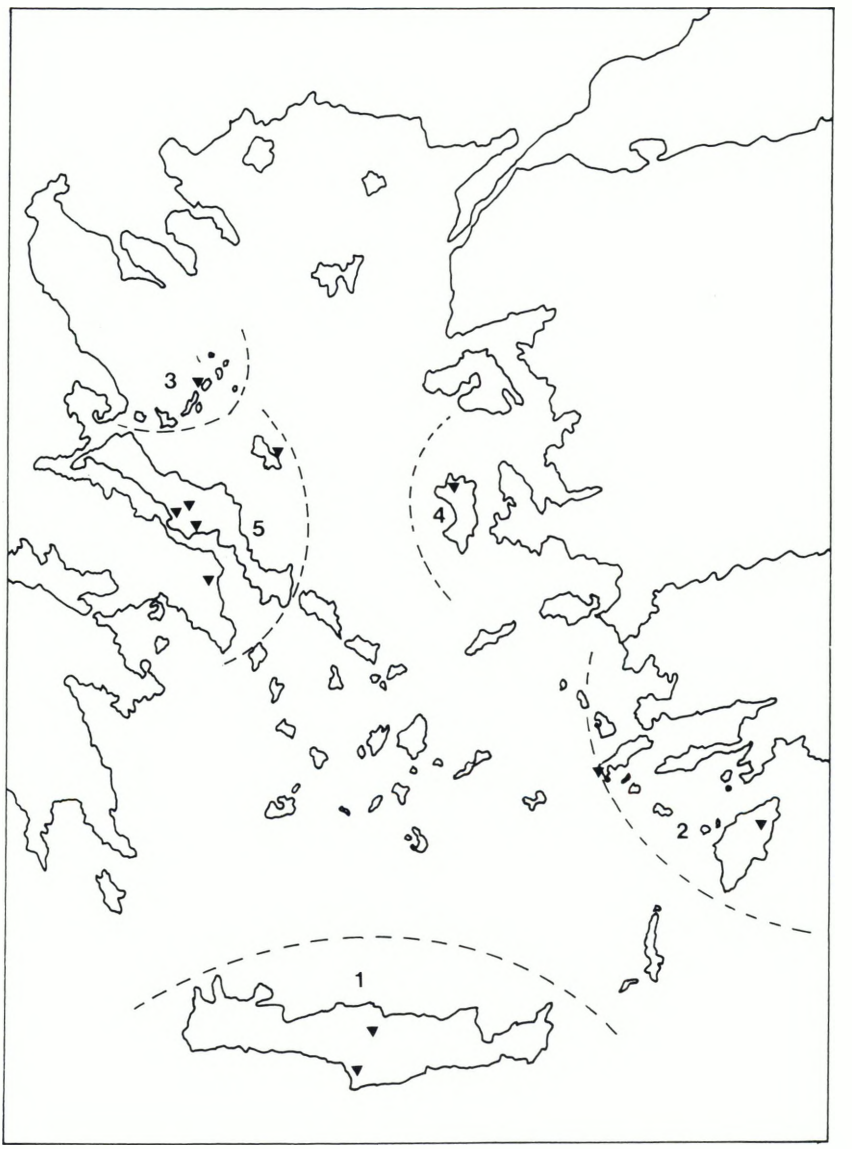

Εικ. 1. Πολιτιστικές ενότητες στο Αιγαίο κατά την Αρχαιότερη Αιγαιακή Νεολιθική Κρήτη, 2. Δωδεκάνησα, 3. Β. Σποράδες, 4. Χίος, 5. Αττική, Εύβοια, Σκύρος.

ΠΙΝ. 1. ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΦΑΣΕΩΝ ΣΤΙΣ ΑΙΓΑΙΑΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ

<table>
<tr><th>ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ</th><th>ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ</th><th>ΒΔ. ΑΙΓΑΙΟ</th><th>ΒΑ. ΑΙΓΑΙΟ
ΒΔ. Μ. ΑΣΙΑ</th><th>Δ. ΑΙΓΑΙΟ
ΕΥΒΟΙΑ</th></tr>
<tr><td>ΝΑΝ 4</td><td>Αρχάγγελος ΙΙ
Λέρος
Αλιμνιά</td><td></td><td>Kum-Tepe Ib</td><td>Κεφάλα
ΝΝ ΙΙβ</td></tr>
<tr><td>ΝΑΝ 3</td><td>Αρχάγγελος Ι
Καλυθιές ΙΙΙ</td><td></td><td>Εμπορειό VII
Kum Tepe Ia</td><td>Σεϊμένι Μνήμα
ΝΝ ΙΙα</td></tr>
<tr><td>ΝΑΝ 2</td><td>Καλυθιές ΙΙ</td><td rowspan="2"></td><td>Άγιο Γάλα
«Πάνω
σπήλαιο»</td><td rowspan="2">Αγία Τριάδα
Καρύστου

Βάρκα (ΝΝ Ι)
Σάλιαγκος</td></tr>
<tr><td>ΝΑΝ 1</td><td>Καλυθιές Ι</td><td>Άγιο Γάλα
«Κάτω
σπήλαιο» ΙΙ</td></tr>
<tr><td>ΑΑΝ
Ύστερη</td><td></td><td rowspan="2">Κυρά
Παναγιά
Σκύρος</td><td>Άγιο Γάλα
«Κάτω
σπήλαιο» Ι</td><td>ΑΝ ΙΙ</td></tr>
<tr><td>ΑΑΝ
Πρώιμη</td><td></td><td></td><td>ΑΝ Ι</td></tr>
</table>

Κυρα-Παναγιά.

4. Άγιο Γάλα Χίου (Furness 1956. Hood 1981). Αν κρίνουμε από κάποια στοιχεία που υπάρχουν στο Άγιο Γάλα και μοιάζουν με του Hacilar, υπεύθυνη για τον αποικισμό της Χίου, όπως και των άλλων ανατολικών νησιών του Αιγαίου, πρέπει να είναι η Μικρά Ασία.

5. Σκύρος-Εύβοια-Αττική. Η μεγάλη ομοιότητα της κεραμικής της Σκύρου με την ΑΝ ΙΙ της Εύβοιας και ταυτόχρονα με αυτή από τη Νέα Μάκρη (Theocharis 1956) δείχνει ότι πρέπει να υπάρχει μία μεγάλη ενότητα που περιλαμβάνει τα δυτικά παράλια της κεντρικής Ελλάδας.

Σχέσεις πρέπει να υπάρχουν μεταξύ της 4ης και 5ης ομάδας, όπως δείχνουν τα ευρήματα από τη θέση «Παπά το Χώμα» στη Σκύρο. Ο οικισμός όμως της Σκύρου δεν έχει ακόμα ανασκαφεί, ενώ το Άγιο Γάλα είναι αστρωματογράφητο. Αν και το περισσότερο υλικό από το σπήλαιο ανήκει στη ΝΑΝ, οι λαβές «τύπου Άγιο Γάλα» και μερικά άλλα στοιχεία μας οδηγούν σε παλιότερη φάση (ε ι κ. 2). Με τα σημερινά δεδομένα πιστεύω ότι μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τη φάση Άγιο Γάλα Ι και Σκύρο σαν την τελευταία φάση της ΑΑΝ. Λόγω των ομοιοτήτων που υπάρχουν με την ΑΝ ΙΙ της Εύβοιας (Σάμψων 1981, σ. 61) μία χρονολόγηση του αιγαιακού αυτού πολιτισμού στο τέλος της 6ης χιλιετίας είναι πολύ πιθανή. Στην ίδια περίπου φάση της ΑΑΝ πρέπει να ανήκει η ΜΝ της Κνωσού και ο οικισμός του Αγίου Πέτρου (Κυρα-Παναγιά). Γενικά, βλέπουμε ότι στο βόρειο και κεντρικό Αιγαίο δεν υπάρχει απομόνωση όπως στην Κρήτη και ήδη από την 6η χιλιετία ή ίσως και νωρίτερα υπάρχει επικοινωνία με αμοιβαίες επιρροές. Σχέσεις με τη Μικρά Ασία δείχνουν και τα πολύ πρώιμα ειδώλια της Κυρα-Παναγιάς.

Είναι άγνωστες οι σχέσεις της τελευταίας ΑΝ φάσης με την πρώιμη ΝΝ φάση (ΝΑΝ 1), που μέχρι τελευταία ονομάζαμε ΥΧ 1 (Sampson 1984, σ. 249). Στο Άγιο Γάλα, «κάτω σπήλαιο» (lower cave), λόγω έλλειψης στρωματογραφίας, δεν παρατηρήθηκε καμία διαφορά, αλλά και η εξέταση του υλικού από το «πάνω σπήλαιο» (upper cave) δείχνει ότι μάλλον μικρή χρονική απόσταση μεσολαβεί μεταξύ των δύο φάσεων. Εξακολουθεί πάντως και μετά τις τελευταίες έρευνες στα Δωδεκάνησα να είναι ανεξήγητο το πώς στις αρχές της 5ης χιλιετίας αρχίζει να επικρατεί στη Μικρά Ασία, στο Αιγαίο —εκτός της Κρήτης που παραμένει ακόμα απομονωμένη— και στην ηπειρωτική Ελλάδα μια γραπτή κεραμική, που βασικό της γνώρισμα είναι τα λευκά γεωμετρικά κοσμήματα πάνω σε σκούρα επιφάνεια. Η διαφορά των ελλαδικών μελανών στιλβωτών με λευκή διακόσμηση είναι ότι η επιφάνειά τους είναι πάντα μελανή όπως και ο πηλός, πράγμα που έχει επιτευχθεί με τη γνωστή τεχνική (Childe 1940, σ. 26. Σάμψων 1981, σ. 117) της αναγωγικής όπτησης. Τα αιγαιακά και ανατολικά παραδείγματα έχουν επιφάνεια που ποικίλλει από το κόκκινο ως το μελανό, αλλά υπάρχουν και ανοιχτόχρωμα δείγματα με επιφάνεια σε χρώμα μπεζ. Πριν βιαστούμε να αναζητήσουμε ανατολική προέλευση για την τεχνοτροπία με λευκό σε μαύρο της ηπειρωτικής Ελλάδας, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι τα μελανά στιλβωτά είναι η πιο χαρακτηριστική κεραμική, μία «βαλκανική κοινή» της ΝΝ που φτάνει από το Δούναβη μέχρι το νοτιότερο ελλαδικό άκρο. Η χρήση λευκού χρώματος στη διακόσμηση μπορεί να θεωρηθεί καινοτομία και η καθιέρωσή της στον ελλαδικό χώρο, σε πολύ περιορισμένη όμως κλίμακα, ίσως οφείλεται σε αιγαιακές ή ανατολικές επιδράσεις, χωρίς να αποκλείεται και η παράλληλη εξέλιξη.

Η χρήση όμως της τεχνοτροπίας λευκού σε μαύρο στο Αιγαίο είναι γενική και δε διαρκεί μόνο στην αρχή της ΝΝ, όπως στην κυρίως Ελλάδα (ΝΝ Ι), αλλά συνεχίζεται με διαρκή ένταση μέχρι τη ΝΑΝ 3. Η διαφορά των πρώιμων από τα ύστερα γραπτά είναι ότι στα δεύτερα η επιφάνεια είναι κυρίως ερυθρή και με παχύ επίχρισμα, ενώ στα πρώιμα υπάρχει «μηχανικό επίχρισμα» δηλαδή ισχυρή στίλβωση του πηλού. Οι μόνες θέσεις στην ανατολική ηπειρωτική Ελ-

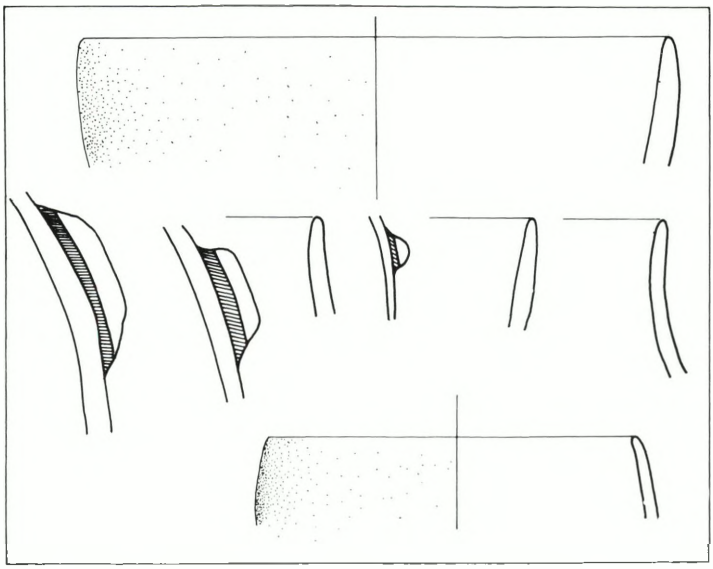

Εικ. 2. Κεραμική της Αρχαιότερης Αιγαιακής Νεολιθικής από τη Σκύρο.

λάδα που έχουν δώσει «αιγαιακά γραπτά» (Σχέδ. 3-5) είναι το σπήλαιο Αγία Τριάδα στην Κάρυστο (Sampson 1984) και το σπήλαιο Σκοτεινή στα Θαρώνια, πράγμα που σημαίνει ότι και το νότιο τουλάχιστον μισό της Εύβοιας πρέπει να υπαχθεί στον αιγαιακό πολιτισμικό χώρο. Η Εύβοια, τουλάχιστον από τη ΝΝ Ι μέχρι και την πρώιμη χαλκοκρατία, υπήρξε συνδετικός κρίκος μεταξύ Μικράς Ασίας, Αιγαίου και ηπειρωτικής Ελλάδας αλλά και δημιουργός νέων πολιτιστικών τύπων. Την ίδια εποχή στο νησί της Εύβοιας ακμάζει ο πολιτισμός Βάρκας (Σάμψων 1977), του οποίου τα μελανά στιλβωτά, μερικά από τα οποία έχουν λευκή διακόσμηση, διαφέρουν απ' αυτά της Αγίας Τριάδας και του Αιγαίου. Πρέπει να θεωρήσουμε πιθανότατο ότι στην 5η χιλιετία η ηπειρωτική Ελλάδα και η Μικρά Ασία δίνουν στο χώρο του Αιγαίου, που αποτελεί ένα μεγάλο χωνευτήρι, τα δικά της καθεμιά πολιτισμικά στοιχεία, που, αφού αφομοιώνονται και διαφοροποιούνται, επιστρέφουν συχνά με άλλη μορφή σ' αυτές. Αυτό είναι φυσικό αν θεωρήσουμε ότι στη ΝΝ κυρίως αποικίζονται τα νησιά του Αιγαίου και αρχίζουν να κατοικούνται μόνιμα (Cherry 1981, σ. 56). Οι ιδιομορφίες της κεραμικής που υπάρχουν στα νησιά του Αιγαίου και αυτές που αναμένονται δεν πρέπει να εξηγούνται μόνο από τη φυσική απομόνωση. Ο Σάλιαγκος και άλλες σύγχρονες θέσεις στις Κυκλάδες αποτελούν ένα ιδιαίτερο φαινόμενο στο Αιγαίο, αλλά τα γενικά χαρακτηριστικά της κεραμικής τους σχετίζονται με την ηπειρωτική Ελλάδα (ΝΝ Ι)

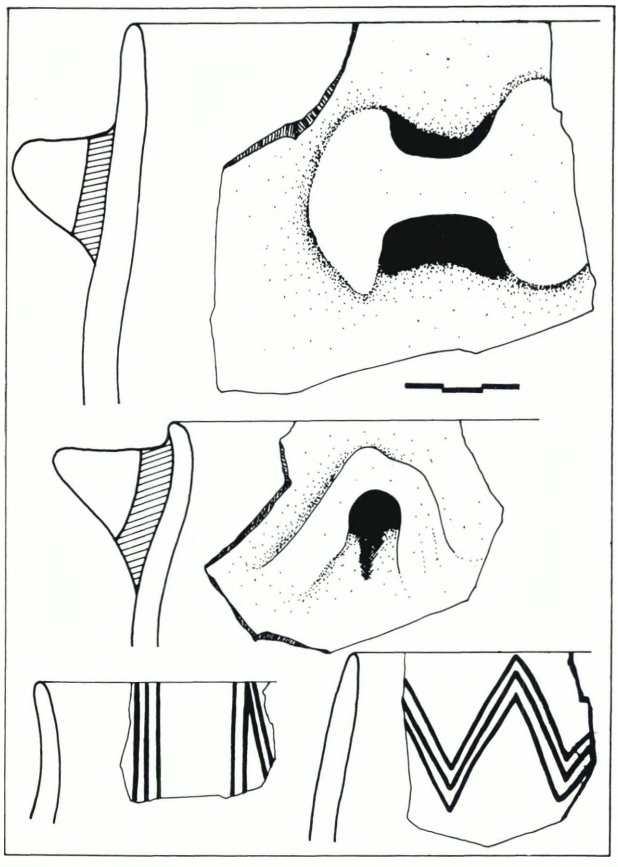

Εικ. 3. Κεραμική της Νεότερης Αιγαιακής Νεολιθικής Ι από την Κάρυστο.

και το ανατολικό Αιγαίο (τύποι αγγείων, λαβές, αποφύσεις, διακόσμηση με λευκό σε σκούρο).

Αφήνοντας λοιπόν τις προσφιλείς σε παλιούς ερευνητές θεωρίες περί ανατολικής προέλευσης κεραμικών τεχνοτροπιών της ηπειρωτικής Ελλάδας, πρέπει να πάψουμε να πιστεύουμε ότι το Αιγαίο ήταν το μέσο μεταφοράς των επιτευγμάτων της Ανατολής στην Ελλάδα, ενώ αντίθετα αυτό ήταν χώρος με δική του πολιτισμική οντότητα που πήρε στοιχεία και από τις δυο πλευρές, αλλά και έδωσε. Έπειτα απ' όλα αυτά θα ήταν ουτοπία να πιστεύουμε ότι κεραμικοί ρυθμοί με μεγάλη διάδοση, όπως τα σύγχρονα με την τεχνοτροπία λευκού σε σκούρο αμαυρόχρωμα της ηπειρωτικής Ελλάδας, έχουν σχέση με αντίστοιχη κεραμική του πολιτισμού Ubaid της Μέσης Ανατολής (Weinberg 1970), τεχνοτροπία που δεν εμφανίζεται πουθενά στο Αιγαίο, από το οποίο υποτίθεται ότι διαδόθηκε στην Ελλάδα.

Εκτός από την κεραμική με λευκό σε σκούρο άλλα στοιχεία της ΝΑΝ (Πίνακας

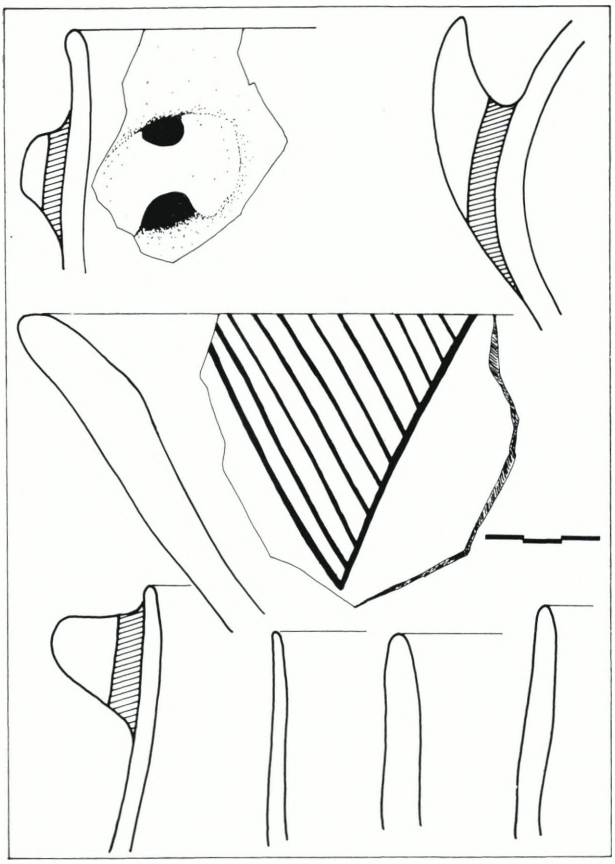

Εικ. 4. Μονόχρωμα και γραπτά της Νεότερης Αιγαιακής Νεολιθικής 1 από την Κάρυστο.

2) είναι η κεραμική με στιλβωτή διακόσμηση (pattern burnished), τα γυριστά χείλη (rolled rims) και τα αγγεία με διάτρητα χείλη. Τα πρώτα επικρατούν σ' όλο το κεντρικό και βόρειο Αιγαίο στη NAN 3 και 4 αντίστοιχα, ενώ απουσιάζουν από τα Δωδεκάνησα. Κυρίως εντοπίζονται στη δυτική Μικρά Ασία και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και γι' αυτό πρέπει να θεωρηθεί η περιοχή αυτή το κέντρο από το οποίο διαδόθηκαν. Στην κυρίως Ελλάδα τα αγγεία με στιλβωτή διακόσμηση βρίσκονται κυρίως σε θέσεις της ανατολικής Στερεάς και της Εύβοιας, που υπάγονται στη γνωστή πολιτιστική ενότητα (Sampson 1984, σ. 246, εικ. 6), αλλά μερικές φορές εισχωρούν αραιά στο εσωτερικό και φτάνουν σε θέσεις όπως η Πύλος (Κορρές, ΠΑΕ 1980, σ. 168, εικ. 10) ή τα Σέρβια (Ridley, προσωπική πληροφόρηση).

Τα αγγεία με γυριστά χείλη, στοιχείο της NAN 4, επικρατούν σ' ένα μεγάλο μέρος του Αιγαίου, αλλά τόπος προέλευσής τους πρέπει να θεωρηθεί πάλι η βορειοδυτική

ΠΙΝ. 2. ΔΙΑΔΟΣΗ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΑΙΓΑΙΑΚΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ

ΘΕΣΕΙΣ	Διακόσμηση λευκή σε σκούρο	Στιλβωτή διακόσμηση	Παχιά, γυριστά προς τα μέσα χείλη	Αγγεία τύπου cheese pot	Κερατοειδείς αποφύσεις	Πλαστικές αποφύσεις
Χίος	×	×	×	×	×	
Λήμνος	×					
Σάμος	×	×				×
Κάλυμνος	×			×	×	
Λέρος				×		
Κρήτη	×				×	×
Ρόδος	×				×	×
Αλιμνιά				×		
Κεφάλα		×	×			×
Σεϊμέν Μνήμα						×
Εύβοια ΝΝ ΙΙβ		×	×	×		
Αγία Τριάδα Καρύστου	×					
Σάλιαγκος	×				×	
Besika Tepe		×	×		×	
Kum Tepe		×	×			
Κυκλάδες			×	×		
Αίγινα		×				

Μικρά Ασία και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου από τη Χίο και πάνω, αφού δεν υπάρχουν καθόλου στα Δωδεκάνησα. Ο τύπος πάντως είναι πολύ διαδεδομένος στην ανατολική ηπειρωτική Ελλάδα (ΝΝ ΙΙβ), ενώ στις Κυκλάδες συνεχίζει να υπάρχει και στις αρχές της χαλκοκρατίας (φάση Γκρότα-Πηλός).

Όπως έχουμε τονίσει και αλλού (Sampson 1984, σ. 243) τα χαρακτηριστικά οικιακά σκεύη που έχει επικρατήσει να ονομάζονται αγγεία με διάτρητο χείλος είναι καθαρά αιγαιακό δημιούργημα των τελευταίων φάσεων της ΝΑΝ. Φαίνεται ότι χαρακτηρίζουν τη ΝΑΝ 4 αλλά έχουν βρεθεί και σε παλιότερα στρώματα στο Εμπορειό και στο Άγιο Γάλα, «πάνω σπήλαιο». Στις Κυκλάδες και την ηπειρωτική Ελλάδα, αν και έχουν μικρή διάδοση, συνεχίζουν να υπάρχουν και στην αρχή της ΠΧ. Δυστυχώς, στην κυρίως Ελλάδα έχουμε ελάχιστα και πολύ μικρά δείγματα και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε την εξέλιξη ή και τις παραλλαγές του σχήματος. Συστηματική ανάλυση του τύπου γίνεται στην πρόσφατη δημοσίευση των ανασκαφών στο Γυαλί της Νισύρου (Σάμψων, 1988).

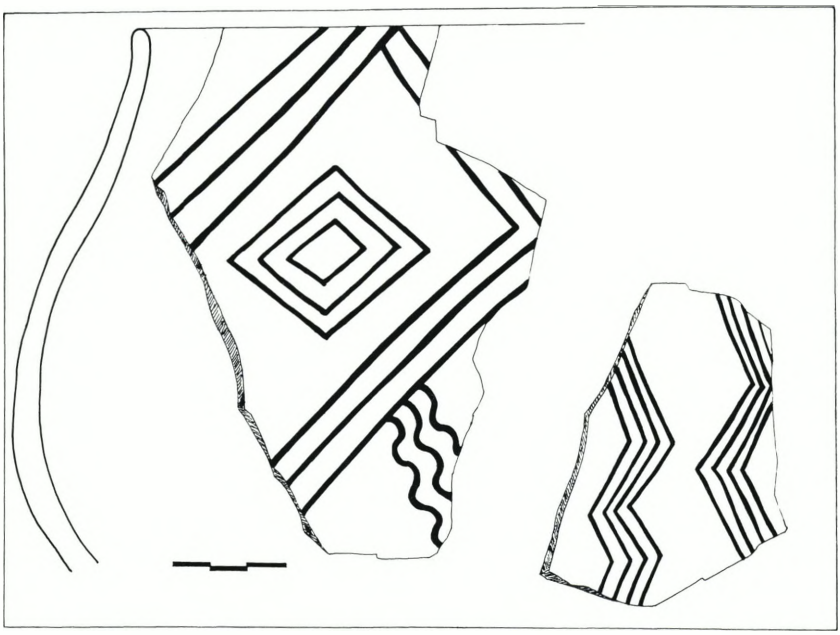

Εικ. 5. Γραπτή κεραμική από την Κάρυστο (ΝΑΝ Ι).

Άλλα χαρακτηριστικά στοιχεία της αιγαιακής κεραμικής στη ΝΝ είναι οι λαβές με κερατοειδή απόληξη και οι πλαστικές αποφύσεις των αγγείων στα χείλη, που συχνά παρουσιάζουν ασυνήθιστα σχέδια (Furness 1956, σ. 181. ε ι κ. 9. Σάμψων 1981, ε ι κ. 92-95. Σάμψων 1987, σ. 27 κ.ε.). Οι κερατοειδείς λαβές έχουν μεγάλη διάδοση κυρίως στο ανατολικό Αιγαίο και τη Μικρά Ασία και φτάνουν μέχρι τη Μακεδονία και τη νότια Βαλκανική (Βουλγαρία), ενώ απουσιάζουν από την κυρίως Ελλάδα. Υπάρχουν, επίσης, στις Κυκλάδες στο Σάλιαγκο (ΝΑΝ 1, 2) αλλά και στη ΝΝ της Κρήτης. Οι πλαστικές αποφύσεις φαίνεται ότι κατάγονται από το ανατολικό Αιγαίο και μάλιστα το κεντρικό και νότιο τμήμα του (Σάμος, Ρόδος, Κάλυμνος), αλλά υπάρχουν και στην ανατολική ηπειρωτική Ελλάδα, όπου εντοπίζονται σε συγκεκριμένες θέσεις (Κεφάλα, Σεϊμένι Μνήμα Εύβοιας).

Βλέπουμε ότι σ' όλη τη διάρκεια της ΝΑΝ η Μικρά Ασία και η ηπειρωτική Ελλάδα συμμετέχουν ενεργά στις εκδηλώσεις του αιγαιακού πολιτισμού άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο. Οι επαφές του αιγαιακού πολιτισμού με την ηπειρωτική Ελλάδα γίνονται εντονότερες στην τρίτη και τέταρτη φάση της ΝΑΝ, εποχή που αρχίζει να γίνεται το άνοιγμα και της νεολιθικής Κρήτης προς το Αιγαίο. Είναι αλήθεια ότι όλα τα στοιχεία της ΝΑΝ δεν υπάρχουν παντού, αλλά αυτό εκτός από το ότι μπορεί μερικές φορές να είναι τυχαίο, είναι θέμα κάποιων ιδιομορφιών που παρατηρούνται στις επιμέρους πολιτιστικές ενότητες του

αιγαιακού χώρου (Σάμψων 1984). Οι ενότητες αυτές δεν μπορούν να νοηθούν στεγανές, συχνά υπερκαλύπτει η μία την άλλη και δεν παρουσιάζουν τα ίδια πάντα χαρακτηριστικά σ' όλες τις φάσεις της ΝΑΝ.

Παρατηρούμε ότι στα πρώιμα στάδια της ΝΑΝ (1-2) το Αιγαίο παρουσιάζεται σχεδόν ακατοίκητο, αν εξαιρέσουμε τα Δωδεκάνησα και τα μεγάλα νησιά Σάμος και Χίος, πιστεύω όμως ότι η κατάσταση θ' αλλάξει στο μέλλον με την εντατική επιφανειακή έρευνα των νησιών. Η διάκριση μεταξύ 1 και 2 δεν είναι πολύ εμφανής, αν εξαιρέσουμε τη Ρόδο και τη Χίο, γι' αυτό είναι προτιμότερο να αναφέρεται σαν μία φάση ΝΑΝ 1-2, όταν αφορά σε άλλες περιοχές του Αιγαίου. Η φάση ΝΑΝ 2 είναι δυνατό να μην υπάρχει παντού, και αλλού να αποτελεί το ώριμο τμήμα της πρώιμης Νεότερης Νεολιθικής. Ο Σάλιαγκος χρονολογείται στη ΝΑΝ 1-2 για παράδειγμα, χωρίς να είναι δυνατό να γίνει διάκριση δύο φάσεων. Το Εμπορειό ΙΧ-Χ (Hood 1981) χρονολογείται κατά τη γνώμη μου στην ίδια φάση (ΝΑΝ 1-2). Για να γίνει λεπτομερέστερη διάκριση στο μέλλον πρέπει να γίνουν έρευνες σε οικισμούς που παρουσιάζουν συνεχή και μακρά κατοίκηση, όπως το Εμπορειό.

Ένα άλλο θέμα που θα μας απασχολήσει είναι το πότε έγιναν οι πρώτες αποικήσεις των νησιών του Αιγαίου (Πίνακας 3) και γιατί παρουσιάζουν μια καθυστέρηση σε σχέση με τους ηπειρωτικούς χώρους της Μικράς Ασίας και της Ελλάδας. Ο προϊστορικός άνθρωπος είχε δυνατότητες να ταξιδέψει στο Αιγαίο από τους μεσολιθικούς χρόνους και αυτό αποδεικνύεται από τους μηλιακούς οψιανούς στο Φράγχθι. Ασφαλώς δε θα ήταν η Μήλος το μόνο νησί που είχε επισκεφτεί, γιατί προηγουμένως θα είχε ερευνήσει και τα άλλα νησιά προκειμένου να εντοπίσει το πολύτιμο πέτρωμα (Cherry 1981). Επομένως, δεν υπήρχε πρόβλημα μέσων ναυσιπλοΐας, αφού τα περισσότερα νησιά βρίσκονται πολύ κοντά στις ηπειρωτικές ακτές. Ήδη από το τέλος της 7ης χιλιετίας αποικίζεται η Κρήτη, που είναι η πιο απομονωμένη από τα άλλα νησιά. Το γιατί δεν κατοικούνται όλα τα νησιά από τους πρώιμους νεολιθικούς χρόνους εξηγείται από την πολύ σωστή άποψη του Evans (1973) ότι τα νησιά πρόσφεραν φτωχότερο περιβάλλον για γεωργία απ' ό,τι οι ηπειρωτικές περιοχές και ότι στις αρχές της «νεολιθικής επανάστασης» ο άνθρωπος ήταν στραμμένος στην καλλιέργεια μεγάλων ανοιχτών πεδιάδων (Sampson 1984, σ. 244). Ελπίζουμε όμως ότι τα μεγάλα νησιά, όπως η Ρόδος, η Χίος, η Κως, η Μυτιλήνη, η Νάξος και άλλα με εντατική έρευνα, θα αποδώσουν θέσεις της ΑΝ, αφού είχαν πολλές προϋποθέσεις για να προσελκύσουν τους πρώιμους γεωργούς διαθέτοντας πεδιάδες και πηγαία νερά. Το ίδιο συμβαίνει με την Κρήτη που, λόγω του μεγέθους της, παρουσιάζει την πρωιμότερη κατοίκηση.

Δεν είναι όμως απαραίτητο οι πρώτοι κάτοικοι των νησιών να ήταν μόνο γεωργοί. Μικρές ομάδες νεολιθικών κτηνοτρόφων μπορούσαν να ζήσουν άνετα και σε ακόμα μικρότερα νησιά, ενώ εποχικοί ή μόνιμοι ψαράδες μπορούσαν να εκμεταλλεύονται τους ψαρότοπους των νησιών. Επίσης, πολλά νησιά είναι περάσματα αποδημητικών πτηνών, όπως έδειξαν τα οστά πτηνών από το σπήλαιο Καλυθιές Ρόδου (Σάμψων 1987, σ. 135 κ.ε.), ενώ άλλα ήταν πλούσιοι βιότοποι ζώων, απογόνων παλαιοντολογικών ειδών (νάνοι ελέφαντες στην Τήλο και τη Ρόδο, ελάφια ή αίγαγροι στα άλλα νη-

ΠΙΝ. 3. Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

	ΧΙΛΙΕΤΙΑ π.Χ.	ΑΑΝ	ΝΑΝ 1-2	ΝΑΝ 3	ΝΑΝ 4	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΚΥΚΛΑΔΕΣ						
Αντίπαρος	5		×			Evans 1968
Μήλος	5		×			Renfrew 1972
Νάξος	4 ;					Simpson 1979
ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ						
Ρόδος	5	;	×	×	×	Σάμψων 1980, 1984
Κως	5	;	×	×	×	Simpson 1973
Κάλυμνος	5		×	×	×	Furness 1956
Σύμη	5		×			Σάμψων 1986
Γυαλί	5		×	×		Σάμψων 1986
Λέρος	5, 4		×		×	Σάμψων 1986
Αστυπάλαια	5		×	×		Simpson 1973
Κάρπαθος	5, 4		×			Σάμψων 1987
Αλιμνιά	4				×	Σάμψων 1987
Χάλκη	4				×	Σάμψων 1987
Τήλος	4			×;	×	Σάμψων 1987
Β. ΚΑΙ Α. ΑΙΓΑΙΟ						
Χίος	6	×	×	×	×	Hood 1981
Σάμος	5		×	×	×	Furness 1956
Λήμνος	4				×	Bernabò-Brea 1964
Β. ΣΠΟΡΑΔΕΣ						
Σκύρος	6					Θεοχάρης 1959
Κυρά Παναγιά	6		×			Θεοχάρης 1971 Eustratiou 1985
Κρήτη	7, 6					Evans 1964, 1968
Εύβοια	6	×	×	×	×	Σάμψων 1981
Αίγινα	4			×		Renfrew 1972
Κέα	4			×	×	Coleman 1977

σιά). Όλα αυτά θα είλκυσαν τον προϊστορικό άνθρωπο, αλλά υπήρχαν και άλλοι λόγοι ενδιαφέροντος του για ταξίδια στο Αιγαίο. Πάντως νησιά με πρώιμη κατοίκηση, έστω και εποχική, όπως η Σκύρος και η Κυρα-Παναγιά των Βόρειων Σποράδων, δεν παρουσιάζουν παρά ελάχιστο έδαφος για καλλιέργεια και οι λόγοι που είλκυσαν τους προϊστορικούς ανθρώπους πρέπει να ήταν η εκμετάλλευση της θάλασσας και η ύπαρξη άγριων ζώων. Γνωρίζουμε ότι ακόμα και σήμερα η περιοχή των ερημόνησων

των Βόρειων Σποράδων, αλλά και αυτή βόρεια της Σκύρου είναι πλουσιότατοι βιότοποι ψαριών και μερικά νησιά εξακολουθούν να διατηρούν άγρια αιγοειδή με παλαιοντολογικούς προγόνους.

Παρ' όλα αυτά φαίνεται ότι η εξειδίκευση στην τροφοπαραγωγή άρχισε σε ύστερους χρόνους της ΑΝ και ότι μέχρι την 5η χιλιετία η εκμετάλλευση των διατροφικών πηγών του Αιγαίου γινόταν περιστασιακά και όχι οργανωμένα. Πάντως, η κατοίκηση των νησιών περιοδικά, περιστασιακά ή μόνιμα φαίνεται να είναι πρωιμότερη απ' όσο πιστεύει ο Cherry (1981, σ. 54, 55, πίν. Ι). Στους πρώιμους χρόνους της ΝΑΝ μόνιμοι οικισμοί ιδρύονται στα νησιά και αυξάνονται προς το τέλος της περιόδου και στους χρόνους της χαλκοκρατίας. Στην 4η χιλιετία ο νεολιθικός άνθρωπος έχει για καλά εγκατασταθεί στο Αιγαίο, παρά την απουσία ευρημάτων σε πολλά από τα νησιά. Είναι δυνατό σε μερικά από αυτά η παρουσία του ανθρώπου να ήταν σύντομη και να μην άφησε ίχνη. Σε μερικά άλλα πρέπει να υπάρχουν, αλλά δεν έχουν βρεθεί ακόμα.

Για το πόσο πυκνοκατοικημένα ήταν τα νησιά τίποτα δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα, αλλά καταλήγω να δεχθώ ότι στους νεολιθικούς χρόνους όπως και στη χαλκοκρατία μικρές ομάδες μετακινούμενων ανθρώπων με περιορισμένες δυνατότητες δημογραφικής ανάπτυξης (Cherry 1981, σ. 60) ήταν αυτές που δημιούργησαν τα χαρακτηριστικά στοιχεία του αιγαιακού πολιτισμού. Στις μετακινήσεις αυτές πρέπει να οφείλονται τα κενά που υπάρχουν συχνά στην πολιτιστική συνέχεια του αιγαιακού χώρου. Σε περιπτώσεις έλλειψης διατροφικών πηγών για ένα διάστημα οι άνθρωποι των νησιών μπορούσαν να μεταναστεύουν στην απέναντι ήπειρο ή σε άλλο μεγαλύτερο νησί. Η ύπαρξη νησιών με αυτάρκη οικονομία είναι πολύ πιθανή, αλλά είναι πιο συνηθισμένο το αντίθετο φαινόμενο. Σε καμιά όμως περίπτωση τα νησιά δεν αποτελούν ηπειρωτικά εξαρτήματα, τουλάχιστον από την 5η χιλιετία και μετά, αλλά έχουν αυτοτέλεια ακόμα και στους χρόνους της πρώιμης χαλκοκρατίας, που υποτίθεται ότι ισχυρές κεντρικές εξουσίες ελέγχουν την ηπειρωτική Ελλάδα.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΑΜΨΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bernabò-Brea 1964: L.B. Bernabò-Brea, Città preistorica nell' isola di Lemnos, 1964.

Cherry 1981: J. Cherry, Pattern and Process in the Earliest Colonization on the Mediterranean Islands, PPS 47 (1981), σ. 41-68.

Childe 1940: V.G. Childe, Neolithic Black Ware in Greece and in the Danube, BSA 37 (1940), σ. 26.

Coleman 1977: J. Coleman, Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery, 1977.

Eustratiou 1985: N. Eustratiou, Ayios Petros, 1985.

Evans 1964: J. Evans, Excavations in the Neolithic Settlement of Knossos, 1957-1960, Part I, BSA 59 (1964), σ. 132.

Evans 1968: J. Evans-C. Renfrew, Excavations at Saliagos near Antiparos, 1968.

Evans 1968a: J. Evans, Knossos Neolithic, Part II: Summary and Conclusions, BSA 63 (1968), σ. 267.

Evans 1973: J. Evans,|Islands|as|Laboratories for the Study of Culture Process. C. Renfrew, The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory, 1973, σ. 517.

Furness 1956: A. Furness, Some Early Pottery from Samos, Kalimnos and Chios, PPS 22 (1956), σ. 173.

Hood 1981: S. Hood, Emporio, 1981.

Θεοχάρης 1959: Δ. Θεοχάρης, Εκ της προϊστορίας Ευβοίας και Σκύρου, ΑΕΜ 1959.

Θεοχάρης 1971: Δ. Θεοχάρης, Αρχαιότητες και μνημεία Θεσσαλίας, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά.

Θεοχάρης 1973: Δ. Θεοχάρης, Νεολιθική Ελλάς, 1973.

Levi 1925/26: D. Levi, La grotta di Aspri Petra a Coo, ASAtene VIII-IX (1925/26), σ. 235.

Mellaart 1970: J. Mellaart, Hacilar, 1970.

Renfrew 1972: C. Renfrew, The Emergence of Civilisation, 1972.

Σάμψων 1977: Α. Σάμψων, Ανασκαφή στον οικισμό Βάρκας Ψαχνών, ΑΕΜ 1977, σ. 5.

Σάμψων 1980: Α. Σάμψων, Νεολιθικά από τη Ρόδο, ΑΑΑ XIII (1980), σ. 68.

Σάμψων 1981: Α. Σάμψων, Η Νεολιθική και η ΠΕ Ι στην Εύβοια, 1981.

Σάμψων 1983: Α. Σάμψων, Το ΝΑ. Αιγαίο στα νεολιθικά χρόνια, ΑΕ 1983, Χρονικά.

Sampson 1984: A. Sampson, The Neolithic of Dodecanese and Aegean Neolithic, BSA 79 (1984), σ. 239.

Σάμψων 1987: Α. Σάμψων, Η νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα, Αθήνα 1987.

Sampson 1988a: A. Σάμψων, Η νεολιθική κατοίκηση στο Γυαλί της Νισύρου, 1988.

Simpson 1973: H. Simpson-L.F. Lazenby, Notes from the Dodecanese, BSA 68 (1973), σ. 127.

Simpson 1979: H. Simpson-O. Dickinson, A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, SIMA, 1979.

Theocharis 1956: D. Theocharis, Nea Makri. Eine grosse neolithische Siedlung in der Nähe von Marathon, AM 71 (1956), σ. 1.

Thomas 1967: H. Thomas, Near Eastern, Mediterranean and European Chronology, SIMA, 1967.

Weinberg 1970: S. Weinberg-A. Perkins, Cambridge Ancient History I, X, 1970, σ. 557.

THE NEOLITHIC IN THE AEGEAN

The Early Neolithic in the Aegean is little known outside of Crete. For the present it can be divided into two phases, I and II. On the basis of the sporadic Early Neolithic finds hitherto the Aegean can be divided into five groups. There must have been links between group 4 (Ayio Gala on Chios) and 5 (Skyros-Euboea).

On the other hand the Late Neolithic, which we prefer to call the Late Aegean Neo-

lithic (LAN), possesses its own cultural elements, which in some cases penetrated into Greece itself (Euboea). Very often, however, there was a parallel development. It is very probable that in the 5th millennium mainland Greece and Asia Minor both gave to the Aegean, which served as a great melting pot, their own cultural elements; these, after undergoing a process of absorption and differentiation, then frequently returned to their points of origin in another form. We do not believe that the Aegean acted as a transmitter of Anatolian achievements to Greece. On the contrary, it received elements from both regions and gave them elements back. The contacts of the Aegean Neolithic cultures with Greece became stronger in the third and fourth phases of the Late Aegean Neolithic, the period in which Neolithic Crete was opened up to the Aegean.

The time lag in man's occupation of the Aegean islands was probably due to the fact that at the beginning of the Neolithic he was geared to the cultivation of large plains such as the islands did not have. In this respect a contrast is afforded by Crete, where we find very early habitation, although it must be said that there has been no systematic exploration of all the islands, some of which may possibly produce earlier remains. On other small islands the habitation may have been seasonal, linked to fishing, animal husbandry and the exploitation of raw materials.

ADAMANTIOS SAMPSON

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών 1987

ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΒΙΤΣΑ, ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΜΙΑΣ ΜΟΛΟΣΣΙΚΗΣ ΚΩΜΗΣ

Μια σωστική ανασκαφή, που άρχισε η συγγραφέας τον Οκτώβριο του 1965 στην κοινότητα της Βίτσας Ζαγορίου του Νομού Ιωαννίνων και ολοκληρώθηκε μέσα σε δέκα περίπου χρόνια, αποκάλυψε δύο νεκροταφεία και τμήμα ενός αρχαίου οικισμού, μιας κώμης των ηπειρωτών Μολοσσών.
Ερευνήθηκαν 178 τάφοι που καλύπτουν χρονικά περίοδο πέντε αιώνων (μέσα 9ου - τέλος 4ου αι. π.Χ.). Τα κτερίσματα των τάφων, καθώς και τα ευρήματα από τον οικισμό, έδωσαν πολλές πληροφορίες για τη ζωή των κατοίκων της κώμης. Ήταν νομάδες κτηνοτρόφοι που, όταν κατέβαιναν στα χειμαδιά της νότιας Ηπείρου, έρχονταν σ' επικοινωνία με τις κορινθιακές και ηλειακές αποικίες της περιοχής, από τις οποίες προμηθεύονταν τα βιοτεχνικά είδη που δεν κατασκεύαζαν οι ίδιοι. Ο τρόπος ζωής, τα σπίτια και οι μετακινήσεις τους βρίσκουν ακριβή παράλληλα στους Σαρακατσάνους της Ηπείρου.

Τόμοι τρεις: Α΄. Κείμενο (400 σελ. + αγγλική περίληψη).
Β΄. Πίνακες-Σχέδια (347 Πίνακες και 116 Σχέδια).
Γ΄. Αναδιπλούμενα Σχέδια (19).

Έκδοση Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αριθ. 33, Αθήνα 1986.